

ԹՈՒՐՔԵՐԸ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

I

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2011**

ՀՏԴ 941(479.25) : 94/99

ԳՄԴ 63.3(27)+63.3

Պ 499

Տպագրված է պետական պատվերով

Պետոյան Ս. Հ.

Պ 499 Թուրքերը թուրքերի մասին, / Ս. Հ. Պետոյան կազմող. – Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2011, հ. 1, 294 էջ:

Եռահատորյակի առաջին գրքում ներկայացված նյութերը, հիմնականում՝ վավերագրեր, ընդգրկում են XIX դարի կեսերի և XX դարի սկզբների ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրության պատմությունը՝ Թանզիմաթի բարենորոգումներից մինչև Արդուլ Համիդի գահընկեցությունը:

Հրեթացս լուսաբանվում են պետական, կրոնական, հասարակական խմորումները և օսմանյան հայաջինջ քաղաքականության դրդապատճառներն ու սկիզբը:

ՀՏԴ 941(479.25) : 94/99

ԳՄԴ 63.3(27)+63.3

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց ցեղասպանությունը մարդկության պատմությանը Հայտնի ամենաողորմագույն, միաժամանակ, ամենազարհուրելի ու ստոր երևույթներից է, ավելի զազրելի ու ստոր, քան անգամ Երկրորդ աշխարհամարտը, որը խլեց 50 միլիոն մարդու կյանք: Եթե աշխարհամարտը ուժերի բացահայտ բախում էր և հաղթեց ուժեղագույնը, ապա ցեղասպանությունը ոչ թե բախում էր, այլ բնաջնջում, երբ բնաջնջողն ուժեղ էր ռազմական ու նյութական առումով, իսկ զոհը՝ զուրկ այդ բոլորից և նաև ենթակա իր համար անսպասելի զանգվածային ոճրագործության:

Հայոց ցեղասպանության գլխավոր հարցը ուսումնասիրվել է հիմնականում ոչ թուրքական աղբյուրներից քաղված նյութերով: Պատճառներն ակնհայտ են. դրանցից գլխավորը թուրքական աղբյուրների փականքի տակ գտնվելն է ու նաև այն, որ թուրք մասնագետները օբյեկտիվ ու շատ հաճախ նաև սուբյեկտիվ պատճառներով թեմայի գիտական մշակմանը չէին մասնակցում, քանի որ պետական թաքուի տակ էին գտնվում: Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ գիտական մոտեցումը դարձավ նաև միջազգային հարաբերությունների զոհ, և կատարվեց տարօրինակ բան: 1,5 մլն հայի կյանք խլած ցեղասպանության չուրջ անմիջապես ձևավորվեց համաշխարհային քար լուծություն, որը տևեց չուրջ կես դար:

60-ական թվականների կեսերից վիճակը փոխվեց. համենայնդեպս, հայ ժողովուրդը սկսեց դժգոհել, ուսումնասիրել Մեծ եղեռնի պատմությունը, բայց հիմնականում առանց թուրքական աղբյուրների: Միայն վերջին տարիներին է, որ արտասահմանում հաստատված թուրք մտավորականներից մի քանիսի ջանքերով չրջանառության մեջ դրվեց նաև թուրքական արխիվային նյութերի միայն մի չնչին մասը, որովհետև անցյալ դարի 70–80-ական թվականներին դրանք մաքրադատվեցին և անհնարին դարձրեցին Մեծ եղեռնին վերաբերող կարևորագույն նյութերի օգտագործումը:

Համաշխարհային դարգացումները, մասնավորապես՝ սառը պատերազմի հավատքի շնորհիվ նախկին հզոր պետությունների միջև պայքարի մեղմացումը, նպաստեցին Թուրքիայից մի շարք առաջադեմ մտավորականների, հեռանալը կամ արտաքսվելը, ինչն էլ ուժեղացրեց նրանց վրա Համաշխարհային առաջադիմական ուսմունքների ու կեցվածքի ազդեցությունը: Ի հայտ եկան մի քանի Թուրք առաջադեմ մտավորականներ, որոնք Թուրքիայի ներքին կյանքը քննադատության ենթարկելուց բացի մեծ քայլեր կատարեցին Հայոց ցեղասպանությունը մերժող Թուրքական թեզը մխտելու ուղղությամբ:

Այսօր արդեն նմանների թիվը զգալի է, սակայն հմիգրանտ Թուրք պատմաբաններից առաջինը Թաներ Ակչամն էր, որը շատ բան արեց Հայոց ցեղասպանության Թուրքական պաշտոնական տեսակետը մխտելու և աշխարհին ասելու, թե Օսմանյան կայսրության տարածքում ցեղասպանության իրողությունն անժխտելի փաստ է:

Հայկական հարցին և մասնավորապես Հայոց ցեղասպանությանը ամենաուշը անդրադարձան հայ պատմաբանները: Իրականում մեղքը նրանցը չէր: ՈՍՀՄ այդ թեմայի վրա թաքու էր դրել: Այնուամենայնիվ, դարի կեսերին, հատկապես Սփյուռքում, ասպարեզ ելան թեմային նվիրված մի քանի աշխատություններ: Դրանցից ամենահաջողվածներից մեկը «Հուշամատյան Մեծ եղեռնի» 1000 էջանոց աշխատությունն է:

ՈՍՀՄ-ի փլուզումից հետո վիճակը կարծես թե փոխվեց: Նորանկախ ՀՀ-ում շարժ նկատվեց Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրման արդար գործում: Վերջին տասնամյակում բավականին մեծ աշխատանք կատարվեց, հրատարակվեցին ու թարգմանվեցին բազմաթիվ կարևոր աշխատություններ՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանությանն ու Հայկական հարցին: Սակայն այս ամենն էլ բավարար չէ. պետք է շարունակել ուսումնասիրությունները, կատարել լսողի լուծմանը նպաստող մի շարք խթանիչ քայլեր՝ վիճակը հանգամանորեն բարելավելու նպատակով: Հատկապես անհրաժեշտ է.

ա. Շնորհալի երիտասարդների գործուղել արտասահման, մասնավորապես՝ Իսրայելի Ցեղասպանության գիտական կենտրոններում մասնագիտական կրթություն ստանալու համար:

ր. Ստեղծել գիտաուսումնական արչավախժեր: Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող նյութեր հավաքելու խնդիրը լուծելու համար կպահանջվի լուրջ ֆինանսավորում:

գ. ՀՀ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում ստեղծել ցեղասպանությունն ուսումնասիրող ամբիոններ և բաժիններ:

դ. Հատկապես մեծ ուշադրություն դարձնել թուրքական աղբյուրներին, որոնք կարող են վճռական դեր խաղալ Մեծ եղեռնի պատմությունը մարդկությունը ավելի ամբողջական ներկայացնելու գործում:

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող այս եռահատորը հավակնում է ինչ-որ չափով լրացնելու այդ բացը:

* * *

Հայոց ցեղասպանության տարեթվի մասին կարծիքները տարբեր են: Ոմանք այն անգամ նույնացնում են Օսմանյան կայսրության ստեղծման, ուրիշները՝ Մեծ եղեռնի հետ, այսինքն՝ պարփակում են 1915-ի չրջանակներում:

Իրականությունն ուրիշ է: Հայերի բնաջնջման թուրքական քաղաքականությունը սկսեց ձևավորվել 19-րդ դարի առաջին կեսից և առնչություններ ուներ թանգիմաթի հետ, որի ընձեռած հնարավորությունից կարողացան օգտվել թուրքիայում բնակվող միայն համեմատաբար զարգացած ժողովուրդները (հայեր, հույներ, հրեաներ), ովքեր ի վիճակի եղան հասարակության տնտեսական կյանքն իրենց ձեռքը վերցնել: Եվ երբ թուրքական բուրժուազիան աչքը բացեց, սեփական հայրենիքի չուկան զբաղված տեսավ և հարձակում սկսեց «զյավուրների» դեմ: Երկար ժամանակ չպահանջվեց Օսմանյան կայսրությունում թուրքերի կողմից բացահայտորեն հակահայկական քաղաքականության ձևավորմանը, ինչն էլ պատճառ դարձավ, որ հայերը փորձ կատարեին ինչ-որ կերպ դիմադրելու այս ամենին: Դրա առաջին արտահայտություններն էին Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը, սահմանադրական շարժումը, գավառների հայ բնակչության անտանելի վիճակի մասին 70-ական թվականներին Բ. Դուանը ներկայացված նամակները և այլն: Սակայն հայ-թուրքական առճակատում ամբողջությամբ ձևափոխվեց 1877-1878 թթ. ռուս-թուր-

քական պատերազմի ընթացքում, ինչը հետևանք էր հայերի հանդեպ հրահրված զանգվածային թշնամական գործողությունների, իրեն թե հայերը դավաճանել են իրենց Օսմանյան հայրենիքը և անցել ռուսներին կողմը:

Որ հայերի ռուսական կողմնորոշումը 19-րդ դարի սկզբներից նոր թափ էր ստանում, անհնար է ժխտել: Դրա վառ օրինակներից է այն, որ դարասկզբի ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտին շուրջ 100 հազար թուրքահայատակ հայեր անցան ռուս-թուրքական սահմանը, և 1877 թ. պատերազմում հայ բնակչության համակրանքը նորից ռուսների կողմն էր, արևմտահայության ազատագրության հիմքում հայ քաղաքական գրեթե բոլոր ուժերը դնում էին Ռուսաստանին աջակցություն և օգնություն ցույց տալու խնդիրը:

Արևմտահայության բնաջնջման առաջին չրջանը սկզբնավորվեց այդ պատերազմի ժամանակ: Հրապարակվեցին օսմանյան պետական մի քանի խոշոր գործիչների (Ֆուադ, Քեմալ, Սայիդ փաշաների) նամակները՝ ուղղված սուլթանին, որոնցում բացահայտ կերպով ասվում էր, որ Օսմանյան կայսսրության փրկության միակ միջոցը հայության բնաջնջումն է... Քրդերին հարձակման մղեցին հայերի դեմ. սկսվեցին Ջուլումի տարիները: Տեղի ունեցան Սասունի հայ բնակչության ջարդերը 1894 և 1904 թվերին:

Դրությունը գնալով աղետալի էր դառնում նաև Կիլիկիայում: Սակայն այնտեղ թուրքերի ջարդարար քաղաքականության հաջողությունը մեծ չէր, քանի որ հայերին հաջողվում էր դիմադրել:

Թուրքերի հակահայ քաղաքականության հիմքերից էր նաև կրոնական անհանդուրժողականությունը, որ հայկական ջարդերին աներևակայելի դաժանություն հաջորդեց:

Հայոց ցեղասպանությունը ծնունդն էր թուրքական մեծ Թուրան ստեղծելու երազանքի ու նաև հետևանք էր մեծ տերությունների շահերի թելադրանքի: Ահա ժամանակակից թուրք-թուրանական նկրտումները նկատի ունենալով՝ անհնար է ճշտորեն պատկերացնել թուրքական հիմնախնդրի դերը համաշխարհային քաղաքականության ծավալման, ուժերի նոր վերադասավորման գործում: Եվրոպայի սրտի վրա ձևավորվել էր մի կիսաքոչվոր ռազմական միավորում, որը հավակնություն ուներ դառնալու առաջատար, գերիշխող ուժ մարդկության հոգու և սրտի վրա:

Առանց պատմության այս հզոր տրամաբանությունը նկատի ունենալու՝ անհնար է հասկանալ և ըստ էության զնահատել թուրքական-մահմեդական աշխարհի գործոնի դերն արդի աշխարհի հարատևման գործում:

Սկսած 20-րդ դարի սկզբներից՝ թուրքական գործոնը դուրս եկավ առաջին պլան և վերածվեց միջազգային հարաբերությունների առաջատար ուժի:

Այն առանձնակի նշանակություն է ձեռք բերել հատկապես քրիստոնյա ու մահմեդական աշխարհների փոխհարաբերություններում և նպատակ ուներ ծնելու թուրք-մահմեդական համաշխարհային մի նոր միություն և հաստատելու միանգամայն նոր քաղաքականություն ու բարոյականություն:

Ուստի, Թուրքիայի քաղաքականությանը կողքից նայելը ոչ միայն ընթացիկ մարտավարական բնույթ ունի, այլև ռազմավարական համընդհանուր ընդգրկում ունեցող քաղաքականություն է: Այդ ճանապարհին Թուրքիան վերածվել է մի չարիքի, որը ձգտում է ամեն ինչի, բայց հաջողության հասնել չի կարողանում և վրեժ է լուծում թուրքահպատակ ժողովուրդների դժբախտության հաշվին:

Ուստի, հնարավոր չէ սույն գրքի տրամաբանությունը՝ թուրքերի համաթուրքական քաղաքականությունը վերածվել է համաներկային հավակնություններ ունեցող ծրագրի:

Սույն աշխատության նշանաբանն է. «Թուրքերը թուրքերի մասին», սակայն այն գիտական ճշմարտությունից հեռու կլինի, եթե ամբողջությամբ խառնված չլինի այդ քաղաքականության հետևականների վրա: Ուստի, թուրքական կարծիքի հետ միասին չատկարևոր է քաղաքականություն ձևավորող միջազգային հարաբերությունների այն ոլորապտույտը, որը փաստորեն վերածվել է համաշխարհային զարգացման մայրուղու:

Ուստի, «Թուրքերը թուրքերի մասին» ժողովածուների հիմքում ընկած է այդ ժողովրդի պետական քաղաքականությունը մեր կիսագնդի ցանկացած մասում և առաջին հերթին՝ երեք մայրցամաքներում՝ Ասիա, Եվրոպա, Աֆրիկա:

Աշխարհի բախտը որոշողները քաջ գիտեին, թե ինչ աղետներ էին բերելու թուրք-սելջուկներն Արևելքից, բայց նրանց ոչ միայն չկանգ-

նեցրին, այլև օրյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներն ու միջոցները ներառվեցին նոր, երիտասարդ քաղաքականությունից ծնած արյան Հեղեղների գոյացմանը, ինչու՞ չէ, նաև աշխարհի թուրքացման գործընթացին:

Ձնայած որ Արգուլ Համիդ II-ը, երիտթուրք ղեկավար եղյակը և Քեմալ Աթաթուրքը ոլսերիմ հակառակորդներ էին և նույնիսկ երիտթուրք եղյակի պարագլուխները՝ Ջեմալը, էնվերն ու Թալեաթը, ատում էին միմյանց, սակայն Հայկական հարցում նրանք միասնական էին. միայն ջարդերի փաստերն ու եղանակներն էին տարբեր: Համիդը դրանք իրականացրեց Արևմտյան Հայաստանի մի շարք վայրերում և հատկապես Սասունում, երիտթուրքերն՝ ամբողջ կայսրությունում, իսկ Մ. Քեմալը՝ Արևելյան Հայաստանում:

Աղանայի Հայության ջարդերով երիտթուրքերն ապացուցեցին, որ իրենց հայաջինջ քաղաքականությամբ Արգուլ Համիդին ոչնչով չեն գիշում:

Երիտթուրքերի Սալոնիկի համագումարում 1910 թ. օգոստոսի 6-ին հանդես եկած Թալեաթը նպատակ ունեեր կուսակցությունը և հանձնաժողովին կողմնորոշել անցում կատարելու պանօսմանիզմից թուրքիզմ (թրքություն) և պանթուրքիզմ (համաթրքություն): Դա ոչ միայն Թալեաթի մտահղացումն ու կարծիքն էր, այլև Իթթիհատի կենտրոնիներ, որի համաժողովում նա ասաց. «Դուք գիտակցում եք, որ Սահմանադրությամբ հաստատված է մահմեդականների և գյավուրների հավասարությունը, և բոլորը զգում են ու գիտեն, որ դա անիրագործելի գաղափար է: Շարիաթը, մեր ողջ անցյալ և ներկա պատմությունը, ինչպես նաև հարյուրավոր մահմեդականների, անգամ գյավուրների զգացմունքները... ներկայացնում են անանցանելի խոչընդոտներ իրական հավասարության հաստատման համար... Ուստի չի կարող որևէ հավասարության հարց լինել մինչև մենք կարողանանք հաջողել կայսրության օսմանացման մեր խնդիրը»¹:

Սալոնիկում մեկ ուրիշ երիտթուրք առաջնորդ՝ Նազըմը, հայտարարեց. «Այս պահին կարևորը մեզ համար գաղափարի ոչ թե տեսական վերլուծություններն ու հիմնավորումներն են, այլ դրանց իրականացման գործնական միջոցների ճշտումը... Այս պահին մեզ համար

¹ British documents on the origins of war 1898–1914, vol. IX, part I, London, 1926, p. 208.

առաջնային ևն ոչ թե գաղափարի տեսական վերլուծություններն ու հիմնավորումները, այլ դրանց իրականացման գործնական միջոցների ճշտումները»¹:

Էնվերը 1915 թ. ապրիլին հայտարարեց. «Թուրքիայում գոյություն ունի խոր համոզմունք, որ թուրքերի անհաջողությունը կովկասյան ռազմաճակատում պետք է վերագրվի հայերին: Եթե նրանք այդքան համառորեն չպաշտպանեին ռուսական շահերը կովկասում, թուրքերի ճանապարհը դեպի Թիֆլիս կապես կթեթևանար, այդ իսկ պատճառով նման կատաղությամբ հարձակվում են հայերի վրա: Թուրքերի պետական շահը պահանջում է հայերի ամբողջական տեղահանում...»²:

«Եթե մեր հայերը միացած լինեին մեզ, — ասել է մի թուրք սպա, — մենք վաղուց ջարդած կլինեինք ռուսներին»³:

Պատերազմի մեջ թուրքիայի մտնելուց անմիջապես հետո՝ ամենուրեք սպանված հայերի թիվը հաշվվում էր հազարներով: 1914 թ. սեպտեմբերի 27-ին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքը գրում է Էրզրումի վալի Իգեթին. «Ամիսն մը ավելի, որ Սևքերպերլիք յայտարարում է, գորակոչը սկսեր է և զենքի տակ կը հրավիրուին 20—45 տարեկանները... ով որ չհնազանդի, ով որ անմիջապես գորակոչին չպատասխանե, իտամի (մահվան) կը դատապարտուի... այս երկրի 45 տարեկանները 50—55 տարեկան են, տարիքի թիվը պակաս արձանագրած ըլլալուն պատճառով... շատերը կորաքամակ են, ոչ ապաքեն քրիստոնեաները զինուորական տուրք տուած են, սակայն այս առարկութիւնները բան մը չեն արժեր...»⁴:

Ժողովուրդի յուսահատութիւնը իր զագաթնակետին հասած էր, բայց անոր ցավը միայն այս չէ, հետզհետե անկե կը պահանջուի այն ամենը, ինչ որ պատերազմող զորաց պետք է, զինուոր հավաքելու միևնույն խստութեամբ սկսած են հավաքել եզներ և սայլեր, իւրաքանչիւր գիւղէն եթէ չորս կամ վեց եզ պետք է, ժանտարմները ամեն մեկ գիւղէն 30—40 եզ կը բերեին...»⁴:

¹ Միմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1991, էջ 154:

² АРМЯНСКИЙ ВЕСТНИК, 1916, стр. 8.

³ Նույն տեղում:

⁴ Զավեն արքեպ., նշվ. աշխ., էջ 55—56:

Երիտթուրքերը ի սկզբանե կայսրության ընակչության գիտակցության մեջ ուսուցում էին մի գաղափար, թե այլևս Օսմանյան կայսրության գոյությունն անհնար էր առանց Հայկական հարցի լուծման, կայսրությունում հայ տարրի վերացման, ընաջնջման ու արտաքսման:

Սկսած 1909 թվականից՝ Երիտթուրքերը բազմիցս անդրադարձել են Հայկական հարցին՝ հայերի ընաջնջման կամ բռնազաղթի կազմակերպման միջոցով Հայկական հարցը լուծելու խնդրին: Վերջնական որոշումն ընդունվեց Իթթիհադի կենտկոմի 1915 թ. փետրվարի կեսերին կայացած նիստի կողմից...

Ս. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ԱՌԱՋԱՐԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Թուրք հասարակական գործիչ-լրագրող Շուլե Բեթինջեկը Օսմանյան կայսրությունում հայերի ունեցած ավանդի մասին.

— Հարյուրավոր տարիներ այս հողի վրա ապրելով՝ հայերն էլ զրոշ են զրել կրկրի վրա: Իրենց ճաշերով, երաժշտությունով, արդուզարդով, արվեստագետ ոգով և այլ գործունեություններով պճնել, գեղեցկացրել են մեր երկրի բոլոր անկյունները: Որ կողմը նայելու լինենք՝ նրանց հոգու նրբությունը, ճարտար ձևերի վաստակը, ճաշակն ու ճկունությունն ենք տեսնելու: Նրանք Թուրքիայի «առաջիններն են»՝ սկսած բազմաձայն երաժշտությունից մինչև թատրոն և կերպարվեստ: Անմտյան ըմբռնումով առաջին թատրոնները Թուրքիայում ստեղծվել են հայկական վարժարաններում... Առաջին անգամ բնաված դերասանուհին նորից հայուհի էր՝ Արուսյակ Փափազյանը:

Թուրքիայում բազմաձայն երաժշտության, օպերայի և առաջին օպերետի հիմնադիրն էլ հայերն են: Թուրքական առաջին օպերան և օպերետը ստեղծեց Տիգրան Զուլսաջյանը, որին Արևմուտքում անվանում էին Օֆենբախ և Վերդի: Գ. Սինասյանն էլ հիմնել Թուրքիայի առաջին նվագախումբը, Ե. Ոսկանը՝ «օսմանցի» առաջին արձանագործն է, նա էլ հիմնել գեղարվեստի վարժարանը: Ամբողջ աշխարհի գեղանկարչության պատմության մեջ ասվում է, որ առաջին անգամ Հոտմկլայում Թորոս Ռուսլինն է եղել տարածականության կանոնի կիրառողը... Զուլթակի առաջին ուսուցիչը՝ Հ. Մուհեմետիսյանն է, իսկ դաշնամուրի առաջին ուսուցիչը՝ Հ. Սինանյանը, որն, ի դեպ, նաև հեղինակել է երիտթուրքերի քայլերգը:

Է. Մանասը կազմակերպեց թուրքական առաջին երգչախումբը... Աշխարհում հայտնի «թուրքական ծնծղան» ստեղծել է Զիջյան ընտանիքը... Պոլսի առաջին ծաղկավաճառանոցը բացել է Մ. Գարազաչը, որը նաև օպերային առաջին երգչուհին էր (սուպրանո):

Թուրքերենի առաջին ստուգաբանական բառարանի հեղինակը Պ. Քերեսթյանն է, գիրք, որ մինչև օրս հավասարը չունի...

Կ. Մարքսի «Մանիֆեստը» 1887-ին է թարգմանվել հայերեն՝ անգլերեն հրատարակությունից մի տարի չուտ...

Հ. Վարդանյանը հիմնադրեց թուրքական առաջին երգիծական թերթը... Ն. Բերբերյանն ու Հ. Հեքիմյանը ստեղծեցին թուրքական ծաղրանկարչությունը...

Պալյան ընտանիքի օրհնյալ ձևերն է Ստամբուլի վրա: Նրանք խոչոր կնիք են դրել օսմանա-թուրքական ճարտարապետության վրա... Դումարայի, Ջրաղան Բալթալա, Ելզըզ, Բելլերեյ, Գալենտերի, Այնալգավաք, Գյոյսու, Յիլսամուր ապարանքները, Բալմուջի, Ռումի, Սելիմի, Թոփճուլար, Թաչկչուզ, Գյումաշսու զորանոցները, Վալիդե, Նուսրետի, Օրթագյուզի մզկիթները... զանազան ջրավազաններ... Թոփհանեի ժամացույցի աշտարակը... Բեյ-Գադի կաշկործարանը, Հերեքի մետաքսի գործարանը... Բանկ, ռազմական նախարարության և համալսարանի շենքեր... Եթե լրիվ ցուցակը տալու լինեք, հանդեսի էջերը գուցե չբավարարեն...

Թուրքերենի առաջին լատիներեն այբուբենը պատրաստել է ոսկերիչ Մաղլումյանը...

«Ք. Աթաթուրք» ստորագրությունը ստեղծել է Վ. Ջերշյանը:

Օսմանյան շրջանում ավելի քան 40 հայեր ամենակարևոր նախարարական պաշտոններ են վարել... Նրանց վստահվել է նաև դեսպանի, խորհրդականի, պետական խորհրդի անդամի, երեսփոխանի պաշտոնները... Հայերի ձևերն էին օսմանյան ֆինանսները, արդյունաբերության և արհեստների 20 տոկոսը, գրեթե ամբողջ արտաքին առևտուրը, ներքին առևտրի՝ 60 տոկոսը... Հայեր էին առաջատար իրավաբանները, բժիշկները, լրագրողները, քիմիկոսները...¹:

Թուրք մտավորական Թահսին Ջալալը Հայկական Հարցի և հայերի մասին.

— Հայկական Հարցի մասին ծանոթ ենք միայն թուրքերի ասածներից, որոնք պաշտոնապես հերքում են այն: Այդ նույն հերքումը իշխում է թե պաշտոնական և թե անհատական դիրքորոշումների մեջ...

Այսօրվա թուրք բնակչության տարբեր սերունդներն իրականում ի՞նչ գիտեն հայերի և նրանց հանդեպ գործված ոճիրների մասին:

¹ «Մարմարա», 6-ր մայիսի 1987 թ., արտատպությունը, թուրքական «İki Bine Doğru» պարբերականից, «Le problème arménien, neuf questions, neuf réponses», Institut de Politique Etrangère le Problème arménien, Ankara, 1982.

Պաշտոնական ճառերում բացառվում է Հայկականության որևէ ակնարկ, թե Թուրքիայի ներկա տարածքի վրա Հայեր են եղել և այդ արվել է մի նպատակով, որպեսզի Հիշողություններից լիովին ջնջեն 1915-ի քստմենկի գործերը: Սակայն որքան էլ կարճ լինի մարդկանց Հիշողությունը, նման ահարկու ղեպքերն անհնար է ընդմիջտ ջնջել:

Եվ իրոք, 70-ական թվականներից չատ առաջ, երբ Թուրք դիվանագետների ղեմ մահափորձերը համաշխարհային հասարակությանը և Թուրքերին վերհիշեցրին ղեռ չփակված վերքի առկայության, չփոխհատուցված ոճիրի գոյություն մասին, այլևս այն հիշվում է մշտապես և ամենուրեք: Լինեն չինությունների ավերակներ՝ տներ և եկեղեցիներ, այգիներ և լքված դաշտեր, լինեն բռնազրավված կամ լքված շենքեր, պահեստի կամ բանտի վերածված վանքեր՝ դրանք բոլորը չեն կարող չհիշեցնել, որ անցյալում մի ազգ ծաղկացրել է Անատոլիայի դաժան բնապատկերները:

Իսկ ի՞նչ ասել այն երևյալների ու կանանց մասին, որոնք 1915 թվին բռնի Թուրքացվեցին, և որոնց ոչ ոք՝ ոչ ուրիշները, ոչ իրենք, ոչ իրենց երևյալներն իսկ չէին կարող հարկադրել լիովին մոռանալու ջարդի տառապանքը: Քանիցս Թուրքերից հայհոյանք ու վիրավորանք ստացան՝ այս ու այն առիթով «հայի ծնունդ» անվանվելով: Իսկ եթե ճարտարապետական բեկորներ կամ Հայեր չկան մերձակայքում, միևնույնն է, դաժան անցյալի հետ սոսկալի հանդիպումը կարող է տեղի ունենալ որևէ անդունդի խորքում կամ մութ քարանձավի մեջ, որտեղ մինչև օրս ղեռ մնում են մեռելային կուտակ-կուտակ անթաղ Հիշողությունները, որոնք ամոթանքի կնիքով առհավետ դրոշմվելու են նրան, ով հայտնաբերում է դրանք:

Թուրքական մի Վիլլի Բրանդտի ծնունդը վաղվա համար չէ: Սակայն երկարաշունչ և բարդ այդ աշխատանքը չպետք է ընկճի հայերին... Թերևս սոսկալի ճակատագիրը քաջարար տանելու այդ պարտադրված կտակը թաքստոցն է նրանց անցյալ, ներկա և ապագա փառքի: Բացի այդ Հայկական Հարցը... պատկանում է բոլոր նրանց, ովքեր ձգտում և գործում են, որպեսզի այս հողի վրա ավելի չատ արդարություն լինի: Դրանք մեզ հույս են ներշնչում, որ մի օր զոհերին կվերադարձվի արդարությունը, և ոճիրը հատուցում կստանա: Այսպիսով կվերականգնվի նաև մարդու պատիվը¹:

¹ «Armenian Special», «Ուրբաթ» շրթ., Երևան, 23-ր ապրիլի 1993 թ.:

2001 թ. Անկարայում հրատարակած դոկտոր էրդալ Իզթերի «Թուրք-Հայկական հարաբերություններ» գրքից.

– Հայերը, ինչպես XIX և XX դարերում, այնպես էլ այսօր աշխարհի հասարակությանը խաբելով վարպետորեն ներկայանում են որպես թուրքերի կողմից բռնությունների, ճնշումների, ցեղասպանության ենթարկված քրիստոնյա մի ազգ՝ չարունակելով այդ ուղղությամբ տանող պրոպագանդան...

Հայերը հիմնվելով օտար պետությունների հետ իրենց ունեցած շահերի վրա, «այսպես կոչված» Հայկական հարցը բարձրագրել են այն ժամանակ, երբ Օսմանյան կայսրությանը սպառնում էր կործանման վտանգ: Այդ գործողությունները քարոզչության միջոցով իրագործում էին Հայկական կաղմակերպությունները՝ հանրության վրա գործելով հոգեբանական ազդեցություն: Ներկայումս էլ աշխարհի շատ երկրներում, հատկապես Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում և եվրոպական երկրներում Հայ գիտնականներն ու Հայկական կաղմակերպությունները որոշ երկրների ղեկավարների աջակցությամբ այս Հարցը օրակարգ բերելով՝ պնդում են, որ Օսմանյան կայսրությունում Հայերը ենթարկվել են անօրինակությունների¹:

Թուրք Վեհիբ փաշան Բաթումիի բանակցությունների ժամանակ Հայկական պատվիրակությանը հայտարարել է.

– Դուք տեսնում եք, որ ճակատագիրը թուրքերին Արևմուտքից Արևելք է քշում: Մենք հեռացանք Բալկաններից, կհեռանանք նաև Աֆրիկայից, բայց մենք պիտի տարածվենք դեպի Արևելք, այնտեղ է մեր արյունը, կրոնն ու լեզուն: Եվ սա տարերային ձգողություն ունի... Մենք պետք է ճանապարհ ունենանք դեպի այնտեղ... Եվ դուք՝ հայեր, կանգնած եք մեր ճանապարհին... Դուք պետք է մի կողմ քաշվեք և մեզ ճանապարհ տաք... Ահա՛ թե որտեղ է մեր հիմնական վեճը...²:

Թուրք նշանավոր պատմաբան Օսման Նուրիի «Ազդու Համիդ Երկրորդի և նրա իշխանության շրջանը» եռահատոր աշխատությունից.

... Օսմանյան երկրում Հայերը վայելում էին կատարյալ ազատություն: Եկեղեցիներում ազատորեն կատարում էին բոլոր տեսակի

¹ Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետադոտություններ, Երևան, 2006, էջ 287–288:

² Նատիյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումը և դարգացումը, Աթենք, 1930, էջ 70:

ձևերն ու արարողությունները, պայատում, կայսերական գանձարանում, Բարձրագույն Դռան ծառայում էին բազմաթիվ հայ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Օրինակ՝ Հակոբ փաշան ֆինանսների մինիստր էր: Կառավարչություններում, դատարաններում և նման վրստահություն պահանջող պաշտոններում ծառայում էին մեծ թվով հայեր: Գրեթե բոլոր նահանգներում կուսակալներին առընթեր համարյա բոլոր քաղաքական գործերը գտնվում էին հայերի ձեռքին: Ավելի ճիշտ՝ 1880-ից մինչև 1888 թվականը օսմանյան կառավարության ամենակարևոր պաշտոններում ծառայում էին հայերը: Արդյու Համիդն իր կայսերական գանձարանում հայերին էր ծառայության վերցնում, արտոնում էր, որ հայ ուսանողները Եվրոպա գնան սովորելու: Հայերի ուշիմությունն ու ուղղամտությունը հայտնի լինելով՝ նրանց մանր-մուր սխալներին երբեք կարևորություն չէր տրվում:

Հայերի և մուսուլմանների միջև կային անհամաձայնություններ առաջացնող մի քանի կետեր՝ քրդերի հարձակումները, տեղական պաշտոնյաների պարտազանցությունները... Թեև հայերը գանգատվում էին օսմանյան վարչության հոռի վերաբերմունքից, սակայն չէին դադարում իրենց համար մեծ վտանգ համարել նաև ոռոսներին: Հայերը 1870 թվականից ի վեր չափազանց առաջադիմել էին Կովկասում, իրենց սահմանները տարածել էին Վրաստան՝ մեծ թիվ կազմելով Թիֆլիս քաղաքում: Որոշ ժամանակ հետո հայերը իրենց իրավունքները պաշտպանելու համար Փարիզում հիմնել էին «Հնչակ» անունով մի կազմակերպություն: Այս կազմակերպության նպատակն էր հայերին կառավարել սոցիալական սկզբունքներով:

Հնչակյան կուսակցությունը Եվրոպայում բազմաթիվ հրատարակություններ ունենալուց հետո ի վերջո հաստատվել էր Լոնդոնում:

Կուսակցության նպատակը լիակատար անկախությունը չէր, նույնիսկ օսմանյան երկրում եղած նրա անդամները պահանջում էին միայն, որ կառավարությունը քրդերի հանդեպ մի քիչ ավելի խիստ պատիժ սահմանի. գանգատվում էին նաև պարտազանց կուսակալներից և անպետք ոստիկաններից: Հնչակ կուսակցության հիմնական նպատակն էր հայերով բնակված նահանգներում իրազործել բարենորոգումներ...

Արդյու Համիդը մեծ ուշադրությամբ հետևում էր Եվրոպայի քաղաքականությանը: Մինչ այդ ժամանակ առանձին մնացած Ռուսաստանը արդեն գտել էր մի բարեկամ: Արդյու Համիդը, տեսնելով Ռուսաստանի հզորացումը, սկսել էր աստիճանաբար բարեկամու-

Թյուն ցույց տալ Ռուսաստանին: Այդ օրվանից սկսած՝ փոխվեց նաև Հայերի Հանդեպ նրա վերաբերմունքը: Սակայն գոյություն ունեին այս փոփոխության պատճառ Հանդիսացած այլ կարևոր ազդակներ ևս: 1887 թվականին Արդուլ Համիդի Համակրությունից Հեռու մնացած Սայիդ փաշան ցանկանում էր գործի գլուխ անցնել: Առանց որևէ պատճառի Սայիդ փաշան պահանջեց գործադրել (Հայերին վերաբերող) Բեռլինի դաշնագրի հոդվածները: Արդուլ Համիդը կարծեց, թե Սայիդ փաշան կաշառվել է Հայերի կողմից: Արդեն մի կողմից էլ մտատանջվում էր Հնչակ կուսակցության կազմակերպիչ: Հատկապես Հայերի զաղտնի սաղրանքների մասին պաշտոնյաների զանգատները վախեցնում էին Արդուլ Համիդին: Արդուլ Համիդը իր այս վախը փարատելու համար ստիպված եղավ նախ մոտենալ քրդերին: Ոչխտ հսկողության տակ առնվեցին Հայ պաշտոնյաները և Հայկական հրատարակությունները: Այդ պահից սկսեցին իրար հաջորդել աքսորումները: Կուսակալների կողմից քննության առնվեցին եկեղեցիների և դպրոցների մասին տրված հրովարտականքները: Վերջին տարիների ընթացքում փակվեցին այն Հայկական դպրոցները, որոնք բացվել էին ոչ թե հրովարտակով, այլ միայն կառավարական թույլտվությամբ: Հարկերի զանազան նկատմամբ ցուցաբերվեց խստություն և բռնություն: Միևնույն ժամանակ քրդերն էլ, իշխանությունների օժանդակությամբ վրա վստահ լինելով, սկսեցին գործել իրենց ցանկությունների համաձայն: 1889 թվականին Հայերի վիճակը ծայրաստիճան վատացավ:

1890 թվականին Հայոց Ազգային ժողովը Ալեքյան պատրիարքի միջոցով դիմում ներկայացրեց Բարձրագույն Դռանը: Այս դիմումին Բարձրագույն Դուռը պատասխանեց շատ քաղաքավարի կերպով: Սակայն երեք ամիս հետո, ով իմանա որտեղից, հրամանի հիման վրա խուզարկվեցին Հայ եկեղեցիները: Նրանք ցանկանում էին գտնել Հայ հեղափոխականների պահած զենքերն ու ռումբերը: Էրզրումի դեպքի պատճառով Արդուլ Համիդի և Հայերի միջև գոյություն ունեցած համաձայնությունը իսպառ անհետացավ: Դրանից հետո Արդուլ Համիդը կարծեց, թե այլևս Հայերի բոլոր գործողություններն ուղղված են իր դեմ, և բոլոր Հայերն էլ ղեկավարվում են կոմիտեների կողմից: Մյուս կողմից էլ Հայերը համոզվեցին, որ Արդուլ Համիդից քաղցրությամբ ոչ մի բան չի կարելի ձեռք բերել և, հետևաբար, անհրաժեշտ է նրանց սարսափեցնել: Դրանից հետո Հայերը հետամուտ եղան ստեղծելու այնպիսի մի կացություն, որ վախեցնեն Արդուլ Համիդին

և եվրոպայի ուշադրությունը գրավել Անատոլիայի վրա, նույնիսկ մեծ տերությունների միջամտության պատճառ հանդիսանար¹:

Ջեմալ փաշան հայերի, Հայկական հարցի և Օսմանյան կայսրության մասին.

Մենք՝ երիտասարդ թուրքերս հայերին և հատկապես՝ հայ հեղափոխականներին հույն և թուրք հեղափոխականներից անհամեմատ գերադասում ենք: Հայերն ավելի չիտակ են և ավելի քաջ, քան հիշածս երկու ազգերի հեղափոխականները. նրանք ավելի անկեղծ են իբրև բարեկամներ և ավելի համառ՝ երբ ատում են: Մենք խորապես համոզված ենք, որ հայերի և թուրքերի մեջ գոյություն ունեցող թշնամության միակ հեղինակը եղել է ոուս դիպլոմատիան: Եվ իրոք, վաթսու տարիներ ի վեր, կամ, ավելի ճիշտ, 1877–78 թվերի ոուս–տաճկական պատերազմից դեռ տաս տարի առաջ այդ երկու ցեղերի մեջ կրոնական հողի վրա ծագած ընդհարման ոչ մի դեպք չի եղել, ուրիշ խոսքով՝ մահմեդականների և քրիստոնյաների մեջ մտքերի տարաձայնություն չկար: Ընդհակառակը, Անատոլիայում, Ռումելիայում, Կ. Պոլսում հայերի և թուրքերի միջև այնպիսի համերաշխություն էր տիրում, որ այն ժամանակների պատմագրությունը «Հայկական հարց»-ի մասին հիշատակություն անպամ չունի: Գալով ընտանեկան հարաբերություններին՝ այստեղ էլ թուրք–հայկական բարեկամությունն անսահման էր: Երբ Փոքր Ասիայի մի թուրք, առևտրական նպատակներով իր գյուղից հեռանալ էր ուզում, նա հայ հարևանի խնամքին ու պաշտպանությանն էր վստահում իր ընտանիքը, պատիվն ու իրավունքները. նույն վստահությունն էր տածում նաև հայը իր թուրք հարևանների վերաբերմամբ:

«Ամբողջ Անատոլիայում, Ռումելիայում, նույնիսկ Կ. Պոլսում չկար մի հայ, որը հայերեն խոսել կարողանար: Բոլոր դպրոցներում թուրքերենը հայ տառերով էին սովորեցնում, իսկ հայ եկեղեցիներում պատարազը թուրքերեն էր մատուցվում: Հայերի համար բաց էին պետական ամենակարևոր պաշտոնները, և նրանք Օսմանյան կայսրության ամենահավատարիմ հպատակներն էին համարվում:

Անհրեքելի ճշմարտություն է, որ ինչպես արդարամտությունն ու համբերատարությունը պատճառ են դարձել Թուրքիայի պետությունը դառնալուն և նրա արագ ծավալմանը, նմանապես հայերի դեպի

¹ Օտար աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, պրակ VII, Թուրքական աղբյուրներ, հ. IV, Երևան, 1972, էջ 167–171:

Թուրքերը տաճած երախտագիտությունն արդյունք է եղել թուրքերի՝ ղեպի հայերն ունեցած մեծաճողության և բարեկամության: Ահա թե ինչու հինգ հարյուր տարիների ընթացքում այդ երկու ժողովուրդների միջև ոչ մի ընդհարում չի եղել, և դժվար էր գտնել մի հատիկ հայ, որը թուրքի լեզուն և նրա նիստ ու կացն իրեն հարազատ չհամարեր:

Երբ սուլթան Ֆաթի Մահմեդ խանը Կ. Պոլիսը վերցնելուց հետո թույլ տվեց օրթոդոքս պատրիարքին մնալ իր տեղում և հույներին, առանց որևէ կողմնակի ճնշման, այլ բացառապես իր մեծաճողության և ազնվամտության հետևանքով «կրոնական արտոնություններ» անունով հայտնի առանձնաչնորհումները տվեց, նա անմիջապես կայսրության մայրաքաղաքում հիմնեց նաև Հայոց պատրիարքարան, որպեսզի Անատոլիայի մահմեդականության մեջ ապրող հայ փոքրամասնության իրավունքներն ուժգին կերպով պաշտպանել կարողանա, և հայերին շնորհեց միևնույն իրավունքներն ու արտոնությունները, որպիսին նա տվել էր հույներին:

Այնինչ ղեռևս 1462 թվին, ըստ քրիստոնեական ժամանակագրության, այսինքն այն ժամանակներում, երբ ամբողջ Եվրոպային ղեռևս անձանոթ էր «ազգային փոքրամասնությունների իրավունք» հասկացողությունը, մի մահմեդական սուլթան, իր հզորության գագաթնակետին հասած, թույլատրում է, որ Կ. Պոլսում հաստատվի հունական պատրիարքություն և «կրոնական արտոնություններ» անվան տակ հույներին իրավունք է տալիս օգտվել ամուսնության, ժառանգության և լուսավորության վերաբերյալ մի շարք արտոնություններից. դրա հետ միաժամանակ՝ նույն սուլթանն իր մայրաքաղաքում մի այլ ազգության՝ հայերի համար, որոնք մինչ այդ քուրդ ֆեոդալների լծի տակ էին, պատրիարքություն է հիմնում՝ շնորհելով նրանց միևնույն արտոնություններն ու առանձնաչնորհումները...

Միթե XV դարում թուրքական մեծ սուլթանի կողմից շնորհված այս իրավունքներն ամենակատարյալ գործադրությունը չեն այն սկզբունքի, որը միայն այժմ Միացյալ Նահանգների նախագահ Վիլսոնը «փոքրամասնությունների իրավունք» անվան տակ ցանկանում է, որ քաղաքակիրթ աշխարհին ճանաչել տա:

Միթե նույն սկզբունքը, որ այնպես պարզ և լայնորեն գործադրություն գտավ Թուրքիայի կողմից՝ իր քրիստոնյա փոքրամասնության իրավունքները պաշտպանելու խնդրում, միայն նորերումս չէր, որ մտցվելու էր Ավստրիայի հետ՝ Սեն-ժերմենում կապված հաշ-

տուժյան պայմանագրի մեջ, որը, սակայն, ուումինական և Հարավ-սլավիայի կառավարությունները մերժեցին ընդունել:

Հայերը չատ լավ գիտեն, որ այդ արտոնությունների հետևանքով է, որ նրանք պահպանեցին իրենց կրոնն ու ազգությունը: Քուրդ ավատական իշխանության ճնշման տեղ Հայերը թուրքերի, և մանավանդ թուրք կառավարության, հետ լավագույն հարաբերությունների մեջ ապրելու հնարավորությունն ստացան:

... Մինչև 1856 թվի Ղրիմի պատերազմի վերջը թուրքերը Հայերի հետ ամենամեծ համերաշխության մեջ էին գտնվում և նրանք Հայերի վերաբերմամբ ոչ մի բռնություն չեն արել: Սակայն այն օրից, երբ ռուսներն իրենց ազա՜հ և ավազակաբարո հայացքը գցեցին Օսմանյան կայսրության վրա, նրանք գտան, որ քաղաքական տեսակետից իրենց ձեռնտու կլինի, եթե նրանք Ռուսկիայի քրիստոնյա տարրերին իրենց հաջողության գործիք դարձնեն...

Պետք է այստեղ նաև խոստովանել, որ ազգայնական ձգտումները, որ XIX դարի կեսին նկատվեցին և տարածվեցին Եվրոպայում, իրենց անմիջական այն հետևանքն ունեցան, որ առևտրական կամ ուսում առնելու նպատակով Եվրոպա և Ամերիկա ուղևորված Հայ երիտասարդությունը տարվեց այն գաղափարով, որ իր ազգին ևս անհրաժեշտ է ձգտել ձեռք բերելու անկախ կյանք և սկսել ինքնուրույն գործունեություն: Այս գաղափարական ձգտումը, որպես աստվածային մի պարզե, ողջունվեց ռուս դիպլոմատիայի կողմից, և, սկսած այս րոպեից, նա ամեն ջանք գործ դրեց, որպեսզի Հայերին զրգռի թուրք կառավարության դեմ:

Սուլթան Մահմուդ Բ-ն XIX դարի սկզբին, իր պետության մեջ կարգ ու կանոն հաստատելու և երկու հարյուր տարիներ ի վեր վարչական և զինվորական հաստատություններում գոյություն ունեցող անարխիան վերացնելու նպատակով, դիմեց ամենակտրուկ միջոցների: Նա ոչնչացրեց ենիչերիությունը, սահմանափակեց Անատոլիայի և Ռուսկիայի բեյերի իրավունքները՝ հասցնելով այն գրեթե անգործության աստիճանի և ծանր հարված հասցրեց քուրդ բեյերի իշխանությանը: Եվ մինչդեռ անբախտ թագավորն իր երկրում ներքին կարգ վերահաստատել էր ձգտում՝ նա իրեն հազար ղեկավարություններով չրջապատված տեսավ: Եվ մինչ նա ջանում էր ռուս դրամով պահպանվող «Ետնիկա Հետերիա» կազմակերպության շնորհիվ ծագած հունական ապստամբությունը մի կերպ հանգցնել՝ մեկ էլ նրա վրա հարձակվեցին ֆրանսիացիները, անգլիացիներն ու ռուսները:

Նավարինի մոտ կորցնելով իր ամբողջ նավատորմիդր՝ նա ստիպված եղավ ճանաչել Հունաստանի անկախությունը: Այնուհետև, Ֆրանսիայի հրահրումներից ազդվելով, ապստամբում է սուլթանի դեմ եզդիպտոսի գեներալ-նահանգապետ Մահմադ Ալի փաշան, որն ուզում էր տաճկական թագը ձեռք բերել, հասցնելով իշխանությունն սահմանները մինչև Քաթանիա:

Կարելի՞ է արդյոք մեղադրել մի պետության, որը չըջապատված էր այսպիսի ներքին և արտաքին դժվարություններով, նրա համար, թե ինչո՞ւ նա ձեռք չի առել բոլոր միջոցները՝ կարգավորելու համար ոչ միայն Հայ, այլ ընդհանրապես իր բոլոր հպատակների բարեկեցությունը:

Սուլթան Արզուլ Մեջիտի թագավորության ժամանակ Հայերն այնպիսի ընդարձակ արտոնություններ են ստանում, որոնցով ոգևորվում է նույնիսկ ինքը՝ Մանդեկչտամը*: Իր գրքի 190-րդ երեսում նա գրում է. «1863 թվին Հայերն իսկական սահմանադրություն ստացան: Սահմանադրությունը նրանց իրավունք էր տալիս ընտրելու բարձրագույն մի խորհուրդ, որը գտնվելու էր Կ. Պոլսում և որը բաղկացած էր 140 պատգամավորներից. դրանցից 140-ին ընտրում էր ինքը՝ Հայ ժողովուրդը»:

Կարո՞ղ էր արդյոք նախագահ Վիլսոնն ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության համար սրանից ավելի իրական միջոց հնարել:

Սոմանյան կառավարությունը տվեց Հայերին այս սահմանադրությունն առանց որևէ արտաքին ճնշման: Թուրքիայի հանդեպ Հայ ժողովրդի լոյալ դիրքը այն աստիճան գրավեց կառավարության համակրությունը, որ նա, առանց մի րոպե անգամ տատանվելու, «հավատարիմ Հայ ազգին» չնորհեց հիշյալ սահմանադրությունը, որը Հայերի համար մի նոր, բախտավոր դարաշրջանի սկիզբ էր դառնալու: Սակայն ռուսներն այս սահմանադրությունն օգտագործեցին Հայկական գործերին միջամտելու նպատակով:

Արդեն 1856 թվի ռուս-թուրքական պատերազմի մի շարք Հայ ապստամբություններ ռուսներին օգնություն մատուցեցին: Սկսած այդ օրվանից՝ ռուսները սերտ կապ են պահպանում տաճկահայերի հետ և Հայ հեղափոխականներին անընդհատ խրախուսում են: Այդ գործելակերպի հետևանքը չուտով երևան եկավ: Սահմանադրություն

* Կ. Պոլսում Ռուսական դեսպանության I դրագոման (Թարգմանիչ):

ստանալուց ընդամենը չորս տարի անց (1867 թ.) Զեյթունում բռնըկվեց Հայկական առաջին ապստամբությունը:

Հայկական այս առաջին դինյալ ապստամբությունը, բնականաբար, զգալի ազդեցություն թողեց կառավարության վրա: Ահագին էին այն դժվարությունները, որոնք 1877–78 թվին ռուսական բանակը և Անատոլիայի Հայերը պատճառեցին թուրք բանակին:

4. Պոլսի Հայոց պատրիարք Ներսես Լֆենդյեյ Սան-Ստեֆանո է գնում, որպեսզի ռուսաց ցարի օգնությամբ Հայերի Համար անկախություն ձևոք բերի. իր այդ քայլով նա պատճառ է դառնում, որ Հայերը «Հավատարիմ ազգի (միլլեթ սադիկա)» Հինավուրց կոչումից ընդմիջտ զրկվեն:

Ռուս դիպլոմատիան շատ լավ Հաշվի էր առնում այն Հանգամանքը, որ Բուլղարիայի անկախություն ստանալուց Հետո ինքն այլևս զրկվելու է թուրքիայի ներքին գործերի մեջ խառնվելու առիթից: Եվ որովհետև ռուս կառավարությունը չէր ուզում այդ իրավունքը կորցնել, ուստի Հենց այդ նպատակն աչքի առաջ ունենալով՝ Սան-Ստեֆանոյում թուրքիայի Հետ կապած դաշնագրի մեջ մտցնում է Հայերին վերաբերող Հատուկ մի Հոդված, որը Հետագայում փոքր-ինչ փոփոխված ձևով մտցվում է Բեռլինի դաշնագրում:

Եվ ահա սրանից Հետո է, որ Հայերի, քրդերի և թուրքերի Հարաբերությունները ծայր աստիճան լարվում են: Օսմանյան պետության մեջ՝ ամենուրեք մեծ քաղաքներում, որպես և ամենափոքր գյուղերում, առաջ են գալիս շատ լավ կազմակերպված Հայ Հեղափոխական գաղտնի կոմիտեներ:

Այս գաղտնի միություններն անընդհատ Զանք են թափում գրգռելու Հայերին քրդերի ու թուրքերի դեմ և պահանջում են կազմել մի անկախ, առանձնաշնորհված Հայաստան, որը բաղկացած էր լիենլու ոչ ավելի, ոչ պակաս, քան Արևելյան Անատոլիայի վեց նահանգներից: Ինքնըստինքյան Հասկանալի է, որ թե՛ կառավարությունը և թե՛ թուրք ու քուրդ ազգաբնակչությունը լավ տեղյակ էին ռուսական այս ինտրիգներին:

Եվ որովհետև Հայերն անկախ մի պետություն Հիմնելու ձգտում ունեին, մի պետություն, ուր նրանք, չնայած քրդերի և թուրքերի թվական գերազանցությանը, պետք է վերջինների վրա իշխեին, ուստի, ինքնըստինքյան Հասկանալի է, որ սրանք էլ իրենց կողմից ամեն կերպ աշխատում էին ի դերև Հանել Հայերի այդ ծրագիրը: Պարզ ասած՝ քրդերն ու թուրքերը շատ լավ ըմբռնում էին, որ այդ բոլորը

ոչ այլ ինչ են, և թե ոչ ուսանողի կողմից սարքած մի պատրվակ, որ պեսղի բացառապես քրդերով և թուրքերով բնակեցրած Անատոլիայի մի խոշոր մաս իրենց ճանկը գցեն, իսկ անկախ Հայաստանը նրանք համարում էին Ռուսաստանի կողմից իրենց բռնելու համար դրած մի ծուղակ միայն:

1880 թվին, մի կողմից՝ Ռուսաստանի անընդհատ ճնշման ազդեցության տակ, իսկ մյուս կողմից՝ Հայերի քանիցս բարձրացրած ապստամբության, եվոպական պետությունները Բարձր Դռանը ներկայացրին մի հայտազիր, որով առաջարկում էին նրան Հայկական նահանգներում վարչական ռեֆորմներ մտցնել: Դա ճիշտ այն միջոցին էր, երբ Բուլղարիան փորձում էր Արևելյան Ռումելիան միացնել իրեն:

Նշանակալից է, որ ամեն անգամ, երբ Թուրքիան ձևոնարկում էր իր արտաքին կամ ներքին կյանքում որևէ կարևոր մի հարց լուծել, Ռուսաստանն իսկույն հրապարակ էր հանում Հայկական հարցը: Այս անգամ էլ Արդուլ Համիդ II-ն այս հարցը լուծեց նրանով, որ Ռուսաստանին մի շարք դիջումներ արեց:

1894-96 թվականներին Հայերն ուժգին գործունեություն սկսեցին և ամենուրեք մեծ կամ փոքր ապստամբություններ առաջացրին: Այդպիսով ահա Հայկական խռովությունները այն աստիճան գրգռեցին այդ երեք, մինչ այդ գրեթե հինգ-վեց դար շարունակ իրար կողքին խաղաղ ու հաշտ ապրող ազգերին, որ այժմ դրանք պատրաստ են հարձակվել իրար վրա՝ իրար արյունով ներկել Անատոլիայի հողը և նույնիսկ Կ. Պոլսի փողոցները...

... Շատ թուրքեր մրցում էին իրարու հետ՝ Հայերին իրենց պաշտպանության տակ առնելու ձգտման մեջ: Կ. Պոլսում բազմաթիվ թուրք ընտանիքներ Հայերի վերաբերմամբ ունեցած իրենց հարևանական զգացմունքն այն աստիճանի հասցրին, որ սրանց կյանքը մահից փրկելու նպատակով, նրանց թաքցնում էին իրենց տներում: Եվ չպետք է թաքցնել, որ բազմաթիվ պետական թուրք բարձր աստիճան պաշտոնյաներ զզվանքով դատապարտում էին Կ. Պոլսի մաքսատան բեռնակիրների կողմից Հայերի վերաբերմամբ կատարած կոտորածը: Նրանք ոչ մի առիթ բաց չէին թողնում Հայերին պաշտպանելու համար:

Ամբողջ աշխարհին հայտնի են այն կտրուկ միջոցները, որին դիմեց մարչալ Ֆուադ փաշան Կադի-Քյոյում Հայերին փրկելու նպատակով: Մանդեկտամն ինքը պնդում է, որ Ֆուադ փաշան Հենց այդ հայա-

սիրության համար էլ հետազայում բարձրագույն ողորմածությունից զրկվեց, սակայն Կ. Պոլսում բոլորն էլ գիտեն, որ դա սուտ է:

Այն երկու-երեք տարիների ընթացքում, երբ տեղի էին ունենում այդ կոտորածները, հայերի ձեռքով սպանվեցին բազմաթիվ քրդեր և թուրքեր. երկու կողմերն էլ իրարու ոչնչացնելու գործում մրցման էին մտել: Եվ քանի որ ամեն տեղ հայերը թվով քիչ էին, ուստի, բնական է, որ թուրքերն ու քրդերը ջնջման գործն ավելի հաջողությամբ էին առաջ տանում. պարզ է, որ եթե հայերը մեծ թիվ կազմեին, այս անգամ նրանք ավելի շատ քուրդ ու թուրք կկոտորեին: Դրան որպես ապացույց կարող է ծառայել Հույների ձեռքով Մորեայում սպանված թուրքերի թիվը: Բայց որովհետև այս անգամ զոհերը թուրքեր ու մահմեդականներ էին, ուստի չգտնվեցին Բայրոնի և Շատոբրիանի նման բանաստեղծներ, որոնք այդ թշվառ մարտիրոսների կորուստը ողբային, ուստի արյունալից այդ եղելությունը, օսմանյան պատմագրությունից բացի, ուրիշ ոչ մի տեղ չարձանագրվեց:

Պետություն կառավարելու մասին իմ ունեցած հայացքներով ես զգվանքով դատապարտում եմ «հեղափոխությունը խեղդելու» նըպատակով մասսայական կոտորածներին դիմելու սխտեմը. այդ միջոցը, — բացի այն, որ երկրին մեծ վնաս է հասցնում, — միաժամանակ արատավորում է մի ժողովրդի պատմությունը:

Այս հայացքն ունեին նաև բոլոր այն հայրենասերները, որոնք խմբված էին «Երիտասարդ թուրքեր» հեղափոխական կազմակերպության մեջ: Նրանք դատապարտում էին 1894—96 թվականների հայկական կոտորածները, համարելով այն սուլթան Համիդ Երկրորդի գործած ամենածանր սխալներից մեկը, որով նա իր բռնակալական կառավարությունն ամրացնել էր ուզում: Ահա այս տեսակետից ելնելով՝ Ահմեդ Ռիզա բեյը և նրա ընկերները, որ այդ ժամանակ Եվրոպայում էին գտնվում, ապստամբած հայերին կական օգնություն ցույց տվին: Մյուս թուրք հեղափոխականները, որոնք, ինչպես ես, ապրում էինք բուն երկրում, միևնույն հայացքին էինք, ինչ և Եվրոպայում ապրողները, նմանապես խստագույնս դատապարտում էինք Աբդուլ Համիդին, որը հայկական իր կոտորածներով ոչ միայն թուրքական, այլև առավելապես օսմանյան գործին ահագին վնաս էր հասցնում:

Հայ հեղափոխականների մի քանի ականավոր ներկայացուցիչներ այդ ժամանակ միայն սկսեցին ըմբռնել իրերի իսկական դրությունը: Նրանք տեսան, որ ինչ-որ մի կողմից՝ Ռուսաստանը դիմում է ամեն

տեսակ միջոցների տաճկահայերի համար անկախություն ձևաբանելու խնդրում, մյուս կողմից՝ Կովկասում ապրող ռուսահայերը զայրվում են ռուսական բռնապետության ճիրաններում: Ցար Նիկոլայ Բ-ն խոստացել էր Արդուլ Համիդ Բ-ին, որ եթե սա Արևելյան Անատոլիայում երկաթուղիներ չշինի, ինքն էլ իր կողմից թույլ չի տա 1896 թվի Հեղափոխությունից հետո Տաճկաստանից Կովկաս գաղթած հայերին նորից Թուրքիա վերադառնալ: Լավագույն ապացույց, թե ինչ նպատակներով էր ղեկավարվում Ռուսաստանը հայերի և Թուրքիայի վերաբերմամբ, հազիվ թե կարելի լիներ գտնել:

Կասկածից դուրս է, որ մի ժողովրդի գոյության համար քաղաքակրթությունն ու նյութական բարեկեցությունն ամենամեծ գործոններն են, և այդ բարեկեցությունն սկսվում է երկաթուղու և խճուղու նման հաղորդակցության միջոցներ անցկացնելով: Եվ ահա ռուսները մի կողմից հայերով բնակեցրած վիլայեթների բարեկեցության և ինքնուրույնության համար բարենորոգումներ են պահանջում, իսկ մյուս կողմից՝ այն միջոցները, որոնք բերելու են երկրին այդ բարեկեցությունը, ինչպես, օրինակ, երկաթուղիներն են, նրանք արգելում են...

Ռուս դիպլոմատիայի այս երկդիմի քաղաքականությունն ազնվամիտ հայերին Ռուսաստանից խրտնել ստիպեց. նրանք իրենց հետևյալ հարցն էին տալիս. եթե հայերն ինքնավարություն ստանան, արդյո՞ք նրանք դրանով իրենց վզերին չեն դնի ռուսական լուծը, որը Թուրքականից հազար անգամ ավելի զգվելի էր լինելու: Դրա համար էլ Թուրք Հեղափոխական կոմիտեն ամեն կերպ ձգտում եր համոզել «Դաշնակցություն» կուսակցությանը, որը հայ կուսակցություններից ամենից լավ կազմակերպություն ունեցող և ամենից լավ ղեկավարվող կուսակցությունն էր, օգնել իրենց Օսմանյան կայսրության բոլոր ազգերի համար ռեֆորմներ մտցնելու գործում...¹:

¹ Զեմալ փաշա, Հայկական հարցը, Երևան, 1927, էջ 5-13:

ԲՆԱԶԱԶՄԱՆ ՕՍՄԱՆՑԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾՆՈՒՆԴԸ

Թուրք զինվորական մի մայոր Հայերի մասին.

— Հայր առաջադիմական, կուլտուրական հատկություններ ունի, հայր ջանասեր, աշխատասեր է, հայր քաջ է խելքով, քաջ է հոգով ու մտքով: Հայր այդքան նեղ ու դառը պայմանների մեջ անգամ կարողացել է եվրոպական քաղաքակրթությունը յուրացնել, պահպանել յուր եկեղեցին, կրոնն ու լեզուն: Հայր ստեղծեց և զարգացրեց մեր երկրի առևտրականությունը, ծաղկեցրեց մեր գրականությունը, նպաստեց մեր տպագրական արվեստի առաջադիմությանը: Հայր կարողացավ նաև մի քանի անգամ փրկել մեզ կատարյալ անկումից... Ուրեմն եթե այդ Հայի վիճակը բավարարենք, եթե նրա հարստությունը թողնենք իր ձեռքում, եթե ասպարեզ տանք զարգանալու, առաջադիմելու և աճելու, ապա նա մի օր ամենայն իրավամբ կգա, կնստի մեր գլխին ու մեզ կասի. «Որովհետև դուք քաղաքականության ասպարեզում անընդունակ եք, որովհետև դուք ձեր ծանրության արգելք եք դառնում մարդկային հասարակության ընդհանուր լուսավորության և առաջադիմության գործին, ուրեմն դուք մեզ տիրապետելու և կառավարելու իրավունք չունեք: Մենք ձեզ պիտի տիրապետենք ու կառավարենք...»: Իսկ լուսավորության ախտով վարակված Եվրոպան էլ ոչ միայն իրավունք կտա Հային, այլև ուժ կտա, այլև կաջակցի նրան մեր գլխին տեր դառնալու գործում...¹:

Մի թուրք Հայերի մասին.

— Դարեր չարունակ հայր գոյության կռվում օգնության ձեռք է մեկնել Ալլահի որդիներին՝ մահմեդականներին... Տերության զանձարանը լցրել են հայերը, արհեստն ու առևտուրը ծաղկել է նրանց ձեռքերով, երկրի քաղաքական ղեկավարները եղել են նրանք: Առանց Հայի մենք կյանք չունենք, մենք ինքներս կտրեցինք մեզ կերակրող ձեռքը²:

¹ «Նոր Դար», 1895, թիվ 84:

² «Դրուշակ», 1896, թիվ 8:

Բիթլիսի թուրք կալվածատերը անգլիացի բարձրաստիճան դիվանագետ է. Դիլոնին ասել է.

— Մինչև վերջին ժամանակները շնորհիվ աշխատասիրության ու գործիմացության, Հայերը նյութապես ավելի բարվոք վիճակում են: Այդ ժողովուրդը մեզ հաց է տալիս, և մենք ոչ միայն ստիպում ենք նրան ծանր գնով գնել մեզ համար աշխատելու իրավունք, այլև նրան դրկում ենք աշխատելու միջոցներից՝ չհասկանալով, որ եթե Հայերը լրիվ սնանկանան, վատ օրեր կսկսվեն թուրքերի համար, և նրանք հարկադրված կլինեն աշխատել¹:

Թուրք զորահրամանատար Ռուրդիչը 1863 թ. լույս տեսած իր «Միահեղ նամե-ի-խուդուդ» գրքում գրել է.

— Բոլոր արհեստավորներն ու հողագործների մեծ մասը Հայեր են... Մահճականներից չկա ոչ միայն արհեստավոր վարպետ, այլև նույնիկ օժանդակ բանվոր: Հայերը աշխատասեր ժողովուրդ են, իսկ մահճականներն՝ ընդհակառակը²:

Սուլթան Մահմուդ II-ի բարձր հրովարտակը ուղղված Հայոց պատրիարքին (1828 թ.).

— Իմ օսմանյան կայսերական անսասան իշխանության հարկատու Հայ հպատակներից ոմանք հանդգնում են իրենց վաղեմի սովորություններին և հպատակության կանոններին հակառակ ընթացքի մեջ գտնվել: Թեև երբեմն ձևոնարկվել են միջոցներ այդպիսիներին զրսպելու համար, բայց չափազանց շատ զրադվածության հետևանքով հնարավոր չի եղել կատարել արժանի աշխատանք և ցուցաբերել զգուշավորություն, որով թե՛ Ստամբուլում, թե՛ Օսմանյան երկրի տարբեր վայրերում գնալով ավելանում է այն մարդկանց թիվը, որոնք գտնվում են այդ ընթացքի մեջ: Եթե սրանից հետո էլ պիտի աչքերը փակել այդ ամենի վրա և անտեսել, ապա պարզ է, որ բոլորովին պիտի խանգարվի հպատակության կարգը: Ստուգված է, որ այդպիսի անկարգությունների հանդգնություն ունեցողները անկարացի Հայ հպատակներն են, որոնք որոշ ժամանակ ի վեր, որպես սեղանավորներ, արհեստավորներ և առևտրականներ, բնակություն են հաստատել Ստամբուլում: Բացառապես հպատակության կարգը

¹ «Daily News», 29-ր ապրիլի, 1895 թ.:

² Арцуын Г., Экономическое положение турецких армян, Москва, 1880, стр. 20.

վերականգնելու համար Ստամբուլում գտնվող նման անկարացի հայ հպատակները իրենց կանանց և զավակների հետ խումբ-խումբ ար-սորվել են Ստամբուլից դեպի իրենց նահանգը՝ պայմանով, որ այ-սուհետև ոտք չդնեն այստեղ: Այս խնդրի բուն սկզբնապատճառը հանդիսացող մի շարք խառնակիչ վարդապետներից Ստամբուլում գտնվողներն էլ արսորվել են Միջերկրական ծովի կողմերը: Գավա-ռացի կանանցից նրանք, ովքեր կրում են մայրապետ անունը և աշ-խատում են մոլորության մեջ գցել հայազգի կանացի սեռից մի շարք միամիտների, արսորվելու են իրենց ընակավայրերը, իսկ քաղաքացի կանայք՝ Բանդրմա և Միխալիջ (Մարմարա ծովի հարավային եզերք): Գավառների մի շարք վայրերում ապրող նման խառնակիչ վարդա-պետներին ևս հարկավոր է հայտնաբերել և նրանց նկատմամբ խիստ ուշադիր լինել... Ի միջի այլոց, հավանական է, որ հիշյալ վարդապետ-ներից ոմանք ծպտվելով և իրենց կերպարանքը այլափոխելու միջո-ցով թաքնվեն, այդպիսիներին խստորեն որոնելու և արտաքսելու գործում հոգատար և ուշադիր լինելու համար ըստ հարկի քննել և ստուգել՝ տալով Օսմանյան երկրում գտնվող բոլոր հայ եկեղեցա-կանների վիճակն ու հանգամանքը, իրենց ձեռքում նրա կողմից կնքված վկայագիր չունեցող խառնակիչ վարդապետների մասին հա-ղորդելու տեղի դատավորին և ոստիկանապետին, նրանց միջոցով անմիջապես ձերբակալելու և Միջերկրական ծովի կողմերը արտաք-սելու համար ծովեզերքին մոտ նավամատույցներն ուղարկելու գործում խիստ ուշադիր լինելու մասին իմ կայսերական հրամանի այս տրամադրության առնչությամբ գործիր նաև (պատրիարքի մասին է խոսքը) դու և մանրամասն հայտնիր ու բացատրիր ազգին և նրանց, ում հարկն է, որ այդպիսի խառնակիչներին թաքցնող, պաշտպանող և հովանավորող անձինք պիտի պատժվեն՝ իր օրինակ ուրիշներին: Այս օրվանից հետո անհրաժեշտ է այդ ազգը ինչպես հարկն է գտել և մաքրել նման խառնակիչներից, որպեսզի այդ ազգի մեջ այլևս հպա-տակության կանոնին հակառակ նվազագույն չափով անգամ ան-հարմար գործեր և հպատակության կարգին անհարիր և ազգի սո-վորությանը խորթ վիճակներ չստեղծվեն: Այս առիթով իմ կայսերա-կան հրամանն է՝ անհրաժեշտ ուժն ու կարողությունը գործադրել, որպեսզի պատվով և պարկեշտությամբ աշխատող օսմանյան իմ հպատակների նկատմամբ որևէ ոտնձգություն և թշնամանք տեղի չունենա, իսկ հակառակ ընթացքի արտոնություն ցույց տվողները

խստորեն զգուշանան և հեռու մնան պատասխանատվությունից և կշտամբանքի ենթարկվելուց, որի համար, իմ արքայական վեհափառության պնդազարդ հրովարտակի համաձայն, հատուկ պատվիրումով և հոգատարությամբ արձակվել է սույն բարձրարժեք հրամանը և, վերևում իմ արքայական մեծագոր ինքնագրությամբ զարդարվելով, տրվել է ձեր ձեռքը: Արդ, իմ այս նվիրական հրամանը թո՛ղ պահվի պատրիարքարանում, իսկ նրա առանձին պատճենները ուղարկվեն օսմանյան երկրի այն վայրերը, որտեղ կան Հայ Հպատակներ ու առաջնորդներ, որպեսզի այս հրամանի վեհմաստ րովանդակությունը այսուհետև, Աստծու կամեցածին չափ, նրանց համար ծառայի որպես ուղեցույց կանոն. քո կողմից էլ խնդիրը ամենայն մանրամասնությամբ զրվի, ու ծանուցվի և այն տառացիորեն ամեն տեղ կիրառվի և գործադրվի: Այս ազգի միջից վերոհիշյալ խառնակիչ վարդապետներին ամբողջովին վտարելով ու հեռացնելով՝ Հարկավոր է այսուհետև Հպատակության կանոնից դուրս որևէ անհարմար վիճակի տեղի չտալու համար անհրաժեշտ միջոցներ ստեղծել և լրացնելու գործում լինել չափազանց հոգատար և ուշադիր: Այս օրվանից հետո այդպիսի խառնակիչներին պաշտպանելու հանդգնություն ունեցող անձանց, ովքեր էլ որ լինեն, բոլոր պարագաներում անհրաժեշտ խստագույն պատիժը անհապաղ ի կատար ածելու համար աշխատեցե՛ք տեղեկացնել: Դու ևս այդ հարցում լինե՛ս ուշադիր և խիստ ջանադիր, հեռո՛ւ մնաս այն գործերից, որոնք կարող են թյուրիմացաբար վնաս և զրկանք պատճառել խառնակչություններին մասնակցություն չունեցող անձանց. ստույգ իմացի՛ր, որ իմ այս արքայական պատվերները կատարելու գործում որևէ ներողամիտ թույլտվությունը կարող է քո մասին դառնալ վտանգի պատճառ, պատժի ու զղջման արժանի, ուստի ըստ այդմ վարվեցե՛ք ու գործեցե՛ք, իսկ հակառակը գործելուց՝ խիստ զգուշացե՛ք և հեռո՛ւ մնացե՛ք¹:

Թուրք տարեգիր Ահմեդ Լութֆին իր «Թարիխ-ի Լութֆի» գրքում գրել է.

– Օսմանյան պետության ռայաներից որոշ Հայեր, թողնելով ռայաներին հատուկ իրենց կենցաղը, ընդունեցին ֆրենզի դավանանքը:

¹ Օտար աղբյուրները Հայերի և Հայաստանի մասին, պրակ VII, Թուրքական աղբյուրներ, հ. IV, Երևան, 1972, էջ 238–240:

Քանի որ այդպիսի մարդկանց թվի ավելացումը վտանգավոր համարվեց օսմանյան կառավարության համար, պետությունը անհրաժեշտ գտավ նրանց իրենց ընտանիքներով Ստամբուլից արտաքսել... Որոշվեց հայկական թաղամասերից դուրս նրանց ունեցած տները վաճառել, որի համար նշանակվեց հատուկ պաշտոնյա... Արտաքսվողների թվում կային արհեստավորներ և առևտրականներ... Չնայած Ստամբուլում տարածված էին կաթոլիկական ծիսակատարությունները, սակայն հայ-կաթոլիկների ծեսերն ու մեռելների թաղումը առաջվա նման կատարվում էր հայ (յուսավորչական) հոգևորականների կողմից... Փաղիչահն իր Ֆերմանում նշում է. «... Քանի որ հայ կաթոլիկները Օսմանյան պետության հարկատու ուսույններ են, նրանց բոլոր գործերի կարգավորումը օտար պետության միջամտությամբ բաղմամբիվ անպատեհություններ է առաջացնում: Ամեն դեպքում անհրաժեշտ է միջոցներ գտնել այս խոռվության առաջն առնելու համար...»¹:

Թուրքական Հայտնի ծովակալ Նալի փաշան 1830 թվականի իր մի ճառում հայտնում է հետևյալ միտքը.

– Ես համոզված եմ, որ եթե մենք չչտապենք Եվրոպային նմանվել, պետք է համակերպվենք այն մտքի հետ, որ Ասիան նորից ենք անցնելու²:

Օսմանյան կայսրությունում Հայերի թվաքանակի մասին (1845 թ.).

– Օսմանյան կայսրությունում առաջին անգամ մարդահամար կատարվել է 1845 թվականին՝ սուլթան Արզուլ Մեջիդի իշխանության օրոք: Այդ առաջին փորձը (պաշտոնական տվյալների համաձայն) ցույց տվեց, որ այդ թվականին Հայերի թիվը Օսմանյան կայսրությունում եղել է 2.5 միլիոն, որից 400 հազարը բնակվում էին Կ. Պոլսում և եվրոպական Թուրքիայում, իսկ մնացած մասը՝ Հայաստանում և Փոքր Ասիայում³:

¹ Օտար աղբյուրները Հայերի և Հայաստանի մասին, պրակ VII, Թուրքական աղբյուրներ, Հ. IV, Երևան, 1972, էջ 14–15, 30–33:

² Պետոյան Ա., Սասունն անցյալում և Սասունի աղատագրական շարժումները, Երևան, 2005, էջ 87:

³ Պիպեռյան Ա., Օսմանյան պետություն, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 25–26:

Թուրք պատմաբան Օսման Նուրին Հայերով բնակեցված վայրերի մասին.

— Հայերով բնակեցված նահանգներն են Վանա լճի Հյուսիսային և Հարավային կողմերն ու Սասունի շրջակայքը, էրզրումի, Մուշի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Ալեքսանդրեթի, Ջնեթունի, Մարաշի և Ադանայի շրջանները...¹:

1837 թ. ապրիլին բուլղարների հերթական հզոր ապստամբությունը ճնշելուց հետո սուլթան Մահմուդ Բ. այցելեց բուլղարական շրջանները և քրիստոնյա համայնքների ղեկավարների առջև Հայտարարեց.

— Մեր ցանկությունն է... մեր պետության բոլոր բնակիչների՝ ինչպես մահմեդականների, այնպես էլ ռայայի անվտանգության ապահովումը... Դուք (այսինքն՝ քրիստոնյա համայնքների ղեկավարները), նկատի ունենալով մեր ցանկությունը, պետք է հավատարիմ լինեք մեզ այդ գործում²:

1839 թվականի նոյեմբերի 3-ին սուլթան Աբդուլ Մեջիդի իշխանության օրոք հրապարակած «Ոսթթը-Շերիֆը»:

Երոպական ներկայացուցիչների, բարձրաստիճան պաշտոնեաների, թիւրք, հայ, յոյն, բոլգար ու հրէայ ժողովրդական պատգամաւորների ու խումբ բազմութեան ներկայութեամբ և 101 թնդանօթաձգութեան շէտերի տակ կարգացում է այդ նշանաւոր հրովարտակը, որ առաջին խոշորագոյն յաղթանակն էր և արմատական բարենորոգումների ազդանշանը:

«Ամբողջ աշխարհին յայտնի է, ասում է այդ Ոսթթի-Շերիֆը», որ օսմանեան տիրապետութեան առաջւայ ժամանակներին ամենքը իւրանց կենաց սկզբունք համարում էին Ղուրանի փառաւոր հրամանները և տէրութեան օրէնքները: Հետեաբար, թագաւորութիւնը մեծանում էր և զարգանում, և առանց խտրութեան բոլոր հպատակները հասնում էին բարօրութեան գերագոյն աստիճանին: Բայց վերջին 150 տարւայ մէջ շատ անյաջող հանգամանքների շնորհիւ և այլ և այլ պատճառներով ձեռք վեր առան սրբազան օրէնքները յարգելուց, և այդ օրէնքներից ծագած կանոնները իւրեանց կենաց մէջ իբր մի առաջնորդող աստղ համարելուց դադարեցին, ուստի Հինօրեայ ոյժը

¹ Օսման Նուրի, Սուլթան Համիդ II-ն ու նրա իշխանության շրջանը, Հ. Բ. Կ. Պոլիս, 1909, էջ 820 (արարատառ թուրքերեն):

² **İnalık H.**, Tanzimat ve Bulgar Mesclesi, İstanbul, 1992, s. 28.

և բարօրութիւնը փոխւեցաւ թուլութեան և աղքատութեան: Իսկ տէրութիւնը կորցնում է իր ոյժը, երբ նրա սահմաններում օրէնքները չեն պահպանուում: Այս մտածողութիւնները անդադար զբաղեցնում են մեր միտքը, և մեր գահ նստելու օրից սկսած մենք առանց յոգնելու հոգս ենք տարած հասարակաց օգտի համար, գաւառների բարօրութեան համար և վերջապէս նաեւ աղգերի վիճակը բարոյքելու համար: Եթէ ի նկատի ունենանք աշխարհագրական դրութիւնը Օսմանեան նահանգների, նոցա հոգի պտղաբերութիւնը, բնակչաց խելքն ու ընդունակութիւնը, այն ժամանակ չի կարելի չը համոզուիլ, որ եթէ միայն ճշմարտապէս հոգս տարւի, քանի մի տարւայ մէջ չատյաջող Հետեանքներ կուենանք, ինչպէս որ և ողորմութեամբն Աստծոյ յոյս ունինք տեսնել:

Այս հանգամանքների մէջ, յոյս դնելով ամենաբարձրելոյն ողորմութեան և մեծ մարգարէի օգնութեան վրայ, մենք հարկաւոր համարեցինք նորանոր հիմնարկութեանց ձեռքով տալ Օսմանեան պետութեան բոլոր երկիրներին բարօրութիւն և լաւ վարչութիւն: Այդ պետական հիմնարկութիւնները պիտի աչքի առաջ ունենան.

I — խոստմունքը, որ ապահովացնում է մեր հպատակների կեանքը, պատիւը և սեփականութիւնը,

II — համահաւասար բաժանումը և ժողովումը տէրութեան հարկերի,

III — զօրաժողովի և զինւորական ծառայութեան սահմանադրութիւնը:

Եւ արդարեւ, ի՞նչ կայ մարդու համար թանգագին, քան կեանքը և պատիւը: Մինչև անգամ այն անձը, որի սիրտը բաբախում է բռնաբարութեան անունը լսելիս, նա ևս, երբ իր կեանքը և պատիւը վտանգի մէջ է տեսնում, նոյն բռնաբարութեանն է դիմում անձնապաշտութեան նպատակաւ և դորանով մեծ վնաս է հասուցանում վարչութեանը և երկրին: Եւ ընդհակառակը, եթէ մէկը ապահովութիւն է վայելում, նա օրինազանց չի գտնուի և Հետեաբար նորա գործերը պիտի օգնեն տէրութեան և երկրացոց բարօրութեանը: Եթէ չը կայ կայքի ապահովութիւն, ի հարկէ, հայրենեաց և գահակալի ձայնը արձագանք չի գտնուի այդպիսի երկրում, այդտեղ ոչ ոք չի պարապիլ ընդհանուր բարօրութեան խնդիրներով, քանի որ ամեն ոք զբաղւած է իր անձնական ապահովութեան հոգսերով. հակառակ սորա, եթէ քաղաքացին ապահով է իր կայքերի մասին, այն ժամանակը նորա մէջ, ոչ միայն տեսնուում է ցանկութիւն լայնացնել իր գործունէութիւնը, այլ և նորա սիրտը լի է լինում սիրով դէպի իր գահակալը, իր

տէրութիւնը և իր հայրենիքը: Եւ այս զրադմունքները չարժաոյիթ են լինում շատ գովելի գործերի:

Ոչ պակաս նշանաւոր է տէրութեան հարկերի համաքաժանման խնդիրը, որովհետեւ տէրութիւնը, որի վրայ դրած է պարտականութիւն պաշտպանել թագաւորութիւնը և այդ պատճառով ծախսերի պէտք ունի, ոչ այլ կերպ կարող է ձեռք բերել զօրք և այլ և այլ պաշտօնատարաց համար պէտք եղած դրամը, եթէ ոչ իր հպատակներից հարկ առնելով: Թէև, փառք Աստծոյ, մեր հպատակները քանի ժամանակից ի վեր ազատ են կեղեքիչ մենավաճառութեան հարկից, որ առաջւայ ժամանակներում սխալմամբ տէրութեան եկամուտներից մէկն էր համարում, բայց դեռ ևս կայ մի վնասակար և ըստ իր հետեանքի չար սովորութիւն, այն է իլթիզամ, այսինքն՝ տէրութեան հարկերը կապալով տալը այն մենավաճառներին, որոնք խոստանում են աւելի վճարել: Այս սխտեմը քաղաքական և ելեմտական վարչութիւնները հպատակեցնում է մի մարդու կամաց, երբեմն մի այնպիսի մարդու, որ անսահման կրքերի և ցանկութեանց տէր է: Եթէ այդ մենավաճառը բարեխիղճ մէկը չէ, այն ժամանակ նա աչքի առաջ կունենայ միմիայն իր անձնական շահերը:

Այս պատճառաւ այսուհետև օսմանեան տէրութեան ամեն մի մասը պիտի տայ մի որոշեալ գումար հարկ, որ համապատասխան լինի այդ երկրի ոյժի և կարողութեանը, և բացի այդ որոշեալ գումարից, ուրիշ ոչինչ պահանջուելու չէ այդ երկրից:

Նմանապէս հաստատ կերպով որոշւած պէտք է լինին առանձին օրէնքներով մեր ցամաքային և ծովային զօրութեանց ծախսերը:

Մենք արդէն ուշադրութիւն դարձրինք թագաւորութեան պաշտպանութեան նշանաւորութեան վրայ: Եթէ համեմատ այս նպատակին բոլոր բնակիչները պարտական են զինուոր տալ, այն ժամանակ հարկ է, որ օրէնքներ սահմանին, թէ որ երկիրը որքան զինուոր տալու է և դոցա ծառայութեան տարիքը չափաւորելու է չորս կամ հինգ տարով: Անարդարութիւն կը լինէր և երկրագործութեանն ու արհեստագործութեանը մեծ վնաս պիտի հասնէր, եթէ այստեղ աւելի զինուոր առնէի այնտեղ սակաւ, քան թէ մի երկիր կարող էր զինուոր տալ: Եւ վերջապէս, եթէ զինուորին ստիպէին ծառայել իր ամբողջ կեանքումը, այդ կը նշանակէր նորան յուսահատութեան հասցնել և միւս կողմից նպաստել երկրի անմարդանալուն:

Այս բոլորը միասին ցոյց է տալիս, որ առանց այլ և այլ օրէնքների, որոնց հարկաւորութիւնը վերը յիշեցաւ, չը կայ մի որեւիցէ տէրու-

Թեան Համար ո՛չ Հարստութիւն ու գօրութիւն, ո՛չ բարօրութիւն, ո՛չ հանգիստ, իսկ օրէնքների մտցնելուց յետոյ սպասելու է յիշեալ բարիքը: Այս պատճառով ամենայն յանցանք պէտք է, որ Համեմատ Աստուծային օրինաց, նախ քննի, ապացուցի և ապա դատապարտւի Հրապարակաւ:

Ոչ ոք չը պէտք է պատժի մահով, ո՛չ գաղտնի, ո՛չ Հրապարակաւ, ո՛չ թունաւորելով և ո՛չ ուրիշ միջոցներով, քանի որ օրինաւոր դատավճիռ չէ ստացած: Նմանապէս ոչ ոք իրաւունք չունի անպատուելու օրէնքներին:

Ամենայն ոք իրաւունք ունի իր ամեն տեսակ սեփականութիւնից ուղեցած օգուտը քաղել և վարել ազատաբար՝ առանց ամենայն արգելքի ում կողմից և իցէ:

Ոչ սակաւ սորանից, յանցաւորի անմեղ ժառանգները չը պիտի զրկին իրենց օրինաւոր ժառանգութիւնից և դատապարտածի կայքը յարքունիս չը պիտի գրավւի:

Որովհետեւ փաղիչահի այս ողորմած Հրովարտակը վերաբերում է մեր ամեն Հպատակներին ինչ կրօնի և դաւանութեան և լինին դոքա, վասն որոյ ամենեքեանք պէտք է Հաւասարապէս օգուտ քաղեն սորանից:

Ուրեմն այդպէս ահա, մենք տալիս ենք տէրութեան ամեն Հպատակներին անխտրաբար, Համաձայն Աստուծային օրինաց, կատարեալ ապահովութիւն նոցա կենաց, պատուոյ և կայից վերաբերութեամբ:

Իսկ ինչ որ կը վերաբերի յիշեալ կէտերին օրինաւոր իրազօրծութեան, այդ մասին մեր պետական վարչութիւնը ըստ օրինի խորհրդածելուց յետոյ, կը Հաղորդակցէ մեր նախարարների և տէրութեան մեծամեցած Հետ այն օրերը, երբ մենք կը նշանակենք Հիմնական օրէնքները քննելու և սահմանելու Համար՝ այն օրէնքները, որոնք պիտի վերաբերեն կենաց և կայից ապահովութեանը և Հարկերի Համահաւասար բաժանմանը:

Այս խորհրդածութեանց ժամանակ ամենայն ոք (խորհրդականներից) պարտական է Համարձակ յայտնել իւր կարծիքները և խորհուրդ տալ:

Այն օրէնքները, որոնք կվերաբերեն զինուորական ծառայութեանը, կքննին զինուորական խորհրդարանում՝ սէրասքէրի (զինուորական նախարարի) ապարանքում:

Ամեն մի վճռական կերպով քննած օրէնք անմիջապէս պիտի մեղ ներկայացուի, և մենք մեր փաղիշահական ստորագրութեամբ ըստ օրինաց կը վաւերացնենք յաւիտենականապէս:

Որովհետեւ այս հիմնարկութիւնների միայնակ նպատակն է պահել պահպանել կրօնը, տէրութիւնը, ազգութիւնը և թագաւորութիւնը, այդ պատճառով մենք պարտաւոր ենք չգործել ոչինչ, որ միանգամայն մեր այս կամքին արգելադրի լինի: Իսկ իրր ապահովութիւն մեր այս խոստման, մենք պարտաւորում ենք, երբ այս հրովարտակը կրերի սանջադի-չէրիֆի (սրբազան դոշակի) խորանը դուրսի ի պահուստ, իսկոյն յանուն Աստուծոյ տալ մեր երդումը բոլոր ուղիներէ և տէրութեան մեծամեծների ներկայութեամբ և մի այդպիսի երդում կառնենք նոյնիսկ ուղիներից և մեծամեծներից:

Այդպէս ահա երդուելոց յետոյ ամենայն ոք՝ թէ՛ ուղի միայն, թէ՛ բարձրաստիճան պաշտօնեայ և թէ՛ հասարակ ոմն, եթէ միայն այն հիմնարկութեանց դէմ ներգործէ ու այդ բանը հաստատուի, պէտք է համեմատ իր մեղաց պատժի՝ չնայելով նրա աստիճանին, արժանաւորութեանը կամ նշանակութեանը: Այս մտքով քրէական օրէնքներ հաստատուելու են:

Որովհետեւ հիմա տէրութեան բոլոր ծառայողները բաւականին ոռճիկ են ստանում, իսկ քիչ ստացողների ոռճիկներն էլ պէտք է աւելացուին, պէտք է որ մի խիստ օրէնք հրատարակուի ընդդէմ քաղաքական անբարոյականութեան և շահասիրութեան, որոնք զլսաւոր պատճառներն են մեր տէրութեան անկմանը:

Եւ որովհետեւ այս հրատարակող կանոնադրութիւնները հիմնապէս վերահաստատում են և վերանորոգում հինաւուրց սովորութիւնները, վասն որոյ այս իմ փաղիշահական հրովարտակը պէտք է յայտնուի Կ. Պօլսոյ մէջ և կայսրութեան ամենազլխաւոր տեղերում, նաև պաշտօնական կերպով պիտի հաղորդուի Պօլսոյ մէջ գտնուող բարեկամ տէրութեանց ղեսպաններին, որպէս զի նոքա վկայ լինեն այս օրէնքների բաշխելուն՝ օրէնքների, որոնք, եթէ կամենայ Աստուծ, պիտի յաւիտեան հաստատ մնան:

Վերջ ամենայնի, թող պահէ Աստուծ մեզ ամենիս իր սուրբ հովանաւորութեան տակ. իսկ նոքա, որոնք այս օրէնքին դէմ կլինեն, այդպիսիները թող Աստծու պատուհասին արժանանան և դուրկ լինին ամեն տեսակ պաշտպանութիւնից»¹:

¹ «Փորձ», 1876, գիրք Բ, Եր. 147:

Թուրք քաղաքական գործիչ իսլամիստ Մերիֆ փաշայի կարծիքը սահմանադրական կարգերի մասին.

– Անհրաժեշտ է ստեղծել սահմանադրական կարգեր, որը կջնջի մահմեդականների և ոչ մահմեդականների միջև եղած քաղաքական ու սոցիալական տարրերությունը: Եվ ոչ մահմեդականի համար կվերանա անհրաժեշտությունը լսելու դրսի կեղծ խոստումները¹:

Սահմանադրական չարժան ղեկավար, մեծ վեզիր Միհդատ փաշան Հայոց պատրիարք Ն. Վարժապետյանին ասել է.

Շնորհակալ եմք, որ հայերը գեներր ձևովին անձնվիրաբար պատերազմական ծառայություն մեջ են գտնվում²:

Մեծ վեզիր Միհդատ փաշան Հայոց պատրիարքարանում Հայտարարել է.

Վեհափառ կայսեր առհասարակ իր բոլոր հպատակներուն շնորհած Սահմանադրութեան համաձայն Հայ Ազգը կը գտնուի Օսմանեան կայսրութիւնը կազմող բնական տարրերուն մէջ և Օսմանեան դրօշակին յարգն ու պատիվը պաշտպանելու գործը պիտի նախադասէ իր ազգային ու քաղաքական բոլոր իրաւունքներուն³:

Թուրքական սահմանադրական չարժան նշանավոր գործիչ, մեծ վեզիր Ֆուադ փաշան բարենորոգումների մասին.

– 1856 թ. փետրվարի 18-ի կայսերական ֆերմանը լոկ հանդիսանում է հաստատումն ու զարգացումը Գյուլյսանեի ակտի, որով հանդիսավոր կերպով հաստատվում է հավասարության վարչակարգ, և բացվում է բարենորոգումների դարաշրջան Օսմանյան կայսրությունում: Սակայն Գյուլյսանեի ակտն ըստ էության լոկ իրավունքների ճանաչում և բարենորոգումների խոստումն է, որոնք կարող են մնալ անպտուղ: Հասել է ժամանակը իրականություն դարձնելու խոստացածը, այլ կերպ ասելով՝ դրանք մտցնել երկրի հիմնարկները⁴:

¹ Stern B., Jungtürken und Verschwörer, Leipzig, 1901, s. 120–121.

² Սենեպո Շ., Համառոտ պատմություն քաղաքակրթության, Հայկական խնդրի ծագումը, Թիֆլիս, 1909, էջ 135:

³ Զորմիսեան Լ., Համապատկեր Արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հ. Ա, 1850–1878, Պեյրուի, 1972:

⁴ Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году, Москва, 1896, стр. 192.

Թուրք տարեգիր Ահմեդ Լութֆին իր «Թարիխ-ի Լութֆի» գրքում է.

Թանգիմաթը ինչ-որ բան փոխեց, ինչ-որ բան բարելավեց, շատ ու շատ բաներ էլ չփոխվեցին, օրինակ, տասանորդի հավաքման գործում շարունակում էին տեղ գտնել բազում ապօրինություններ ու չարաչահումներ... Պետություն գոյասանքին արժանանալու ցանկություն մը հարկահավաքները... խարում էին միամիտ մարդկանց, սահմանվածից ավելի տասանորդ հավաքում... Բռնությունների գործադրմամբ հավաքված հարկերը մի քանի անգամ շատ էին Թանգիմաթից առաջ հավաքվածից... Մի հատիկ ավանակ ունեցող գյուղացին տարեկան 400–500 դուրուչ հարկ էր վճարում... Եղել են դեպքեր, երբ առաջվա նման տասանորդի գանձումն իլթիզամի կարգով կամ աճուրդով տրվում էր տեղական երեւելիներին ու ազդեցիկ անձանց, որոնք 1840–1841 թվականների հարկերը միանվագ էին հավաքել¹:

Նորագույն չրջանի Թուրք պատմաբան Արսալը Թանգիմաթյան բարեփոխումների ձախողումը պատճառաբանում է հետևյալ կերպ.

– Թանգիմաթյան հիմնական սկզբունքները, ինչպես կարգն էր, վերաբերում էին ոչ թե մուսուլմաններին, այլ սուլթանի հպատակ քրիստոնյաներին: Մուսուլմանները կարող էին օգուտ քաղել որոշակի բարենորոգումներից, որոնք վերաբերում էին աշխատանքային օրենքներին ու հարկահավաքությանը: Մարդիկ, լիազորված իրականացնելու բարենորոգումների քաղաքականությունը, չունեին հրատակ պատկերացում այն մասին, թե ինչ է իրենց սպասվում: Իսկ նրանք, ովքեր մոտավորապես գիտեին, թե ինչպիսի բարենորոգումներ են անհրաժեշտ երկրին, չունեին ոչ իշխանություն, ոչ էլ քաջություն դրանք անցկացնելու համար, չնայած որ հասարակական խավը պատրաստ չէր այդ ամենին... Յուրաքանչյուր շարժում, որը զուրկ է մարդկային շերտերի աջակցությունից, չի կարող հաջողության հնարավորություն ունենալ: Թանգիմաթյան շարժման վերջնական նպատակները հասկանալի չէին զանգվածներին, որոնք էլ պետք է քաղեին նրա պտուղները: Այդ ամենի գիտակցության հետաքրքրությունները հայտնվել էին հարվածի տակ: Դրա համար էլ, ինչպես առաջինները, այդպես էլ երկրորդները բարենորոգումները թշնամա-

¹ Օտար աղբյուրները Հայերի և Հայաստանի մասին, պրակ VII, Թուրքական աղբյուրներ, Հ. IV, Երևան, 1972, էջ 55–56:

րար էին դիմավորում: Գյուլստանի Հաթթը-Շերիֆը արտացոլում է հասարակության և առանձին անհատների միջև եղած փոխհարաբերությունները և այդ տեսակետից մի փաստաթուղթ է, որը պարունակում է իրավաբանական ազատություն և երաշխիք տրված օսմանյան ժողովրդին, այլ խոսքով այն հանդիսանում է իսկական սոսմանադրական ակտ...¹:

Մեծ վեզիրի պաշտոն զբաղեցրած Նայեդդին փաշան Օսմանյան կայսրության տնտեսական խղճուկ վիճակի մասին.

– Այսօր մեր երկիրը գտնվում է եվրոպայից կախվածության մեջ: Մենք ողջ տարի բամբակագործությամբ, անասնաբուծությամբ, շերամագործությամբ զբաղվելով քրտնում ենք, որպեսզի հետո վաճառենք մեր արտադրանքը եվրոպացիներին կոպեկներով: Նրանք էլ իրենց ճկուն մտքի շնորհիվ վերամշակում են այդ հումքը և վաճառում են մեզ պատրաստի գործարանային արտադրանք 10 անգամ ավելի թանկ: Դա ցույց է տալիս մեր երկրի տնտեսական ցածր վիճակը²:

Բեյրութի նահանգապետը օսմանյան կառավարությանը ուղարկած իր զեկույցում նշում է.

– Այս շրջանի աշարը (տասանորդը), ինչպես որ մյուս շրջաններում, հարկի գնորդներին վաճառվում է: Եվ սրա արանքում ժողովուրդը մեկ տասանորդի դիմաց վճարում է մի քանիսը: Որպեսզի ցույց տամ, թե ինչի է բերում նման հարստահարումը, ես պետք է նշեմ հետևյալ փաստը. այս շրջանում տասանորդը մտցվել է 1866 թ., և բնակչությունը, խուսափելով հարկահանի կողմից գործադրվող ճնշումներից, կտրել և ոչնչացրել է ամենաքիչը 15 հազար ձիթենու ծառեր: Բնակչությունն այդ բանն արել էր այն պատճառով, որ իր կողմից աճեցված ծառերի բոլոր պտուղները հարկահանին հանձնելուց բացի չվճարի նման գումարային տուգանք³:

Ռուս ճանապարհորդին Ադանայի նահանգապետի քարտուղարը ասել է.

– Կայմակամներին, վալիներին, մեծ վեզիրներին փոխում են ամեն ուրբաթ. այսպիսով ինչպես կարող է կարգուկանոն լինել... Մենք՝

¹ Arsal S. M., Teokratik Devlet ve halk Devlet, Tanzimat, s. 92–93.

² Polar Z., Osmanlı İmparatorluğun çöküş Sebepleri, İstanbul, 1962, s. 23.

³ Петросян Ю. А., Младотурецкое движение, Москва, 1971, стр. 15.

ցածր պաշտոնյաներս, տարիներով չենք ստանում մեզ հասանելի աշխատավարձը: Եվ այսպիսով կամքին հակառակ, դառնում ենք գողեր և ավազակներ¹:

Թուրքական «Հյուրիեթ» թերթի համարներից մեկում տպագրված մի հոդվածից.

— Պետական պարտքերը կատարվում են մի խումբ պաշտոնյաների կողմից, որոնք հաշվի չեն նստում ժողովրդի կարծիքի հետ, այսինքն՝ առանց ժողովրդի համաձայնության: Այդ պարտքերը ձեռնտու են միայն եվրոպական բանկիրներին և ստամբուլյան գործակալներին: Այդ միջոցները ծախսվում են սուլթանի և նրա նախարարների քմահաճույքների բավարարման համար, և երբեք ոչ պետության պահանջների²:

Էրզրումի կառավարիչը մեծ վեզիր Սայեդդին փաշային մի տեղեկագրով ծանուցում է. (4-ը հուլիսի, 1867 թ.).

— Մեկ գիշերվա ընթացքում խոնավ գյուղում հայերից հազարից ավելի ոչխարներ են գողացել, որոնք ռեյս խնդից էին ստացել... Հայերը, զարհուրած ու միանգամայն տաղտկացած են նմանօրինակ դեպքերի կրկնումից, սպառնում են երկիրը թողնել: Հայոց այս հառաչանքը և գաղթումները մեծապես վնաս են տալու երկրին և արքունի գանձարանին... Շատ հեշտությամբ հնարավոր է լուծել այս խնդիրը, եթե Կարնո պահապան զնդերը ուղարկենք Վան, Մուշ, Բաղնիշ և այլուր, որպեսզի հասարակական ապահովությունը հսկեն...

Մեծ վեզիրի պատասխանը. «Դուք պետական ներքին քաղաքականությունը չպետք է խառնվեք...»³:

Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի քարտուղարի պաշտոնը զբաղեցրած Մուստաֆա Նեդիմը Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացված կեղեքումների մասին.

... Զերբակալությունների վերջը չէր երևում: Սայտառակությունների ու ստորությունների աղբյուր էին հանդիսանում հատկապես ոստիկանները: Օրինակ. թշվառ ու կաշառակեր կոմիսարներից մեկը,

¹ Петросян Ю. А., Младотурецкое движение, Москва, 1971, стр. 20-21.

² Նույն տեղում, էջ 116:

³ Սենուպո Շ., Համառոտ պատմություն քաղաքակրթության, Հայկական խնդրի ծագումը, Թիֆլիս, 1909, էջ 35-37:

երբ Հասարակաց տուն կամ խաղատուն էր գնում, իր հավատարիմ ուստիկաններից մեկին հրամայում էր գնալ իր ծանոթ վաճառատան տիրոջից 30 ոսկի «պարտքով բերելու»: Եթե վաճառատան տերը վճարեր կոմիսարի պահանջած գումարը, ապա շատ ավելի լավ կլիներ նրա համար, հակառակ դեպքում՝ վաճառատան տիրոջ տուն հաջորդ օրն անսպասելիորեն կներխուժեին ուստիկանություն խուզարկուները և նրա մահճակալի տակից կամ պահարանի ներսից մի քանի եվրոպական լրագրեր կամ նամակներ կգտնեին: Թշվառ և չվարած մարդու ձեռքերը հսկա երկաթե ձեռնակապեր կանցկացնեին և ձեռնելով բանտ կտանեին: Մի քանի օրվա հարցաքննություններից հետո լուր էր տարածվում, որ կամ որևէ տեղ էր աքսորվել, կամ էլ մի քանի ամսվա բանտարկություն էր դատապարտվել: Այս դեպքից հետո վերոհիշյալ կոմիսարը ուր որ իր ձեռքը մեկնում էր, ուզածին հասնում էր... Այս իրավիճակից սկսեցին օգտվել բոլոր ուստիկանները. որոշ ժամանակ անց Փոքր Ասիայում չմնաց որևէ հայ, որ վստահություն ունենար իր կյանքի և ունեցվածքի համար... Չմնաց մեկը, որ լսած չլիներ և չիմանար քարերը սարսուղանելու չափ դառն աղետների և այն հարստահարությունների զարհուրելի աստիճանի մասին, որ Թուրքերը գործադրեցին հայերի նկատմամբ...

... Նարբերդի կուսակալն էր էնիս փաշան: Այդ մարդը վերին աստիճանի տգետ ու ապուշի մեկն էր: Նրա ամբողջ արժեքը Զեքի փաշայի աները լինելն էր: Հոգով, սրտով հարում էր գող պաշտոնյաներին ու նրանցից բաժին էր ստանում: Կոտորածներն առիթ համարելով՝ մյուս պաշտոնյաներն սկսեցին ավելի շատ կեղեքել հայերին: Մանավանդ ուստիկանի անզգամություններն ու կեղեքումները դարձել էին աներեակայելի: Հարկերը «հավաքելու համար» ուստիկանները գնում էին գյուղեր: Գյուղացիները ահ ու սարսափի էին ենթարկվում: Ուստիկանները գյուղ մտնելուն պես ծեծում էին իրենց առջև գտնվողներին, և ամենուր տարածվում էին նրանց հեծածափներն ու օգնություն կոչերը: Իսկույն կանչում էին գյուղի քրիստոնյա մեծամեծներին, գյուղապետին՝ դրամ պահանջելով տասանորդի տուրքի փոխարեն: Մահվան հասցնելու չափ ծեծում ու գանակոծում էին նրանց, ովքեր ասում էին, թե անկարելի է այդքան կարճ ժամանակահատվածում այդքան մեծ գումար հայթայթել: Ճարահատյալ հայ տղամարդիկ, ցրվելով փողոցները, արտերն ու տները, հավաքում էին իրենց գրպաններում եղած դրամները, կանանցից՝ իրենց հայրերից,

պապերից մնացած չնչին ոսկիները, տանում ու նետում էին ոստիկանների առջև: Իսկ ոստիկանները որպես ստացազիր՝ տալիս էին ստորագրված թղթի մի կտոր, որը բոլորովին արժեք ու նշանակություն չունեն, և խեղճները մնում էին նորից պարտքի տակ: Որոշ ժամանակ անց ոստիկանները սկսեցին հավաքել նաև կարպետի, թաղիքի, պայուսակի, վերմակի և նույնիսկ՝ չվանի պես հասարակ իրեր... Ոստիկաններն ավելացնում էին իրենց անիծյալ արարքները... Հայերի դրամները խլելուց բացի սկսեցին աչք դնել նրանց պատվին: Ուրբերդի Հայերը շատ պատվախնդիր մարդիկ էին: Հսկայական կուսակալության մեջ լսված չէր նույնիսկ մի անբարոյականի անուն: Տեսնելով և չհանդուրժելով ոստիկանների այս անօրինությունները՝ Լս (Մուստաֆա Նեղիմը) մի տեղեկագիր ուղարկեցի Լպարքոս Զևադ փաշային, որը չէր սիրում ապօրինություններ... Զևադ փաշան, նկատի առնելով տեղեկագիրս, հանձնեց այն նախարարների խորհրդին՝ քննելու համար: Զեքի փաշան իր անևրոջը պաշտպանելու համար մի նամակ ուղարկեց նրան՝ հրամայելով խելքը գլուխը հավաքել, սակայն տխմար էնիս փաշան պարծենալով՝ բոլորին ցույց էր տալիս այն. նույնիսկ ինձ էլ է ցույց տվել: Ես էլ երկրորդ նամակս ուղարկեցի Լպարքոսին: Այս անգամ էնիս փաշան պաշտոնանկ արվեց...

... Ուրբերդի կուսակալի թիկնապահներից տեղեկացա, որ իբրև թե ռոնել են Հայկական կոմիտեի նախագահին: Հետաքրքրվեցի և ուզեցի տեսնել նրան: Եվ սարսափեցի՝ իմ առջև տեսնելով Յազըճյան Գրիգոր Էֆենդուն, որը բնակվում էր Քեսրիկ գյուղում: Նա հորից մեծ հարստություն էր ժառանգել և լավ էր ապրում... Ծառ հյուրընկալ մարդ էր, միշտ ճաշի ժամանակ 15–20 հոգի հյուր ունեն: Ես ամառները ընտանիքով հյուրընկալվում էի նրա տանը... Ես շատ հաճախ երիտասարդական խանդավառությամբ քննադատում էի թուրքական կառավարության քաղաքականությունը և անիծում էի Եղդրդի գործունեությունը, իսկ Յազըճյան Գրիգորը կառավարության հասցեին ոչ մի բան չէր ասում: Ժջմարիտ, նույնիսկ հյուրևի չափ էլ նա քաղաքականության և դիվանագիտության հետ կապ չունեն... Հիմա ինչպե՞ս կարելի է այս մարդուն իբրև կոմիտեի նախագահ տեսնել և չզարմանալ... Այս ճշմարտությունը հասկացրի կուսակալի փոխանորդին, սակայն նա իմ ասածներին նշանակություն չտվեց...¹:

¹ Մուստաֆա Նեղիմ, Հայ Եղեռնը և իմ վկայությունները, 1936, էջ 1–19:

Նարբերդի հայերի նկատմամբ իրականացվող թալանչության մի դեպք.

– Նարբերդի մօտ գտնուող Հողի գիւղից, որ 180 հայ տուն ունի, բոլորն էլ կոտորածների ժամանակ խստիւ թալանւած, կառավարութիւնը պահանջում է ուղիղ 41000 դահեկան տուրք: Չմշկածագի մօտ եղած Սիսհէ գիւղից, որ 35 տուն հայ ունի իր մէջ, բոլորն էլ թալանւած, 8000 դահ. հարկ են ուղում: Մամուսա 51 տննոց հայ գիւղից՝ «մաքրապէս» թալանւած 12000 դահ. են պահանջում: Այս գիւղերից առաջինը կօնսուլների տեղեկագրած ժամանակ վճարել էր 32000 դահ., երկրորդը՝ 5000, իսկ երրորդը՝ 8000 և միայն մնացած չնչին գումարների համար մի քիչ յետաձգում էին խնդրել: Չմշկածագի Զապիթա-Մէմուրին (ոստիկանապետը) հետեյալ պատասխանն էր տուել Մամուսա գիւղի բնակիչներին. «Ձեր խնդիրը Միրալայ Պէյին (գայմագամին) հաղորդեցի, ահա նրա պատասխանը. «Ես այդպիսի բան չեմ հասկանում, մինչև որ բոլոր դրամը չվճարի, գինւորները գիւղից չպէտք է դուրս գան»: Հետեւաբար՝ աշխատեցէք ժամ առաջ մի հնար գտնել, գիւղացիներից դրամը հաւաքել և հարկը լրացնել»¹:

Մի հայ մեծահարուստի նկատմամբ իրականացված խարդախության մասին է վկայում Օսմանյան կայսրութեան գաղտնի ոստիկանութեան պետ Զիա բեյը.

– Սուլթանի սիրելի Ֆեհին փաշայի (սուլթանի գաղտնի լրտեսական գրասենյակի ղեկավար) լրտեսների կատարած կամայականություններին չափ ու սահման չկար: Մի անգամ տեղեկացա, որ փաշայի լրտեսները ոստիկանի հագուստներով ներխուժել են մի մեծահարուստ հայի տուն, որը մեծ վստահություն էր վայելում պալատում, և ձերբակալել այդ մարդուն՝ ստիպելով նրան հետեւել իրենց: Հայը առանց քննարկման կատարում է նրանց հրամանը՝ վստահ լինելով, որ տեղի է ունեցել թուրիմացություն և նրան չուտով բաց են թողնելու: Սրիկաները հային տեղափոխում են մեծ վեզիրի պալատ՝ մեկ ժամ պահելով նրան լարվածութեան մէջ: Ուղեղ մարդը չէր էլ կարող ենթադրել, որ այդ ամենը նախապէս ծրագրված էր... Երբ լրտեսները նրան նորից նստեցնում են կառք, հայը հարցնում է, թե ուր են տանում իրեն և նրան պատասխանում են, որ տանում են բանտ: Վախեցած հայը առաջարկում է նրանց 5 հազար ուրլի կաշառք, բայց վերջիններս չեն համաձայնվում: Այդ ժամանակ հայը, մեծ հուսա-

¹ **Նաժակ**, Հարկերը Տաճկա-Հայաստանում, Բաքու, 1904, էջ 126–127:

Հատույթյան մեջ, առաջարկում է 15 Հազար ռուրլի, որն էլ սրիկաներին ռավարարում է: Լրտեսները Հետ են տանում նրան, ստանում իրենց ուզած գումարը և խորհուրդ են տալիս Հեռանալ Երկրից: Ինչ վերաբերում է Ֆեհիմ փաշային, ապա նա Հրճվանքով է վերաբերվում իր լրտեսների ճարպկությանը և Հանձն է առնում նրանց անպատժելիությունը¹:

Մի թուրք անգլիական Հյուպատոս Բիլիոտտին ասել է (1870 թ.).

... Ներկայումս վիճակն ավելի ծանր է, քան Լեհիկների ժամանակ: Ինչպես կառավարման չինովիկների, այնպես էլ աղաների կողմից ճնշված, սնանկացած և իրենց Հողերից քչված մահմեդականներն ու քրիստոնյաները արյուն-արցունք են թափում²:

Քաղվածք թուրքական թերթերից (1870-ական թվականներ).

— Հայրենիքի ղավակներ, Լկեք լավ մտածենք: Եթե մենք Հետագայում ևս արհամարհենք Անատոլիայի բնակչության կարիքները և նրան օգնության ձևով չմեկնենք, կտրելու ենք մեր աջ ձևոքը: Մեր զինվորների մեծ մասը Անատոլիայից է, Անատոլիան է մեզ կերակրում³:

Թուրք պաշտոնյա Ջեմիլը Վանում 1876 թ. դեկտեմբերի 13-ի տեղի ունեցած ավերիչ Հրդեհի մասին վկայում է.

— Հրդեհը թուրքերի կողմից դիտավորյալ պատրաստված ծրագրի գործադրություն էր⁴:

Քաղման թույլտվություն.

Ով դու կուպրի պէս սև Հագուստ Հագած,

Սատանի թագը գլուխդ դրած,

Տիրոջ գահէն ի բաց վճռուած,

¹ Хаджетлаше М., Убийца на троне, Записки начальника Тайной полиции в Турции, Петроград, 1918, стр. 83—84.

² Blue Book, Turkey N 23 (1880), p. 193. 9-ր նոյեմբերի, 1879 թ. Լեյարդի տեղեկագիր:

³ Başiret gazetesinden aktaran; David Kuşner, Türk Milliyetçiliğinin Doğusu, İstanbul, 1979, s. 77.

⁴ "Северный вестник", П., 1896, N 10.

Մորուքդ աղպղպեղ, մաղղ սևորակ,
Աչքերդ ստաՀակ, մարմինդ մեծկակ,
Տեսքդ զգուևի, կրոնդ վայրենի,
Գոյութիւնդ վնասակար, զԱստուած ուրացած,
Սկիզբդ ու ծագումդ վատ, անիծեալ արարած,
Ո՛վ ծեր մողես զողոշեա, զու նահապետ քահանա,
Կր յայտարարուի, որ ձեր զգուևի ՀայՀոյիչներու ամբոխէն, և
Շեյխ թաղի բնակիչներէն ու Օսմանեան վեհապան
պետութեան Հպատակներէն, տպածոյագործ ճենան որդին
Յարութիւն կաթուածի Հիվանդութենէն յանկարծ

սատկած եղած է – թող

Ամենարարձրեալն Աստուած ամենայն ՀայՀոյիչները
բորբոս և բնաջինջ ընէ և որքան ալ անոր զգուևի,
գարշկի դիակը հողն ու գետինն իսկ չեն ընդուներ,
Խնչ ընել, ինչ ընել, քանի որ օղէն ու տաքէն անոր
պծգալի հոտը իսլամ ժողովուրդը
անհանգիստ պիտի ըներ, ուստի մեջտեղէն վերցնելու
համար ՀայՀոյիչներու սատակատեղին,
յիշեալ աղբանոցին մէջ խորունկ
փոս մը բանալով, մէջը նետելով, կարդալէն, փչելէն
թաղելդ մեր պաշտոնատեղիին կողմէ հաստատուած է¹:

1895 թ-ից մինչև 1918 թ. Զեյթունում գործում էր մի իրադե, որը վերաբերում էր հայերին.

– Սատանայի գլխարկ կրող, Աստուծո ապարանքի դռնն զրկվող
վատ սկզբունքի տեր, պառավյալ երեց: Կը ծանուցվի, որ Զեր ՀայՀո-
յիչ գարշկի ժողովրդեն, այս ինչ ՀայՀոյիչի տղա, այն ինչ ՀայՀոյիչը
սատկած ըլլալով՝ թեև գարշկի պիղծ դիակը հողը անգամ չընդունիր,
ինչ օգուտ, որ այս զգվկի գարշահոտութիւնը մեջտեղեն վերցվելու
համար քաղաքեն դուրս հանեք, խորունկ փոս մը փորել տվեք, մեջը
ձգեք, վրան հողով ծածկեք, լավ մը տորթեք, կոխկոտեք ու գաք, պա-
ռավյալ երեց²:

¹ Սարաֆեան Գ., Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, Լոս Անջելես, 1953, էջ 310:

² Զեյթունցի, Զեյթունի անցեալէն և ներկայէն, Մ. ր., Փարիզ, 1903, էջ 208:

1867 թ. երիտթուրք Ֆազլի փաշայի Փարիզում հրատարակած նամակից, որն ուղղված է եղել սուլթան Աբդուլ Ազիզին.

— Ձեր տերության հպատակ քրիստոնյաների ապստամբությունները ամբողջովին արդյունք են մեր արտաքին թշնամիների բանասարկությունների: Դրանում զգալի դեր է խաղում նաև ներկա կառավարումը: Առանց բացառություն, բոլոր հպատակները ենթակա են հայաժանքների ու ճնշումների, իսկ եվրոպան գտնում է, որ հայաժվում ու ճնշվում են միայն քրիստոնյաները: Մինչդեռ, որևէ արտաքին հովանավորության չդիմող մահմեդականներն ավելի են ճնշվում, քան ոչ մահմեդականները: Մահմեդականներն այլևս ոչ ուժ, ոչ համբերություն և ոչ էլ անձնագոհություն ունեն ցավն ու դժբախտությունը տանելու, դրա համար էլ ամենուրեք դժգոհություն է: Ժողովուրդը ամենաչափար կեղեքվում է չինովնիկների կողմից, որոնք գործում են առանց որևէ վերահսկողության, նրանց կամայականությունները խոչընդոտող որևէ բան գոյություն չունի: Դրա համար էլ Ձեր հպատակները բաժանվում են երկու խմբի: Մի խումբն անսանձ բռնապետներ են, մյուսը՝ ճնշվածներ, որոնք տանջվում են առաջինների կամայականություններից... (Երկրի ծանր վիճակի պատճառը) հարկերի գանձման գործում կամայականություններն են, որոնք քայքայում են բնակչությանը... (Ելքը մեկն է)՝ ստեղծել այնպիսի ազատ կարգեր, որտեղ թե՛ մահմեդականների, թե՛ ոչ մահմեդականների համար ապահովվի անձի ազատություն և ունեցվածքի անվտանգություն¹:

Մուշ քաղաքում 1868 թ. հուլիսի 14-ին տեղի ունեցած դատավարության արձանագրությունից.

Դատուում էին ջիպարանցի երեք քրդեր՝ Իրոն, Ղավազն ու Քընդոն: Դատական ասյան՝ Մշո մութեսարիֆ Հեյդար փաշա, դիվանագիր՝ Սայիդ Լֆենդի, դատավոր՝ Աթըֆ Լֆենդի, որը և վարում էր հարցաքննությունը:

Աթըֆ Լֆենդի (Դիմելով տէր Մանուելին) — Ինչ է քո հոգսն ու գանգատը:

Մանուել — ... Մեր Զատիկի տոնին Սլաքանա ժամու մէջ կասեի և պատարագ կանեի,... սրբութեան հացը ձեռքս էր՝ կկարդայի վրան: Այդ օր մեր ազիզ օրը լինելով՝ գեղացի հայեր ամենք ժամիս էին ու

¹ Stern B., Jungtürken und Verschworer, Leipzig, 1901, ss. 120–121, **Петросян Ю. А.**, Младотурецкое движение, Москва, 1971, стр. 60–61.

սրբութիւն պիտի առնեն... տեսա մեկի մը ձեռքը, խլեց տարավ իմ ձեռքէս սրբութեան հացը: Նայիմ, որ այդ քիւրդ Քընդոն էր... պատարագն ու աղոթքը խաբանեցաւ, հանի իմ զգեստն ու ելա դուրս. ժամէն կերթայի գեղի մէջ իմ իջեանը... Քընդոն գիւղի մէջ տարեր էր . սրբութիւնը կապեր չան պոչը...

Աթըֆ – ... Դու քո աչքով տեսա՞ր չան պոչ կապելը...

Մանուել – Ես իմ աչքով տեսա, որ Քընդոն պոչին կախեց սրբութիւնը:

Աթըֆ (Քընդոյին) – Զքեզ ինչո՞ւ համար բանտ դրած են:

Քընդո – Ես էլ չեմ գիտեր:

Աթըֆ – Դու լսեցի՞ր տէր Մանուելն ինչ ասաց:

Քընդո – Լսեցի ու հասկացա... սուտ է, ես այդպիսի բան չեմ արած...

Աթըֆ – Քընդո, դու ի՞նչ տեղ էիր հայոց Զատիկի օրը:

Քընդո – Ես ի՞նչ չգիտեմ հայոց Զատիկ որ օրն է եղեր և ի՞նչ գիտեմ ուր եմ եղեր...

Աթըֆ – Դու հայոց գեղի մէջ ես, հայոց Զատիկը չե՞ս գիտեր... խոստովանե՛ Քընդո, ըրածդ խոստովանե, այդպես սուտ չլիներ...

Քընդո – ... Թո՛ղ ապացուցեն, Լֆենդի, թո՛ղ երկու վկա բերեն:

Հանկարծ Քընդոն իր դեմքն ու խոսքը դարձուց Մխիթար վարդապետին և ասաց. «Մխիթա՛ր վարդապետ, դու գիտես, որ ես ու իմ եղբայրը մեր կոնակով քար կրեր ենք, Սլաքանա եկեղեցին շինել տուեր ենք, մենք հայերուն այդպես գեշութիւն կանեա՞նք, ինչո՞ւ զմեզ կզրպարտեք»:

Այս խոսքին վրա իսկոյն բոլոր տաճկաց ուշադրութիւն արթնացաւ, ձայն տուին, ձայն առին, թե Քընդոն հայոց եկեղեցի է շինել տուեր՝ իր կոնակով քար կրելով...

Արդիւլլահ Լֆենդի – Այո՛, ես կհավատամ, որ շինել տուեր են, որպեսզի այդ պատճառով հայերը ժողովեն իրենց ձեռքի տակը և ուզածն ընեն հայոց գլխուն:

Աթըֆ (Մանուելին) – Քընդոն վկաներ է ուզում, կարո՞ղ ես վկայութիւններ բերել:

Մանուել – Ապացոյցն իմ վկայութիւնն էր ու իմ ժողովրդեական վկայութիւնը (որոնք ներկա էին դատարանում). այնտեղ ուրիշ տաճիկ, քիւրդ կամ հայ չկար, որ բերեմ վկա:

Աթըֆ – Հապա ի՞նչ կերպով ապացուցել Քընդոյի վրա այս բանը:

Մանուել – Ինձմով և սլիքանցվոց վկայութեամբ, թե կընդունիք՝ դուք գիտեք, թե չէք ընդունիր՝ դուք գիտեք:

... Փաշան և ժողովուրդը որոշեցին, որ Իպոն ու Ղափազը իրենց երաշխատոր տան ու բանտեն ելնեն... Այս խոսքին վրա Վարդովա հայերը կայնեցան աղաղակեցին մեկէն, թե կաղաչենք մի հանեք բանտեն, ոչ ապաքէն մենք ադոնց վրա բողոքագիր տուած ենք արդեն, որ մեկիս աղջիկը կամ հարսն են պղծեր, որ մեկիս բռնի տուգանք, փարա, հաց, ոչխար և այլն առեր, մեկիս զոմեշներն են սատկացուցեր և այլն, և այլն: Եվ խնդրեցին այ, որ ոչ միայն զանոնք չարձակեն, այլ նաղոն, Մրահեն և Իպոյի եղբայրն ալ բերել տան ու բանտարկեն: Դրանով դատն ավարտուեց: Հայերը բողոքում են Կ. Պոլիս: Շավեղ աղան, այդ լսելով, կերթա կնստի հայերուն վրայ իր ներկայութեամբ գրել կուտա...

ա) ... Սուլեյմանի Ալին Գոնդեմիրու Վարդանի աղջիկը՝ Գուլեն, կցափշտակե տանի, տաճկեցնե, իրեն կին կառնե...

բ) ... Դարձեալ Գոնդեմիրու միջիէն Թորոյի Մկրտի եղբոր աղջիկը կփախցնե քիւրդ մը ու ասոր տաճկեցուցած ու իրեն կին ըրած է:

գ) ... Ղափազ անունով քիւրդ... սուրբ Զատիկի ճրագայոյսին կերթա Գոնդեմիրու ժամը ու, երբ ժողովուրդը ու կնիկները կհաղորդուին, կերթա քահանայի ձեռքէն սուրբ սկիհը կառնե, իր ձեռքով սրբութիւնը կոտորելով ուրիշներու բերանը կդնէ՝ հագնելով պատարագիչի ըրածը...

դ) ... Այս Ղափազը՝ գոնդեմիրովոց, Մրահեն՝ պասքանցովոց և Ալին ու Քընդոն սլիքանցովոց մէջ թմբուկ զարնել կուտան, ու իրենք նըստած հրապարակի մէջ կհրամեցնե գեղի ամեն աղջիկ, հարս ու կնիկ զան պար խաղան, որին որ հափնեն գիշեր իրենց քով պետք է երթան և մեկը իր աղջիկ կամ հարս կամ կնիկ չղրկե պարելու, անմիջապէս պետք է մեկ լավ ոչխար տա աղային պատիւ, ապա թե ոչ...¹:

Պատմաբան, քաղաքական գործիչ Զիա փաշան Օսմանյան կայսրութիւնում տիրող իրավիճակի մասին.

– Երկիրն այնքան է քայքայված, որ Անատոլիան նման է հրդեհված վայրի: Ամենուրեք կործանված գյուղեր, ավերակներ: Պատճառը ծանր հարկերն ու ղրանց գանձման եղանակն է, վաշխառութիւնն ու կամայականութիւնները... Շատ տեղերում բնակչութիւնը սնվում է

¹ Գյուտ Աղանյանց քէն, Դիվան Հայոց պատմութեան, գիրք ԺԳ, Հարստահարութիւնները Տաճկա-Հայաստանում (Վափերագրեր 1801–1888), Թիֆլիս, 1915, էջ 94–105:

ծառի կեղևով ու խոտաբույսերով: Եթե թանգիմաթից առաջ ամեն մի գավառ պատկանում էր մի քանի ավագատիրոջ, ապա ներկայումս զրանք պատկանում են ազդեցիկ ղեմքերին և մեջլիսի անդամներին: Այդ մարդիկ չափազործում ու ճնշում են ժողովրդին իրենց քմահաճույքով... Հարկերի հավաքման կապալային ձևը բառացիորեն քայքայում է ազգարնակչությանը, քանի որ հարկ հավաքելու իրավունքը գնած անձի կամքով տասանորդը դառնում է 1/8, 1/7 և նույնիսկ 1/5 մասը... Ուովհետեւ գործունեության հիմնական սկզբունք էր ընտրված այն դրույթը, թե փոխառությունից Օսմանյան պետության համար ո՛չ կյանք կա և ո՛չ էլ փրկություն, փոխառությունները փակվում են նոր փոխառությունների վերցնելով, ինչը նշանակում է փորել նոր, ավելի մեծ փոսեր երկիրը թաղելու համար: Ֆինանսական գործունեություններն այսօր այնպիսին են, որ պետական զանձարանը հարկադրված է ամեն տարի իր եկամուտների 1/3-ը, հնարավոր է նաև կեսը, առանձնացնել փոխառությունների տոկոսները վճարելու և այդ գումարի գրեթե կեսը տալ արտասահմանին, նույն ժամանակ հիմար կառավարման հետևանքով կայսրությունը սնանկացած է, իսկ ժողովուրդը՝ դժբախտ¹:

Հեյդար փաշայի ճառը Մշո մեջլիսում Ս. Հովհաննու վանքի 1868 թ. կողոպուտի կապակցությամբ.

... Ինչ գելություն, որ Մշո մէջ կը գործուի, բնավ տեղ մը չը գործուիր... Եթե ճշմարիտն կուզեք, ո՛վ մեճլիս, վանքի գոյքերը ձեր մէջն են եղողներու տուններ եկեր պառկեր, ուրեմն ձեր մէջն են ընկեր կա անոնց հետ: Ինչ կընեք ըրեք, դուրս հանել տուեք, ապա թե ոչ՝ Մշո երևելի տաճիկներդ յանցավոր կը լինիք²:

Զիա փաշան Օսմանյան կայսրության հանգուցյալ վիճակի մասին.

– Եվրոպացիները Օսմանյան կայսրությանը նայում են իբրեւ հանգուցյալի: Չնայած անհնար էր վերջինին վերադարձնել կյանք՝ համենայնդեպս, փորձում են պաշտպանել այդ դիակին՝ վախենալով, որ հակառակ դեպքում Ռուսաստանը կզավթի Ստամբուլը, նաև նրա համար, որ չեն կարողանում ոչինչ ղենել նրա տեղը³:

¹ Karal E. Z., Osmanlı Tarihi, Cilt VII, Ankara, 1984, s. 246–247.

² Գյուտ Աղանյան քհն., Դիվան Հայոց պատմության, գիրք ԺԳ, Հարստահարությանները Տաճկա-Հայաստանում (Վավերագրեր 1801–1888), Թիֆլիս, 1915, էջ 138:

³ Петросян Ю. А., Младотурецкое движение, Москва, 1971, стр. 133.

1867 թ. Ֆուադ փաշան ռուս դեսպան Իգնատևին հստակ ձևով ասել է.

– Կայսրության փրկությունը կայանում է միայն մահմեդական և քրիստոնյա ժողովուրդների միաձուլման, այլ ոչ թե նրանց զուգահեռ գոյակցության մեջ¹:

Ֆուադ փաշա.

– Մենք չենք կարող թույլ տալ, որ քրիստոնյաները լայնորեն ներգրավվեն Բարձր Դռանը ծառայելու մեջ, քանի որ նման պարագայում քրիստոնյա տարրեր չեն հապաղի թուրքերին մղելու երկրորդական պաշտոններին²:

Ջիա փաշա.

– Օսմանյան ազգ հասկացությունը նկատի ունի օսմանահպատակ բոլոր ժողովուրդներին³:

Թուրք հասարակական գործիչ, «Մեշվերեթ» թերթի գլխավոր խմբագիր Ահմեդ Ռիզան նշում է.

– Մեր քաղաքական իմաստուններին Ալլահը չի պարգևել ոչ խելք, ոչ փորձ: Նրանք համոզված են, որ մուսուլմանների հիմնական և սրբազան պարտականությունն է ոչնչացնել անհավատներին ամբողջ աշխարհում⁴:

Թուրք գրող Ռեշադ Նուրի Գյունթեկինը գրում է.

– Ում էլ որ հարցնես, լինի ընդի թե ևկվոր, իր հոր, եղբոր, որդու, ամուսնու մասին ձեզ կասի, որ նրանք զինվորներ են կամ սպաներ, մի խոսքով, զինվորական: Նույնիսկ ուսուցիչներից չատերը գնդի իմամներ կամ մուֆթիներ են: Մի խոսքով, այստեղ ամբողջ ժողովուրդն այս կամ այն ձևով կապված է բանակի հետ⁵:

¹ АВГП, ф. Канцелярия, 1867, д. 31, л. 489.

² Fuad Pasha, Political Testament, London, 1876, p. 242.

³ Kurgan S., Ziya Paşa: Hayatı, Sanatı, Eserleri, İstanbul, 1962, s. 121.

⁴ ՀՀ ԳԱ ինֆորմացիոն բյուրոն, 1984, թիվ 7, էջ 38:

⁵ Голобородько И., Старая и новая Турция, Москва, 1908, стр. 5.

Հայտնի Հասարակական, քաղաքական գործիչ և գրող Նամըք Քեմալը իր «Երազ» ստեղծագործության մեջ գրել է.

– Մեր մարգարեն ծառայում էր աշխարհին իր դաշույնով: Մենք նույնպես պետք է գնանք այդ ճանապարհով... Աշխատենք ապացուցել, որ մենք պատկանում ենք օսմանյան ժողովուրդին, որը ամբողջ աշխարհին ստիպում է դողալ իր առջև... Ցույց տանք գյավուրներին մեր ուժը, պատճառենք այդ Հաճույքը մարգարեին¹:

Նամըք Քեմալ.

– Մեր երկրում ապրող բոլոր տարրերը աշխարհագրական առումով Հանդիսանում են նույն մարմնի տարրեր մասերը... Դրա համար էլ լրիվ կորցրել են առանձին գոյություն ունենալու ընդունակությունը և անկախության հասնելու համար անհրաժեշտ ուժերը... Հայերի բնաջնջումը արմատապես կլուծի Արևելյան Հարցը...²:

Նամըք Քեմալ.

– Օսմանցիներից թե՛ թվով և թե՛ ընդունակություններով առաջին տեղը գրավում են թուրքերը, որոնք ունեն այնպիսի առավելություններ, արժանիքներ ու որակներ, ինչպիսիք են ճանաչողական ընդունակություններն ու լայնախոհությունը, բնածին զսպվածությունը, դիմացկունությունն ու խոհեմությունը³:

Կայսրության բոլոր ազգերի «միասնության» պահպանման խնդիրը գտնվում էր մեծ վեզիր Ռեշիդ փաշայի ուշադրության կենտրոնում: 1846-ին ելույթ ունենալով Ադրիանապոլսում քրիստոնյա Համայնքների ղեկավարների առջև՝ նա Հետևյալ կերպ փորձեց հիմնավորել դրա պահպանման անհրաժեշտությունը.

– Կրոնի և ազանդի տարրերությունը յուրաքանչյուր անհատի գործն է, այն չի արտացոլվում նրա իրավունքների վրա... Մենք բոլորս միևնույն կառավարության Հպատակներն ենք, ծնվել և մեծացել ենք միևնույն երկրում: Պետք է միշտ հիշել դրա մասին...⁴:

¹ Kaplan N., Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri, İstanbul, 1948, s. 42.

² Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Հ. I, 2008, Երևան, էջ 47:

³ Kuntay M., Namik Kemal Devrinin İnsanları ve Ölayları Arasında, İstanbul, 1956, s. 186:

⁴ Şakir Z., Büyük Türk inkılabı, Gilt I, İstanbul, 1966, s. 92.

1858 թ. Թուրքիայում Ֆրանսիայի դեսպան Տուվենելին ուղղված նամակում Հայտնի քաղաքական գործիչ Ալի փաշան գրել է.

– Եթե մեր մեջ դեռ կա ժողովուրդ, որը կարող է ղեկավարել ուրիշներին և ծառայել... Հավասարության համար կապող օղակ, ապա դա օսմանյան ժողովուրդն է (այսինքն՝ թուրքերը)...¹:

1862 թ. Փարիզում գտնվող Զեմիլ փաշային ուղղված նամակում Ալի փաշան արտահայտում է հետևյալ միտքը.

– Ես կարծում եմ..., որ միայն թուրքերը կարող են կապող օղակ ծառայել կամ... ցանկություն ունեն հաստատել իրենց իշխող դիրքը ուրիշների վրա... Միայն դա կարող է փրկել կայսրությունը մշտական քառսից և քաղաքացիական պատերազմից²:

Ալի փաշա.

– Ամեն մի համայնք (միլլեթ) կազմում է առանձին ամբողջություն, որը տարրերվում է իր ոգով, լեզվով, սովորություններով, ձգտումներով: Նրանց զարգացումը կարող է դուրս գալ վերահսկողությունից... Կառավարությունը պետք է ամեն մի համայնքին իրավունք տա զբաղվել միայն և միայն կրոնական հարցերով...³:

Ալի փաշա.

– Յուրաքանչյուր ոք, ով ուզում է ծառայության մտնել, պետք է կարողանա թուրքերեն գրել և կարդալ: Պետությունը անպայման պետք է թուրքական լինի. կայսրությունում միայն մի ժողովուրդ կա, որը կարող է մյուսներին կառավարել...

Մեր բոլոր հպատակ քրիստոնյաների դաստիարակությունը իրականացվում է Օսմանյան կայսրության նկատմամբ թշնամության հիմքի վրա... Բոլոր հպատակների ձուլումը հանդիսանում է միակ միջոցը, որն ի վիճակի է մեզ փրկել սպառնացող վտանգից⁴:

Ալի փաշա.

– Կայսրության տարրեր ժողովուրդների միմյանց հակասող չա-

¹ Thouvenel L., Trois années de la Question d'Orient, 1856–1895, Paris, 1897, p. 317.

² Lewis B., Ali Pasha on Nationalism, – Middle Eastern Studies, 1974, № 10, p. 71.

³ Ali Pasha, Testa, est politique, – La Revue de Paris, 1910, t. 3, № 9, p. 106.

⁴ Ali Pasha, Memorandum, B, 1, Leipzig, 1877, s. 84–88.

Հերր վկայում են, որ միավորող ուժ կարող են լինել միմիայն թուրքերը¹:

Նամըք Քեմալ 1872 թ.

– Օսմանյան կայսրությունը հիմնված է կրոնական սկզբունքի վրա, եթե այդ սկզբունքը խախտվի, պետության քաղաքական գոյությունը կվտանգվի²:

«Նոր օսմանների» ներկայացուցիչ Ալի Սուլավի.

– Իրենց քաղաքական, ուղղմական, պատմական և մշակութային դերով թուրքերը ամենահին և ամենաբարձրագույն ուսսան են: Թուրքերենն աշխարհի ամենահարուստ և կատարյալ լեզուն է...

Թուրքերը պետք է լինեն կառավարող ազգ, քանի որ թե՛ ուղղմական և թե՛ մշակութային ու քաղաքական առումով նրանք գերազանցում են բոլոր ժողովուրդներին և հնագույն ուսսա են...

Մահմեդականները ոչ մի կերպ չեն կարող համաձայնվել, որ իրենց երեկվա գերիները (քրիստոնյաները) իրենց հանդեպ գերակշռություն ստանան: Նրանք կգնան ամեն ինչի դա թույլ չտալու համար. արյան գետեր կհոսեն...³:

Երիտթուրքական գաղափարախոսությունից ներկայացուցիչ Ջեմալ Նուրին իր «օսմանիզմի ապագան» գրքում գրել է.

– Իմ հրապարակած հոդվածներում և գրքիս զանազան զուլսներում նշել էի, որ օսմանիզմը մի ընդհանուր ազգային հասարակություն է, բոլոր տարրերի հավասար իրավական հիմունքներով: Անկեղծ ասած, օսմանիզմ ընդունողները օգտվում են ամեն տեսակի իրավունքներից: Իսկ նրանք, որոնք չեն ընդունում, կարող են միմիայն երկրի ներսում մարդկային և քաղաքացիական իրավունքներից օգտվել, այլ ոչ քաղաքական իրավունքներից... Հայերը կարող են իսկական, անկեղծ և էապես օսմանցի դառնալ, նրանց չահավետությունը օսմանցիության մեջ է...⁴:

¹ Kusner D., Türk Milliyetçiliğini Doğrusu (1876–1908), İstanbul, 1979, s. 6.

² Davison R., Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876, Princeton, 1963, p. 226.

³ Karal E. Z., Osmanlı Tarihi, Cilt VII, s. 293; Акчам Т., Турецкое национальное "Я" и Армянский вопрос, Москва, 1995, стр. 50, 132.

⁴ Celal Nuri, Tarih-i İstikbal, İstanbul, 1913, s. 177, 180 (արարատառ):

Պատմաբան Շերիֆ Մարդին «Նոր օսմաններին» քաղաքականության մասին.

... Թուրքերի նման փառաբանմամբ դժվար էր կայսրության մյուս ժողովուրդներին համոզել, որ նոր պետությունում, ինչի կառուցմանն էին ձգտում «նոր օսմանները», իրենք կունենային թուրքերի հավասար իրավունքներ...

Ն. Քեմալն աստիճանարար հեռանում էր պանօսմանիզմից և ավելի մեծ ուշադրություն դարձնում կայսրության բոլոր ազգություններին թուրքերի ղեկավարության տակ միավորելու խնդրին¹:

Թուրքական նորագույն շրջանի պատմաբան Թաներ Ակչամը իր «Թուրքական ազգային «ես-ը» և «Հայկական Հարցը» գրքում բերում է մի երկխոսություն, որը տեղի էր ունեցել Փարիզում XIX դարավերջում և ապա տալիս է մեկնաբանություններ թուրք ազգի ձևավորման մասին.

- Դուք ո՞ր ազգին եք պատկանում:
- Մենք մահմեդականներ ենք:
- Բայց չէ՞ որ դա կրոնական պատկանելիություն է:
- Այդ դեպքում մենք օսմանցիներ ենք:
- Բայց դա ազգություն չէ...

Թուրք ազգի ձևավորումը մի առանձնահատկություն ուներ: Այն տեղի ունեցավ, երբ դեռ գոյություն ուներ վերազգային Օսմանյան կայսրությունը, և թուրք գործիչները մտահոգ էին, որ նացիոնալիզմի գաղափարների տարածումը կարող է հանգեցնել կայսրության անկմանը... Երբ թուրքերն ունեին մնացած աշխարհի համեմատությամբ առավելության զգացում (մինչև 19-րդ դարի կեսերը), չգիտեին, որ իրենք թուրք են... Այս գիտակցությանը հանգեցին միայն այն ժամանակ, երբ ոչ լիարժեքության հոգեբանությունը լրիվ տիրապետեց նրանց: Փաստորեն, պանթուրքիզմը թուրքերի համար հանդիսացավ անկյանի լիության, անհուսության և ոչ լիարժեքության հոգեբանությունից անխուսափելի փախուստի արտահայտություն²:

¹ Martin S., The Genesis of Young Ottoman Thought, Princeton, 1962, p. p. 331–332.

² Акчам Т., Турецкое национальное "Я" и Армянский Вопрос, Москва, 1995, стр. 23–27.

Թուրք Հայտնի բանաստեղծ Իզզեթ Մուլլայի որդի Քեչինզադե Մեհմեդ Ֆուադը, որը Հայտնի քաղաքական և դիվանագիտական անձ է եղել Օսմանյան կայսրությունում (արտաքին և ներքին գործերի նախարար, մեծ վեզիր), ունի մի Հայտնի կտակ, որն ուղղված է սուլթան Աբդուլ Մեջիդին: Ֆուադ փաշան կտակը գրել է 1869 թ. Հունվարի երեքին՝ իր մահից մի քանի օր առաջ: Ահա այսպես է սկսվում կտակը.

— Թերևս մի քանի օր, գուցե միայն մի քանի ժամ ունեմ ապրելու և ցանկանում եմ դրանք նվիրել սուրբ պարտականություն Հաջողություն: Ես ցանկանում եմ իմ վերջին գաղափարները Ձերդ Վեհափառությունն ուղարկել առջև դնել. տխուր գաղափարներ՝ երկար ու մտահոգ կյանքի դառը պտուղներ:

Երբ այս գրությունը գրվի Ձերդ Վեհափառության աչքերի առջև, ես այլևս այս աշխարհում չեմ լինի: Դրա համար էլ Դուք ինձ պետք է ունենդրեք վստահությամբ ու առանց կասկածի: Շիրիմից եկած ձայնը միշտ անկեղծ ու անխարդախ է:

Աստված Ձեզ վստահել է որքան փառավոր, այնքան վտանգավոր առաքելություն: Ձերդ Վեհափառությունը պետք է ճիգ թափի հասկանալու համար մեծ իրականությունը և ցավալի ու դաժան ճամբարությունը... Օսմանյան կայսրությունը վտանգի մեջ է: Մեր դրացիների արագ զարգացումն ու առաջադիմությունը և մեր նախնիների անսրբագրելի սխալները մեզ դրել են ներկա դժնդակ կացության ու պայմանների մեջ:

Այս սարսափելի աղետի առջևն առնելու համար Ձերդ Վեհափառությունը պետք է դեն նետի անցյալի կապերը, իր ժողովրդին առաջնորդի դեպի նոր ճակատագիր... Ճակատագրական մի սխալ, աններելի պատրանք... Եթե մեր դրացիները չարունակեն մնալ այնպես, ինչպես մեր նախնիների օրերին, ապա մեր առաջվա գաղափարները գոհացում կստանային... Մեր Եվրոպայի դրացիները չատ հեռու են իրենց նախկին վիճակից: Վերջին երկու դարերում բոլորն էլ սկսեցին առաջադիմել և բոլորն էլ մեզ ոտնակոխ արեցին: Վստահորեն մենք էլ զարգացանք ու առաջադիմեցինք: Ձեր գործնական կառավարությունը չատ ավելի լուսավորված է և չատ ավելի հույս է ներշնչում, քան մեր նախահայրերի կառավարությունները: Բայց դժբախտաբար այս լավ դիրքը չատ հեռու է ներկա դարի պահանջները գոհացնելու համար:

Ներկայումս Եվրոպայի մեջ ինքդ քեզ պահպանելու համար չպետք է պահանջես հավասարություն և նույնիսկ չպետք է փորձես զերազանցել քո նախորդներին: Ուրեմն մենք էլ պետք է հավասարապես մրցենք մեր ներկայիս զրացիների հետ: Իմ միտքը ավելի հստակ արտահայտելու համար ևս պետք է ասեմ, որ Ձեր տերությունը, մահացու վտանգի հարկադրանքով, պարտավոր է ունենալ այնքան զրամ, որքան Անգլիան, այնքան գիտություն, որքան Ֆրանսիան և նույնքան զինվորներ, որքան Ռուսաստանը: Մեզ համար այլև ակնհայտ պետք է լինի ունենալ այնքան առաջադիմություն, որքան Եվրոպայի մյուս ազգերը ունեն: Մեր հրաչալի տերությունը պետք է անցնի Եվրոպական բոլոր ուժերից: Սակայն այս անելու համար կա մի բան, որը բացարձակապես կարևոր է: Մենք պետք է փոխենք մեր բոլոր օրենքները՝ և՛ քաղաքական, և՛ պաշտոնական: Կան չատ օրենքներ, որոնք անցյալում օգտակար էին, սակայն ներկայի հասարակական պայմաններում անզործադրելի և անօգուտ են: Մարդ պետք է աշխատի, որ իր անձնական զործերը կատարելության հասցնի: Բարերախտաբար մեր բնավորության այս առաջին օրենքը ամբողջությամբ համապատասխան է մահճակալական կրոնին... Իսլամական համակեցության մեջ ներառված են աշխարհի առաջադիմությունը և մարդկության կատարելությունը: Մեր կրոնով կարող ենք նպաստել հասարակական կյանքի զարգացմանը: Մյուս կրոնները կապված են մի վարդապետության և անփոփոխ սկզբունքներին, որոնք հակառակն են մարդկային մտքի առաջադիմությանը: Միայն իսլամն է զուրկ բոլոր խորհրդավոր ծուղակներից և անսխալական եկեղեցիներից Մեր սուրբ արդարությունը պահանջում է ծանոթանալ աշխարհին, զարգացնել մեր կարողությունները մինչև ծայրագույնս և փնտրել կրթության ու գիտության լույսը ոչ միայն Արաբիայի և մահճակալական ազգերի մեջ, այլև արտասահմանում՝ Չինաստանի և երկրագնդի հեռավոր մասերում: Պետք չէ մահճակալական գիտությունը ստորադասել օտար գիտություններից: Գիտությունը մեկն է...

Իսլամը բոլոր ճշմարտությունների և իմացությունների համաշխարհային բացատրությունն է... Նրա համար օգտակար մի խուզարկություն պետք է կազմակերպվի, ինչպես հեթանոսների, այնպես էլ մահճակալականների չրջանում: Թե՛ Մեղինան և թե՛ Փարիզը պատկանում են իսլամին... Ոչ մի բան մեզ չի կարող արգելել, որ Եվրոպայի կողմից հնարած նոր օրենքները և նոր դարձանները վերցնենք: Ես

ուսումնասիրել եմ մեր կրոնը՝ նրա ճշմարիտ հոգին իմանալու համար... Գլուխս տակավին մաքուր է կշռելու զաղափարական արժեքս և ղեռ ժամանակը չէ լքելու այս կյանք ու ներկայանալու տիեզերքի գերագույն ատյանին... Ես վստահեցնում եմ Ձեզ, թե ինչ-որ եվրոպական երկրներ մեզ իրրե օրինակ են տալիս, դրա մեջ բացարձակապես ոչ մի բան չկա մեր հավատքին հակառակ... Պետք է ձևոնարկենք հսկայական (իսլամական) հաստատությունների կառուցումը, առանց որոնց ոչ մեկը չի կարող իր գոյությունը պահել ու պահպանել եվրոպայում: Այս հեղաշրջումներով և նորություններով Դուք մեր դավանանքի սրբությունն առջև ոչ մի հակասական գործ չեք անի, այլ ընդհակառակը՝ մահմեդականությունյան փառքին արժանի ծառայություն պիտի մատուցեք: Մի գործ, որ Ձեր նախնիները իրենց երազում անգամ չեն տեսել:

Վերածննդի այս մեծ գործը առաջ է բերում անթիվ հարցեր, որոնք իմ ուժերից վեր են... Բայց Ձերդ Վեհափառությունն իր կողքին ունի մի հզոր անձնավորություն (Ալի փաշա), որի բարեկամն ու եղբայրն եմ եղել ես... Աստված թող պահպանի նրան Ձեզ համար, որովհետև նա ուրիշներից ավելի լավ գիտի Ձեր տերության ապահովության զաղափարներն ու ճանապարհները: Ես երբեք Ձերդ Վեհափառությունը, առանց խորապես վստահ լինելու, խորհուրդ չէի տա... Վեհափառ տեր, աղաչում եմ տվեք նրան ձեր գերիշխանությունը և մի բարձր նախարարական պաշտոն: Տվեք այս Ձեր ծառային իմաստուն և զաղափարակից աշխատակիցներ: Ոչինչ նրան չի կարող այնքան հուսահատեցնել, քան այն, եթե ունենա այնպիսի մարդիկ, որոնք իրեն չեն հասկանա և որոնց հետ ստիպված պետք է աշխատի:

Այժմ մի քանի խոսք էլ ասեմ մեր օտար հպատակների մասին, որովհետև այստեղ է, որ մեր կառավարությունը հուսալքված տեսք է ստանում: Անկարող մաքառելու մեր թշնամիների դեմ՝ հարկադրված ենք արտասահմանում փնտրել բարեկամներ: Նրանց հզորանալով մենք մատնվում ենք անտանելի կացության: Պայմանները, որում գտնվում ենք, աննկարագրելի են: Այսօր, եթե ուզենանք պաշտպանել մեր ամենատարրական իրավունքը, պետք է ավելի մեծ ուժ բանեցնենք, ավելի ճկունություն և արիություն զրուհորենք, քան մեր նախահայրերը, որոնք կարիք ունեին թագավորություններ նվաճելու...

Մեր դաշնակիցներից Անգլիային միշտ առաջին գծում պետք է ղենենք: Նրա քաղաքականությունն ու դիվանագիտությունը այնքան

գորավոր են, որքան նրա Հաստատությունները: Նա աներևակայելի ծառայություններ է մատուցել մեզ, և անհնար է հաշվել, թե ապագայում ինչեր է մատուցելու: Ինչ էլ պատահի աշխարհում, ամենահրաշալիս անգլիական ժողովուրդը պետք է լինի՝ մեր առաջին և վերջին դաշնակիցը: Ես սիրով կուզեմ մի քանի նահանգներ կորցնել, քան Պոլսի նավահանգիստը տեսնել անգլիացիներից լքված...

Ֆրանսիան ասում է, թե մենք պետք է կարգավորենք ամբողջ ղեկավարը... որովհետև նա մեզ կարող է ոչ միայն ամենակարևոր ծառայությունը մատուցել, այլև՝ ամենամահացու հարվածը հասցնել: Այդ ասպետական ազգի մեջ ավելի շատ զգացում կա, քան հաշիվ: Նա հրապուրվում է մեծ գաղափարներով և փառքով նույնիսկ իր թշնամիների մոտ: Մեր միությունը այս մեծահոգի ժողովրդի հետ պահելու ամենալավ միջոցը նրանց գաղափարներին հետևելն է: Այն օրը, երբ Ֆրանսիան մեր պատճառով հուսահատվի, ապա ինքնըստ-ինքյան կրոնի թշնամական դիրք է կհակառակվի մեզ ու մեր շահերին և կսկսի մեզ կործանման տանել:

Ավստրիան չիօթություն է մատնված եվրոպական իր մասնավոր հետաքրքրությունների պատճառով և պարտավորված է ներկայումս Արևելքում իր դիրքը վերականգնել... Նա շատ մեծ սխալ արեց՝ Ղրիմի պատերազմին չմասնակցելով: Գերմանիայից բաժանվելով՝ նա ապագայում հստակորեն պիտի տեսնի այն վտանգը, որը պիտի գահյուսիսից: Ես վստահ եմ, որ այդ վտանգը ոչ միայն աղետաբեր է լինելու նրանց համար, այլև մեր տերության համար: Այնքան լավ է, որ Վիեննայում գորավոր և հեռատես քաղաքականություն է իշխում. Ավստրիան, բնականաբար, Տաճկաստանի (Թուրքիայի) դաշնակիցը պետք է մնա...

Պրուսիան, որը նմանապես չի միջամտել Արևելքի հարցերին, միայն աշխատում է միավորվել Գերմանիայի հետ: Բայց շատ հավանական է, որ միանալուց հետո... նա էլ միևնույն հետաքրքրություններն ունենա Արևելյան հարցերում, ինչպես որևէ եվրոպական պետություն... Աստված թող չնորհ անի, որպեսզի նա չստանա Ավստրիայի ավարները՝ առաջնորդելով մեր թշնամիներին, որ զան ու տիրեն մեր եվրոպական նահանգներին:

Վերջապես Ռուսաստանը՝ մեր տերության վաղեմի թշնամին: Այդ ուժի ղեկի Արևելք ծավալվելը մոսկովյան ճակատագրի կենաց-մահու օրենքն է: Եթե ես ուսումնասիրեմ լինելի, ամբողջ աշխարհը տակնուվրա կաննի Պոլսը զրավելու համար (Ֆուադ փաշան աշխատել է

որպես ղեկավար Ռուսաստանում): Ուրեմն Դուք չպետք է զարմանաք և զանգատվեք Ռուսաստանի Հզոր Հարձակումներից: Այսօր էլ նա մեր դեմ է գործում, միայն ուրիշ ձևով. Ճիշտ այն ձևով, ինչ մենք արեցինք Հույների դեմ: Ռուսաստանի ծավալման դեմ անհոգ լինելու համար պետք է ունենանք մանկական վստահություն մեր ուժերի հանդեպ: Մենք չպետք է փորձենք վերականգնանք մեր հին պատմությունը, այլ հարգանք բնծայենք՝ նոր և անդիմադրելի անհրաժեշտություններին, որոնք նոր գիտություններ ու գաղափարներ են ներշնչել Եվրոպայի բոլոր ժողովուրդներին: Պետք է վեր Ռուսաստանը աներևակայելի աաջադիմություն է ապրել, նրա գնացքները չուտով կրկնապատկելու են ուժը... Ինձ վախեցնում է այն, որ Եվրոպայի ժողովուրդները, ինչպես երևում է, կամաց-կամաց իրենց վարժեցնում են հրաժարվելու Ռուսաստանի գործերին ապագա միջամտությունից: Կենտրոնական Ասիայում տեղի ունեցածի նկատմամբ Անգլիայի անտարրերությունը ինձ վախեցնում և զարմացնում է... Սակայն ամենաչափազանց վախենում եմ Ռուսաստանում կատարվող կարևոր փոփոխություններից, որն է՝ Կովկասյան նահանգների խաղաղ դիրքորոշումը: Հեռավոր կասկած ունեմ,... որ ապագայում Ռուսաստանի Հարձակումները ուղղակիորեն կատարվելու են մեր Փոքր Ասիայի նահանգների վրա: Դրա համար էլ Ձերդ Վեհափառությունը պետք է չարչարվի անընդհատ բարեկամելու մեր ամենաանհրաժեշտ միջոցները: Ո՞վ գիտե, թե մեր դաշնակիցները միշտ ազատ լինելու են, որպեսզի ժամանակին մեզ օգնության հասնեն... Եվրոպայում մի ներքին վեճ, Ռուսաստանում մի Բիսմարկ փոխելու են աշխարհի դեմքը... Ես կառավարության շատ հիմար արարքներ հասկանում եմ: Սակայն մտածում եմ, որ ես թերևս ընդունակ չեմ եղել թափանցելու կառավարությունների անհատական իմաստությունների մեջ, որոնք անտարրերությամբ բռնապետություն են թույլ տալիս աշխարհում, իրենց հույսը դնելով 100 միլիոն բարբարոսների վրա և նրանց օգնելով՝ ունենալու քաղաքական նոր հնարավորություններ: Եվ վերջիններս ամեն անգամ կուլ են տալիս Ֆրանսիայի չափ տարածք ունեցող թագավորություն կամ նահանգ:

Ռուսաստանը ինձ մղում է մի քանի խոսք ասելու նաև Պարսկաստանի մասին: Այդ աղմկարար երկրի կառավարությունը միշտ չիա կրոնի կողմից խողովության մեջ է: Վաղ ժամանակներում նա եղել է մեր թշնամիների դաշնակիցը: Ղրիմի պատերազմից հետո նա կապ հաստատեց Ռուսաստանի հետ... Ներկայիս շահի թագավորությունը

կախված է Պետերբուրգի կեցվածքից: Քանի ղեռ չահի կառավարությունը Բ. Դոան հետ կապված չի և տկար ու նվազ ուժ է, երբևէ չի համարձակվի մեր դեմ կոիվ մղել: Իսկ եթե Ռուսաստանը միջամտի մեր գործերին, անկախ նրանից, թե ինչ ջանքեր կազանեցվեն, մենք պետք է բուժենք Պարսկաստանին, նրա քաղաքական կախումները և ղեռ ավելին՝ նրա կույր նախանձը...

Մենք պետք է դասենք նրան մեր ամենամեծ թշնամիների շարքին:

Մեր նյութական աղբյուրներն ավելացնելով՝ Բ. Դուռը կստանա բարոյական իմաստ կամ ավելի գոհացում և պահելով իր իրավունքը՝ երկիրը կրախի բարբարոս բռնապետության՝ կովկով զանազան թեկնածուների դեմ, և ավելին՝ շրջապատված լինելով սուների բնակչությանը:

Այս կետի վերաբերյալ մեր հետաքրքրությունները լի են զանազան հարցերով և դժվարություններով, որոնք մենք միշտ գնահատել ենք, և միայն Ալի փաշան կարող է Ձերդ Վեհափառությունը բացատրություններ տալ:

Չմոռանաք Հունաստանի մասին, որն իր մեջ հատուկ, բայց մի տաղտկալի գործիք է թշնամու ձեռքերում: Եվրոպացի բանաստեղծները, հնարելով այս պատրանք-թաղամուրթներ, մտածում են, թե իրենք կարող են կյանք տալ մի ազգի, որը վերջին 2000 տարիների ընթացքում մահացել է: Հուսալով, որ կկարողանան վերականգնել Հոմերոսի և Արիստոտելի երկիրը, նրանք կարողացել են հնարել մեկ-նարկը անիշխանության, ավազակության և ապստամբության:

Հույն ցեղի ոգին միշտ մեր դառը և հիմնական թշնամին կմնա... Հետևաբար մեր քաղաքականությունը գլխավորապես պետք է կայանա Հույներին մեր մյուս քրիստոնյաներից հեռացնելու և մեկուսացնելու մեջ: Սա չատ կարևոր է: Պետք է բուլղարացիներին հեռացնել Հունական իշխող եկեղեցուց, բայց չնետելով նրանց ռուսների կամ էլ հոմեական կղերականների ձեռքերը: Չպետք է երբևէ հանդուրժենք նաև Հայ եկեղեցու միացումը Հունաղավանի հետ: Ես չտապում եմ ավելացնել, որ մեզ համար ամենալավ և անուրանալի քաղաքականությունը այն պիտի լինի, որ մենք պետությունը բոլոր դավանական հարցերից վեր դասենք:

Մեր համընդհանուր գործերում և մեր բոլոր ձգտումներում միայն մի խնդրի վրա պետք է ուշադրություն դարձնենք. դա մեր երկրի այլազան ցեղերի ձուլումն է: Առանց այս ձուլում-միացման մեր տևություն պահպանումը ինձ ակնհայտ անհնարին է թվում: Հետև-

վարար այս հսկայական տերությունը չի կարող ո՛չ հույներին, ո՛չ սլավոններին և ո՛չ էլ առանձին ցեղերի ու կրոններին պատկանել: Արևելյան տերությունը կարող է միայն Արևելքի հավաքական միությանը պատկանել:

Ուժեղ Գերմանիան, Ֆրանսիան իրենց 50–60 միլիոն բնակիչներով, Անգլիան՝ օժտված բնական զորությունով... Բոլոր այս մեծ ազգերը, իրապես, հարկադրված են շատ հաճախ պաշտպանել իրենց կարողությունը և օգտակար անհատականությունը: Սակայն մի Մոնտենեզրո, մի Սերրիա և մի Հայկական Թագավորություն, առանց իրենց կամ աշխարհին չնորհելու չնչին առավելություն, այլ բան չեն, եթե ոչ առասպելական պետություններ, թշվառ մնացորդներ մարդկության վաղեմի ցնցումից, նորանոր աշխարհակալների համար անխուսափելի ավարներ, մարդկային ցեղի փաստակար տարրեր և աշխարհի խաղաղությանը վտանգ սպառնացողներ:

Ներկա տերությունների սահմանադրություններում ամենակենսունակ տեսակետը մեծ ձուլումներն են: Ուրեմն, մեր պետության քայքայման առաջն առնելու համար և նրա անխախտ հիմքերը վերաշինելու միակ միջոցը մեր բոլոր այլազան տարրերը՝ առանց դավանանքի ու ցեղի խտրականության, այդ գործի մեջ ընդգրկելն է:

Այստեղ սկսում ենք հանդիպել բավականին յուրջ զժվարությունների: Մեր քրիստոնյա ժողովուրդները չուտ մխիթարվեցին այն չարժումից, որն իրենց ենթակաների տեղ դրեց: Նրանք պատրաստ էին նախկին ուսուցիչների տեղը զրավել: Մասնավորապես, հայերի վարմունքը տիրակալական բնույթ ստացավ, սակայն ճիշտ կլինի, եթե նրանց եռանդը չափավորենք: Բնականաբար, լավագույնն այն է, որ քաղաքական ասպարեզը այնպիսիներին հանձնենք, որոնք անկեղծորեն կհետևեն մեր տերության միադավան սկզբունքներին: Մեր բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները, ընդհանրապես, ունեն երկու այլադավան կրոններ. մեկը՝ բարոյական, իսկ մյուսը՝ քաղաքական: Նկատի առնելով բարոյական կրոնը՝ մեր կառավարությունը պետք է ամբողջությամբ ճանաչի, սակայն մյուս կողմից՝ պետք է շատ ուշադիր լինենք նրանց քաղաքական կրոնի հարաբերությունների նկատմամբ: Երբեմն տեսակետներ են մշակվում, որոնք մերժում են մեր գոյությունը:

Մի աստվածապաշտ փաշա համաձայն է Մովսեսի կամ Քրիստոսի օրենքներին, դա պատճառ էլ նրան պաշտոնադրվելու, բայց եթե այդ փաշան անտեսում է մեր երկրի միասնությունը, ոգևորվում է բյու-

զանդական տերության երազով և կամ տենչում է Կիլիկյան Թագավորությանը ծառայել, այդ ղեկաքում զաղարում է Հավատարիմ ծառա լինելուց և նրան պետք է վտարել...

Քաղաքացիների կյանքն ու սեփականությունը օրենքով ապահովելուց Հետո Ձեր կառավարությունն իր պարտքը պետք է Համարի կառուցել նորանոր ճանապարհներ: Այն օրը, երբ մենք այնքան շատ երկաթուղի կունենանք, որքան Եվրոպական ազգերը, Ձերդ Վեհափառությունը աշխարհում առաջինը կլինի... Այստեղ կա մի ուրիշ հարց ևս, որը մեզ Համար բացառիկ կարևորություն ունի, դա ժողովրդի կրթությունն է՝ միակ և ամենազորավոր հիմքը բոլոր հասարակական առաջադիմությունների, մշտական աղբյուրը՝ ամեն բարոյական ու նյութական մեծություն: Բանակը, նավատորմը, վարչությունը՝ սրանք բոլորն էլ ամփոփված են նրա մեջ: Առանց այս հիմնական խարիսխի... մեզ Համար չկա ոչ անկախություն, ոչ կառավարություն, ոչ էլ ապագայի հույս...¹:

Օսմանյան կայսրություն, բարձրաստիճան պետական գործիչ, դիվանագետ Մեհմեդ Քյամիլ փաշայի նամակը սուլթան Աբդուլ Համիդին (1879 թ.).

– Խնչ օգուտ ստացանք Ռումինիային, Սերբիային տված ինքնությունությունից կամ անիշխանությունից: Բոլոր դաշինքները ոտնակոխ արեցին, Վեհապետական լուծը խորտակելու Համար բոլոր ջանքերը գործադրեցին: Բուն մեծ և հզոր թշնամուն չտեսած, իրենք թըշնամի դարձան, իրենց թույլ և ողորմելի զենքերը մեր դեմ շարժելու առաջին փորձը արեցին՝ դաշնակցած թշնամու Հետ: Մեզ Հպատակ եղողները դավաճանեցին ու մեզ վրա հարձակվեցին: Մեր դատավոր Եվրոպան ոչ միայն թույլ չտվեց մեր հաղթական զենքերը ուղղելու նրանց դեմ, այլև ծայրահեղ կողմնակալ մոտեցում ունեցավ բարբարոս ապստամբներին, որոնք գազանաբար սպանում էին մեր ձերբակալվածներին, քիթ ու ականջ էին կտրում... Եթե կայսրության եվրոպական մասում մեր ծոցում օձ տաքացրինք, ապա պետք չէ, որ նույն հիմարությունը անենք մեր ասիական Տաճկաստանում. խելոքությունն այն է, որ ջնջենք ու վերացնենք այն բոլոր տարածքները, որոնք մի օր կարող են մեզ Համար նույն վտանգը ծնել և օտարների միջամտության Համար առիթ տալ ու նրանց ձեռքին գործիք լինել... Հիմա գոնե Անգլիայի չահերը պահանջում են, որ Փոքր Ասիայի (մենք

¹ «Revue de Paris», 1er novembre, 1896, "Русская мысль", 1896, N 11.

և Անգլիան Հայաստան բառը ոչ միայն չենք ճանաչում, այլև այդ անունն արտասանողի կզակը կջարդենք՝ մեր երկրները զերծ մնան օտար միջամտություններից և միջամտության բոլոր առիթներից: Ուստի այդ սուրբ նպատակի համար պետք է և պետական շահն է պահանջում, որ կասկածելի բոլոր տարրերին անհետացնենք, որպեսզի ապագան ապահովենք: Ուրեմն այդ հայ ազգը վերացնենք, անհետացնենք ու անսերունդ թողնենք: Եվ դա գլուխ բերելու համար մեզ ոչինչ չի պակասում: Բոլոր գործիքները պատրաստ ունենք՝ քուրդ, չերքեզ, կուսակալ, դատավոր, հարկաճան, ոստիկան, վերջապես ամեն ինչ: Կրոնական պատերազմ կհայտարարենք և դյուրին պատերազմ մի այնպիսի ազգի դեմ, որը ո՛չ զենք ունի, ո՛չ զինվորություն և ո՛չ պաշտպան, երբ ընդհակառակը, մենք զենք էլ ունենք, զինվորություն էլ, և աշխարհի ամենամեծ ու ամենահարուստ տերություններից մեկը մեզ զինակից է և մեր Ասիական աշխարհի երաշխավորը: Եվ եթե այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի, և քրիստոնյա եվրոպան կրոնակից փնտրի ու թուրքական Ասիայում չկարողանա գտնել, մեզ հանգիստ կթողնի, և այդ ժամանակ կգրադվենք ներքին գործերով ու բարենորոգումներով: Իհնչն է մեզ պակասում: Հողը: Միայն մեր Ասիայի տարածությունը զբեթե չորս անգամ Ֆրանսիայից մեծ է: Բոլոր տեսակի հարստություններ, բազմազան կլիմա, ամեն տեսակի բերք: Քաջ, պատերազմող և սակավապետ ժողովուրդներ, որոնք երբեմն ամբողջ աշխարհին սարսուղացրել են, փոխադարձ կապ, նյութական և ոչ նյութական տապարով զինված կենտրոնական կառավարություն: Այն ժամանակ կկարողանանք մեր ձայնը բարձրացնել, այն ժամանակ կկարողանանք մեր հին փառքը կենդանացնել, մեր ֆինանսական վիճակը կարգավորել, մեր դատարաններն օրինավորել, արհեստները, գիտությունները ծաղկեցնել, եվրոպայից փոխանակ դաս առնելու, նրան դաս տալ¹:

Սուլթան Մուրադ V-ի հրովարտակը Օսմանյան կայսրությունում բարենորոգումների անհրաժեշտության մասին.

Մեծ վեզիրի անունով նա գրում էր.

— Բարձրապատիւ վեզիրս Մէհմէտ Րիւշտի փաշա.

Աստուծային նախասահմանութեամբ և բոլոր հպատակներուն հաւաքական փափաքովը մեր երջանկայիշատակ նախահայրերուն

¹ «Փորձ», 21-ր հունիսի 1879 թ., Մերենցի «Ազգային տեսություն» հոդված, էջ 200–211:

գահր բազմեցանք: Զեր հաւատարմութիւնն ու կարողութիւնը փորձով ծանօթ ըլլալով մեզ, վերահաստատեցինք Զեղ եպարքոսական պաշտօնին մէջ. ինչպէս նաեւ միւս նախարարներն ու բոլոր պաշտօնատարները վերահաստատած են իրենց պաշտօնին մէջ: Յայտնի է, թէ բաւական ժամանակէ ի վեր կառավարութեան ներքին և արտաքին գործառնութեանց մէջ առաջ եկած դժարութիւնները՝ յոռի տպաւորութիւններ ըրած են հանրային կարծիքին վրա ու անվստահութիւններ յարուցած, որուն հետեանքով երկիրը հողային և դրամական այլազան վնասներու և վրդովումներու ենթարկւած է: Ուստի՝ ամենէն առաջ անհրաժեշտ է երկրին բարենորոգութեան ձեռնարկել ու կառավարութեան ամբողջ հպատակներուն անդորրութիւնը և բարոյական ու նիւթական երջանկութիւնը ապահովել: Այս արդիւնքին հասնելու համար պէտք է երկրին վարչութիւնը արդար ու ամուր հիմի մը վրայ դնել, ինչ որ մեր փափաքն ու մտադրութիւնը եղած է միշտ: Հետեաբար Շէրի-ի տրամադրութիւնները գործադրելով հանդերձ, այնպիսի հաստատ օրէնքներ կազմեցէ՛ք, որոնք թէ՛ օրւան պահանջներու և թէ՛ ժողովուրդին ընդունակութեանը պատշաճին, և որոնց շնորհիւ մեր կայսերական ամբողջ հպատակները անխտիր կատարեալ ազատութիւն վայելն ու առաջադիմութեան ճամբան բացւած ըլլայ բոլոր հպատակներուն առջեւ, որոնք սիրով միանան հայրենիքը, ազգն ու կառավարութիւնը պաշտպանելու գործին ու գաղափարին: Ինչ միջոցներ որ անհրաժեշտ են այս նպատակին հասնելու, նախարարներուն հետ խորհրդակցելով ծրագրեցէ՛ք և մատուցէ՛ք ինձ: Անհրաժեշտ ու կարևոր է այս նպատակին վրայ հիմնելով վերակազմել Պետական Ոորհուրդը, Արդարութեան, Հանրային Կրթութեան և Ելմտական նախարարութիւններն ու վարչութիւններն և ուրիշ պաշտօններ: Այս բոլոր պաշտօնատուններուն բարեկարգութեանը պէտք է հսկել: Տէրութեան գործերը դժարացնող ամենամեծ խնդիրներէն մէկն ալ ելմտական գործերն են. հետեաբար պէտք է նախ պետութեան ելմտացոյցը ապահովութեան տակ առնել: Այսինքն անանկ օրէնքով մը կապել և այնպիսի խիստ հսկողութեան մը տակ առնել տէրութեան գանձը, որ ժողովուրդը վստահի, թէ ելմտացոյցէն դուրս ծախք պիտի չըլլայ բնաւ...¹:

¹ «Ժամանակ», 1908, թիվ 20:

Մի առիթով սուլթան Աբդուլ Մեջիդը Աբդուլ Համիդի մասին ասել է.

– Եթե մի օր այս լակոտը գահ բարձրանա, ապա կայսրության համար մի մեծ պատուհաս կդառնա...¹:

Օսմանյան կայսրության գաղտնի ոստիկանության պետ Զիա բեյը սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կյանքի մանրամասների մասին.

... Անհրաժեշտ է ասել, որ փաղիչահը, իրականում սերվում էր հայ մորից: Դրա մասին գոյություն ունեն բազմաթիվ երեակայական պատմություններ: Ստույգ աղբյուրներից հայտնի է, որ Համիդի մայրը նախկինում եղել է սուլթանուհի էսմե հանումի պարուհին, որը ինքնակամ ընդունել է իսլամն իր մահից մեկ ամիս առաջ: Աբդուլ Մեջիդը՝ Համիդի հայրը, չէր շտապում ստիպել իր սիրելիին կրոնափոխ լինել: Այդ պատճառով էլ ապագա սուլթանը ծնվել էր հայուհի քրիստոնյայից, ինչքան էլ որ նա փորձեր հակառակը ապացուցել: Ատելով քրիստոնյաներին և հատկապես հայերին՝ ապագա սուլթանը չէր կարող չպահել լուսավոր հիշողություններ իր մոր մասին: Մոր հոգատարության շնորհիվ նա կենդանի մնաց և մեծացավ բավարարվածության մեջ: Մոր մահից հետո, որը փոքրիկ Համիդը գաղտնի սգում էր, նրա ճակատագիրը կտրուկ փոխվեց... Նա մեծանում էր մենակ քույրերի և եղբայրների մեջ, որոնք ուրախանում էին՝ ապագայի մասին չմտածելով: Դաստիարակվելով սուլթանի բազմաթիվ կանանցից մեկի մոտ՝ փոքրիկ Համիդը ամբողջությամբ առանձնացավ իր հասակակիցներից և կարծես ապրում էր ժամանակից դուրս: Եվ իսկապես, նրա դրությունը սուլթանի ընտանիքում նախանձելի չէր: Նայելով չրջապատող միջավայրին և ճշտելով իր համար կյանքի իմաստը՝ երիտասարդ թագաժառանգը սկսեց երազել անհնարին բաների մասին: Իր հոր՝ Մեջիդի մահից հետո սուլթան պետք է դառնար Մուրադը, որին տարիքային հերթականությամբ հաջորդելու էր Համիդը... Ոչ մի հույս չէր կարող լինել, բայց երազանքները նրան հանգիստ չէին թողնում... Պալատում ապրում էր սուլթանուհի Կադինեն, որը երեխ թե Մեջիդի մայրն էր և որի նկատմամբ էլ Համիդը տածում էր ինչ–որ յուրահատուկ կապվածություն: Նրա առջև Համիդը բացվում էր՝ պատմելով, որ ինչ–որ ներքին ձայն տանջում է իրեն՝ ամբողջ ժամանակ կրկնելով, որ ինքը մի օր դառնալու է սուլ-

¹ Եազճեան Գ., Աբդուլ Համիդ Բ., Կարմիր սուլթան, Բեյրութ, 1980, էջ 10:

Թան: Տարված լինելով տարրեր սնահավատություններով և տալով մեծ նշանակություն տարրեր հրաչքների՝ սուլթանուհին հրավիրում է ինչ-որ չելխի, որն էլ գուշակում է երիտասարդ արքայազնի ցանկությունները, և առանց որևէ խոսակցության հայտարարում, որ Ալլահին ցանկալի է նստեցնել Համիդին Օսմանյան գահին: Համիդը 34 տարեկան էր, երբ սուլթան զարձավ Մուրադ V-ը... 7 ամիս անց Մուրադին հանկարծակի հայտարարեցին խելագար, և ծեր չելխի գուշակությունը կատարվեց: Այդ պահից սկսվում է թուրքական պատմության մեջ մի նոր շրջան... Երիտասարդ սուլթանը ամենից առաջ փորձում էր ազատվել իրական և երևակայական թշնամիներից: Վախենալով հետագա հեղաշրջումներից՝ Արդուլ Համիդը ձգտում էր ամբողջապես ապահովագրել իրեն անցանկալի պատահականություններից: Կառավարման առաջին իսկ օրվանից էլ նա ամբողջ ուժով փորձում էր ապացուցել, որ չի սիրում քրիստոնյաներին և անխնա հետապնդում է նրանց: Դա պարզ էր, եթե ուշադրություն դարձնենք այն հանգամանքին, որ նրա ծագումը հայտնի էր շատերին: Ժամանակի ընթացքում Համիդը, ջանասիրաբար կատարելով իսլամի բոլոր ծեսերը, ստիպեց մոռանալ իր ծագման մասին... Նա միշտ վրստահ էր, որ ոսկու միջոցով կարելի է գնել ցանկացած մարդու, և եթե հանդիպում էին այդպիսիները, որոնց գնել չէր կարելի, զարմանում էր, բայց ամեն դեպքում չէր հավատում: Նույնիսկ հայտնի Բիսմարկին էլ չէր հավատում և անընդհատ շրջապատին հավաստիացնում էր, որ թուրքական լիրայով կփակի այդ գյավուրի բերանը... Հայտնի է, որ նրանք, ովքեր հավատարիմ էին կրոնին և խստորեն հետևում էին Ղուրանի կանոններին, գտնվում էին սուլթանի ուժեղ հովանավորության ներքո: Շատերը՝ ավելի ճիշտ մեծամասնությունը, օգտվում էր սուլթանի այդ թուլությունից և մզկիթը լցնում էր այսպես կոչված հավատացյալներով և գաղտնի հույս էին տածում, որ փաղիշահը կիմանա դրա մասին և կպարգևատրի իրենց: Սուլթանն էլ ամբողջ օրը անցկացնում էր ճարտարապետների և շինարարների հետ՝ մտածելով այն տարբերակների մասին, թե ինչպես իր պալատը դարձնելու անմատչելի մի կառույց... Սուլթանն իր տունը ամրոց էր դարձրել, ուր անհնար էր մտնել սովորական ճանապարհով: Երեկ թե, միայն նավերի թնդանոթները կարող էին վնասել այդ բույնը: Անընդհատ անհանգստանալով իր կյանքի համար և կասկածելով յուրաքանչյուրին իրեն թունավորելու մեջ՝ Համիդը ստեղծել էր տարրեր պաշտոններ և

միշտ ստիպում էր ուրիշներին փորձել իր ուտելիքներն ափելի չուտ, քան ինքը կդիպչեր դրանց։ Սուրճը եփում էին նրա առջև և փորձում էին նրա ներկայությամբ, նույնը տեղի էր ունենում ուտելիքի հետ։ Վերջիվերջո, նա ստեղծեց յուրահատուկ աշխարհ, որը բոլորովին նման չէր նրան, ինչը գտնվում էր պալատի պատերից դուրս։ Սովորաբար սուլթանն արթնանում էր առավոտյան ժամը 4-ին, լողանք էր ընդունում և գնում էր իր աշխատասենյակ, ուր նրա համար պատրաստում էին սուրճ և ծխախոտ։ Նա ուշադիր նայում էր ծխախոտի կույտին, ընտրում էր պատահականորեն մի քանիսը և տալիս էր մյուսներին։ Համոզվելով վերջնականապես, որ թունավորված չէ, սուլթանը սկսում էր ծխել և չէր գցում ծխախոտը ձեռքից մինչև քնելը։ Մոտավորապես ժամը տասին նախաճաշում էր և լսում քարտուղարների ղեկույցները։ Սուլթանն ուտում էր շատ քիչ, բայց ուտելիքը կույ էր տալիս գրեթե ամբողջությամբ, որի պատճառով էլ հաճախ էր ունենում մարսողական խանգարումներ։ Վախենալով բժիշկներից՝ Համիդը բուժվում էր տնային պայմաններում, իսկ երբ պետք էր ինչ-որ դեղ խմել, նախ ստիպում էր պատրաստողին փորձել, ապա նոր համարձակվում էր խմել։ Այսպիսի հանգամանքում դժվար էր թունավորել սուլթանին՝ չնայած ինչքանով ինձ հայտնի է, ոչ մեկը այդ մասին չէր էլ մտածում։ Միակ դեպքը եղել է իմ առջև, երբ անպատասխան սիրուց վրեժով լցված մի կին ուզում էր վախեցնել սուլթանին, որպեսզի դրանով ապացուցեր իր սերը։ Այդպիսի հաճույքի համար նրան գցեցին ծովը՝ ձկներին որպես կերակուր... Աներդհատ վախենալով արքունական դավաճանություններից՝ նա իրականացնում էր նախազգուշական միջոցներ և դրա շնորհիվ ամեն գիշեր փոխում էր ննջասենյակը՝ չնայած որ մթնոթյան հանդեպ վախը նրան հասցնում էր ինչ-որ անհասկանալի սարսափի։ Գիշերը նրա համար իսկական փորձություն էր։ Անքնությունը դարձել էր նրա համար սովորական երևույթ, և դժվար թե նա քներ 3—4 ժամ։ Սրա հետ մեկտեղ օրվա ընթացքում սուլթանը պարգևատրում էր պահակներին, քանի որ նրանց կաշառելով՝ հնարավոր էր դավաճանություն կատարել։ Գանձապետերն ինձ ասում էին, որ թիկնազոր պահելը ամեն գիշեր արժենում էր 10 հազար ռուբլի, ինչն անհավանական էր, եթե չիմանայինք սուլթանի բնավորությունը։ Այս միջոցներով նա իսկապես անհնարին էր դարձնում թիկնազորին կաշառելը, և չէր գտնվի մի մարդ, որը կվտանգեր իրեն դավաճանու-

Թյան փորձ կատարելու համար... Ի միջի այլոց, հետաքրքիր էր այն չչուկը, որը տարածվել էր երկրով մեկ, սուլթանի նմանակի վերաբերյալ: Անկեղծ ասած՝ նրանք մի քանիսն էին: Քիչ չէր այն հայերի թիվը, որոնք սուլթանին նման լինելու պատճառով մահապատժի էին ենթարկվել: Բայց և այնպես, հենց հայերից էր հնարավոր առանձնացնել Համիդի նմանակներին: Դրանով հասկանալի է նրա անհամատեղելի ատելությունը այդ ազգի նկատմամբ...

Սուլթանի կյանքի մասին պատմելը շատ դժվար է, քանի որ նա առանձնանում էր զարմանալի տարրերություններով, այն իմաստով, որ փորձում էր պաշտպանել իրեն: Այստեղ երևում էր փաղիչահի ողջ զաղափարը, որ ոչ մի բանի մասին չէր մտածում այնպես, ինչպես իր անձի մասին... Ընդհանրապես Համիդի կյանքի մասին կարելի է գրել մի ամբողջ հատոր...¹:

Աբդուլ Համիդ II-ի գահակալական ճառից (10-ը սեպտեմբերի 1876 թ.).

... Ճիշտ է, որ կայսրության ներկայումս ապրած ճգնաժամի աղբյուրներն ու պատճառները բազմազան են և արտահայտվում են տարբեր ձևերով: Սակայն որ տեսակետն էլ քննության ենթարկենք, բոլորն էլ նույն խնդրին են հանգում՝ օրենքների անբավարար գործադրում, իսկ օրենքները բխում են Շերիի բարձրագույն պատվիրաններից: Դրանք կազմում են կայսրության հիմնական սկզբունքները...

Եթե մի որոշ ժամանակ ի վեր վարչական ու տնտեսական կացության մեջ զգալի են անկանոնություններ, եթե կառավարության վարկի հանդեպ հասարակական կարծիքը նպաստավոր չէ, եթե մինչև օրս դատարանական ատյանները չկարողացան երաշխավորել անձի իրավունքները, եթե մինչև այժմ հնարավոր չեղավ չահագործել մեր երկրի տնտեսապես չահավետ բոլոր աղբյուրները՝ երկրագործական, արդյունաբերական և այլն... Եթե, վերջապես, իրադարձությունների ու հանգամանքների անընդհատ փոփոխությունների հետևանքով, հօգուտ երկրի ձևոնարկված միջոցները՝ առանց բացառության, ապահովելու մեր բոլոր հպատակների համար ազատության կենսական երաշխիքներ, չհասան կատարելության և ոչ էլ իրենց նպատակին, չնայած դրանք անկեղծ մղումներից էին ծնված,

¹ Хаджетташе М., Убийца на троне, Записки начальника Тайной полиции в Турции, Петроград, 1918, стр. 201-204.

այս բոլորի պատճառը մեկն է՝ օրենքների ոչ օրինապահ գործադրումը:

... Դեպի առաջադիմությունը մեր ժողովրդի ունեցած առանձնահատուկ ընդունակությունը պարտավորեցնում է զարկ տալու ուսման և կրթության տարածմանն ու համընդհանուր դարձնելուն: Սա մեզ համար ամենակենսական և ամենաանհրաժեշտ հարցն է:

... Բացի այդ, պետք է անմիջապես ձեռնամուխ լինել զավառների տնտեսական և դատարանական բարենորոգումներին, որպեսզի իսկապես ստեղծվի բնականոն կացություն:

... Ազգիս փրկությունը տեսնում եմ Սահմանադրության մեջ¹:

Արդուլ Համիդ II-ի հրովարտական ուղղված իր հպատակներին.

– Իմ միակ փափագն ու մտածմունքն այն է, որ՝ բոլոր հպատակներս վայելեն ազատություն, անդորրություն և արդարության բարիքները...²:

Թուրք Հեղինակ Ջեմալ Բարքերն իր «40 տարի արտաքին գործերի հիշատակումներ» գրքում գրել է.

– Ոչ մի նախարար իրավունք չունի պալատից հեռանալիս որևէ մեկի հետ տեսակցել... Իրենց հատկացված «պալատական կառքով» կարող էին միայն ելլողից իրենց ապարանք գնալ և հակառակը... Մի օր արտաքին գործերի նախարարը Բ. Դուռ գնալիս անհրաժեշտ պետքի համար կառքը կանգնեցնում է և մտնում մի պետքարան: Հաջորդ օրը Համիդը կանչում և բացատրություն է պահանջում, թե ինչու է կառքը պետքարանի առջև կանգնեցրել: Ամեն ինչից քաջատեղյակ լրտեսները արդեն տեղեկացրել էին սուլթանին այս արտակարգ դեպքի մասին: Եթե նախարարներից որևէ մեկն իր ապարանքից գնար որևէ այլ տեղ, ապա իր գրպանում պետք է ունենար արքայական մասնավոր հրամանագիր³:

1876 թ. դեկտեմբերի 23-ին Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Սաֆեթ փաշան մի ծանուցագիր է ուղարկում սահմանադրության ընդունման մասին իր դեսպաններին, ուր ասվում էր.

¹ Եազճեան Գ., Արդուլ Համիդ Բ., Կարմիր սուլթան, Բեյրութ, 1980, էջ 135–136:

² Սարուխան, Հայկական խնդիրը և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում, Թիֆլիս, 1912, էջ 120:

³ Եազճեան Գ., Արդուլ Համիդ Բ., Կարմիր սուլթան, Բեյրութ, 1980, էջ 329–330:

– Մահմեդական ու քրիստոնյա ժողովուրդները միևնույն զգացմունքով և հույսով են համակված... Այս նոր հաստատության շնորհիվ Օսմանյան կայսրության մեջ այսուհետև ազատություն, հավասարություն և արդարություն պետք է թագավորի, որն էլ քաղաքակրթության հաղթանակն է: Սահմանադրությունը մի դատարկ խոստում չէ, այլ մի իրական և ճշգրիտ գործ, որը սեփականություն է դառնում բոլոր օսմանցիների համար և որը կարող է դադարել ազգի և միապետի միացյալ կամքով...¹:

Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Սաֆեթ փաշայի նամակը Թուրք ղեսպաններին.

– Ոչ մի խոչընդոտ չի կարող արգելել, որպեսզի մենք իրականացնենք խոստացված բարենորոգումները՝ առանց նահանգի, կրոնի և դասակարգի զանազանության: Մենք բողոքում ենք այն ստորացնող խնամակալության դեմ, որը եվրոպան ուզում է մեր վրա դնել²:

Մեծ վեզիրի և սահմանադրական չարժման առաջնորդ Միհդատ փաշայի նամակը սուլթանի առաջին քարտուղարին.

– Այն ժամանակ, երբ մենք, աշխատում ենք անհապաղ ի կատար ածել բազմաթիվ կայսերական ֆերմաներով խոստացված այն բոլորը, ինչը որ անմիջապես իրագործել է և ահա սուլթանն անցյալ օրը հրամայել է, որ ոչ մահմեդական աշակերտներին զինվորական զրպրոց չընդունեն: Սահմանադրության այս կարևոր կետը, որի իրագործմանը բոլորը սպասում են, սկզբից խախտելը և արգելելը մեզ չափազանց վիշտ է պատճառում...³:

Մեծ վեզիրի գրության պատճենը, ուղղված արդարադատության և ֆինանսների նախարարություններին, ոչ մահմեդական հպատակներից զինվորական հարկ գանձելու մասին.

Զինվորական հարկի գանձումը, որը նշանակված է ոչ-մահմեդական բնակչության համար, չի կատարվում անհրաժեշտ պայմաններ-

¹ Սարուխան, Հայկական խնդիրը և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում, Թիֆլիս, 1912, էջ 113:

² Նույն տեղում, էջ 184:

³ Նույն տեղում, էջ 217:

րով, որի համար էլ զինակոչիկների մեծ մասը դուրս է մնում հաշվարկից: Այս առթիվ, Ֆինանսների նախարարությունը, որպեսզի ապահովի (զինվորական հարկի) գանձումը, նախաձեռնեց անհրաժեշտ միջոցառումներ: Տվյալ հարցը քննարկվեց նաև նախարարների հատուկ խորհրդում:

Ձևոնարկված միջոցառումները հետևյալներն են:

«Մահմեդականները զինապարտ են համարվում 20-ից մինչև 40 տարեկան, իսկ 20-ից մինչև 40 տարեկան ոչ մահմեդականները, զինվորական ծառայության փոխարեն հարկատու են լինելու 5,000 դուրուշով, որը բաժանվելու է գանձվելու է 180-ից մեկը հաշվով: Ոչ մահմեդականներից այս գումարի գանձումը այսուհետև կատարվելու է պետական հարկահավաքների կողմից: Եթե վերակազմված զինվորական ծառայությունը բոլոր հպատակների վրա տարածվեր հավասարապես, ապա, հասկանալի է, որ անհրաժեշտություն չէր զգացվի զինվորական հարկ գանձելու ոչ մահմեդական բնակչությունից: Այսուհանդերձ, ֆինանսական դժվարություններից ելնելով, մինչև վերոհիշյալ որոշումը ուժի մեջ մտնելը, անհրաժեշտություն է զգացվում զինվորական հարկ գանձելու հաշվարկից դուրս մնացած զինապարտներից:

Ի միջի այլոց, մի ժամանակ զինվորական նման ծառայության հետևանքով (այսինքն՝ 20-ից մինչև 40 տարեկան) զինվորական հարկի գանձումը խիստ նվազեց, որը և դժվարության տեղիք տվեց: Այս կապակցությամբ հոգևոր համայնքների առաջնորդների հավանություններ, առաջարկվեց զինվորական ծառայության հարկատվությունը բաժանել մահմեդական զինապարտների կարգ ու կանոնով, այսինքն՝ արական սեռի 180-ից մեկը հաշվով: Իսկ ոչ մահմեդական հպատակները ծառայության փոխարեն հարկատու էին 5,000 դուրուշով: Ինչ վերաբերում էր զինվորական հարկին, ապա այն գանձվում էր բոլոր ոչ-մահմեդական հպատակներից, բացառությամբ հոգևոր անձանցից, հիվանդներից ու աղքատներից և այն մարդկանցից, որոնք չէին հասել 15 տարեկան հասակին և կամ անցել էին 75-ը: Հոգևոր համայնքների առաջնորդները զինվորական հարկի բաժանման և նշանակման ժամանակ պետք է հաշվի առնեին զինապարտի նյութական վիճակը:

Զինապարտության այդ ձևը հավանության էր արժանացել նախարարների խորհրդում և այնուհետև վավերացվել բարձր ֆերմա-

նով, որը և հանձնվել էր պաշտոնական անձանց, համայնքի ղեկավարներին, որպեսզի նրանք օժանդակեն գործադրելու համար:

Այժմ, եթե վերահիշյալ ձևը նորից տարածվի գինապարտների վրա (այսինքն՝ 20-ից 40 տարեկանների վրա), ապա, այդ կնշանակեր կրկին վերադառնալ այդ որոշմանը, որը մի անգամ արդեն փորձով հաստատվել է: Այսպիսով, նկատի ունենալով, որ այժմյան գործող կարգը արդեն հավանություն է արժանացել ոչ-մահճանդակաՆ առաջնորդներին կողմից, ուստի այն մնում է ուժի մեջ և այսօր:

Բայց և այնպես, գինավորական հարկի բաշխման և գանձման ընթացքում, համայնքի ղեկավարների չրջանում, առաջ էին եկել մի շարք չարաչահումներ: Այսուհետև այդ չարաչահումները կանխելու համար՝ անհրաժեշտ է կիրառել հետևյալը: Զինվորական հարկի բաշխումը և գանձումը կրկին կատարվելու է համայնքների կողմից, սակայն բաշխման ցուցակների գումարը չպետք է անցնի պետության կողմից նշանակված գումարից: Բացի դրանից, տվյալ ցուցակի մի պատճենը ցուցադրվելու է գյուղերում, թաղամասերում, եկեղեցիներում կամ այլ հարմար վայրերում, որպեսզի գյուղացիները և (քաղաքի) բնակիչները ծանոթանան դրա բովանդակությանը: Ցուցակներում նշված գինապարտներից բացի, ոչ ոքից հարկ չի գանձվելու: Եթե ցուցակում նշված գինապարտներից մեկը հրաժարվի իրեն բաժին ընկած գումարը վճարելուց, ապա, համայնքի ղեկավարները դիմելու են պետական հարկահավաքներին, որոնք գանձելու են հարկը՝ գործող ընդհանուր օրենքի հիման վրա:

Այս կանոնը տարածվում է նաև այն գինապարտների վրա, որոնք հաշվարկից դուրս են մնացել:

Այս որոշումը հավանության է արժանացել նախարարների խորհրդում և վավերացվել նորին Մեծություն փադիշահի հրամանագրով, իսկ նրա պայմանները հաղորդվելու են արդարադատության և պետական գանձարանին, որպեսզի օժանդակեն դրա գործադրմանը¹:

1297 Սաֆեր, 27 (1879 թ. հունվար 10)

Սուլթան Համիդ II-ը երկրում տիրող կաշառակերության մասին.

– Ես գիտեմ, որ իմ չուրջը բոլորը թալանում են և նույնիսկ հսկայական հարստություն են դիզում՝ չորթումներով ու կաշառքով: Բայց թուրքիայում մարդ չկա, որը եթե հանգամանքները թույլ տան, չթա-

¹ Փափազյան Ա., Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահճանդակաՆ ժողովուրդների մասին 1839–1915 թթ., Երևան, 2002, էջ 178–180:

լանի: Ես նախընտրում եմ իշխանություն ղեկին թողնել Հին Թալան-
չիներին: Նրանք արդեն հարուստ են, դիզել են իրենց հարստությունը
և եթե չարունակում են թալանել, ապա այնպիսի չափերով, որոնք
ինձ հայտնի են: Փոքր կաշառք նրանք չեն վերցնի: Իսկ նոր նշանակ-
վողները քաղցած են, չբավարարված լսորժակով, իհարկե, թալա-
նելու են ավելի շատ՝ մինչև որ կշտանան... Հներին ես իմ ձեռքում եմ
պահում... Իրենց կամքից անկախ՝ նրանք ինձ հավատարիմ են: Այն
մարդկանց հավատարմությանը, որոնք կորցնելու բան չունեն, ես չեմ
հավատում¹:

**Օսմանյան կայսրության գաղտնի ոստիկանության պետ Զիա բեյը
պալատում տիրող կաշառակերության մասին.**

– Մի առիթով իմացա, որ սուլթան Արդուլ Համիդը գերմանական
մի ընկերությունից պատվերի ընդունման համար 300 հազար ուրլի
է «ստացել»: Այդ դեպքը իմ աչքերը բացեց, և ես ինքս ինձ ասացի,
որ եթե փաղիշահն է կաշառակերությամբ ղբադված, ապա ինչու ես
պետք է ամաչեմ...

Օսմանյան մի ուրիշ պաշտոնյա՝ Իզզեթ փաշան, որը երկար տարի-
ներ արտաքին գործերի նախարար էր եղել, հասցրել էր «խնայել»
մոտ 20 միլիոն ուրլի: Ինձ հայտնի են բազմաթիվ փաստեր, որոնցից
բերեմ մի օրինակ... Հույն-թուրքական պատերազմի ժամանակ՝ ավե-
լի չուտ՝ դրա ամենասկզբում, հույները փորձում էին ամեն հնարա-
վորության ղեպքում հետաձգել այն, որպեսզի ավելի լավ նախա-
պատրաստվեն: Բացի այդ, Պետերբուրգից խոստացել էին նյութա-
կան օգնություն... Կ. Պոլսում գտնվող հունական դեսպան կոմս Մավ-
րոկորդատը հաճախակի էր հյուրընկալվում Իզզեթ փաշային... Ինձ
հաջողվեց կաշառքի միջոցով ճշտել նրանց խոսակցությունների ման-
րամասնությունները, որոնց համաձայն իշխանը Իզզեթ փաշային 200
հազար ուրլի կաշառք էր առաջարկում՝ պատերազմը մեկ չաբաթով
ձգձգելու համար... Խորամանկ Իզզեթ փաշան կարողացավ մեկ չա-
բաթվա փոխարեն երեք չաբաթ ձգձգել. չնայած որ դա հույներին
ոչինչ չտվեց, բայց փաստը մնում է փաստ... Մի առիթով ես ականա-
րեցի այդ մասին և ի գարմանս ինձ՝ հաջորդ օրը նրանից տասը հա-
զար ուրլի ստացա...

Երիտասարդ ժամանակ Իզզեթ փաշան շատ էր սիրում կանանց,
հատկապես՝ ևվրոպացիներին... Մի օր երեկոյան ինձ մոտ եկավ մի

¹ Եազճեան Գ., Արդուլ Համիդ Բ., Կարմիր սուլթան, Բեյրութ, 1980, էջ 680:

Հարուստ եվրոպացի և տեղեկացրեց իր աղջկա անհետացման մասին: Պատմեց, որ իր ծանոթը խորհուրդ է տվել դիմել իմ օգնությանը և ինձ առաջարկեց 50 ֆունտ նախնական ծախսերի համար, ապա խոստացավ ևս 400 ֆունտ, եթե ես գտնեմ նրա աղջկան... Կարճ ժամանակում լրտեսներս պարզեցին, որ աղջկան առևանգել են Իդոլեթ փաշայի մարդիկ: Ինձ դա չղարմացրեց, քանի որ գիտեի, որ փաշան իր ընկերների հետ հաճախակի է երեկույթներ կազմակերպում... Հաջորդ օրը ես այցելեցի Իդոլեթ փաշային և տեղեկացրի, որ եվրոպական ղեկավարները տեղյակ են այս դեպքի մասին, և կարող է մեծ աղմուկ բարձրանալ... Փաշան խոստացավ, որ հաջորդ օրը աղջկան կհանձնի ինձ... Հաջորդ օրը իմ լրտեսները աղջկան գտան Սկյութարի թաղամասի խորշերից մեկում... Աղջկան հանձնեցի հորը և ստացա այն գումարը, որը ինձ խոստացվել էր... Աղջիկը ոչինչ չէր հիշում և չէր կարող պատմել, թե ինչ է տեղի ունեցել իր հետ... Մի քանի ամիս հետո տեղեկացա, որ այդ մարդը անտերություն է մատնել իր բոլոր գործերը և հեռացել, քանի որ երիտասարդ աղջիկը պետք է մայր դառնար... Որոշ ժամանակ անց Իդոլեթ փաշայից երկու արարական նժույգ և 5 հազար ուլուրի ստացա...

... Մահապատժի ենթարկված մի մեծահարուստի և հայ արքեպիսկոպոս Եզնիկ Աբախունյանցին ազատ արձակելու համար Օսմանյան կայսրության զինվորական դատախազը և սուլթանի գաղտնի լրտեսական զրասնյակի պետը կես միլիոն ուլուրի կաշառք վերցրեցին, որից ինձ բաժին հանեցին 40 հազար ուլուրի...¹:

Մուստաֆա Նեդիմը Ելզըզում տարածված մի չչուկի մասին.

— Սուլթան Արդուլ Համիդ II-ի՝ կաշառքի համար գլխավոր միջնորդներն էին պալատական Ռահիբ փաշան, ծովային նախարար Հասան փաշան, սպարապետ Ալի Սայիբ փաշան: Այս կապակցությամբ մի հետաքրքիր դեպք է ինձ պատմել սպայակուլտի հրամանատար Իսմայիլ Ֆազլը փաշան, որն անձամբ է լսել: Նակեմաքերս անունով մի մեծահարուստ եվրոպացի ցանկացել է մի երկաթուղի կառուցելու համար մենաշնորհ ստանալ և դիմել Ռահիբ փաշային, որ ղեռ նախարար չէր: Նրանք սկսում են սակարկել գումարը: Ռահիբը սուլթանին հայտնում է առաջարկած կաշառքի չափը և տեղեկացնում է

¹ Хаджетлаше М., Убийца на троне, Записки начальника Тайной полиции в Турции, Петроград, 1918, стр. 19–27, 80–81.

Եվրոպացուն, որ հաջորդ օրը առավոտյան զա իր տուն վերջնական համաձայնություն զայու համար: Ռահիր փաշան տեղեկացնում է նրան, որ Համիդը չի հավանում առաջարկած գումարի չափը և պահանջում է՝ ասելով. «... ոսկի եթե չտա, չի լինելու»:

Բայց այդ օրը Ռահիր փաշան իրեն թե հիվանդանում է և գնում է տուն բուժվելու: Գիշեր ու ցերեկ սուլթան Համիդը, մարդ ուղարկելով նրա մոտ, փորձում է իմանալ նրա որպիսությունը, սակայն Ռահիրը չէր ապաքինվում: Նա կեսօրին սուլթանին մի նամակ է ուղարկում հետևյալ բովանդակությամբ. «Պ. Նակելմաքերս եկավ, նրան հայտնեցի Ձեր պահանջած... ոսկու չափը, սակայն նա չհամաձայնվեց և առաջարկեց վերջնական գին ... ոսկի: Ցավում եմ, որ հիվանդ լինելու պատճառով չկարողացա հարգանքներս անձամբ մատուցել Նորին Կայսերական Վեհափառությանը: Ինչ հրովարտակ որ հրամայեք, այնպես էլ կպատասխանեմ...»: Սուլթան Համիդը այս թղթի հետևում գրում է հետևյալ երկխոսությունը. «... ոսկուց պակաս չի լինի, այս պատասխանը կտաս»: Սակայն Ռահիր փաշայի հիվանդությունը կեղծ էր: Նա ցանկանում էր սուլթան Աբդուլ Համիդի ստորագրությամբ մի թուղթ ունենալ՝ իրեն ապահովագրելու համար: Ռահիր փաշան հաջորդ օրը զալիս է պալատ և ասում է սուլթան Համիդին. «Դուք արժանի չեք վստահության, վաղը կվնասեք այն մարդուն, որին այսօր պաշտպանում եք: Ինձ ապահովագրելու համար Ձեր զրլսին մի լսող լսողացի: Շատ վստահելի տեղ եմ թաքցրել Նակելմաքերսի կաշառքի վերաբերյալ Ձեր նամակը, եթե ինձ հետ որեւէ բան պատահի, կամ էլ մահանում ոչ իմ բնական մահով, ապա այս նամակը մի քանի հազար օրինակով պետք է տպվի և ցրվի աշխարհով մեկ»: Սուլթան Համիդ II-ը այս անփութության համար չատ է ծնկներին տալիս, բայց բանը բանից անցել էր... Այդպես էլ Ռահիր փաշան երկար տարիներ մնաց Ելզըզում և դիզեց 5 միլիոն ոսկի հարստություն...¹:

Սուլթանի պալատական ծախսերի մասին.

– Միայն 1891 թ. սուլթանի պալատն իր կարիքների համար ծախսել է ավելի քան 200 միլիոն ֆրանկ, որից կահույք ու կահավարասի գնելու համար՝ 7 միլիոն, սննդամթերքի ծախսերը կազմել էին 80 միլիոն, պալատի կենդանիների և ձիերի խնամելը՝ 3 միլիոն, հարեմին

¹ Մուստաֆա Նեդիմ, Հայ եղևոնը և իմ վկայությունները, Սոֆիա, 1936, էջ 42–43:

Հատկացվել էր 49 միլիոն, ժամանցների և խրախմանքների համար՝ 30 միլիոն: Ընդ որում, այս գումարներից միայն աշխատավարձի և պարգևատրումների վրա՝ 28 միլիոն ֆրանկ: Սուլթանի ու նրա պալատի ծախսերը կազմում էին կայսրության եկամուտի 1/7 մասը¹:

Սուլթանի անձնական քարտուղար Իսմեթ փաշայի մասին.

– Իսմեթ փաշան օտարերկրյա ընկերությունից մի ծառայություն համար 650 հազար ֆրանկ է գրպանել՝ պետությունը պատճառելով 2,2 միլիոնի վնաս: Երբ այդ ամենը սուլթանին հայտնի է դարձել, ապա նա իր հիացմունքն է հայտնել Իսմեթ փաշայի ճարպկության համար... Հետագայում երբ Իսմեթ փաշան Թուրքիայից փախչում էր, իր հետ տանում է մեքենայությունների ու զանազան խարդախությունների միջոցով դիզած 15 միլիոն ֆրանկ հարստությունը²:

Օսմանյան կայսրության գաղտնի ոստիկանության պետը Զիա բեյը սուլթանի գաղտնի լրտեսական գրասենյակի և նրա ղեկավարներ Հանի ու Ֆեհիմ բեյերի (փաշաների) գործած ոճիրների մասին.

... Ինձ մոտ էր գործուղվել մի երիտասարդ, որը հաղիվ 20 տարեկան լինեմ: Ինձ ուղղված հեռագրից տեղեկացա, որ հատուկ ուշադրությամբ պետք է վերաբերվեմ այս երիտասարդին, քանի որ նա չուտով պետք է նշանակվեր ինչ-որ բարձր պաշտոնի: Այս երիտասարդը սուլթանի մոր ավագ աղախնի թոռն էր... Նա ինձ մոտ մնաց կես տարի, և ես անհամբեր սպասում էի այն օրվան, թե երբ եմ ազատվելու այս բեռից... Մի անգամ շատ զարմացա՝ իմանալով, որ այս երիտասարդը՝ Հանին, նշանակվել է սուլթանի լրտեսական գրասենյակի պետ: Անկեղծ ասած, կային երեք անկախ հաստատություններ, որոնք կույ էին տալիս հսկայական միջոցներ, սակայն առհասարակ օգուտ չէին բերում: Իմ լրտեսական գրասենյակից բացի, որը բաղկացած էր հարյուրավոր լրտեսներից, ... գոյություն ունեւ նաև սուլթանի լրտեսական գրասենյակը, որը պարզ չէր, թե իրականում ինչով էր զբաղված... Ինձ համար միայն պարզ էր այն, որ նորանշանակ Հանի բեյի հրամանով ոչնչացվել էին բավականին շատ երիտթուրքեր և նաև անմեղ մարդիկ... Բերեմ երկու օրինակ այս

¹ *Насым Хемкет*, Жизнь замечательных людей, Москва, 1968, стр. 11.

² *Պողոսյան Ս.*, Գոյատեման պայքարի քառուղիներում, Երևան, 1988, էջ 108:

մարդու կատարած բազմաթիվ հանցանքներից... Մի անգամ, երբ ես պետք է մասնակցեի 14 սպաների մահապատժին (խեղդման միջոցով), նկատեցի, որ Հանի բեյը հրաման է տալիս սպանել նաև մի անմեղ անձնավորության, որին բանտի ղեկավարները մի քանի օր է սպասում էին, որպեսզի ազատ արձակեն... Մեկ ուրիշ դեպք էլ տեղի էր ունեցել թեյարանում, որն այդպես էլ երկար ժամանակ իմ մտքից դուրս չէր գալիս: Հանի բեյին չչուկով մի հույն մատուցող ծառա անվանում է խաֆե (յրտես), սակայն Հանի բեյը լսում է և հրամայում ձերբակալել այդ խեղճին, ապա, ավելի ուշ մահապատժի է ենթարկում...

Բարերախտարար, մի գեղեցիկ օր նա սպանվել էր ինչպես չուն, և նրա դիակը ողջ գիշեր մնացել էր փողոցում...

Հանի բեյի սպանությունից հետո այդ պաշտոնում նշանակվում է Ֆեհիմ բեյը, որը անմիջապես ստանում է գեներալի կոչում... Մինչ այդ նա զբաղեցնում էր Հանի բեյի տեղակալի պաշտոնը: Ֆեհիմ բեյը, որին անվանում էին «սուլթանի սիրելի», կարճ ժամանակում կարողացավ մեծ իշխանություն կուտակել իր ձեռքում... Եթե Հանի բեյը աչքի էր ընկնում բացառությամբ դաժանությամբ, ապա նորանշանակ բեյը ոչ միայն կատարում էր դաժանություններ, այլև թալանում էր այն ամենը, ինչ ընկնում էր ձեռքը... Կար ես մի բան, որը առանձնացնում էր այս խելագարին. նա մեծ սեր ուներ կանանց նկատմամբ, հատկապես՝ երեխա-աղջիկների (10–12 տարեկան)... Երբ սուլթանին տեղեկացնում են այդ ամենի մասին, Աբդուլ Համիդը խոստանում է «պատժել իր սիրելի բեյին»... Կարճ ժամանակում Ֆեհիմ բեյը մեծ ունեցվածք է զիջում և ապրում բացառիկ ճոխությամբ... Եվրոպական ղեկավարները և ընկերությունները նրա միջոցով կարողանում էին սուլթանից իրենց ուզածները ստանալ՝ իհարկե մեծ գումարի դիմաց. չէ՞ որ նա սուլթանի սիրելի բեյն էր, որին այդքան վստահում էր փաղիչահը... Եթե ինչ-որ մեկը ուզում էր մի անօրինական բան անել, դիմում էր Ֆեհիմ փաշային, որն էլ կաշառքի դիմաց անպայման օգնում էր... Ես չեմ չափազանցնի, եթե ասեմ, որ նրա համար չկային սրբություններ, և եթե ինձ անվանում էին դժոխքի ծրնունդ, ապա ես ինչպե՞ս անվանեմ այս մարդուն... Ինձ մեղադրում են դաժանությունների և սպանությունների մեջ, դա այդպես է, բայց ես երեխա էի այս գիշատչի առջև...

Ճակատագիրը ճիշտ համարեց նրան հանձնել զազազած ամբոխին, որն էլ նրան պատառ-պատառ արեց... Պատմության մեջ քիչ են գեպքերը, երբ դահիճը մահանում է իր իսկ մահով¹:

Արդուլ Համիդ II-ը սուլթանական պատվո պահակության ենթասպային.

– Ի՛մ բարեկամ, նախ՝ քեզ շնորհավորում եմ գնդապետի կոչման արժանանալու համար, ապա՝ լսել եմ, որ այսօր գիշեր սոֆթաները հավաքվում են Ենի Վալիդե-Ջամիե մեջիդին կից հոգևոր դպրոցի բակում, որտեղ ճառեր են ասելու իմ դեմ... Մտադրվել են ինձ գահընկեց անել:

Սիրելի գնդապետ, քեզ հետ վերցրու ինձ հավատարիմ զինվորներ, որքան անհրաժեշտ է, և հենց որ սոֆթաները հավաքվեն, չրջապատիր մեջիդը...

– Ես նրանց բոլորին ձերբակալե՞մ, Ձե՛րդ մեծություն, – հարցնում է գնդապետը:

– Ո՛չ: Ինչո՞ւ ձերբակալել, ավելի լավ է նրանց բոլորին մորթել: Քիչ գլխացավանք կլինի, – պատասխանում է սուլթանը²:

Սուլթան Արդուլ Համիդին Միհդատ փաշայի կողմից ներկայացված հրաժարականից.

... Ձերդ Վեհափառության պարտականություններն են պարզել և որոշել նախարարների պարտականությունները, մեր ազգի մեջ կատարյալ հավասարություն ապահովել և, իրոք, աշխատել երկրի բարգավաճման համար: Ձեր այժմյան Ուաթթը-Հումայունը չպետք է նմանվի այն խաթթերին, որոնք 30 տարուց ի վեր հրատարակվել են և չեն գործածվել: Այն չի կարող անհետևանք մնալ նույնիսկ ներկա փոփոխիկների անցնելուց հետո, որովհետև սահմանադրությունը հրատարակելով՝ մեր նպատակը չէր Արևելյան հարցի հաջողությանը ծառայել և մեր դեմ բացած եվրոպացիների բերանները փակել... Դուք պետք է անպատճառ գիտենաք Ձեր արքայական պարտականությունները, որովհետև պատասխանատու եք Ձեր բոլոր արածների համար... Ես չատ եմ հարգում Ձերդ Վեհափառությանը, սակայն Շարիաթի տրամադրությունների համաձայն՝ ինձ ներկի է չհպա-

¹ Хаджетлаше М., Убийца на троне, Записки начальника Тайной полиции в Турция, Петроград, 1918, стр. 51–52, 11.

² Кауфман, "Коронованный узник", С. Петербург, 1910, стр. 84.

տակվել Ձեզ այն պարագայում, երբ մեր ազգի շահերին նույնիսկ ամենափոքր վնաս է հասցվում, որովհետև ծանր է իմ պատասխանատվությունը: Ես վախենում եմ խղճիցս, իսկ Հայրենիքի փրկության և երջանկության համար ես իմ խղճի պատասխանատուն եմ: Վախենում եմ, որ այս գործերի համար տերությունները ինձ ճանաչեն մեղավոր և պատասխանատու... Ո՛վ արքա, ես մի ծանր բեռի տակ եմ, և իմ պարտականությունը պիտի կատարեմ իբրև օսմանցի... Ինը օր է, ինչ Դուք բավարարություն չեք տալիս իմ զեկույցներին: Դուք մերժում եք հաստատել այն կանոնները, որոնք նման են բանվորների գործիքներին, իսկ առանց գործիքի բանվորը չի կարող աշխատել... Եթե մենք աշխատում ենք պետության հիմքերը նորոգել, ապա Դուք պարզապես կամենում եք քանդել... Այսպիսի հանգամանքներում ցանկացեք գործի ղեկավարությունը հանձնել այնպիսի մեկին, որ կարողանա Ձեր արքայական քմահաճույքը համաձայնեցնել պետական ներկայիս կարևոր գործերի ընթացքին¹:

Միհրատ փաշայի ճառից մի հատված, որը նա կարդացել է դատարանում, երբ նրան մահապատժի էին ենթարկելու.

— Դատաւորներ՛ր, այս սուտ աշխարհում դուք խաբւեցիք ստոր շահից, ստորագոյն յոյսերից... դուք մոռացաք մարդկային և դատաւորական առաքինութիւնները, դուք ծունկ չոքեցիք, Արդիւ Համիդի նման փաղիշահի առաջ, որը այնքա՛ն վնասներ է հասցրել մեր Հայրենիքին... Գրաւեցիք նրա խօսքերից, շնորհներից:

Դատաւորներ՛ր, մի կարծէք, թէ մահւան սարսուռի ազդեցութեան տակ ենք արտասանում այս խօսքերը: Ոչ: Մենք մեր նահատակութեանը սպասում ենք իբրև գթութեան մի բարիքի: Մենք՝ հաւատացեալներս նշանակութիւն չենք տալիս, թէ արդեօք չուտ կամ ուչ ենք հեռանալու այս պանդոկ աշխարհից:

Մենք՝ Հայրենիքի ֆիդայիներս, պարզ տեսնում ենք, թէ ինչպէս մեր երկիրը ամեն կողմից թշնամիների ոտքի տակ է առնւած, թէ ինչպէս նա քար ու քանդ է լինում:

Այդ տեսնելու պատճառով դուք մեզ պատժում էք: Պատժեցէ՛ք, դատաւորներ, բայց լաւ իմացէք, որ աստուածային արդարութեան հակառակ զէնքի դիմեցիք. չամաչեցիք ձեր խիղճը վաճառելուց: Եւ այդ ամենը արիք մի բռնակալի ցանկութեանը ծառայելու նպատակով...

¹ «République Française» 23 հունվարի, 1877 թ.:

Մենք ծառայել ենք մեր հայրենիքին այնպէս, ինչպէս պահանջում է իրաւունքը: Բայց Ելզրգի կախարդները մեր դէմ սարքեցին այս դատաստանը և այս գոհճիկ ժողովը, որ դատաստանի կոչումն ունի, մերժեց մեր բոլոր օրինական իրաւունքների պաշտպանութիւնը, զրոկեց մեզ Շերիի օրէնքներից օգտուելը...¹:

Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը 1877 թ. սկզբին գումարում է օսմանյան պառլամենտ 237 պատգամավորների մասնակցութեամբ, որից 13-ը հայեր էին: Այդ առիթով սուլթանը հրովարտակ է արձակում, ուր ասվում էր.

– Տեարք ծերակուտանք.

Տեարք երեսփոխանք.

Ամենամեծ գոհունակութեամբ կը բանամ կայսրութեան խորհրդարանն, որ այսօր առաջին անգամ կը գումարի...

Այս սահմանադրութեամբ իմ դիտաւորութիւնս ոչ այնչափ ժողովուրդները վարչական գործողութեանց ներկայ գտնուելու հրաւիրելն էր, որչափ զօրաւոր գործիք մը հայթայթել վարչական բարենորոգման և ղեղծմանց ու քմահաճ գործոց բարձման:

Սահմանադրութիւնը, իրեն յարակից օգուտներէն զատ՝ ժողովրդոցս մէջ եղբայրութեան ու միութեան հիմքերը ձգելու և այնպէս ամենուն հաւասարապէս զարգացման ճամբայ բանալու սահմանած է:

Իմ հոյակապ նախնիք-մեծամեծ յաղթութիւններ տարին և այս ընդարձակ կայսրութեան մէջ բնակիչ բազմազան ժողովուրդներ իրենց գաւազանին տակ գումարեցին:

Եւ սակայն կը մնար այդ կրօնքով ու ազգութեամբ իրարմէ տարբեր ժողովուրդները միենոյն օրինաց ներքև և միենոյն կենսավառութեան զգացմամբ միարանել:

Աստածային նախախնամութիւնը իր անհուն ողորմութեամբ կամեցաւ, որ այս գործն ալ կատարում գտնէ:

Այսուհետև իմ ամեն հպատակներս միենոյն հայրենեաց որդիք ըլլալով և միենոյն օրինաց ներքև ապրելով՝ միենոյն անունը պիտի կրեն – այն բարձր անունը, զոր իմ նախնիքս կրած են 600 տարիէ ի վեր և որ փառաց և մեծութեան այնչափ յիշատակներ թողած է պատմութեան մէջ: Օսմանեան անունն, որ մինչև հիմա զօրութեան և տիրապետութեան գաղափարը կանձնաւորէր, հաւատացած եմ, որ ապագային մէջ իմ ամեն հպատակացս միացած շահերն անբաժանելի պահելու խորհրդանիշ մը պիտի ըլլայ:

¹ Թուփչան Ե., Երիտասարդ Թուրքիան և հայերը, Թիֆլիս, 1909, էջ 173:

Ահա այս սկզբունքներէն և այս դիտաւորութիւններէն ներշնչւելով գծեցի այս ճամբան, որոյ մէջ մտադիր ևմ յարատեւել և հիմա կը սպասեմ, որ ձեր ազդու և հանճարեղ գործակցութեամբ կարող ըլլամ քաղել այն արդիւնքները, զորս իրաւունք ունինք յուսալ արդարութեան վրայ հիմնալ սահմանադրութիւնէ մը:

Հարկաւոր և անհրաժեշտ դատեցի իմ հպատակացս ազատութիւն ու հաւասարութիւնն ապահովել, քմահաճ դրութեանը վերջ տալ, օրինաց պատրաստութիւն և գործադրութիւն, և գործոց վարչութիւն երկրին կամացն և հսկողութեան ներքե ղեկել: Միով բանի մեր վարչական դրութեան կանոնները սահմանադրական և որոշողական սկզբան հետ կապել:

Այս մասին ունեցած ամենասիրելի բաղձանքս իւրացնելու համար՝ խորհրդարան մը գումարել որոշեցի ծերակոյտի և երեսփոխանաց ժողովներէ բաղկացեալ:

Ձեզ կը վերաբերի հիմա ձեր հայրենասիրութեան յանձնած օրէնսդրական պարտականութիւններն ուղղութեամբ և հաւատարմութեամբ կատարել: Այդ պաշտօնին մէջ բնաւ որեւէ անձնական նկատմունք պէտք չէ աղղեցութիւն ընեն ձեր վրայ, այլ միայն պետութեան և երկրին փրկութիւն և բարեկեցութիւնը նպատակ պիտի ունենանք ձեր աշխատութեանց հաւատարիմ գործադրութեան մէջ: Մեզ այսօր պէտք եղած բարւոքումներին և ամեն կողմէ սպասեալ վարչական բարենորոգմունք ամենամեծ կարեւորութիւն ունին: Ասոնց աստիճանաբար գործադրութիւնը ձեր մէջ տիրելիք համաձայնութիւնէն կախումն ունի: Պետական խորհուրդը միւս կողմէ ձեզ ներկայացուելիք օրինաց ծրագրեր պատրաստելու կը զբաղի:

Ներկայ չրջաններու մէջ ձեզ պիտի ներկայանան ձեր ժողովին ներքին կանոնադրութեան, ընտրական օրինաց, վիլայէթներու և աւաններու վարչութեան, թաղապետական օրինաց, քաղաքային դատավարութեան, դատական ատենից վերակազմութեան, դատաւորաց առաջացման կամ հրաժարման, ընդհանրապէս ամեն պաշտօնատարաց իրաւասութեան և հրաժարեցուցման, լրագրութեան, համարակալութեան դիւանի և վերջապէս բիւջէի վերաբերեալ օրինաց ծրագրերը:

Կը փափագիմ, որ այս ամեն օրէնքներն հետզհետէ քննւին, վճուին և որոշուին...¹:

¹ «Մասիս», 1877, թիվ 1951-52:

Ելըդզի կայսերական գլխավոր քարտուղար Թահսինը՝ այն մասին, թե ինչի վերաբերյալ իրավունք ունեն գրելու Օսմանյան կայսրությունում.

1. Ամենից առաջ լուրեր հաղորդել նորին մեծություն փաղիչահի աշխարհարժեք առողջության, գյուղատնտեսական բերքի վիճակի, կայսրությունում առևտրի և արհեստների առաջադիմության մասին:

2. Թերթում չհրատարակել ոչ մի տարակարծիք հոդված, որի բարոյական անվնասակարությունը վավերացված չէ ընդհանուր լուսավորության վսեմաշուք մինիստր փաշայի կողմից:

3. Չթույլատրել գրական և գիտական այնպիսի երկարաչունչ հոդվածների հրատարակումը, որոնք հնարավոր չէ սեղմել և տալ մեկ համարում, ինչպես նաև՝ «չարունակելի», «չարունակությունը վաղը» բառերի օգտագործումը:

4. Հոդվածներում չթողնել սպիտակ տեղեր և կախման կետերով թողնված բաց տեղեր, բացարձակապես առիթ չտալ այնպիսի երկվյթյանների, որոնք կարող են պատճառ դառնալ զանազան անտեղի ենթադրությունների և մտքերի չփոթության:

5. Բացարձակապես չշոշափել անձնականությունը. եթե ասեն, որ որևէ կուսակալ կամ կառավարիչ թույլ է տվել գողություն, զեղծում, սպանություն և պարսավանքի արժանի այլ գործ, հայտնել, որ դրա ստույգությունը հնարավոր չի եղել հաստատել, թաքցնել այն, երբեք թույլ չտալ հրատարակել:

6. Նստիվ արգելվում է հրատարակել կառավարական օրգանների զեղումների դեմ բողոք հայտնող այն դիմումներն ու խնդիրները, որոնք ներկայացվում են վիլայեթի ազգարնակչության որևէ անհատի կամ համայնքի կողմից և նպատակ ունեն այդ մասին հայտնել նորին բարձրություն փաղիչահին:

7. Արգելված է «Հայաստան» և պատմության ու աշխարհագրության վերաբերյալ նման այլ անունների հիշատակումը:

8. Քանի որ մեր հավատարիմ և հանդարտաբարո ժողովրդի համար պատշաճ չէ տեղեկություն ունենալ օտար վեհապետների դեմ կատարվող մահափորձերի և օտար երկրներում տեղի ունեցող խռովարարական ցույցերի մասին, բոլոր միջոցներով արգելք լինել դրանց մասին նյութեր հրատարակելուն:

9. Որոչ չարամիտ մարդկանց անտեղի քննադատությանն ու դի-

տողություններին առիթ չտալու համար խստորեն զգուշանալ թերթերում այս հրահանգի մասին խոսելուց¹:

Օսման Նուրին՝ Ստամբուլում հրատարակվող թերթերի և գրաքննության մասին.

... 1876 թ. Ստամբուլում հրատարակվող լրագրերի թիվը հասել էր քառասունյոթի, որից տասներեքը՝ թուրքերեն էր, մեկը՝ արաբերեն, ինը՝ հունարեն, ինը՝ հայերեն, («Մասիս», «Ավետարներ», «Ժամանակ», «Մանգումնի և Ֆեյյաթ», «Մեջմուա-ի հավադիս», «Հայրենիք», «Նորագիր», «Մամուլ» և «Փունջ»), երեքը՝ բուլղարերեն, երկուսը՝ եբրայերեն, երկուսը՝ ֆրանսերեն, երկուսը՝ անգլերեն, երկուսը՝ գերմաներեն:

Եթե որևէ ձևով նրա (սուլթանի) ծանր հիվանդության մասին լուր տարածվեր, թերթերն երբեք այդ մասին չպետք է խոսեին: Եթե եվրոպացի հոչակավոր բժիշկներից մեկը Ելզըզ հավիրվեր, թերթերը գրում էին, որ եկել է շնչելու Բոսֆորի օդը, այցելելու Համիդի մանկական հիվանդանոցը:

... Գրաքննիչների կողմից արգելված և խոսակցական լեզվից ջրնջված բառերով ու տերմիններով հնարավոր էր կազմել մի մեծ բառարան: Պատմությունը և աշխարհագրությունը վերաբերող նման բառերի թվում կային նաև, օրինակ, այնպիսի բառեր, ինչպես հիմնական օրենք, հեղափոխություն, ազատություն, անիշխանություն, եղբայրություն, բռնություն, ազգային իրավունք, հավասարություն, հայրենիք, երիտասարդություն, դինամո, դինամիտ, ազգ, միջազգային, գահաժառանգ, հանրապետություն, խորհրդարան, ծերակույտ, ռումբ, Միհդատ փաշա, Քեմալ բեյ (Նամըք), սուլթան Մուրադ կամ պարզապես Մուրադ, Կրետե, Մակեդոնիա, բարենորոգում և այլն:

Մեր երկրում ամենադժբախտը թուրքերեն և այլ լեզուներով տպագրված գրքերն էին: Բառիս բուն իմաստով, մաղից էին անցկացվում գլխավորապես դասական գործերը: Արգելված էր ընդհանուր պատմությունը, քիմիայում արգելված էին մի շարք բանաձևեր, որոնց միջոցով ստացվում էին պայթուցիկ նյութեր, Արդուլ Համիդի անվան սկզբնատառերով կազմված քիմիական մի շարք բանաձևերն ու մթնամառիկական ֆորմուլաները, օրինակ՝ չէր կարելի գրել $OH=O$, որովհետև այն հնարավոր էր բացատրել՝ Արդուլ Համիդը հավասար

¹ Օտար աղբյուրները Հայերի և Հայաստանի մասին, պրակ VII, Թուրքական աղբյուրներ, Հ. IV, Երևան, 1972, էջ 161–162:

է զրոյի: Քերականութեան գրքերում Հանդիպող «դժգոհ ենք», «ղրժ-րախտ ենք», «ազատ չենք» և նման այլ բառեր վտանգավոր էին համարում և ջնջվում էին՝ իբր ղրանք կարող էին արտահայտել օսմանյան ազգի տրտունջը: «Եղբայր» բառն արգելված էր, քանի որ կարող էր հիշեցնել տարաբախտ սուլթան Մուրադին, «հիվանդ» բառն արգելված էր, քանի որ հիշեցնում էր «հիվանդ մարդ» խոսքը¹:

Օտարերկրյա մի լրագրող, երբ այցելում է Ստամբուլ, անմիջապես գնում է ոստիկանատուն և խնդրում է ասել, թե Թուրքիայում ինչ կարելի է գրել, ինչ՝ չի կարելի: Ոստիկանը նրան պատասխանում է.

— Ամեն ինչի մասին կարող եք գրել՝ օդի, ջրի, նույնիսկ Պոսի չների մասին կարող եք ճառել, բայց միայն մի պայմանով, որ նրանց հավաքել չառաջարկեք: Անշուշտ, Նորին Վսեմութեան մասին կարող եք ներբողներ հյուսել... Սակայն արգելված է, որ վարդապետութեան մասին խոսել և օգտագործել այն մատնանշող բառեր... Զգուշանալ մանավանդ Մակեդոնիա, Հայաստան բառերից...²:

Օսմանյան կայսրութեան լուսավորութեան նախարար Հալիմ փաշան մի առիթով խոստովանել է.

— Նախարարությունը հիանալի կկատարի իր պարտականութիւնները, եթե դպրոց ընդհանրապես չլինի³:

Նամըք Քեմալը «Իբրեթ» թերթում լույս տեսած «Ժողովուրդների միաձուլում» հոդվածում գրել է.

— Մարդկանց հոգևոր միաձուլումը առաջանում է մանկութեան ժամանակ, հատկապես դպրոցում՝ չփման հետևանքով: Այդ իսկ պատճառով մեզ անհրաժեշտ է այնպիսի դպրոցների ստեղծման վրա աշխատել, ուր կընդունենին բոլոր ազգերի և հավատքների ներկայացուցիչներին⁴:

¹ Օտար աղբյուրները Հայերի և Հայաստանի մասին, պրակ VII, Թուրքական աղբյուրներ, Հ. IV, Երևան, 1972, էջ 160–164:

² Պողոսյան Ս., Գոյատևման պայքարի քառուղիներում, Երևան, 1988, էջ 132:

³ Berkes N., The Development of Turkey, Montreal, 1964, p. 275.

⁴ Boran B., Namik Kemal – sosyal fikirleri. – Namik Kemal hakkında, İstanbul, 1942, s. 274.

Թուրքական դպրոցներում աշակերտներին սովորեցնում էին երգել հետևյալ բովանդակությամբ.

– Վրե՛ժ, վրե՛ժ, վրե՛ժ: Եկեք սպանենք, եկեք պատառ-պատառ անենք: Եկե՛ք արյան ծովում լողանանք: Վրե՛ժ, վրե՛ժ, վրե՛ժ¹:

Թանգիմաթյան բարեփոխումների ժամանակակից թուրք պատմաբան Ահմեդ Ջևդեթը գրել է.

– Օսմանյան կայսրությունում բարեփոխումների փորձերը հաջողությամբ չէին պսակվում այն պատճառով, որ պետական գործիչները մեծամասամբ եղել են անկիրթ անբարոյականներ և կուրորեն ընդօրինակել են ամբողջ ևկրոպականությունը: Նրանք կամա-ակամա դարձել են Արևմուտքի հպատակ ծառաներ²:

Երիտթուրք Նամըք Քեմալը Լեսրոս կղզում աքսորված լինելու ժամանակ նամակ է գրել սուլթանին կղզու կարիքների և առաջնահերթ կրթական խնդիրների մասին.

– Կղզու դպրոցները գտնվում են խղճահարույց վիճակում, իսկ բնակչության մեծամասնությունը անգրագետ է... Քրիստոնյաների կրթվածության մակարդակը ավելի բարձր է, քան մուսուլմաններինը: Քրիստոնյաների կրթությամբ զբաղվում են իրենց համայնքները, իսկ թուրքական դպրոցները ղեկավարում են կառավարական մարմինները, որոնք էլ այդ դպրոցների ուսուցիչներին աշխատավարձ վճարելուց բացի ոչինչ չեն անում³:

Սուլթան Աբդուլ Համիդը Բուղապեշտից հրավիրել էր տնտեսաքաղաքական գիտության հայտնի ուսուցչապետ Վամբերիին, որպեսզի դասախոսի Կ. Պոլսի համալսարանում: Սակայն մի քանի ամիս հետո սուլթանը արգելում է դասախոսությունները, քանի որ նա խուսափում էր իր համար անմարսելի տեսություններից: Երբ պր. Վամբերինը համարձակվում է հարցնել այս խափանման պատճառը, սուլթան Համիդը պատասխանում է.

– Ինչպես կարող եմ ընդունել, որ մի օր իմ հպատակներից մեկը գա ինձ մոտ և ասի, որ կայսրության տնտեսական սկզբունքները սխալ հիմքերի վրա են հաստատված և ներկայիս դրությունը չի հա-

¹ United States Official Documents on the Armenian Genocide, vol. II, Watertown, 1994, p. 105.

² Berkes N., Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara, 1973, s. 207–208:

³ Петросян Ю. А., Младотурецкое движение, Москва, 1971, стр. 113.

մապատասխանում պր. Վամերիի սովորացրած տնտեսագիտական սկզբունքներին... Կարծում եք, որ ես նման բան կարող եմ թույլ տալ...¹:

Թուրքական «Օսմանլը» թերթը օտար լրագրերի մասին.

– Առաջ եվրոպայից ստացած լրագրերը չէին գրաքննվում, մինչդեռ զրանք վնասակար բովանդակություն էին ունենում... Օրինակ՝ անգլիական լրագրի մի համարը պարունակում էր անգլիական խորհրդարանի նիստերից մեկի ատենագրությունը, մի նիստի, որում Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի վերաբերյալ բանավեճ էր տեղի ունեցել: Այդ բանավեճը կարող էր հայերի միտքը գրգռել... Մայրաքաղաքի ֆրանսերեն լրագրերն էլ արտատպեցին հիշյալ ատենագրությունը, որը հայ լրագրերը թարգմանեցին: Սրանց հետևում է, թե օտար մամուլը նույնքան և ավելի չարիք կարող է պատճառել, որքան հեղափոխական գաղափարներ տարածող մարդկանց խումբը²:

Նորագույն շրջանի թուրք պատմաբան Բարալը դպրոցների մասին.

– Դպրոցները խստագույն վերահսկողության տակ էին: Պատմության առարկան միայն սուլթանների գործունեության չարադրանքն էր: Արգելված էր համալսարհային դասական գրականության բազմաթիվ գործերի, ինչպես նաև թուրքական առաջադեմ հեղինակների ստեղծագործությունների դասավանդումը³:

Հայ քաղաքական և մտավորական գործիչներին հեղափոխության կամ դավաճանության մեջ անհեթեթ մեղադրելու բազմաթիվ օրինակներից մեկի մասին է վկայում Մուստաֆա Նեդիմը.

– Համիդի լրտեսները թերթերի միջոցով ամբաստանում էին Արտաքին գործերի նախարարության խորհրդական Հարություն փաշա Տամատյանին, որը չատ խելացի և առաքինի մի անձնավորություն էր: Նրան մեղադրում էին հեղափոխականների նախագահ լինելու մեջ... Չնայած որ Արդուլ Համիդը գիտեր, որ այս թերթերը դրամ կորզելու համար են, ոչ միայն չէր պատժում կեղծ ամբաստանողներին, այլև երբևեմ ինքն էլ էր նրանց առջև ոսկոր նետում: Նա վախենում էր, որ սուտ ամբաստանողներին պատժելու կամ նրանց բան չտալու

¹ **Նազհեան Գ.**, Արդուլ Համիդ Բ., Կարմիր սուլթան, Բեյրութ, 1980, էջ 587:

² **Պողոսյան Ս.**, Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Հ. I, Երևան, 2008, էջ 25:

³ **Karal E. Z.**, Osmanlı Tarihi, Cilt VIII, Ankara, 1962, s. 413–414.

պարագայում թերթերի վախճանը պիտի զար: Երբեմն հոգվածներ հրապարակող լրագրողներին ամերով ոսկի էր նետում՝ նրանց լուծ-
թյան դատապարտելով¹:

**Բայբուրդի Ռումելի գյուղից փախցրած ու բռնի մահմեդականու-
թյուն ընդունած Հայ աղջկա ազգականների դատական Հայցը քննե-
լու ժամանակ մահմեդական ամբոխը ներս է խուժում դատարան ու
բղավում.**

– Աղջիկն արդեն մահմեդականություն է ընդունել, նորից հարցա-
քննելու հարկ չկա. եթե նա ասի, որ մահմեդական չէ և վերադառնա
քրիստոնեության, չարիաթի օրենքով նրան պետք է զլխատել...²:

**Մալաթիայի բանտում Հայերի նկատմամբ կատարվող բռնության
մի դեպք.**

Բացում է խուցերից մէկի դուռը:

– Դօկտէօր, – ձայն է տալիս զինուորը:

Բժիշկ Ա... կորագլուխ դուրս է գալիս և ընկնում զինուորի առաջ:
Բանտի բակից դուրս են հանում նրան և տանում փոխսխանան, ուր
նստած են մուավինը, հազարապետը և կոմիսէրը: Երեք ոստիկան և
մի քանի ժանդարներ ոտքի վրայ սպասում են:

– Արի՛, խայի՛ն, տեսնե՛ք ինչպէ՛ս կազմակերպեցիր զինած
խումբը և ուղարկեցիր Ձէյթուն՝ օգնութեան, – ասում է կոմիսէրը:

– Ստաֆուրուլլա՛հ (քաւ լիցի), էֆէնդի՛մ, ես այդպիսի գործեր
կատարող չեմ, ես վեհափառ սուլթանի ստրուկն եմ:

– Է՛, խնդի՛ր, դեռ սուլթանի անո՞ւնն էլ ես առնում պղծած բե-
րանդ. պապանձի՛ր ու ճիշտ պատասխան տո՛ւր, – ասաց, ոտքի ելաւ
և մի ուժեղ ապտակ իջեցրեց բժշկի երեսին:

Նրա աչքերի մէջ երեացին արցունքի կաթիլներ:

– Ինչո՞ւ ես զար..., – դեռ խօսքը չը լրացած՝ ապտակը կրկնեց:

– Դեռ համարձակում է պատասխան տալ այս խնդիրը, – պոռաց
կոմիսէրը և ուզեց կրկին զարկել:

Մուավինը դարձաւ հազարապետին և կամացուկ նկատեց, որ իր
ներկայութեան զարկել չը տայ: Կոմիսէրը հասկացաւ այդ և յետ քաշ-
ւեց՝ կրկին առաջին հարցը առաջարկելով:

¹ Մուստաֆա Նեդիմ, Հայ եղեոներ և իմ վկայությունները, Սոֆիա, 1936, էջ 11–12:

² Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году, Москва, 1896, стр. 97.

– էֆէնդի՛մ, այդ Հարցին պատասխանեցի,– կրկնեց կայանաւորը:

Տիրեց լուռութիւն: Մուաւիներ զգաց, որ իր ներկայութիւնը խանգարում է «քննութեան» գործին: Վերկացաւ և բինրաշու ականջին փսփսալով՝ – «Ձեզ տեսնեմ, առանց խօսք քաշելու՝ իր տեղը չը դըրկէք»,– դուրս գնաց և կողքի սենեակը մտաւ, որպէսզի այնտեղից գաղտնի լսէ:

– Չե՞ս ուզում խոստովանել, Հա՛,– գոռաց կօմիսէրը,– Հիմայ քեզ ցոյց կը տամ, թէ ինչ է նշանակում այդքան յանդուգն խօսել, դափթիլներ, սրան գետին դարկէ՛ք:

Ձափթիլները մի ականթարթում վայր գլորեցին բժշկին և քացիների տակ առան: Սկսեց սովորական դարձած տանջանքը: Բժիշկը, որչափ ոյժ ունէր, դսպում էր իրեն. նա ամաչում էր ձայն հանել... Ահա ոտքի կանգնեց ինքը՝ կօմիսէրը, իր ձեռքով «ջինիվիդը» անցկացրեց խեղճի երկու բթամատերին և սկսեց պտուտակը դարձնել: Ցաւի մի ծանր հառաչ դուրս թռաւ բժշկի բերանից, բայց նա իրեն նորից զսպեց. ատամները իրար կցեց, որ չլինի թէ գոռայ: Կօմիսէրը որքան ոյժ ունէր, դարձրեց պտուտակը: Բթամատերի ոսկոռները սկսեցին ճթճթթալ, արիւնը դուրս ցայտեց... Բայց բժիշկը շարունակեց զսպել իրեն... Կօմիսէրը կատաղեց և հրամայեց զափթիլներին կատարել վերջին պատուէրը: Չորսն էլ միանգամից յարձակուցին և սկսեցին սղմել կալանաւորի ամորձիքը... Սա արդէն անկարելի էր տանել: Բժիշկը արձակեց մի այնպիսի ականայ գոռոց, որ աւելի եզան բառաչի էր նման, քան մարդու կոչի: Տանջանքի ողորն էր այդ... Բոլոր ինկվիզիտօրները այդ ձայնից ետ քաշուցին. սէրայի բակում քնած պահապաններն ու պաշտօնեաները վաղեցին իմանալու, թէ ում են տանջում: Միւս սենեակից դուրս եկաւ մուաւիներ և իբրեւ դժգոհ՝ ասաց.

– Այս ի՞նչ է, ինչո՞ւ է գոռում այս մարդը:

– Գնաւուրները լաւ միջոց ունին արդարանալու, դիտմամբ առաջուց են գոռում–գոչում, որ պատժից ազատեն,– վրայ բերեց կօմիսէրը:

– Այդ ոչինչ, անիծւածը խոստովանեց, որ ինքն է արել,– աւելացրեց բինրաշին:

– Չէ՛, ես չե՛մ արել,– կիսաշունչ արտասանեց բժիշկը՝ խրախուսւած մուաւիների ներկայութիւնից:

– Շատ մ'ի խօսիր,– վրայ բերեց մուաւիներ, ես ականջովս լսեցի... Տարէ՛ք սրան,– հրամայեց նա:

Ձորս գափթիկներ դուրս հանեցին դժբախտին փօլիսսանայի դրո-
նից, ոտքերից բռնած՝ քարերի ու ցեխերի միջով քաշ տվին տարան
նախկին խցիկի դռնից ներս գլորեցին: Դուռը գոցեց...¹:

1878-ի Հունվարյան երեսփոխականների նիստի ընթացքում Այդնի վիլայեթի ներկայացուցիչ Ահմեդ էֆենդին հայտարարել է.

– Իմ գավառում կառավարության պաշտոնյաները հարստահա-
րում են ժողովուրդին, դատարանի պաշտոնյաները վերցնում են ի-
րենց իրեր ավանդ հանձնված գումարները, իսկ ոստիկանները ուղ-
ղակի կեղեքում են ժողովուրդին...²:

Ձիա բեյը սուլթանի անձնական լրտեսական գրասենյակի պետ Ֆեհիմ փաշայի վրա իրականացված մահափորձի մասին.

– Ձնայած այն փաստին, որ սուլթանի անձնական լրտեսական
գրասենյակի պետ Ֆեհիմ փաշան ատելություն ուներ հայերի նկատ-
մամբ, այնուամենայնիվ նա հայերի հետ ուներ մեզ համար անհաս-
կանալի գործեր... Շատ հաճախ փաշան երեկոները անցկացնում էր
հայկական թաղամասում իր անձնական լրտեսների հետ, որոնք եր-
բեք չէին թողնում իրենց տիրոջը մենակ... Մի անգամ, երբ Ֆեհիմ բեյը
գտնվում էր հայկական թաղամասում, հզոր պայթյուն տեղի ունեցավ
ղեղատան մոտ, որը այնքան ուժեղ էր, որ ոչնչացրեց զեղատան դի-
մացի ողջ պատը: Կարելի է ենթադրել փաշայի վախն ու սարսափը,
երբ նա գլխի ընկավ, որ այս ուռմբը նախատեսված էր իր համար...
Կատաղությունից նա ոտքի հանեց ողջ ոստիկանությունը և կատար-
վեցին բազմազթիվ անմեղ մարդկանց (հայերի) ձերբակալություն-
ներ... Իսկ սուլթան Աբդուլ Համիդն էլ այս առիթով հայտարարեց, որ
հայերը փորձում էին ոչնչացնել իր սիրելի ծառային, քանի որ անձ-
նական ատելություն ունեն իր նկատմամբ...³:

**Թուրք նշանավոր պատմաբան Օսման Նուրին իր «Աբդուլ Համիդ
երկրորդ և նրա իշխանության չրջանը» եռահատոր աշխատության
մեջ գրել է.**

¹ **Տեր-Միքայելյան Գ.,** Թուրքական բանտերը, Ժնև, 1906, էջ 20–21:

² **Սարուխան,** Հայկական խնդիրը և Աղզային սահմանադրությունը Թուրքիայում,
Թիֆլիս, 1912, էջ 339:

³ **Хаджетташе М.,** Убийца на троне, Записки начальника Тайной полиции в
Турции, Петроград, 1918, стр. 71–79.

— Օսմանյան պետության 33 տարվա քաղաքական դեպքերի մասին մեզ մոտ ոչ մի պաշտոնական թուղթ չի հրապարակվել, ամենակարևոր դեպքերը մշտապես գաղտնի են պահվել օսմանյան ժողովրդից: Ոչ մեկին չեն ներկայացվել պատերազմի նման օրինական միջոցառումների մոլթ ծալքերը, պատերազմներ, որոնց մի քանի անգամ ստիպված է եղել դիմելու մեր պետությունը: Բռնապետության ամենամեծ հենարանը, զործողության ամենազորեղ միջոցը եղել է տգիտությունը: Մտքերի լուսավորումը, երկրի անցյալն ուսումնասիրող և նրա ապագան գուշակելու համար ուղեցույց հանդիսացող երկերի ոչ թե հրապարակումը, այլ անգամ ընթերցումը համարվում էր ոճիր¹:

Արդուլ Համիդ II-ը 1877 թ., որպես պատրվակ օգտագործելով ռուս-թուրքական պատերազմը, ցրեց երեսփոխանական ժողովը և հայտարարեց.

— Ես ցանկացա հետևել հորս՝ Արդուլ Մեջլիի քայլերին... Նա փորձել է բարենորոգումներ մտցնել զոհողությանը և ազատական եղանակներով: Տեսնում եմ, որ սխալվել եմ: Սրանից հետո քայլելու եմ պապիս՝ սուլթան Մահմուդի ուղիով: Ես էլ նրա նման տեսնում եմ, որ Աստծո կողմից ինձ վստահված ժողովրդին միայն բռնի ուժով է հնարավոր տեղից չարժևել²:

Օսման Նուրին 1877–78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտի և թուրքական պաշտոնյաների կողմից այդ լուրը խանդավառությամբ ընդունելու մասին.

— Թուս-թուրքական պատերազմի այն պահին, երբ ռուսները խիստ մոտեցել էին Ստամբուլին, սուլթան Համիդը ժողով գումարեց պալատում և հայտարարեց. «Պատերազմը ցանկացա ոչ թե ես, այլ իմ ազգը: Մենք պարտություն կրեցինք: Ահա՛ տեսնո՞ւմ եք, թե ինչ վիճակի ենք հասել: Եթե ես թույլ չտամ, որ անգլիացիներն անցնեն Դարդանեղից, ապա նրանք հայտարարել են, որ այդ բանը կանեն բռնությամբ: Մյուս կողմից էլ ռուսներն են սպառնում, որ եթե անգ-

¹ Օտար աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, պրակ VII, Թուրքական աղբյուրներ, հ. IV, Երևան, 1972, էջ 83:

² Սարուխան, Հայկական խնդիրը և Աղզային սահմանադրությունը Թուրքիայում, Թիֆլիս, 1912, էջ 346:

լիական նավատորմը մտնի Ստամբուլ, ապա քաղաքը կենթարկվի ռազմական գրավման: Զեղ այստեղ եմ հրավիրել, որպեսզի միասնաբար որոշում կայացնենք այս կացության մասին: Հնարավոր է արդյոք կասեցնել ռուսների առաջխաղացումը և արգելք հանդիսանալ մայրաքաղաքի գրավմանը»: Մասնակիցները պատասխանեցին՝ «Ոչ»...

... Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե Բեռլինի պայմանագիրը օսմանցիների կողմից ինչպիսի ընդունելություն արժանացավ, ապա այդ ժամանակ մեղանում հասարակական կարծիքը որոշ չափով հակասական էր: Ոմանք հայտնում էին իրենց ուրախությունն ու զոհունակությունը: Պաշտոնյաների դասը բախտավոր էր ու երջանիկ, որ հակառակ պետության կորցրած այդքան վայրերին՝ իրենց պաշտոնը վարելու համար ղեռ մնացել էր մի երկիր՝ կողոպտելու համար մի ժողովուրդ և դատարկելու համար մի գանձարան: Գործերի՝ այսպես հեշտությամբ իրենց հունի մեջ մտնելու, նման ընթացքից մանավանդ շատ զոհ էր Արդուլ Համիդը, որովհետև, Ստամբուլն իր պալատներով թողնելով՝ Անատոլիայի խորքերը գաղթելու աստիճանին հասած Արդուլ Համիդը կարող էր այլևս մայրաքաղաքում մնալ: Արդարև, իր նախնիների նվաճող բռան մեջ առնված վայրերից շատերն իր չարաբաստիկ իշխանության առաջին իսկ տարիներին ձեռքից բաց էր թողել, կորցրել, սակայն նրա ինչի՞ն էր պետք. նա նորից կմնար իր պալատում, անձնատուր կլինեք զվարճություններին և հաճույքներին, միահեծան բռնակալի իր տենչանքը կատարել կտար, իսկ մնացյալը կթողներ Աստծո շնորհին¹:

Սան-Ստեֆանոյի հաշտության ժամանակ թուրքական պատվիրակությունը Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության վերաբերյալ հայտարարեց.

— Հայերը երբեք էլ դժգոհ չեն եղել թուրքական կառավարությունից: Թուրքերը միշտ էլ եղել են անչափանդիր իրենց հպատակ քրիստոնյաների նկատմամբ...²:

¹ Օտար աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, պրակ VII, Թուրքական աղբյուրներ, Հ. IV, Երևան, 1972, էջ 116, 154–155:

² Բաղալյան Ռ., Հայկական հարցը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում և Բեռլինի կոնգրեսում 1878 թ., Երևան, 1955, էջ 89:

Հայոց պատրիարք Տ. Ներսես արքեպիսկոպոսի և սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի Հանդիպումից մի Հատված (1877 թ. 22 օգոստոսի).

Հայոց պատրիարք Տ. Ներսես արքեպիսկոպոսի և սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի հրամանով ներկայացավ Աբդուլ Համիդի պալատ (Եղդը):

Պալատ հասնելով՝ Հայոց պատրիարքին դիմավորեց արքունիքի արարողապետը և առաջնորդեց մի սենյակ, ուր քառորդ ժամ անց սուլթանը նրան բնդունեց:

Պատրիարքը ցանկացավ խոնարհվել սուլթանի առջև, սակայն Համիդը թույլ չտվեց և հրամայեց նստել հատուկ նրա համար պատրաստված աթոռի վրա, որը դրված էր սուլթանի գահին շատ մոտ:

Պատրիարքն ասաց. «Վեհափառ Տեր, Ձեզ նման ինքնակալի առջև կանգնելն անգամ պատվավոր է»:

Սուլթանը հրամայեց. «Ոնդրեմ, նստեցեք»:

Պատրիարքը խոնարհարար նստեց, որից հետո նրանց միջև տեղի ունեցավ հետևյալ խոսակցությունը:

Սուլթանն ասաց. «Ինչպե՞ս եք, աղեկ եք, հանգիստ եք, վաղուցվանից փափագում էի տեսնվել Ձեզ հետ, բայց պատշաճ պահի էի սպասում: Ես Ձեզ սիրում եմ, այս տեղը Ձերն է, երբ կամենաք, կարող եք գալ ինձ մոտ»:

Պատրիարք. «Վեհափառ տեր, մենք մեզ բոլորովին մոռացել ենք և միայն Ձերդ վեհափառություն և կայսերական բանակի մասին ենք մտածում՝ աղոթելով գիշեր-ցերեկ: Հայ ազգը չի զլացել կայսերական բանակին ամեն կերպ օգնելու...»:

Սուլթանը. «Այո՛, գիտե՛մ, բայց շատ եմ ցավում ներկա ժամանակի համար: Ես, որ խղճում եմ մի մրջյուն անգամ տրորել, այսքան արյունահեղություններ տեսնելով՝ սաստիկ ցավում եմ: Սակայն Աստված վկա է, որ այս պատերազմի համար ես պատասխանատու չեմ»:

Պատրիարք. «Թագավորներից մեծագու՛յնն եք Դուք և Ձեր նախորդներին գերազանցած եք: Նրանք իրենց ժամանակին գիտություն մեր փառավորվեցին, իսկ Դուք տազնապի և նեղություն մեջ օսմանյան դրոշը փառավորեցիք: Դո՛ւք, Վեհափառ Տեր, Ձեր կայսերական գահին ելնելով՝ մի օր հանգիստ չունեցաք և զրա համար ավելի մեծ եք, և մենք ազգովի աղոթում ենք, որ Ձեր զենքերը միշտ փառավոր լինեն և այս աղետալի օրերն անցնեն, որպեսզի կարողանաք Ձեր զահակալության օրը փառավոր խաթմով խոստացած բարեփոխումներն իրագործել, որպեսզի վաճառական և երկրագործական դպրոցներ հաստատեք և արհեստներին բարգավաճում տաք»:

Սուլթան, «Իմ հայոց ազգից անչափ գոհ եմ և շատ շնորհակալ եմ բոլորից: Խնդրում եմ, որ հայոց ազգին հաղորդես իմ շնորհակալություններն ու սերը: Գոհ եմ նաև իմ Բ. Դուռը գտնվող հայ պաշտոնյաներից, որոնք ամենայն անձնավորությամբ աշխատում են: Գիտեմ, որ հայ ազգը այս պատերազմի պատճառով շատ նեղություն կրեց, բայց հայերը պետք է գիտենան, որ բոլոր այս տառապանքների փոխարեն շատ լավ օրեր պիտի տեսնեն և իրենց հավատարմության պտուղը պիտի վայելեն և բախտավոր պիտի լինեն: Բոլոր հպատակներիս սիրում եմ, հատկապես՝ հայոց ազգիս, որ իր զարավոր հավատարմության արգասիքը այս նեղ ժամանակի ընթացքում ցույց տվեց: Ինձ համար մուսուլմանի և քրիստոնյայի միջև տարբերություն չկա, ամեն ոք էլ օսմանցի է, կրոնը Աստծուն է վերաբերում: Ես իրենց սահմանադրություն տվեցի. ամենքն էլ հավասար եղբայրության սկզբունքով թող առաջնորդվեն»:

Պատրիարքն այստեղ մի երկար բարենադիթություն է անում սուլթանի կյանքի, թուրք բանակի հաջողության և իր բարի բաղձանքի կատարման համար՝ հայտնելով, որ հայ ազգը անբաժանելի է Օսմանյան տերությունից: Նրա արդարության աթոռին ապավինելով՝ հարատևություն և հաստատություն է ցանկանում: Սուլթանը այդ ընթացքում ջերմևռանդորեն լսում էր և բազմիցս կրկնում էր, որ շնորհակալ է: Պատրիարքը պատրաստ էր մեկնել, բայց սուլթանը հրամայեց նստել՝ ասելով. «Ձեր աղոթքը և խնդրածները բարձրալ Աստվածը թող ընդունի, որպեսզի իմ բոլոր ղիտավորությունները գործի դնեմ: Սակայն շատ եմ ցավում բուլղար ազգի համար, որը խավարամտության դեմ մեղանչեց»:

Պատրիարք. «Իրավունք ունի Ձերդ Վեհափառությունը ցավելու, բայց ես կարծում եմ, որ ողջ բուլղար ազգը չէ Ձեր անունը երախտել և հացին ապերախտ գտնվել, այլ փոքր մասն է միայն, որ խաբված է, ուստի Ձերդ Վեհափառությունը, անտարակույս, զթալու է նրանց, ովքեր չեն մեղանչել հպատակության մեջ»:

Սուլթանը. «Շատ եմ ցավում, բայց ի՞նչ ասեմ, ես պատասխանատու չեմ այս արյունահեղության համար»:

Նույն պահին սուլթանի հրամանով ներս են բերում մի արծաթե ափսե՝ վրան օսմանյան բարձր չքանչան, որն էլ սուլթանը կախում է պատրիարքի վզից:

Պատրիարքը կրկին բարենադիթանք և շնորհակալություն է հայտնում՝ ասելով.

«Հայ ազգին շնորհադարդ արեցիք՝ հանուն Ձերդ Վեհափառության ունեցած սիրո զրավականի»:

Սուլթան. «Այս նշանը հանուն իմ հայոց ազգի շնորհում եմ Ձեզ հորից հոր շնորհակալ եմ»:

Պատրիարք. «Երանի թե այսպիսի բարի, հազվագյուտ և հրեշտականման թագավորի արժանավոր հպատակը լինենք...»¹:

Թուրքական «Օսմանլը» թերթը Հայաստան բառի օգտագործման վերաբերյալ գրել է.

– Պատմական անունների օգտագործումը պարտադիր չէ, մանավանդ երբ այդ անուններն իրենց պատմական նշանակությամբ կարող են մտքերում խոռովություն և գոյություն ունեցող վիճակի դեմ հեղափոխական գաղափարների պատրանք առաջացնել... Ոչ մեկի մտքով չէր անցնի առաջ քաշել այդ հարցը, եթե մի քանի բանասեր-կուներ ինչ-որ Հայկական հարց չհնարեին, որի վերջը, ըստ նրանց, պետք է հանդիսանար նշված նահանգների անջատումը և, թերևս, մի նոր իշխանություն կազմավորումը²:

Թուրքական «Օսմանլը» թերթը քրդերի հնարավոր ըմբոստության մասին.

– Քրդերը չափազանց չփոթված են Հայկական Հարցից... Նրանք հենց տեսնեն, որ ցանկանում են իրենց Արևելյան Ռումելիայի բնակիչների օրը զգել, իսկույն կմիավորվեն և մի մարդու նման ոտքի կկանգնեն: Քրդերի մի մասը քոչվոր կյանք է վարում, նրանց բնակարանն ու գույքը ձիերի վրա է: Ուստի նրանց բարձրացնելու համար բավական է հրամայել ձի նստել³:

Երիտթուրքական «Բանին» պաշտոնաթերթի համարներից մեկում ասվում է.

– Ով կարող է հավաստիացնել, թե այսօր կենդանանալու ձգտող 23-րդ հոգվածին (Բեռլինի պայմանագրի Մակեդոնիային վերաբերյալ հոգվածն է) վաղը չի հաջորդի 61-րդ հոգվածը... Հետևաբար, երբ խոսում ենք Եվրոպայի միջամտության և մեր ներքին գործերը հակա-

¹ Սարուխան, Հայկական խնդիրը և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում, Թիֆլիս, 1912, էջ 202–205:

² «Մասիս», 29 սեպտեմբեր, 1880 թ.:

³ «Մշակ», 1880, թիվ 166:

կշռի ենթարկելու մասին, պետք է մտածենք ոչ միայն Ռումելիայի, այլև Արևելյան Անատոլիայի մասին, քանի որ Ռումելիային սպասող վախճանից հնարավոր չի լինելու փրկել նաև Անատոլիան¹:

Երիտթուրք տեսաբան Աբդուլլա Ջևդեթը գրել է.

– Որտեղի՞ց գոռում-գոչյուններ, որ յսվում են մեր եվրոպական սահմաններից. արդյոք ի վիճակի՞ են դրանք մեզ արթնացնել: Ինքներդ ձեզ մի խաբեք, մտածելով, թե քանի որ մեր մտահոգությունները առնչվում են եվրոպական Թուրքիային, ապա հարկ չկա մտահոգվել նաև Անատոլիայի համար: Անատոլիան մեր կյանքի ամեն մի մանրաթելի ակունքն է, մեր սիրտը, գլուխը և մեր շնչած օդը²:

Թուրք Հայտնի քաղաքական գործիչ, պատմաբան Ջիա փաշան գրել է.

– Կաթ վաճառող բուլղարացիների, հովիվ սերբերի և պանդոկապան հույների հանդեպ մեր առավելության կորցնելը այնպես էր վիրավորել մեր հպարտությունը, որ պարզ դարձավ՝ արյան հոտ է գալու... Մինչև օրս մահմեդականները համբերել են, սակայն դա (իրավահավասարության սկզբունքը) դարձավ մեր համբերության բաժակը լցնող վերջին կաթիլը...³:

Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարար Աբդիին փաշայի պատասխանը մեծ տերությունների ներկայացուցիչներին (1880 թ.).

– Չնայած պատերազմի առաջացրած ամեն տեսակի դժվարություններին ու բարդություններին՝ օսմանյան կառավարությունը մտադիր է կատարել այդ կետերը (Բեռլինի դաշնագրի) և Քրդստանի (Հայաստանի) բոլոր մասերն ու վիլայեթներն ուղարկել մի քանի զիտակ պաշտոնյաների, ովքեր պետք է գտնեն արդյունավետ միջոցներ ոչ միայն հարկերը հավաքելու, այլև նորին մեծության սուլթանի մյուս հպատակների անվտանգությունն ապահովելու համար...

Օսմանյան կառավարությունը օրենք է հրատարակել գործադիր իշխանությունից նիզամի դատարաններն անջատելու վերաբերյալ...

¹ Անտոնեան Ա., Պատկերադարձ ընդարձակ պատմություն Պալկանեան պատերազմին, շ. Գ., 4. Պոլս, 1912, էջ 499:

² Tunya T. Z., Türkiye'de siyasal partileri, Cilt III, İstanbul, 1989, s. 463.

³ Akçura, Türk Yurdu, Cilt III, Ankara, 1990, s. 47.

փորձեր է կատարում սահմանել նոր եղանակներ տուրքերի և տասանորդ հարկի բաշխման համար, որով հույս ունի ապահովելու ազգաբնակչության հանգարտությունը և վերջապես՝ նա արդեն ձևոնարկել է մի քանի տեղերում ուստիկանության և ժանդարմների ստեղծումը...¹:

Անգլիական փոխշուպատոս Ստևարտի զրույցը մուհաջիրների հետ (18-ը օգոստոսի, 1880 թ.).

Փոխշուպատոսը հարցնում է. «Դուք ինչո՞ւ թողեցիք այն երկիրը, որտեղից հիմա գալիս եք»:

Պատասխան. «Մենք ինչպե՞ս կարող ենք ապրել քրիստոնեական կառավարության հպատակության տակ: ... (Բացի այդ) մեզ կանչել են կառավարական պաշտոնատարները»²:

1881 թ. օգոստոսի 29-ի համարում «Հայաստան» բառը գործածումից հանելու դեմ «Թերջուման-ի հաքիքատ» թերթը գրել է.

— Անատոլիան չի պատկանում որևէ ազգության, քանի որ այնտեղ բնակվում են մի քանի ժողովուրդներ, իսկ այն, որ այդ տարածքը ինչ-որ ժամանակ հայկական է եղել, վաղուց արդեն մոռացվել է և ինչո՞ւ պիտի այն կոչվի Հայաստան³:

Սուլթան Աբդուլ Համիդի մեծ վեզիրներից մեկը՝ Սաիդ փաշան, 1881 թ. բացահայտորեն հայտարարել է.

— Հայկական Հարցը մեկընդմիտ վերացնելու համար պետք է վերացնել Հայերին⁴:

1883 թ. հոկտեմբերին Թուրք զորահրամանատար Մուխտար փաշան, պատասխանելով Վիեննայի «Standard» թերթի թղթակցի հարցին, ասել է.

— Բնդինի դաշնագիրը մեզ վրա պարտականություն է դրել հայկական մարզերում բարենորոգումներ գործադրել: Սակայն ի՞նչ է

¹ Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году, Москва, 1896, стр. 92.

² Նույն տեղում, էջ 69:

³ Գողոթյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Հ. I., Երևան, 2008, էջ 253:

⁴ Գեյլերյան Ա., Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և Հայերը Փրանսիական արխիվներում (1914–1918), Երևան, 2005, էջ 12:

Հայաստանը: Այդ անուևով օսմանյան գաժառ չկա և վարչական ան-
վանումն էլ մի կողմ թողնելով՝ Հայաստանի սահմանները, ինչպես
նշվել է Բևուխի ղաչնագրով, շատ ղժվար է ճշտել... Ինչը Դուք Ար-
մենիա եք անվանում, շատ ավելի Ռուսաստանի և Պարսկաստանի
կաղմում է... Արմենիան ոչ այնքան Արարատի այս կողմն է, որքան
մյուս կողմը¹:

**1889 թ. Հոկտեմբերի 22-ին Վամբերին հաղորդում է Լոնդոն, Թե
սուլթան Աբդուլ Համիդը գրույցի ժամանակ իրեն ասել է.**

– Պատմի՛ր քո անգլիացի բարեկամներին, մասնավորապես՝ յորդ
Սոյսերիին, որի նկատմամբ մեծ հարգանք ունեմ, որ ես ավելի շուտ
թույլ կտամ գլուխս մարմնիցս պոկել (այստեղ նա ավելի է գրգռ-
վում), քան թույլ կտամ ստեղծել անկախ Հայաստան²:

Թուրք պաշտոնյաները քուրդ բեյերին հորդորում էին.

– Հայր ձեր պատառն է... Դուք հայերի տերն եք, նրանց անձն
ու ինչքը ձերն է: Ճշմարտությունք կատարեք այդ ղերը, որպեսզի
չգրկվեք ձեր արտոնություններից³:

**Տերիկի իրադարձությունները հետաքննող հանձնաժողովի ղեկա-
վար Նիվսրեը քրդերին ասել է.**

– Եթե երբեք հայերի կողմից նույնիսկ ամենափոքր շարժում
նկատվի, իսկույն հարձակվեք նրանց վրա և կոտորեք՝ առանց սպա-
սելու լրացուցիչ հրամանի⁴:

**Էրզրումում հայերի նկատմամբ իրականացված չարաչահումների
և ոճրագործությունների մասին.**

1889 թուի ընթացքում էրզրումի վալին մի անստորագիր նամակ է
ստանում, որի մեջ գրուած է լինում՝ Թէ հայոց դպրոցում պատե-
րագմական մթերքներ են պահուում և թէ այնտեղ մի գործարան կայ,
ուր ղէնք ու ղրահ են պատրաստուում: Նահանգապետը կարղալով այդ,
ծիծաղում է և նամակը մի կողմը ձգում: Բայց կարճ միջոցից յետոյ

¹ «Արևելյան մամուլ», 1883, Հոկտեմբեր, էջ 483–484:

² Պողոսյան Ս., Գոյատևման պայքարի քառուղիներում, Երևան, 1988, էջ 95:

³ «Նշակ», 1890, թիվ 2:

⁴ Նույն տեղում, թիվ 9:

վալին երկրորդ անստորագիր նամակն է ստանում՝ նոյն բովանդակությամբ: Վալին, այդ բանն իրեն հետաքրքրական և ծիծաղելի դէպք և ո՛չ թէ քաղաքական խնդիր դարձնելու նպատակով, պատմում է իր բարեկամին՝ Երզնկայի մութնարիֆին: Վերջինս անմիջապէս այդ իրողութիւնը հետագրում է Կ. Պօլիս՝ մեծ վէզիրին և չուտով Ստամբուլից հրաման է գալիս էրզրումի վարչութիւններին՝ հայոց դպրոցն ու եկեղեցին հետախուղելու: Հրամանը կատարում է՝ առանց պատճառների մասին տեղեկութիւն տալու սաստիկ վրդովուած ու վիրաւորուած հայերին:

... Հետախուղութեան ժամանակ տաճիկ սպաները վայրենի կերպով են վարում. նրանք պղծում են եկեղեցու սրբազան անօթները և վիրաւորական խօսքեր ասում, բայց ի հարկէ՝ ո՛չ մի դէնք չեն գրտնում: Հասկանալի է, որ այս դէպքերը բոլոր քրիստոնեաներին վրդովեցին: Հայերը պատգամաւորներ ուղարկեցին նահանգապետի մօտ՝ բացատրութիւն պահանջելու: Վալին բաւական համարեց միայն պատասխանել՝ թէ եղածը կատարուել է բարձրագոյն հրամանով. բայց հայ ժողովուրդը գոհ չմնաց այդ պատասխանից: Վաճառականները մի քանի օր չարունակ փակեցին իրենց խանութներն ու գրասենեակները և այդպիսով զգալի խանգարումն առաջացրին քաղաքի սովորական կեանքի մէջ: Նահանգապետն, այդ տեսնելով, կանչում է իր մօտ քրիստոնեայ համայնքների գլխաւորներին և պատուիրում, որ սրանք իրենց ազդեցութիւնը գործ դնեն՝ վաճառականներին համոզելու, որ կրկին բանան իրենց խանութները: Հոգեւորականներն աշխատեցին այդ ուղղութեամբ, բայց յաջողութիւն չունեցան: Այն սակաւթիւ վաճառականները, որ հետեւելով նրանց խրատներին՝ խանութները բաց արին, միւսներից հռչակուեցան իրեն դաւաճաններ և ուրացողներ: Յառաջացան նորանոր պառակտումներ և կուսակցութիւններ. յուզմունքը նկատելի կերպով աճում էր քաղաքում, և մահամեղականների հինաւորց առեւտրութիւնը քրիստոնեաների դէմ՝ սկսեց բորբոքուել: Հետեւանքն այն եղաւ, որ մահամեղականները յարձակումն գործեցին հայ ժողովրդի վրայ, հայոց եկեղեցու առաջը, և այդպիսով առաջացաւ այն մեծ հրապարակային կոտորածը: Զօրքը միջամտեց, բայց որովհետեւ զինուորները բացառապէս իսլամներ են, կոխը ողբալի հետեւանքներ ունեցաւ էրզրումի քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան համար: Պաշտօնական տեղեկութեանց համեմատ՝ սպանուել

Լին 20 հոգի և 80 Լ՝ վիրաւորուել, սակայն ղոհների թիւը տարաբաղ-
դարար չատ աւելի և եղել¹:

Մուստֆա Նեղիմը Գում Գափուի ղեպքերի մասին.

... Երբ իմ կառքը Կետիկ փաշայի զառիվայրից ցած Լը իջնում,
անընդհատ Հետեում էի, որ զենքի ձայն լսեմ: Սակայն ձեն-ձուն
չկար... Տեսա Դայի Դինիտչի անունով ծանոթիս, որը պատմեց.

– Ոչ մի առանձնակի բան չի կատարվել... Եկեղեցու արարո-
ղության ընթացքում մի ձկնորս աղմուկ է բարձրացրել և մի քանի
անգամ կրակել է: Գնդակներից մեկը կպել է ոստիկան Կարապետ
Լֆենդուն, խեղճը մեռել է... Զորանոցում ղեպքի մասին իմանում են:
Ո՞վ իմանա, թե ինչպե՛ս են ներկայացրել, որ սպարապետի դռնից
զորք եկավ: Պատրիարքարանն ու փողոցները չըջափակված են...

Վանեցի սրճարանապետ Հակոբ աղան ասաց.

– Կատարվածը նշանակութունից զուրկ է, բայց զգում եմ, որ
անիրավորեն փորձանք է գալու Հայերի գլխին...

Վերադարձա պալատ ու տեսածներիս ու լսածներիս մասին գրեցի.
«Այս ղեպքը, իրոք... դիվանագիտության և քաղաքականության Հետ
կապ չունի: Եթե նույնիսկ քաղաքական բնույթ էլ ենթադրվի, կա-
ռավարության համար ավելի նպատակահարմար է մի սովորական
ղեպքի գույն տալ: Հակառակ պարագայում՝ ոչ Հեռվում եղած կրակը,
որն ուշ էր բռնկվելու, մեր ձեռքով ենք խառնելու և ավելի շուտ
բռնկելու: Դժբախտաբար, անձնական օգուտներ ապահովելու հա-
մար հազար հրդեհ ցանկացող անձանց, անձրևի նման տեղացող
ժուռնալների դեմ իմ անհատ խորհրդածութունները որևէ ազդե-
ցություն չունեցան...

Մի հայ չմնաց, որ վստահ լինեի իր անձի ու ունեցվածքի անվը-
տանգության համար... Գում Գափուի ղեպքերից Հետո Պոլսի հայե-
րից հազարավորների օջախները մարեցին²:

Գում Գափուի ցույցից Հետո սուլթան Աբդուլ Համիդը Հայոց պատրիարքին.

– Լսեցի ու սաստիկ բարկացա: Այլևս նման ղեպքեր չլինեն, թե չէ
Ձեզ ու ձեր ժողովրդին լրիվ կջախջախեմ: Հայտնեցե՛ք, թե ինչո՞ւ այդ

¹ Նաումյան է., էրզրում, Թիֆլիս, 1896, էջ 7–10:

² Մուստաֆա Նեղիմ, Հայ Եղեռնը և իմ վկայութունները, Սոֆիա, 1936, էջ 7–12:

ղեկավարը պատահեցին: Անշուշտ, դրանց մասնակցություն ունեցել էր¹:

1909 թ. Թուրքական «Թանիր» թերթը տպագրում է նախկին մեծ վեզիր, ծերակույտի նախագահ Սայիդ փաշայի հուշագրությունները, որոնցում կան Գում Գափուի ցույցի վերաբերյալ հետևյալ տողերը.

– Սուլթանը զորքը չէր կանչել հայերի ցույցը ցրելու համար... Նա կարող էր ցույցը ընդհանրապես թույլ չտալ, սակայն զիտակցարար այդ չարեց, որպեսզի թուրք զինված ամբոխը հաշվհարդարի ենթարկի հայերին: Սուլթանի հրամանով զինվեցին սոֆթաներին, զինվորներին հազցրին ուսանողական արտահագուստ և տարան հայերի դեմ...²:

Բիթլիսի վիլայեթի վարչությունը սուլթանական պալատի պետական քարտուղարին ուղղված նամակում գրել է (1890 թ.).

– Ազայի Բոկ, Կանչ սանջակների մեջ մտնող կազանների բնակիչները (քրդերը), որոնք բացի հարկեր վճարել հրաժարվելուց, վերջին 7–8 տարիներին թալանում էին հարևան (հայկական) գյուղերը, հրդեհում էին տները, կատարում էին սպանություններ և նման այլ հանցագործություններով ճնշում էին խաղաղ բնակիչներին, իսկ ուղարկված ժանդարմներին դիմադրություն էին ցույց տալիս, այժմ հնազանդության ցանկություն են հայտնել և խոստացել են իրենց հանգիստ պահել...

Իր հանցանքը ընդունեց նաև քուրդ Թաղիրը՝ Օսման օղլու որդին, այն նույն Թաղիրը, որը զավթել էր (հայկական) եկեղեցին Ռաս գյուղում և նրանում ամրանալով՝ 15 տարի չարունակ թալանել էր շրջապատի (հայկական) գյուղերը, կատարել էր այլ չարագործություններ. անցյալ տարի ուղարկված զորքերը, երեքամսյա արշավանքներից հետո, վերադարձել էին ձեռնունայն³:

Թուրքական պաշտոնական մամուլը 1891 թ. մարտի 31-ին գրել է.

– Երեկ Տրապիզոնից ժամանեցին քոչվոր ցեղերից ձևավորված նոր զնդերի սպաներն ու չարքայիները: Նորին մեծությունը սուլթան-

¹ «Հնչակ», 1890, թիվ 6:

² Туня В., Младотурки и Армянский вопрос. 1908–1912, Е. 2004, стр. 91.

³ Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году, Москва, 1896, стр. 42.

նր նրանց տեղավորեց Քեռչքում (Ելզղում)՝ պալատի հարևանությամբ և Դերվիշ փաշային ուղարկեց նրանց հաղորդելու միապետի ողջույնը: Սուլթանը հրամայեց նրանց տեղավորվել նոր զինանոցներում և հետևել, որ որևէ բանի կարիք չզգան¹:

Թուրքական պաշտոնական մամուլը 1891 թ. ապրիլի 3-ին համիդյան զնդերի ստեղծման մասին գրել է.

— Այս երջանիկ զաղափարի (համիդին զնդերի ստեղծման) նախաձեռնությունն և դրա իրականացման մեծ հաջողությունը համար մենք պարտական ենք նորին կայսերական մեծություն սուլթանի իմաստությունն ու հեռատեսությունը... Կազմակերպվելու է 24 գունդ և դրանք բոլորը հավաքագրվելու են էրզրումի և Բիթլիսի վիլայեթներում բնակվող ցեղերից... Ելզղում վերջերս ստեղծվեց հանձնաժողով մարշալ Շաքիր փաշայի՝ սուլթանի գլխավոր թիկնապահի գլխավորությամբ՝ այդ զնդերի կանոնադրությունը մշակելու համար²:

Մուստաֆա Նեղիմը համիդյան հեծելազնդերի ստեղծման մասին.

— Գում Գափուի ղեկավարից հետո սկսվեցին կազմավորվել համիդյան հեծելազնդեր: Վերջնականապես որոշված էր, որ այս զինված կուզակախման գործադրած խայտառակությունները Փոքր Ասիայում, Քրդստանում, հայաբնակ վայրերում չափ և սահման չպետք է ունենային... Բարերախտարար, արաբ և քուրդ ցեղապետներից չատերը, չկարողանալով գուչակել սպասվելիք հետևանքները, խուսափեցին զինվորական լծի տակ ընկնելու երկուդից: Սակայն հետո ամոթով մնացին՝ տեսնելով մտնողների կատարյալ սանձարձակությունն ու անզգամությունները: Որոշ խտրամանկ ցեղապետեր չուշացրին յուզի պես հոսող նվերներ և դրամ ուղարկել Կ. Պոլսի պաշտոնյաներին և ազդեցիկ անձանց: Նրանցից համաձայնություն ստանալով՝ հրեշների պես հարձակվեցին իրենց չուրջը գտնվողների վրա՝ թալանելով այն ամենը, ինչն ընկնում էր ձեռքները...³:

¹ Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году, Москва, 1896, стр. 162.

² Blue Book, Turkey, N I, 1892, p. 32.

³ Մուստաֆա Նեղիմ, Հայ եղևոնր և իմ վկայությունները, Սոֆիա, 1936, էջ 12:

էրզրումի բերդի պետ և յոթերորդ Հրաձգային դիվիզիայի Հրամանատար Աթուկ փաշան Համիդյան գնդերի մասին.

– Բացարձակ արհամարհանքով և վերաբերվում դրանց նկատմամբ... Ես բազմաթիվ Հայտարարություններ ևս արել այն մասին, որ դրանք նույնիսկ ավագակներ չեն, այլ պարզապես թալանչիներ...¹:

Համիդյան գնդապետ Ֆահեդը, որն առանձնանում էր բացառիկ բռնությամբ և դաժանությամբ, ցուցմունք տալով ասել է.

– Ջարագործությունների Հեղինակը ես չեմ, այլ՝ Եկող-գնացող կուսակալները: Եթե նրանց հրամանով ու Հաճությամբ չլինեիր, ո՛չ ես, ո՛չ էլ իմ մարդիկ չէինք Համարձակվի ժողովրդի մեկ շուղին դիպչել: Մեղավորները նրանք են, ովքեր թույլատրեցին կատարել այս ամենը: Հայաստանի մեջ կատարված բոլոր գողությունները, ավագակությունները, ոճրագործությունները կառավարության գիտությամբ ու մասնակցությամբ են տեղի ունենում²:

Թուրք փաշաներից մեկը Բայազետում վալի նշանակվելիս ասել է.

– Գնում ևս Բայազետ վերջնականապես պաշտոնանկ լինելու, որովհետև չեմ կարողանում տանել Համիդե կոչված զաղանների արարքները, քանի որ թագավորի անունը կրող զինվորներին դիմակայելը նույնն է, ինչ թագավորին դիմադրել³:

Թուրք ավագակապետ Մոստիգոյի հետ անգլիացի դիվանագետ Դիլոնի զրույցից մի քաղվածք.

– Հարց. – Ինձ պատմել են, որ դուք հսկայական թվով Հայեր եք սպանել, փախցրել նրանց կանանց, հրդեհել եք նրանց գյուղերը...

– Պատասխան. – (արհամարհանքով) Դե ոչ մի ընդհանուր բան չունի իմ բանտարկության հետ: Ես Հայերին թալանելու համար չէի պատժվի: Մենք բոլորս ենք այդ անում: Ես հազվադեպ ևս նրանց սպանել, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ նրանք դիմադրել են... Եթե ինձ կախեն, ապա այդ կանեն թուրքական պահակակետի վրա հարձակման ու թալանի, ինչպես նաև թուրք գնդապետի կնոջ բռնաբարության համար... Բայց ոչ երբեք Հայերի համար: Նրանք ո՞վ

¹ ЦГВИА, ф. 2000, ош. 1. а. 1006, л. 15.

² Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Հ. II, Երևան, 2008, էջ 21:

³ Պողոսյան Ս., Սասունի պատմություն, Երևան, 1985, էջ 167:

են, որ ես տուժեմ, մենք այնպիսն գործեր ենք կատարել, որոնք կդարձացնեն տերություններին: Մենք Հարձակվեցինք գյուղերի վրա, սպանեցինք նրանց, ովքեր ի գորու էին մեզ սպանել, տներ թալանեցինք, դրամ զավթեցինք, ոչխարներ ու կանանց փախցրինք և ճանապարհորդների վրա Հարձակվեցինք: Մեր գործերը մեծ ու խիզախ էին, և մարդիկ դրանց մասին շատ էին խոսում:

Լսելով այդ «մեծ գործերից» շատերի մասին, որոնցից մի քանիսն արժեցել են 50 մարդու կյանք՝ ես Հարցրի.

– Որե՛կ Հայ երեւիցե ձեզ դիմադրություն ցո՞ւյց տվել է. երբ փախցնում էիք նրա անասունները, կնոջը...

– Ոչ հաճախ: Նրանք չեն կարող, քանի որ զենք չունեն, և նրանց քաջ հայտնի է, որ եթե մեզանից մի քանիսին սպանեն, մյուս քրդերը մեր վրեժը կհանեն, այսինքն՝ Հայերը ոչինչ չեն չափի: Երբ մենք նրանց սպանում ենք, ոչ ոք չի վրդովվում: Թուրքերը Հայերին տանել չեն կարողանում, իսկ մենք նրանց հանդեպ թշնամություն չենք տածում: Մեզ լուկ փող և ավար է պետք, իսկ որոշ քրդեր ուզում են նաև զավթել նրանց հողերը, մինչդեռ թուրքերը տենչում են Հայերի արյունը¹:

Իշխանության կողմից հովանավորություն ստացած քուրդ բեյերի ոտնձգությունների և դաժանությունների մասին վկայում է Մուսաաֆա Նեդիմը.

– Բիթլիսի Մուսա բեյը, որը Բիթլիսի շրջանում ինքնիշխան և բռնակալ մի անձ էր, մի ափ հող չէր թողել ոչ մի Հայի ձեռքում: Մուսա բեյը Հայերին աշխատեցնում էր ինչպես գերիներ: Հայերը համբերությամբ տանում էին բռնությունը, տառապանքն ու քաղցը, սակայն մի անգամ առաջ եկավ պատվի խնդիր, որը եթե նույնիսկ Հյուլի չափ էլ լիներ, Հայերը չէին կարող հանդուրժել: Նրանք անպատիվ ապրելուց պատվով մեռնելը նախամեծար էին համարում: Մուսա բեյը սկսեց ձեռք գցել Հայերի կանանց ու աղջիկներին: Մի կույսի առևժանգելը և իր հպատակ մի քրդի հետ ամուսնացնելը զրգուցեց Հայերին: Հայերը օգնության կոչեր ուղարկվեցին ամենուրեք, եվրոպական լրագրերին ու դեսպաններին: Դեսպաններն ու եվրոպական մամուլը ստիպեցին սուլթան Համիդին պարզելու իրողությունը: Մուսա

¹ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, Москва, 1897, ч. II, стр. 24–29.

բեյին հսկողության տակ Պոլիս բերեցին: Հարցը հանձնեցին արդարադատությանը: Այնուամենայնիվ, չցանկանալով Մուսա բեյին ճգմել հայերի պատճառով, մինչև դատավարության սկսվելը նրան հյուրընկալեցին Սկյուտարի կառավարիչ քուրդ Բահրի փաշայի պալատում... Բահրի փաշան անուս, տգետ, խորամանկ մի մարդ էր, որն իր այդ պաշտոնին հասել էր խարդախության ու խաբեության միջոցով... Մի առավոտ պալատ հասավ Մուսա բեյի փախուստի լուրը: Վախենալով եվրոպայից՝ Արդուլ Համիդը հուղվեց: Անմիջապես բոլոր կողմերը հրաման ուղարկվեց նրան ձերբակալելու համար... Վերջապես Մուսա բեյին ձերբակալեցին էնկյուրիի կուսակալությունում և Պոլիս բերեցին: Քննությանը ապացուցվեց, որ նրա փախուստը կազմակերպվել էր Բահրի փաշայի օգնությամբ՝ մեծ կաշառքի գնով... Մուսա բեյը՝ Թափե, իսկ Բահրի փաշան՝ Ալբանայի Փրիշթինա գավառ աքսորվեցին: Տարօրինակ է, որ Բահրի փաշան իր աքսորավայր Փրիշթինայի մութեսարիֆ և ապա Աղանայի կուսակալ նշանակվեց...¹:

Համիդիե կապիտան Իզրիսը Համանչեյի հայերին ասել է (1892 թ.).

– Առանց խոսք իսկ արտասանելու ձիերիս համար խոտ բերեք, թե չէ ձեզ կգնդակահարեն:

– Սակայն խոտ չկա և քեզ համար մենք այն ստեղծել չենք կարող,– պատասխանեցին հայերը:

– Որ այդպես է, մեռեք,– բղավում է կապիտանն ու տեղնուտեղը սպանում հայերին²:

Քուրդ բեյերը, երբ իրար հետ թշնամանում էին, ասպատակում էին հակառակորդին պատկանող հայկական գյուղերը: Այսպիսի մի դեպքի մասին է վկայում Թուրք պատմաբան Ջևդեթը.

– Վանի բերդապահ Մուհամմեդ Դերվիշ փաշան Մուշի սանջակի մութեսարիֆ միրմիրան Սելիմ փաշայի դեմ ունեցած թշնամության պատճառով և վրեժ լուծելու նպատակով Սևրքի աշիրեթին նրա դեմ էր գրգռել. Վանի վիլայեթից որոշ մարդկանց և հպատակ մի քանի աշիրեթների իր շուրջն էր հավաքել և Սևրքի–Արդուլահ օղլու Սուլեյ-

¹ Մուստաֆա Նեդիմ, Հայ եղեռնը և իմ վկայությունները, Սոֆիա, 1936, էջ 12–14:

² Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году, Москва, 1896, стр. 336.

մանին բազմաթիվ քրդերով Մշո սանջակի Բուլանրիս կոչված վայրն էր տարել և այն կողոպտել տվել: Սելիմ փաշան էլ փոխադարձաբար Զրփյաք-Շելյիս անունով անձի ղեկավարությունը բազմաթիվ քուրդ զինվորներով կողոպտել էր Վանի էյալեթին ենթարկվող Աղլջևազի գավառը¹:

1892 թ. վերջերին Կեսարիա, Մարզվան, Ցոզղաթ, Սեբաստիա և մի շարք այլ քաղաքներում տարածված հայտարարություն.

– Օսմանցիներ, հասել են Արդուլ Համիդ բռնակալի թագավորության վերջին օրերը, որը անպատվել է իսլամության անունը և կեղտոտել է Օսմանի սուրբ գահը:

Այդ բռնակալը հափշտակել է կայսրությունը, ավերել է մեր սիրած հայրենիքը և կառավարության գլխին մնալու համար, մեր ամենալավ հայրենասերների արյունն է հոսեցնում:

Այդ գործերի համար վրեժխնդրության ձայնը բարձրացել է մինչև երկինք:

Գործելու ժամը հասել է: Իսլամի միլիոնավոր հավատարիմները, որ ազատ կերպով ու առաջադիմելով ապրում են մեր ուժեղ տերության ձևով տակ, գալիս են ձեզ օգնության: Եղեք քաջարի...²:

(1893 թ.) Մշո կառավարիչ Ղասրբ փաշան հանձնարարում է հայկական գյուղերում խուզարկություններ կատարել և զենք գրտնել, սակայն թուրք սպա Ռեչիդը Ավզուտ գյուղում զենք չի գտնում և վերադառնալով՝ զեկուցում է կառավարչին.

– Դուք ինչպե՞ս եք համարձակվում պնդել, որ իմ ունեցած տեղեկությունները կեղծ են: Անմիջապես վերադարձե՛ք և գտե՛ք զենք: Առանց զենքի՝ չհամարձակվեք վերադառնալ,– բղավում է Ղասրբ փաշան:

Ավզուտ գյուղում այս անգամ էլ զենք չգտնելով՝ Ռեչիդը գյուղի տանուտիրոջը ասում է.

– Ինձ ուղարկել են գտնելու թաքցրած զենք: Ասեք որտե՞ղ է:

– Մենք որե՛կ զենք չունենք,– պատասխանում է տանուտերը:

– Լավ, այժմ լսեք: Ես պետք է այստեղ զենք գտնեմ, անկախ նրանից՝ դուք այն ունեք թե ոչ: Առանց զենքի ես վերադառնալ չեմ

¹ «Թարիխի Զեղեթ», Հ. IX, Ստամբուլ, 1871, էջ 64 (արաբատառ թուրքերեն):

² «Հնչակ», 9-րդ սեպտեմբերի, 1892 թ.:

կարող: Եթե դուք ինձ որևէ գեներ չտանք, ես իմ մարդկանց հետ տեղավորվելու եմ ձեր գյուղում: (Իսկ դա նշանակում էր թալան):

... Ձուներ՝ գնացեք գտեք կամ էլ գողացեք, ինչ ուզում եք արեք, միայն թե ճարեք, — սպառնում է թուրք սպան:

(Հայերը հարկադրված են լինում հարևան քրդերից հրացաններ գնել ու տալ Ռեշիդին)¹:

Տրապիզոնի բնակչությունը հարկահավաքների կեղեքումների դեմ Բ. Դուռ բողոքելուց հետո, երբ տեսնում է, որ ոչ մի օգուտ չի տալիս, նամակ է գրում Գերմանիայի կայսր Վիլհելմին (այս նամակի գաղափարը առաջարկել է Ռիզայի մութեսարիֆը 1894 թ.).

— Կա՛յսր, Դուք մեր սուլթանի մտերիմ բարեկամն եք, խնդրում, աղաչում ենք Ձեզ միջնորդել նրան, որպեսզի զործադրել տա այն օրենքը, որը ինքն է գրել... Հարկահանները կողոպտում են մեզ՝ հակառակ բոլոր օրենքների: Իսկ եթե մեզ չպետք է ազատեք այս անտանելի վիճակից, ապա աղաչում ենք տեզ պատրաստեք, որ գաղթենք այստեղից և հեռանանք...²:

Նիկոմիդիայի թուրք դատավորի կարծիքը Օսմանյան կայսրության ապառաչի մասին (1896 թ.).

— Վաղ թե ուշ անհազ եվրոպական տերությունները մեզ Կ. Պոլսից արտաքսելու են, գիտենք նաև, թե ուր ենք գնալու... Հավաքվելու ենք Երուսաղեմի կողմերում: Եվ այնտեղ գնալուց հետո մեր երկրի ազգերը մեր չուրջն ենք հավաքելու, և այդ ժամանակ Մուհամեդը և Հիսուսը պիտի գան...³:

Սեբաստիայում կառավարչական գնդի հրամանատար Մահմեդը ցուցադրաբար մի հայ սպանելով, ասել է.

— Ահա օրինակ ցույց տվի... Վստահ եղեք, որ հայ ցեղը ոչնչացնելու կայսերական իրադն կա⁴:

¹ Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году, Москва, 1896, стр. 351–352.

² Ռաժակ, Հարկերի Տաճկա-Հայաստանում, Բաքու, 1904, էջ 73:

³ Տեր-Միքայելյան Գ., Հայն ու թուրքը և Արևելյան խնդիրները, Կահիրե, տարեթիվը բացակայում է, էջ 17:

⁴ Lepsius J., L'Arménie et l'Europe, Lausanne, 1896, p. 140.

Սեբաստիայի վալին հայերին սպառնում է՝ ասելով.

– Հայե՛ր, հանգիստ մնացեք, իղուր հույսեր մի կապեք Անգլիայի կամ ուրիշների հետ: Մենք արդեն գիտենք Եվրոպայի հետ վարվելու եղանակը: Եթե հարկ լինի, Անգլիային էլի մի բան կտանք, ինչպես 1878 թ. տվեցինք Կիպրոսը և ձեր բոլորի հոգին կհանենք...¹:

Սեբաստիայի կոտորածների հաջորդ օրը իշխանությունն այն դադարեցրեց՝ ասելով.

– Երևկ մահմեդականի պարտքը պարտավորեցնում էր սպանել, և թալանվածը նրա պարգևատրությունն է, իսկ այսօր պետք է ամեն ինչ ավարտվի²:

Երբ ժողովուրդը Սեբաստիայի վալիից պահանջում է զորք հանել և կոտորածները դադարեցնել, ապա վերջինս հանում է մի հեռագիր և ասում.

– Մի քանի սրիկաներ են կովում, դրա համար ինչո՞ւ զորք հանեմ... 24 ժամ պետք է կոտորեն, թալանեն: Դրանից հետո միայն կառավարությունը զորք կհանի և խաղաղություն կվերահաստատի³:

Թուրք կայմակամը և շեյխ Մեհմեդը քուրդ ցեղապետերին գրել են.

– Ջնջե՛ք բոլոր որդերին... Եթե Մուհամեդի իսկական հավատացյալներից եք, հավաքեք ձեր բոլոր մարդկանց և սկսե՛ք հայ գյուղերը թալանել, այրել ու սպանել: Այդ գյավուրները աշխատում են տիրանալ այս երկրին և ձեր տները դառնալ: Ժամանակն է գործելու: Դրանց արմատները չորացրեք. ոչ մի հայ թո՛ղ չմնա⁴:

Մի առիթով սուլթան Աբդուլ Համիդը կատաղություն մեծացրեց՝ ասելով.

– Սասո՛ւն, Սասո՛ւն՝ հրաբուխի բերան, խառնարան, պետք է մաքրե՛լ այդ հրաբուխը⁵:

¹ «Մշակ», 1895, թիվ 67:

² Les massacres d'Arménie, Paris, 1896, p. 226.

³ «Դրոշակ», 1896, թիվ 3:

⁴ «Հնչակ», 1984, թիվ 11:

⁵ **Պետոյան Վ.**, Սասունն անցյալում և Սասունի աղատագրական շարժումները, Երևան, 2005, էջ 112:

Արդուլուահաման բինբաշին, որը 1894 թ. հուլիսին զորքերի գլուխն անցած մտնում է Սասուն, կանգ է առնում Շենիկ գյուղում և 16 օր ապրում Հայերի հաշվին՝ ամեն օր ստանալով 16 ոչխար, 21 փութ ալյուր, 1,5 փութ յուղ, 2 փութ պանիր, 80 հավ, 18 փութ գարի և 30 աման սեր, հրամայել է:

— Հարկ չվճարողների հագուստները հանել, վերցնել տնային կահ-կարասին ու վաճառել, դատարկել հացահատիկի հողերը (վերցրածի համար որևէ փաստաթուղթ չտվեց): Յուրաքանչյուր ունեոր գյուղացի չարչարանքը թող հատուցի 150 դուրուչով: Սուլթանի ներմանն արժանանալու համար սասունցիները պարտավոր են լրացուցիչ հատուցել¹:

Սուլթան Արդուլ Համիդը Ձեքի փաշային հեռագրում է.

— Քուրդիստանի կողմերում աշիրեթների միջև ծագած խռովությունները հանգստացնելու և մի քանի ապստամբ ցեղերի ղսպելու համար հրամայում եմ՝ Ձեքի փաշային մի քանի վաշտերով գնալ այդ կողմերը և բնաջնջել Սասունի և չրջակայքի բովանդակ Հայերին...²:

Ձեքի փաշան Տարոնում մահմեդականներին Հայերի դեմ հանելու համար հայտարարել է.

— Սասունը ապստամբել է սուլթանի դեմ՝ հարկ չի՝ վճարում. ուստի պետք է մոխրակույտի վերածենք Սասունը³:

Բիթլիսի վիլայեթի վալի Հասան Թահսին փաշան Գելիեզուզանում բարձրացել է մի գերեզմանաքարի վրա, դուրս է բերել սուլթանի ֆերման, կախել կրծքից և մի էֆենդիի քարտուղարի կարգադրել կարդալ այն.

— Այն ատելի գյուղերը, որոնք մեղադրվում են ըմբոստություն մեջ հիմնահատակ կործանել...⁴:

¹ Лазарев Я. А., Причины бедствий армян в Турции и ответственность за Сасуна, Тифлис, 1895, стр. 31–32.

² Պոյաճեան Գ., (Ժիրայր), Ելտրդէ Սասուն, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 160:

³ Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Հ. I, Երևան, 2008, էջ 474:

⁴ Սպիրով Դ., Հայերի սարսափելի կոտորածները (1894–1896), Երևան, 1997, էջ 41:

Բիթլիսի վալի Հասան Թահսի փաշայի ճառը Գեղիեզուզանում.

– Կարևորություն չցուցարե՞րե՞լ ոչ մեկի և ոչնչի նկատմամբ: Դուք ինչ որ անում եք, անում եք սուլթանի և մարզարևի համար¹:

Ջեքի փաշան Սասուն էր բերել շեյխ Մահմեդին, որն էլ խուժանին կոչ էր անում.

– Ո՛վ իսլամի զավակներ, գյավուրի կնոջն ու աղջկան առևանգելը արդար գործ է, նրանց եկեղեցիները քանդելն ու այրելն աստվածային գործ է: Ձեր թափած արյան չափ հուրի ու փերի պետք է առնեք²:

Ջեքի փաշայի ուղերձը և սուլթան Համիդի նամակը քուրդ մեծապետներին.

– Հարգելի՛ պետեր, մեր քուրդ հայրենակիցնե՛ր, Ելդրզից ձեզ շատ-շատ բարևներ մեր Վեհափառ Փադիշահի՛ ողջ մուսուլմանների Մեծ Ոսլիֆի կողմից: Հինգ հարյուր տարի մեր սուլթանների գթության և արդարությունյան շնորհիվ հարուստ կյանք վարող հայ ժողովուրդը, օտարների կողմից խաբված և ապերախտության ախտով վարակված, ապստամբության դրոշ է պարզել մեր օրինավոր, նվիրական ու հավերժական տերության դեմ: Հույների, ռուսիների, սերբերի, բուլղարների և ուրիշ անհավատ ու թշնամի ժողովուրդներից քաջալերված՝ ինքն էլ է ուզում ինքնավարություն... Ռուսաստանի հպատակ կովկասաբնակ հայերը գաղտնի դաշինք են կնքել Թուրքիայում ապրող իրենց կրոնակիցների հետ և ահագին զինվորական պատրաստություններով պիտի ներխուժեն սահմանագլուխ, պիտի կրակի տան Քրդստանի բոլոր գյուղերը, պիտի ջնջեն քուրդ անունը... Այս հայերը՝ մեր ցեղի և կրոնի ոխերիմ թշնամիները, վաճառականությունը, երկրագործությունը և երկրի ամբողջ հարստությունն իրենց ձեռքում առած, քանում են իսլամի ժողովրդի արյունը: Գաղթականության պատրվակով, ապաստանելով Եփրոպայի և Ամերիկայի բարգավաճ ու փարթամ կենտրոններում՝ բոլոր մեծ տերությունների քրիստոնյաների վրեժխնդրության են զրգռում մուսուլմանների և մասնավորապես՝ քուրդ ազնիվ ու քաջամարտիկ ցեղի դեմ՝ որակելով նրան մարդասպան, գող, ավազակ, բարբարոս... Եթե

¹ Սպիրոս Դ., Հայերի սարսափելի կոտորածները (1894–1896), Երևան, 1997, էջ 41:

² «Հնչակ», 1884, թիվ 2:

այսպես թողնենք այս վիճակը, ապա չատ չանցած՝ մի քանի տարվա ընթացքում երկրագնդի երեսին Քրդստան անունով անգամ մի հողակտոր չի մնա... Վաղը այս անկրոն ազգը կգրավի այս երկիրը, կվտարի կամ բռնի քրիստոնյա կղարձնի բոլոր քրդերին...

Ահա՛ նորին Կայսերական Վեհափառություն կամքը. «Քուրդ ազնվազարմ ցեղի պատվական պետեր, կոչ եմ անում ձեր ազնվազարմ շեյխերի ասպետական ոգուն և հավատարմության անկեղծ զգացումներին և ձեր աջակցությունն ու գործնական օժանդակությունն եմ խնդրում՝ ներկա տազնապային իրավիճակում. գործադրելու ելլողի բարձրագույն հրահանգները, որոնք մինչ այս արդեն ձեզ պետք է հայտնի լինեին... Ուրեմն, կազմ ու պատրաստ եղե՛ք պատասխանելու առաջին իսկ ազդանշանին: Ձեր և համիդյան զեղերի պետերի խոհանությունն է մնում կարգադրել յուրաքանչյուր ցեղախմբերի մասնակցությունը մոտավորապես ղեկավարին: Ձեզ կարողություն, ձեր զենքերին՝ փառք և ձեր ցանկություններին լիակատար հաջողություն եմ մաղթում...»¹:

Սուլթանի քարտուղար Սուրեյա փաշան Աբդուլ Համիդին տեղեկացնում է Ջեբի փաշայի հեռագրի մասին, ուր գրված էր.

— Եվրոպական թերթերի թղթակիցներից ոմանք թափառում են Սասունի կողմերում և ղեկավարը խեղաթյուրելով՝ հեռագրեր են ուղարկում արտասահման: Ոնցրում եմ՝ ինձ արտոնություն տալ երկրից վտարելու անգլիական թերթերի թղթակիցներին, որոնք իրենց հոտառությամբ կարողանում են ամեն ծածուկ անկյուն սողոսկել, ամենաչնչին ղեկավարն անգամ քննել, նույնիսկ՝ ստոր, կաշառակեր պաշտոնյաներից պետական գաղտնիքներ կորզել... Ոնցրում եմ, որ ելլողից ամենախիստ հրամանները տաք մայրաքաղաքի ու ծովազրյա քաղաքների անցագրի և նավամատուցի պաշտոնյաներին, որպեսզի ամեն ջանք գործադրեն կասկածելի որևէ մեկի՝ երկիր մտնելը կանխելու համար...

Սասունում ղեռ անպատիժ գործում է հնչակյան մի պետ՝ Մուրադ կոչեցյալը, որը ենթադրվում է՝ բժշկական վարժարանից փախած ուսանողն է... Առաջին արյունոտ ընդհարումը աշիրեթների պարտությունից՝ ավարտվեց՝ չնայած հայերի սակավաթիվ լինելուն. մեկ հայի

¹ Պոյաճեան Գ. (Ժիրայր), Ելտրդէ Սասուն, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 192–194:

դիմաց 20 քուրդ՝ չհաշված մերոնք... Երկրորդ հարձակման հրամանը տրված է Մուշի կառավարչին՝ վճռական հարված հասցնելու Սասունի ապստամբ գյուղերի բնակիչներին...¹:

Ձեքի փաշան Սասունի կոտորածից հետո հեռագրում է սուլթանին.

– Կայսերական հրամանը գործադրված է ամբողջովին, Սասունի և շրջակայքի մեջ անդորրությունը կատարյալ է²:

«Դեյլի Թելեգրաֆի» Թղթակցին քրդերը ասել են.

– Մենք նույնքան մահմեդական ենք, որքան ուրիշները, և հասկանալի է, որ մեզ էլ բաժին պետք է հասնի քրիստոնյայի աշխատանքից... Մենք ապրում ենք մեր սրով ու դաշույնով, և անհրաժեշտ է, որ մեկն աշխատի, որպեսզի մենք արմատիք, յուղ, մեղր և ոչխարներ ունենանք: Այդպես որոշել է մարգարեն և նա գիտի թե ինչու: Քրիստոնյաները դրա համար գոյություն ունեն... Նրանք պարտավոր են մեզ համար աշխատել, որովհետև գյավուրներ են: Միշտ այդպես է եղել և այդպես էլ կմնա... Չէ՞ որ մենք նրանց պաշտպանում ենք... Գյուղից դուրս գնալիս մեր միակ նպատակն է ավար ձեռք բերել՝ լավ կարպետներ, փող, տավար և սիրուն կին... Մենք ինքներս Սասունի ղեպքերի ժամանակ փախսցրել ենք մի քանի կարպետ և գորգ: Մի երկուսն էլ չնչին գնով վաճառեցինք: Մի քանիսն էլ տանն են... Մեր մեծավորը շատ-շատ ունի...

Մորթելն ու սպանելը գուցե և անախորժ են, բայց դրանցում ահագին զվարճություն կա... Քրդի սիրտը երկնաքարի նման կարծր է... Մինչդեռ թուրքինը՝ շատ նուրբ, դժոխային և հաշվենկատ գազանություն է: Թուրքը սառը, ժպիտը դեմքին, դավաճան, զգույշ ու նենգ է: Նա բարեկամաբար կարող է աջ ձեռքը մեկնելու պահին ձախով մերկացնել դաշույնը: Դրան հակառակ՝ քուրդը տաքարյուն է, վառվռու, ամենհին նրա անգթությունը չի ծագում նպատակին հասնելու ձգտումից: Հայաստանում քուրդը կռանի, իսկ հայը՝ սալի դեր է խաղում: Հայերը բնակվում են հարթավայրում, իսկ քրդերը՝ սարերում, բացի Բևեռիկից ու Սիլվանից³:

¹ Պոյաճեան Գ. (Ժիրայր), Ելտրդէ Սասուն, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 220–221:

² Նույն տեղում, էջ 1302:

³ «Daily Telegraph», 3-րդ ապրիլի, 1895 թ.:

Քուրդ աղաներից մեկը վկայում է.

– Անցած տարի Սասունի կոտորածի համար կառավարությունից Հեռագիր եկավ մեզ, թե մեր բոլոր հեծյալների բաղմունքամբ և զենքով զնանք Սասունի հայերի վրա և կոտորենք, որովհետև թագավորի հրամանն է: Եթե չզնանք, համիդությունից զրկվելու ենք, մեր տները թալանելու են, և ինքներս մաշվելու ենք բանտերում: Բայց մենք կարևորություն չտվինք և չզնացինք: Հիմա նոր հասկացանք, թե ինչու անցյալ տարվա հոկտեմբերին Ալայ բեյը զորքերով մեր տներն ավերեց, եղած-չեղածներս տարավ և մեզ բանտ ուղարկեց...¹:

Մի քուրդ Սասունի ֆիդայիների մասին.

– Մենք 2000 հոգի էինք... Հայդուկները 70 հոգուց ավելի... Մեզ հաջողվեց նրանց իջեցնել լեռներից ու զցել բաց դաշտ... փախչելու ոչ մի հնար չունեին: Բայց որքա՛ն զարմացանք, երբ այդ ֆիդայիներից չատերը, երբ մենք կրակ բացեցինք, ամենայն սառնասրտությամբ ու հանգստությամբ հանեցին իրենց թաչկիհակներն ու սկսեցին պարել կլոր պար: Տեսնելով արհամարհանքը ղեպի մեր զնդակները՝ ականազաղարեցրինք հրաձգությունը և ապչած նայում էինք այդ տարօրինակ մարդկանց²:

Էրզրումից քուրդ Հաջի Ղազարը պատմում է սասունցիների մասին.

– Մուշի դաշտում ապրող ժողովուրդը խեղճ է, ոչ զենք ունի, ոչ պաշտպան: Հայը զենք կրելու համար պիտի թուղթ ունենա փաշայից: Սասունցիները քաջ են, քրդերն ու թուրքերը նրանցից վախենում են: Սասունի հայերը միայն հայերեն են խոսում, պասը պինդ են պահում: Նրանք չեն թողնում, որ քուրդը կամ թուրքը վնասի իրենց: Եթե նրանցից մեկին քրդերը սպանեն, ապա սասունցիները մեկի տեղը Հիսուն քուրդ կջարդեն: Եթե մի հայ փախավ կառավարությունից նրանց մոտ, նրանք կպահեն և չեն մատնի: Թուրքերը չեն խառնվի նրանց գործերին³:

¹ «Հնչակ», 1895, թիվ 14:

² «Դրոշակ», 1896, թիվ 4:

³ Սարգսյան Լ., Այց թուրքական Հայաստան, Թիֆլիս, 1890, էջ 144–145:

Մի թուրք սպա Սասունի կոտորածների ժամանակ ասել է.

– Մենք ժանտախտն ենք Ասիայի: Եթե մի հզոր զենք մեր ուղին չկանգնեցնի, ոչնչացնելու ենք ստորացված ազգերին¹:

Թուրք զինվորները հաճախ խոստովանում էին.

– Մենք տեսել ենք Սասունի կոտորածները, հիմա էլ սա (էրզրու-մի կոտորածները) տեսանք: Եթե այս բոլորը մարսենք, ուրեմն Աստված գոյություն չունի²:

Թուրք պաշտոնյաները հայերին սպառնում էին ասելով.

... Պետք է ղեկավարների ժողովին ներկայանաք և ասեք այն, ինչ կպատվիրենք և եթե այս անգամ էլ մերժեք, գիտցած եղևք, որ կյանք-ներդ ձերը չէ և հավերժ կորած եք: Միաժամանակ... նշան և պատիվներ կստանաք, եթե մեր խոսքերին ունկնդրեք³:

Սասունի կոտորածից հետո սուլթան Համիդն իր քարտուղար Սուրեյյա փաշային ցուցադրաբար հանդիմանեց խիստ հեռագրեր ուղարկելու համար.

– Ես ասել եմ խիստ, այլ ոչ թե կոտորած սարքել: (Սուլթանն այս ղեպքում էլ խարում էր, և Սուրեյյան հարկադրված եղավ անգլիական ղեկավարներին տանել սուլթանի ստորագրությամբ հայերին կոտորելու մասին հրահանգը, ինչը և պատճառ հանդիսացավ նրա «Հան-կարծակի մահվան»)⁴:

Թուրք պատմաբան Օսման Նուրին Սասունի 1894 թ. ղեպքերի մասին գրում է.

– Բ. Դուռը այնպես էր նկարագրում, թե իբր հայերը հրաժարվում էին հարկեր վճարելուց և ինքր հարկադրված եղավ զորքեր ուղարկել, բայց զրանք ղեկ տեղ չհասած, հայերն ապստամբելու նպատակով արդեն այրել էին իրենց գյուղերն ու ավանը և քաշվել սարերը: Մինչդեռ քննիչ հանձնաժողովն այդ փաստը հերքում է: Հա-

¹ Սելան (Արշակ Մատոյան), Հուլիս-Փիրատ, Թիֆլիս, 1904, էջ 7:

² Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանությունը պատմություն, Հ. I, Երևան, 2008, էջ 598:

³ Պողոսյան Ս., Պողոսյան Կ., Ինձ բաժն տվեք, Երևան, 1990, էջ 137:

⁴ Hatırat-ı sadr-i esbak Kâmil paşa, Kastantinya, 1329, s. 180 (արաբատառ): Hilmi Kâmil Bayur, Sadrazam Kâmil paşanın siyasi hayatı, Ankara, 1954, s. 173.

մաձայն զեկուցագրի՝ քաղաքացիական և ռազմական իշխանությունների հրամանով քրդերը հարձակվել էին հայկական գյուղերի վրա, բայց հետ էին մղվել, որից հետո էին միայն բանակային ուժեր ուղարկվել: Այդ ժամանակ զինվորներն այրել էին գյուղերն ու բազմաթիվ մարդկանց կոտորել: Հայերի վրա քրդերի հարձակումն ուներ ածանցիկ նշանակություն, քանի որ այդ հարձակումների հրամանները տվել էին տեղական պաշտոնյաները, որոնց ձեռքին քրդերը գործիք էին: Հետաքննիչ հանձնաժողովը նաև արձանագրել է, որ պետության հանդեպ հայերի կողմից որևէ դատապարտելի արարք տեղի չի ունեցել: Եթե նույնիսկ հայերը կառավարության դեմ ապրտամբած լինեին, միևնույնն է, դրա համար ամբողջովին պատասխանատու էին իշխանությունները, քանի որ ոչինչ չէին ձեռնարկել հայերի ու քրդերի միջև խառնակությունները կանխելու համար: Գյուղերն էլ հրդեհել էին ոչ միայն քրդերը, այլև ղորքը¹:

Թուրքական «Սաբաշ» թերթը Սասունի 1894 թվի կոտորածների մասին.

— Կայսերական կառավարությունը դարեր ի վեր իր հպատակների հանդեպ առանձնահատուկ արդարամիտ է եղել... և բոլորն էլ նրա զթություն հովանու տակ բարգավաճում ու խաղաղ ապրում էին...

Կայսերական կառավարությունն իր պարտականություններն բերմամբ հետևում է, որպեսզի երկրի թե՛ մոտ և թե՛ հեռավոր մասերում խաղաղությունը և անվտանգությունը չխախտվեն: Օրինակ՝ Տալվորիկում և այլ վայրերում, խռովարարների ղրդումով, առանձին անձինք համարձակվեցին խաղաղությունն ու անդորրությունը խանգարել: Սուլթանական զորքերը պարտադրված էին ապահովել խաղաղությունն ու անդորրությունը և օրենքի սահմանում պատժել ու կարգի բերել խռովարարներին: Խառնակչություններ չտարածելու համար կայսերական կառավարության կողմից հատուկ միջոցներ ձեռնարկելը հպատակասիրության ամենամեծ փառքն է, ինչի ապացույցներն են խռովարարների այն ձեռնարկները, որով ձգտում են սատանայական պատրանքներով խաբել խաղաղ ու հավատարիմ հպատակներին²:

¹ Օսման Նուրի, Սուլթան Համիդ II-ն ու նրա իշխանության շրջանը, Հ. Բ., Կ. Պոլիս, 1909, էջ 827–828 (արարատառ թուրքերեն):

² «Նոր կյանք», 1894, թիվ 217:

Թուրք քաղաքական գործիչ Ջևադ փաշան Սասունի կոտորածի մասին.

– Օտար մամուլում Հայկական խնդիրների վերաբերյալ քարոզչությունը հետևանք է արտասահմանում բնակվող Հայերի բանասարկությունների: Անհնար է հավատալ, որ կայսերական գործերը նման (Սասունի) խստություններ գործադրած լինեն¹:

Եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչներին ուղարկված Բ. Դոան «Պաշտոնական զեկույցը» Սասունի իրադարձությունների մասին.

– Վերջերս մի քանի եվրոպական թերթեր հրապարակեցին ճշմարտության հետ որևէ առնչություն չունեցող լուր՝ Սասունում օսմանյան գործերի կողմից մի քանի Հայկական գյուղեր ավերելու և այդ ընթացքում Հայերի սպանությունների մասին...

Սասունում բնակվող կայսերական հպատակները ինչպես նախկինում, այնպես էլ հիմա, միանգամայն խաղաղության և հանդարտության մեջ լինելով, իրենց գործերով էին զբաղված, սակայն մի շարք Հայ ավազակներ, խաբվելով խռովարարներից, Տալվորիկի ու նրա մերձակա չրջաններում հարձակվել են ու մարդ սպանել, ավարառություն կատարել, կողոպտել, թալանել, ճանապարհները կտրել և անվտանգությունն ու խաղաղությունը խանգարող ավազակություններ արել: Այդ խռովությունը զսպելու համար կառավարությունը, բնականաբար, անհրաժեշտ միջոցների դիմեց 4-րդ զորաբանակից հարկ եղած թվով զինվոր ուղարկեց և խռովության առաջն առավ: Երբ խաղաղությունը վերահաստատվեց, զինվորները ետ ուղարկվեցին իրենց տեղերը...

4-րդ բանակի մուշիրը և Բիթլիսի կուսակալը ծանուցել են, թե քրդերը որևէ միջամտություն չեն կատարել և ինչպես վերևում ասվեց, մի քանի Հայ ավազակներ իրենց անվայել են պահել... Որպեսզի վերոհիշյալ ավազակների այդ ասպատակությունների վերաբերյալ քննություն կատարվի, ստեղծված է մի հանձնաժողով, որի մեջ մտնում են կայսերական թիկնապահ Ֆերիդ Աբդուլահ փաշան, Պուսի էնեիետ Սանդզիի տնօրեն էոմեր բեյը, ներքին գործերի նախարարության լրատվական գիվանի առաջին քարտուղար Մեջիդ Լֆենդին և կայսերական անձնական սպայակույտի միրլիվա Հաֆիզ Թեֆիզ փաշան: Այս հանձնաժողովը մինչև չաբաթվա վերջը չոգենավով

¹ «Նոր Դար», 14-րդ դեկտեմբերի, 1894 թ.:

ճամփա է ելնելու... Կառավարությունը երբեք պատշաճ չի կարող համարել իր արդար և զթափրտ հովանու տակ հավասար վիճակում պաշտպանված հպատակների հանդեպ յրազրերի հրապարակած նման դեպքերը և ճշմարտությունը չհամապատասխանելու համար հերքում է այդ հրատարակությունները¹:

Քյամիլ փաշան Արդուլ Համիդին խորհուրդ է տալիս Սասունի կոտորածի վերաբերյալ.

— Սասունի դեպքերը, ավելի չուտ այնտեղի ապստամբության ճնշումը, հայերի կողմից այնպես են ուռնացվել և անզլիական մամուլում այն աստիճան դաժանություններ են նկարագրվում, որ այդ հրապարակումները չէին կարող ազդեցություն չգործել ոչ միայն Անգլիայում, այլև այստեղ՝ Օսմանյան կայսրության տարրեր հպատակների չըջաններում... Եթե այժմ որեիցև հրատապ բան կա անելու, ապա Հետաքննող Հանձնաժողովի ղեկույցի շտապ հրատարակվելն է Անգլիայում, որպեսզի հանդարտեցվի ընդհանուրի տրամադրությունը: Եվ այդ հանդարտեցման նպատակին հասնելու համար բավական է, որ հիշյալ ղեկույցը հրապարակվի օտար պաշտոնյաների ստորագրությամբ²:

Թուրքական «Սաբահ» թերթը Սասունի դեպքերի մասին 1894 թ. նոյեմբերի 11-ին գրել է.

— Նորից գործ է մեկնել ապստամբության վայրը չարագործներին հալածելու համար, ինչից էլ կարելի է ենթադրել, որ Սասունում ընդհարումները չարունակվում են: Լեռնաշխարհ տանող ճանապարհները փակ են: Այսինքն՝ Անդոկի ու Տալվորիկի անկումը չնշանակեց ռազմական գործողությունների ավարտ: Սասունցին, ապավինած հայրենի լեռներին, փոքր ու մեծ խմբերով չարունակելու է մարտնչել իր օջախն ավերող, իր արյունը հեղող ջարդարար թշնամու դեմ³:

Սուլթան Արդուլ Համիդ II-ի և անգլիական դեսպան Ֆիլիպ Քլերիի զրույցից.

— 4. Պոլսում Անգլիայի մեծ դեսպան սըր Ֆիլիպ Քլերին պաշտոնական համազգեստով ժամանել էր Ելզըզ սուլթան Արդուլ Համիդի

¹ «Մուրճ», 1894, թիվ 11-12:

² Uzunçarşılı H., II Abdul Hamid devrinde Kâmil paşa, "Belleten", 1955, № 78, s. 227.

³ «Նոր Դար», 1894, թիվ 197:

Հետ կարևոր տեսակցություն ունենալու համար: Այս տեսակցություններն անխորհրդ օրը ղեսպան Ֆիլիպ Քրրրիի և մեծ եպարքոս Ջեաղ փաշայի, արտաքին գործերի խորհրդական Տատյան Հարություն փաշայի միջև տեղի ունեցած տեսակցության շարունակությունը պետք է լինեն: Սուլթան Համիդը հոտնկայս սպասում էր Անգլիայի վեհապետ թագուհու կառավարության ներկայացուցչին: Տեսակցությանը ներկա էր միայն կայսրության Ա. քարտուղար Սուրեյա փաշան:

— Վեհափա՛ռ, Նորին Վեհափառություն կառավարության արտաքին գործերի նախարարի հրահանգների համաձայն՝ երեկ շտապեցի դիմել Բ. Դուռ, որպեսզի պաշտոնական տեղեկություններ ստանամ ոչ միայն Մուշի ու Սասունի, այլև Հայաստանի մյուս վայրերում տեղի ունեցող ղեպքերի վերաբերյալ,— ասաց ղեսպանը:

— Մե՛ծ ղեսպան, առաջին անգամ է, որ պաշտոնական անձնավորության անունից լսում եմ մի բառի գործածություն, որը երբեք իրավունք չունի գոյություն ունենալու: Այնպես չէ՞,— ասաց Համիդը՝ հոնքերը խոփոկելով և դեմքին ղժգոհության արտահայտություն տալով:

— Վեհափա՛ռ, սխալվում եք, այդ բառը դիվանագիտական աշխարհի բառարանի մեջ Բեռլինի վեհաժողովից հետո գործածվում է,— ասաց ղեսպան Քրրրին:

— Ինչպե՞ս,— զարմացած հարցրեց Համիդը:

— Վեհափա՛ռ, Բեռլինի վեհաժողովը կիրառել է Հայաստան բառը: Հայաստան բառը գոյություն ունի այնպես, ինչպես գոյություն ունեն՝ Պարսկաստան, Հնդկաստան, Հունաստան, Ռումինիա, Սերբիա և ուրիշ երկրների անուններ: Պաշտոնական եվրոպան ճանաչել է Հայաստանի գոյությունը և այդ երկրի ճակատագիրը վճռող մի հոգված է մտցրել Բեռլինի դաշնագրում: Անշուշտ հիշո՛ւմ եք 61-րդ հոգվածը,— ասաց ղեսպան Քրրրին:

— Մե՛ծ ղեսպան, ենթադրենք թե այդ բառը պաշտոնական եվրոպան գործածում է, հիմա վերադառնանք բուն թեմային՝ ի՞նչ պաշտոնական տեղեկություններ եք փափագում ստանալ Մուշում և Սասունում կատարված ղեպքերի վերաբերյալ,— ասաց Համիդը:

— Եվ Հայաստանի մյուս մասերից,— ավելացրեց ղեսպանը և ապա շարունակեց,— ցանկանում եմ, որ Ձերդ Վեհափառությունը հնարավորության դեպքում հրամայի իր մեծ եպարքոսին և արտաքին գործերի նախարարի խորհրդականին ներկա գտնվելու այստեղ, որպեսզի որոշ հարցեր պարզենք երեկ մեր միջև տեղի ունեցած միջադեպից...

Արդուլ Համիդը սրբ Բրրիի խոսքերից չփոթված, հրամայեց իր մոտ կանչել Զևադ և Արթին փաշաներին և ապա ասաց.

– Մե՛ծ ղեսպան, երեկ ի՞նչ միջադեպ է տեղի ունեցել Զեր և մե՛ծ եպարքոսի միջև, չե՞ք ցանկա ինձ նախապես տեղեկացնել...

– Ավելի լավ չէ՞, Վեհափա՛ռ, գրուցենք նրանց ներկայությունը, – ասաց ղեսպանը:

– Ներեցե՛ք մեզ, ղեսպա՛ն, – միջամտեց Սուրեյա փաշան, – ավելի լավ չէ՞, որ մենք կանխավ տեղյակ լինենք եղելությունը և պատրաստ լինենք: Դուք լավ գիտեք, որ Վեհափառ տերս սովոր չէ շուտափույթ վճիռ կայացնել. նա նախապես մանրակրկիտ քննությունը համոզվում է և ապա վճիռ արձակում...

– Լա՛վ, – համաձայնվեց ղեսպանը և ապա շարունակեց, – ինչպես ասացի, երեկ մե՛ծ եպարքոսից պաշտոնական տեղեկություններ ուղեցի վերջին ղեպքերի վերաբերյալ, և գիտե՞ք, թե նա ինչ պատասխանեց. հանկարծ հայտարարեց, թե Վանում մեր բրիտանական հյուպատոսը գրգռել է հայերին կայսրության դեմ ապստամբելու...

– Ծիծաղելի հայտարարություն է, մե՛ծ ղեսպան, սխալ պետք է լինի. մեր Զևադ փաշան հավանաբար խենթացած պետք է լինի՝ այդպիսի հայտարարություն բերանից թոցնելու համար, – ասաց սուլթանը...

Այդ պահին մե՛ծ եպարքոսը և արտաքին գործերի խորհրդականը միասին ներս մտան դահլիճ... Նրանց տեսնելով Համիդը հարցրեց.

– Ի՞նչ է պատահել, Զևադ փաշա, ինչո՞ւ եք վշտացրել մեր բանակամ բրիտանական տերություն մե՛ծ ղեսպանին, խոսեցե՛ք տեսնեմ, ի՞նչ է պատահել երեկ...

– Վեհափա՛ռ տեր, Նորին Վսեմություն բրիտանական մե՛ծ ղեսպանը երեկ եկավ Բ. Դուռ՝ պաշտոնական տեղեկություն ստանալու Սասունի, Մուշի և կայսրության մյուս շրջաններում տեղի ունեցող ղեպքերի վերաբերյալ: Առանց վերապահության՝ հաղորդեցի նահանգներից ստացած հեռագրերի տեղեկությունները: Վանի, Բիթլիսի կուսակալներից և Մուշի Զեքի փաշայից ստացած երեք հեռագրերն էլ գրեթե միևնույն իմաստով...

– Ի՞նչ էին հեռագրում, – ընդմիջեց Համիդը:

– Ներեցե՛ք Վեհափա՛ռ տեր, – միջամտեց արտաքին գործերի խորհրդական փաշան, – մի թյուրիմացություն կա... Մե՛ծ եպարքոսը սխալ է հասկացել հեռագրում եղած մեկ բառ՝ իրանական հյուպատոսը բրիտանական հյուպատոս է կարծել:

Սրբ Ֆիլիպ Քրրրին ծիծաղեց, տեսակցության ընթացքը փոխվեց, և ղեմքերը ղվարթացան: Արդույ Համիդը ներքին գոհունակություն էր գգում խորհրդական փաշայի հանճարեղ հնարքի համար:

— Ուրեմն,— ասաց Համիդը,— իմ բարեկամ տերության ներկայացուցիչը թող հաճենա բավարարվել այս բացատրությունից, քանի որ, ինչպես պարզվեց, կատարվածը թյուրիմացություն է և չարժե այդքան կարևորություն տալ...

— Վեհափա՛ռ, համարենք, թե մեծ եպարքոսը թյուրիմացության գոհ է եղել, և այդ թեման փակված է, սակայն խնդիրը սրանով չի վերջանում... Ես ի՞նչ պիտի պատասխանեմ կառավարությանս արտաքին գործերի նախարարին: Ոնցդուում եմ հայտնել որոշ տեղեկություններ այդ ղեպքերի մասին,— ասաց ղեսպանը...

— Թո՛ղ մեծ եպարքոսը հայտնի, թե ինչ գիտի, չեմ կարծում, թե մտահոգություններ պատճառող ղեպքեր լինեն այդ կողմերում,— ասաց Համիդը...

— Վեհափա՛ռ տեր, մեզ հասած լուրերը շատ վրդովեցուցիչ են: Եվրոպայից մի խումբ հայ անիշխանականներ՝ մեր կայսերական բժշկական վարժարանից փախած ուսանող Համբարձում Բոյաջյանի ղեկավարությամբ, հայտնվել են Մուշում ու Սասունում: Լեռներից ցած են իջել. թալանում են զաչտերի ու գյուղերի խեղճ հողագործներին և վրդովեցնում են քուրդ բնակչության խաղաղությունը՝ իրենց ավագակային արարքներով սարսափ սփռելով շրջակայքում: Այնպես որ, Ջևքի փաշան կայսերական իրազեկով Դ. բանակը շարժման մեջ է դրել և Համիդյան հեծելազնուների հետ ստիպված է եղել հաստատվել Մուշի դաշտում:

— Վեհափա՛ռ,— ընդմիջեց ղեսպանը,— ցավում եմ, որ Ջևք մեծ եպարքոսը խեղաթյուրում է իրողությունը: Իբրեւ թե հայ անիշխանականները իջել են լեռներից և վրդովեցնում են քուրդ բնակչության խաղաղությունը. այս ամենը շատ ծիծաղելի է... Ջևադ փաշան իր նախորդների կրկներգն է երգում... Ես բոլորովին այլ տեղեկություն եմ ստացել իմ հյուպատոսից...

— Մե՛ծ ղեսպան,— ընդմիջեց Համիդը,— Դուք չափազանցնում եք, և արդար լինելու համար պետք է ասեմ, որ Դուք նախատում եք կառավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաներիս...

— Վեհափա՛ռ, ես չեմ նախատում պաշտոնյաներին, այլ դատապարտում եմ նրանց արարքները. ի՞նչ խղճով են ստեր հորինում և քաջություն ունենում կեղծ հեռագրեր ուղարկել,— ասաց ղեսպանը...

— Մե՛ծ դեսպան,— ասաց Համիդը բիրտ ձայնով,— չարունակում եք նախատել կառավարությունս և նրա ներքին գործերին եք միջամտում...

— Բողոքո՛ւմ եմ,— ասաց դեսպանը,— բողոքո՛ւմ եմ այդ խոսքերի դեմ... Դուք չարաչար սխալվում եք, երբ անկախ եք կարծում ձեր կառավարությունը և նույնիսկ իր ներքին գործերի մեջ: Դուք մոռանո՞ւմ եք դաշնագրերը...

— Ո՞ր դաշնագրերն են, մե՛ծ դեսպան, այդ ո՞ր դաշնագրերն են հաստատում, թե իմ կառավարությունն իր անկախությունը չի վայելում, մանավանդ՝ ներքին գործերի մեջ:

— Բոլոր միջազգային դաշնագրերը, Վեհափա՛ռ,— կրկնեց խորխոտ ձայնով դեսպանը,— սկսած Ղրիմից մինչև Բեռլինի դաշնագրությունը... Ուղո՞ւմ եք Ձերդ Վեհափառությունը հիշեցնեմ, որ մեկ ու կես դար ավելի Օսմանյան կայսրությունը անքակտելի կապերով կապված է և առանց Եվրոպայի հավանության չի կարող ոչ մի քայլ կատարել... Եվրոպան և մասնավորապես՝ բրիտանական կառավարությունը դաշնագրերով կապված են Օսմանյան կայսրության հետ, որի ամբողջականության պահպանումը կախված է տարբեր ժամանակներում կնքված դաշնագրերից. հետևաբար, մենք իրավունք ունենք միջամտելու կայսրության ներքին գործերին: Ձե՛ռ որ բրիտանական կառավարությունը երաշխավոր է կանգնել Ձեր և Եվրոպայի միջև խոստացված բարենորոգումներն իրականացնելու համար, որի իրագործումը խոստացել եք Դուք...

Աբդուլ Համիդը ցնցվեց, սըր Ֆիլիպ Քլերքիի հայտարարությունը անգութ էր, դառր ճշմարտություն էր, որը գալիս էր իր՝ բացարձակ միապետի երանելի խաղաղությունը խափանելու: Այդ պահին արտաքին գործերի խորհրդականը, ջանալով հաշտության և մերձեցման եզրեր գտնել, միջամտեց՝ ասելով.

— Վսեմաշո՛ւք մեծ դեսպան, ինչո՞ւ են բոլոր այս մանրամասնությունները, մի՞թե մեզ ծանոթ չեն միջազգային դաշնագրերը, ի՞նչ հարկ կա դրանք կրկնելու և հիշեցնելու:

— Անհրաժեշտ է... Ես ցանկանում եմ ասել, խորհրդական փաշա, որ անօգուտ է գաղտնի պահել վերքը. մենք տեսնում ենք, Եվրոպայի աչքերը կույր չեն... Մյուս տերությունները դարանակալած սպասում են. ամենափոքր շարժումն իսկ կարող է մեծ փլուզումներ առաջացնել: Ձե՛մ հասկանում, Վեհափա՛ռ, թե ի՞նչ գործ ունի Ձեքի փաշան Հայաստանում...

– Մե՛ծ ղեսպան, ներեցե՛ք ինձ,– ասաց Համիդը,– բայց Դուք ոտնձգությունք եք անում կայսրության իշխանությանս սահմաններում...

– Բայց ինչո՞ւ Դուք դարձյալ ստիպում եք հիշեցնել Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը,– ասաց ղեսպան Քրրրին...

– Մե՛ծ ղեսպան,– ասաց Զևադ փաշան,– չեմ կարծում, որ իրավունք ունեք մեզ հրահանգներ տալ և հարցապնդումներ անել Սասունի ու ուրիշ կողմերի մեջ տեղի ունեցող սովորական ղեպերի մասին:

– Մե՛ծ Լալարքոս... բրիտանական կառավարության ներկայացուցիչը ոչ միայն իրավունք, այլև պարտականություն ունի Օսմանյան կառավարությանը պարտադրելու հայկական բարենորոգումները գործածելու համար, որոնք հանդիսավոր կերպով խոստացվել են Բ. Դոան կողմից, և զրանց երաշխավորը Բեռլինի դաշնագրով մեծ տևրությունների կողմից հանձնված է Վեհափառ Թագուհու բարձր կառավարությանը,– ապա, ոտքի կանգնելով և պատրաստվելով հեռանալ, շարունակեց,– ստիպված եմ պաշտոնապես խնդրել Զևադ Վեհափառության արտաքին գործերի նախարարին և՛տ կանչել այդ Զևադ փաշային...¹:

Օսման Նուրին Դիարբեքիրում տեղի ունեցած կոտորածների մասին.

– Միևնույն ժամանակ Դիարբեքիրում էլ ջարդ տեղի ունեցավ...

Այստեղ տիրող զրգոված վիճակն իր վրա էր հրավիրել այս քաղաքում գտնվող ֆրանսիական հյուպատոսի ուշադրությունը: Տեղական պաշտոնական անձինք իրոք բարյացակամություն էին ցուցաբերում հայերի հանդեպ: Իսկ 1885 թվականից հետո նահանգապետ էնիս փաշայի ժամանակ թշնամությունը զնալով ավելի էր սրվել:

Էնիս փաշան միշտ թշնամական զգացում էր սնուցում եվրոպացիների հանդեպ, մինչև իսկ հյուպատոսները մի ժամանակ բողոք էին հայտնել նրա անարդար գործերի դեմ, իսկ ղեսպանները պահանջել էին տեղափոխել նրան: Նա Դիարբեքիրի կուսակալ նշանակված ժամանակ այն աստիճանի անբարյացակամություն էր ցուցաբերել, որ ֆրանսիական ղեսպանը իսկույն ձևոնարկել էր անհրաժեշտ միջոցներ... Էնիս փաշան Դիարբեքիրի կուսակալ նշանակված պահին բըռ-

¹ Պոյաճեան Գ. (Փիրայր), Եյտրդէ Սասուն, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 915–930:

նությամբ մի հեռագիր է ստորագրել տվել քրիստոնյա երեւելիներին, որում իր կուսակալ նշանակվելու կապակցությամբ շնորհակալություն էր հայտնվում Արդուլ Համիդին: Սակայն այս հեռագիրը տարաձայնության ու վեճի պատճառ էր դարձել քրիստոնյաների միջև: Նրանցից շատերը զանգատ էին հայտնել իրենց եպիսկոպոսին և բողոքի հեռագրեր տեղացրել Ստամբուլ:

Բոլոր պարագաներում էնիս փաշան գործում էր քրիստոնյաների դեմ, պնդում էր, որ հայերը մտադիր են հարձակվել մզկիթների վրա, որ հայերի պահանջած բարենորոգումը փնասակար է մուսուլմաններին¹:

1895 թ. նոյեմբերի 1-ին Դիարբեքիրում քարոզիչ Աբրաս Հոջան հետևյալ խոսքերով է դիմում թուրք խուժանին.

— Քանի որ գյավուրները ձգտում են թոթափել օսմանյան լուծը, մեր Ղուրանի օրենքներով և կայսեր հրամանով ամեն մի իսկական մահմեդական պետք է 25 անհավատ քրիստոնյա ջարդի և նրանց ունեցվածքին, եկամուտին ու կնոջը տիրանա: Զեզ տեսնեմ Ղազի լինեք թե Շիիթ, Մուհամեդն արքայության մեջ գրկաբաց սպասում է ձեզ...²:

Օսմանյան կայսրության մեծ եպարքոս Քյամիլ փաշան Ավստրիայի դեսպանի հայկական կոտորածներին վերաբերող զեկույցի մասին (նոյեմբեր 1895 թ.).

— Նա (Ավստրիայի դեսպանը) հայտնեց, որ նախորդ օրը տեղի ունեցած ժողովում, հյուպատոսարաններից դեսպանատները եկած զեկուցագրերի ընթերցումից պարզվել է, որ կոտորվել են հազարավոր հայեր, որ Դիարբեքիրում քրդերի կողմից առանց խտրականության քրիստոնյաների սպանությունները, կողոպուտներն ու բռնությունները, ինչպես նաև Անատոլիայի այլ վայրերում տեղի ունեցած նույն խժոժությունները, այդ դարի համար չտեսնված և չսոված երևույթներից են³:

¹ Օտար աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, պրակ VII, Թուրքական աղբյուրներ, Հ. IV, Երևան, 1972, էջ 175–176:

² «Արմենիա», 1896, թիվ 54:

³ *Hatirat-ı sadr-i esbak Kâmil paşa, Kastantinya, 1329* (արաբատառ); Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil paşanın siyasi hayatı, Ankara, 1954, s. 188.*

Մուստաֆա Նեղիմը Ոսթրալիայի կոտորածների մասին.

... Երբ Հայ մեծամեծները կուսակալի փոխանորդին խնդրում են քրդական խուժանին դուրս բերել Հայկական գյուղերից և ավերածությունների ու թալանի դեմը առնել, կուսակալն ասում է. «Շատ լավ, բայց զորքերը գյուղերից դուրս բերելուց հետո ինչպե՞ս կարող ենք վստահ լինել, որ տհաճ դեպքեր չեն պատահի կուսակալության կենտրոնում»: Հայերը պատասխանում են. «Վստահություն ինչպիսի երաշխիք ուղեք, կարող ենք տալ»: «Ուրեմն Հայ մեծամեծները պետք է իրենց վստահության տակ առնեն Հայկական թաղերը, և որևէ դեպք պատահելու ժամանակ պատասխանատվությունը կրելու է տվյալ թաղի երաշխավորը, սրանից բացի՝ բոլոր Հայերի ղեկավարը պետք է հավաքել և հանձնել: Եթե այսպես լինի, ես էլ զորքը կհանեմ և կցրեմ թուրքական խուժանին ու քրդերին»,— ասում է կուսակալի փոխանորդը: Այս առաջարկությունը շնորհակալությամբ ընդունվեց, նույնիսկ Հայերը երաշխավորագիր տվեցին և յուրաքանչյուրն ուրախությամբ բաժանվեց զորանոցից՝ հուսալով, որ զրգովածությունները կվերանան: Մյուս օրը՝ առավոտյան, հավաքված ղեկավարների ղեկավարի քանակից ենթադրվում էր, որ եթե ամբողջը չասեմ, գոնե քաղաքի մեջ եղած ղեկավարներից 100-ից 80-ը (տոկոս) հավաքված էր... Հագիվ կես ժամ չէր անցել, երբ նկատեցի, որ մոտակայքում գտնվող Մորնիք գյուղից ծովս է բարձրանում: Հասկացա, որ հարձակման ենթարկելով գյուղը, կրակի են տվել... Շտապելով կուսակալի փոխանորդի մոտ՝ ասացի, որ կառավարության պարտքն է հարգել երևկված համաձայնագիրը: Կուսակալի փոխանորդը խոսքերիս ուշադրություն չդարձրեց, քանի որ աշխատում էր մի չաբաթ առաջ գրած բանաստեղծության վրա... Մի քանի Հայերի հետ գնացի հրամանատար փաշայի մոտ և ասացինք, որ խոստման համաձայն՝ զորքն ուղարկի հրդեհի մատնված գյուղը փրկելու: Սակայն նա պատասխանեց, որ զորքը հանելու համար պետք է կայսերական հրաման ունենայ: Բոլորս զարմանքից սարսափեցինք: Սենյակից դուրս գալով՝ ասացի Հայերին, որ կառավարությունը ստոր նպատակ ունի, և ամեն ոք պետք է իր գլխի ճարը տեսնի... Ուղեմ Հայերը, փախչելով Մորնիքից, ապաստանում էին այն մահմեդականների տներում, որոնց վստահում էին: Իմ ապրած տանը ապաստան տվեցի 700–800 հոգու: Բոլորի ղեկավարն ու մարմինները արյունվա էին. պարզ էր, որ սրի տակից էին փախել: Քաղաքում ոչ մի ոստիկան չէր երևում՝ գնացել

Հին գյուղերը թալանելու: Այդ օրը մինչև երեկո քաղաքը մխրճվել էր սգի և ամայության մեջ... Մուլթն ընկնելուն պես Հին Ուարերեղում հրդեհի բոցեր երևացին: Այցելեցի Ուարերեղում մահամեղականների տներում թաքնվող հայերին, որոնք նման Հին սպանդանոցում փակված մսավաճառի հոտի: Շատ հուզվեցի: Եվ այդ զգացումը ինձ զրդեց կառավարչատուն գնալ, ուր ես նորից հանդիպեցի կուսակալի փոխանորդին, որն էլ ինձ մի նամակ տվեց և խնդրեց, որ ծածկագրեմ: Նամակում գրված էր. «Կայսերական կառավարության շնորհիվ անդորրությունը կատարյալ է, ամեն ոք գրադված է իր գործով»: Մինչդեռ կուսակալի փոխանորդը պետք է ամաչեր Ստամբուլ այս տեսակ հեռագիր ուղարկելուց, եթե երբևէ կառավարչատան տանիքին ելած լինե՛ր՝ կտեսներ մոմի պես այրվող գյուղերը, կլսեր սպանված կանանց ու տղամարդկանց ողբազին օգնության կոչերը... Ես համրեցի հեռագրի տողերը, նույնիսկ բառերը և գրեցի ճիշտ նրա չափ մի հեռագիր, և կուսակալի փոխանորդը ստորագրեց դրա տակ՝ չկասկածելով, որ ես փոխել եմ դրա բովանդակությունը: Հեռագրիս իմաստը հետևյալն էր. «Դերասմի, Բալուի, Քաղզեքի քրդերը միացել են Բերդակ գետի գլխին և հզոր ուժ ստեղծելով՝ անընդհատ մրմնջում են. «Ինչո՞ւ թույլ տանք, որպեսզի այստեղ Հայաստան կազմվի: Այսքան ուժ ունենալով՝ ինչո՞ւ ապրենք օսմանյան լծի տակ: Անպայման պետք է ստեղծենք քրդական կառավարություն...»: Անընդհատ այսպիսի խորհրդակցություն են անում: Ի՞նչ կարող ենք անել...»: Այս տեսակ մի երկյուղ էր պետք սուլթան Աբդուլ Համիդին վախեցնելու և լուրջ հրովարտակ ձևով Ստամբուլից. «Շուտ հանեցե՛ք պատրաստի զորքը, զենքի տակ առե՛ք պահեստները, գործածեցե՛ք որքան թնդանոթներ ունեք, ցրեցե՛ք քրդերին, խառնաչփոթությունը վերջ տվե՛ք»: Կուսակալության կենտրոնն իսկույն չըջապատվեց զորքով... Քրդական սպառնալիքի առջև զինվոր և թնդանոթ հանելը տվեց սպասված օգուտը: Կուսակալությունում հայերի վրա 2 օր տևող հարձակումներից հետո քրդերը նահանջեցին...

Էրզրումի կուսակալ Ալի էմիրն ԼՖենդուն փոխարինելու համար էրզրում եկավ Մալաթիայի կառավարիչ Ալի փաշան, որը ծանոթ է իրրե արաբ Ալի փաշա անվամբ: Նա հայտնի էր իր դաժանություններով և կողմնակալություններով: Այս մարդն էր, որը պատճառ էր դարձել Մալաթիայի 1000-ի չափ հայերի այրվելուն... Նա լուր է ու-

դարկում նույնիսկ զավառական ժողովի և դատարանի անդամ Հանդիսացող Հայերին ու Հայտնի վաճառականներին՝ ասելով, որ բոլորը գան իր մոտ, քանի որ ինքը նրանց պաշտպանելու է: Բոլորին Հավաքելով՝ ուստիկաններին հրամայում է հրկիզել նրանց: Ալին Հպարտանալով պատմում էր, որ հրկիզվածների մեջ էին նաև Մենտիլիճյան և Բոնափարտյան էֆենդիների պես մեծարժեք անձինք... Կուսակալի փոխանորդ Ալի փաշան անգուլթ, անդգամ լինելով հանդերձ՝ ապուշ և վախկոտ մի մարդ էր: Նրա հետ խոսելիս մի անգամ ասացի.

— Լուր ստացա, որ Անգլիան գորք պետք է ուղարկի, Ռուսաստանն էլ մի բանակ է ցանկացել ուղարկել: Հայտնի է, որ մեծերը պատասխանատվությունից խուսափելու համար իրենց գործած հանցանքները գցում են փոքրերի վրա: Այս պատճառով մեր աչքերը բաց պիտի պահենք:

— Ի՞նչ պետք է անենք,— հարցրեց Ալին:

— Անելիք չատ կա: Նախ ամենակարևորը՝ պետք է հավաքել Հայերից լաված ապրանքներն ու գույքը և դրանք վերադարձնել նրանց: Պետք է կերակրել և բնակեցնել սոված և մերկ մնացածներին: Եթե ցանկանում եք, մի հանձնախումբ կազմենք. ես էլ կղառնամ այդ հանձնախմբի անդամներից մեկը: Հայերից էլ մի քանի անդամ թող լինի:

— Պոլսից թույլտվություն ստանա՞նք,— հարցրեց Ալին:

— Սա ներքին գործ է, Պոլսի հետ կապ չունի: Երբ այստեղ օտարները գան, անտուն և սոված ոչ մեկի չեն տեսնի: Սրանց կայսրն էլ գոհ կմնա:

Ալի փաշային համոզեցի, նա հանձնախումբ կազմեց, Հայերից էլ 4 անդամ ընդգրկեց: Կառավարչատան մեջ սենյակներ ազատեցինք անտուն Հայերին ապաստանելու համար: 6–7-ական ուստիկանների հետ գնացինք գյուղերը, սկսեցինք որոնումները և բավականին գույք գտանք, որը բնակչությունը թաքցրել էր գետնի տակ, ախոռներում, ծխնելույզների և պատերի մեջ: Այսպես, չատ ընտանիքներ, որոնք թաքցրել էին իրենց գույքը, պատասպարվեցին և դիմակայեցին ցրտին...¹:

¹ Մուստաֆա Նեզիմ, Հայ եղեռնը և իմ վկայությունները, Սոֆիա, 1936, էջ 20–27:

Մահմեդական մոլլաները ամենուրեք քարոզում էին.

– Ով որ քեզ կծեծի, դու էլ նրան ծեծի՛ր... Նրա ապրանքը քեզ հալալ է. կոի՛վ տուր թշնամուդ հետ: Այդ կովի մեջ թե սպանես՝ զրախտ կգնաս, թե սպանվես՝ դարձյալ զրախտ կգնաս...¹:

էրզրումի հայկական գյուղերից մեկում հյուր գտնվող մի թուրք սահել է.

– Աշխարհի մեջ ամեն բան պատահում և լինում է, բայց մերկ կանանց վրա հարձակվելը, նրանց ծեծելը և բռնաբարելը ո՛չ կարող է Աստծո օրենք լինել և ո՛չ էլ արդարասեր փաղիչահին հաճույք պատճառել...²:

էրզրումում թուրք մոլլաներ մզկիթներում քարոզում էին.

– Ով որ հային իր տուն ընդունի իբրև հյուր, նա պիղծ է: Ով որ հայի հետ ընկերանա՝ նա պիղծ է... Հայի ապրանքն ու պատիվը հալալ է մուսուլմանին...³:

Մուսհաֆա Նեդիմը հայաբնակ վայրերում քրդերի գործադրած դաժանությունների մասին.

– Քրդերը պաշարել են Արաբկիր քաղաքը, կոտորել են քաղաքից դուրս գտնվող շտեմարանը և շտեմարանում գտնվող քարյուղը թափել են հայկական թաղի չուրջքուրը՝ կրակի տալով այն: Մեջը մնացողներին այրել են, իսկ դուրս եկողներին՝ գնդակահարել: Կոտորել են 4 հազարից ավելի հայերի: Մալաթիայում նույն օրը քարյուղ թափելով այրել և սպանել են եկեղեցում ապաստանած հազարավոր մարդկանց, թալանել ու հրդեհել են նույնիսկ շուկաները: Միայն Ուարերդի կուսակալությունում կորստի քանակը 50 հազարի է հասնում: Նման ոճիրներ են կատարվել Սվազի, էնկյուրիի, էրզրումի, Երզնկայի և վերջապես՝ բոլոր հայաբնակ գավառներում: Քրդական զորքերի՝ հետ քաշվելուց հետո հայերը սկսեցին իրենց տները վերադառնալ, սակայն նրանց սպասվում էր մի ահավոր ողբերգություն ևս:

¹ Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году, Москва, 1896, стр. 97.

² Պոյաճեան Գ. (Ժիրայր), Ելորդէ Սասուն, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 473:

³ Նույն տեղում, էջ 394:

Ձմեռն իր խստութիւնները սկսեց գործադրել: Այդ ժամանակ էր, որ մեջտեղ պիտի գար Լեւոնի ողորդութիւնը: Իրենց հարազատներին կորցրածները մխիթարվում էին, որ նրանք որեւէ տեղ թաքնված լինեին: Բայց, վերադառնալով իրենց գյուղերը, նրանց հետքն անգամ չգտնելով, սկսում էին ողբալ նրանց մահը: Նրանց տներում գուլքի և ուտելիքի ոչ մի նշույլ չէր մնացել: Փոքր փորձութիւն չէր նաեւ ձյան և անձրեւի տակ անտուն, սոված, առանց անկողնու մնալը: Այս պատճառով Լեւոնի, վշտից, տեսակ-տեսակ ձախողութիւններից հիվանդացան, հազարավոր դժբախտներ անապաստան մնացին՝ զետիներն ընկած: Պառկեցին հրկիզված տների տակ, որոնք փլվելու վտանգի տակ էին և այս խեղճերը, թափառական դառնալով, կրկին կուսակալութեան կենտրոն վերադարձան՝ ստիպված դռնդուռ ընկնելով և ափ մեկնելով մի կտոր հաց մուրալու համար...¹:

Արարելիւմը իշխանութիւնները մահմեդականներին կոչ էին անում.

– Մի՛ խնայեք զյաւուրներին. ամեն ինչ մուսուլմաններին հալալ է... Մահմեդականները պետք է կատարեն իրենց պարտքը՝ սպանեն բոլոր հայերին, կողոպտեն ու հրդեհեն նրանց տները: Ո՛չ մեկին չխնայել՝ սուլթանի հրամանն է: Ով չենթարկվի հրամանին՝ պետք է սպանվի որպէս հայ²:

– Մուհամեդի զավակները պարտավոր են կատարել իրենց պարտականութիւնը՝ ոչնչացնել բոլոր հայերին, թալանել ու հրկիզել նրանց տները: Ոչ մի հայ չպետք է ողջ մնա...³:

Մուստաֆա Նեղիմը Նարբերդի, Տիգրանակերտի, Ուրֆայի և Սեփերեկի հայերի կոտորածների մասին.

... Հայերից մեկը՝ Աբրահամը, պատմեց ինձ, որ ինքը, որդին ու Լեւոնի արդեն 14 տարի է ինչ աշխատում են մի պանդոկի տիրոջ մոտ... Սակայն օրերից մի օր աշխարհը իրար է խառնվել: Պանդոկ են եկել մի քանի արնաթաթախ հայեր և հայտնել, որ մուսուլմանները բոլոր հայերին սկսել են կոտորել: Աբրահամը, թաքցնելով այդ հա-

¹ Մուստաֆա Նեղիմ, Հայ եղեռնի և իմ վկայութիւններ, Սոֆիա, 1936, էջ 24–25:

² Նանսեն Ֆ., Հայաստանի և Մերձավոր Արեւելքի, Երևան, 2002, էջ 247:

³ Les massacres d'Arménie, Paris, 1896, p. 258.

յերին, չտապում է գյուղ՝ ընտանիքը փրկելու: Սակայն տուն հասնելով՝ նա կնոջն ու աղջիկներին գտնում է դաժանորեն սպանված: Խնյազարված վերադառնում է պանդոկ, ուր էլ ականատես է լինում ևս մի ողբերգության. պանդոկատերը դաշունահարում էր նրա տղային: Իսկ Աբրահամին ու մնացած հայերին ստիպում է ընդունել մուսուլմանություն, ավելի ուշ հայերին թյալատում են և ստիպում աղոթել սուվորել...

... Տիգրանակերտում յուր տարածվեց, թե իբր հայերը հարձակվել են մզկիթի բակում լողանք ընդունող մահմեդականների վրա և սպանել 7-8 մահմեդականների: Բերնեբերան անցնելով՝ մի խոսքը դառավ հազար: Այս յուրը ահավոր հուզում ու զրգովածություն առաջացրեց մահմեդականների շրջանում: Որոշ ժամանակ անց լուրեր տարածվեցին, թե քրդերը հարձակվել են հայկական գյուղերի, իսկ թուրքերը՝ քաղաքի հայերի տների վրա՝ սպանելով, հրդեհելով, թալանելով նրանց: Երեքշաբթի յուր եկավ, թե Մալաթիայում մի հայ սափրիչ կտրել է սափրվելու եկած քրդի գլուխը: Այս պատճառով կատաղած խուժանը հարձակվել է հայերի վրա՝ թալանել, հրդեհել և սպանել ընակչությունը...

... Իզմիր գնալու ճանապարհին հյուրընկալվեցի Տիգրանակերտում և ականատես եղա մի շարք դաժանությունների: Տիգրանակերտի քրիստոնյաների թաղերը, չուկաները ծայրից ծայր հրկիզված էին: Բոլոր հայերի տներն ու խանութները ավերվել և ոչնչացվել էին: Նույն վիճակն է տիրում նաև Տիգրանակերտին պատկանող գյուղերում ու գավառներում: Հաղարավոր մարդկանց մահմեդականները կոտորել էին, իսկ նրանց ունեցվածքը՝ թալանել, տները՝ այրել: Ոչ մի հայ բնակվելու տեղ չունեիր: Նույնիսկ ուտելու համար մի կտոր չոր հաց չունեիր...

Քաղաքում ոչ բոլորն էին տրամադրված հայերի դեմ: Այսպես օրինակ, զորաբանակի հրամանատար Մյունիք փաշան չատ էր աշխատում, որպեսզի արգելի Տիգրանակերտում արյունահեղություններն ու վայրագությունները, սակայն, միայնակ մնալով, ոչինչ չկարողացավ անել: Հանդիպեցի այս անձնավորության հետ: Նա չատ ուղղամիտ մի մարդ էր: Նրա պատվավոր գործողությունները կատաղեցրին մյուս ավաղակներին և, ի վերջո, սրանց զրդամբ նա պաշտոնանկ եղավ ու աքսորվեց: Տիգրանակերտից ճանապարհ ընկանք Սևերևկ քաղաք, որտեղ հյուրընկալվեցին տեղի ամենաազդեցիկ հարուստ-

ներից մեկի՝ Օսման աղայի տանը: Օսման աղան սաստիկ չքեղություն սիրող, արնախում, անզույժ մի մարդ էր: Նա հպարտությամբ պատմեց, թե առանց բացառության կոտորել է տվել Սևերեկի հայերին և նրանց դիակները լցրել չօգտագործվող հորերը: Օսման աղայի արյունոտ աչքերի մեջ կարդացվում էին ամեն տեսակի ստորություն և զազանություն: Սևերեկից ցանկացանք մեկնել Ուրֆա, սակայն լուր ստացանք, որ Ուրֆայում կատարված ոճիրները շատ ավելի դաժան ու ցավալի են, քան մինչև այդ մեր տեսածներն ու լսածները: Մի կողմից՝ կապարի տարափ տեղալով, մյուս կողմից՝ քարյուղ թափելով թուրքերը ողջ-ողջ այրել էին եկեղեցում ապաստանած 10 հազարից ավելի տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների...¹:

Թուրա-կալեի ժողովի (ապրիլ 1895 թ.) թուրք և քուրդ հոգևոր ու աշխարհիկ երևելիների որոշումը.

– Անխնա հրի ու սրի մատնել բոլոր այն հայերին, ովքեր կհրաժարվեն ընդունել սուրբ կրոնը²:

Երբ կառավարական պատվիրակությունը Աբդուլլահի գլխավորությամբ (նոյեմբեր 1895 թ.) ժամանում է Սեբաստիա՝ իբրև թե քննելու տեղի ունեցած դեպքերը, հայ ավագանին, տեղեկանալով այդ մասին, մի կողեկտիվ նամակ է հանձնում Աբդուլլահին, սակայն վերջինս առանց այն ընթերցելու հայտարարում է.

– Հայերին հնազանդեցնելու համար թուրքական կառավարությունը հավաքել է 150 հազար զինվոր և մտադիր է ոչնչացնել բոլոր հայերին...³:

Եղբորից քուրդ հայտնի մեծամեծներ Զիլան չեյխ Մեհմեդին ու Ամրին ուղղարկված նամակում հաղորդվում էր.

– Քրիստոնյայի կինն ու աղջիկը առևանգելն արդարություն է, նրան կողոպտելը Ալլահի համար աշխատել է... Սպանված գյավուրի արյան կաթիլների չափ հուրի եք ստանալու ջննենթում...⁴:

¹ Մուստաֆա Նեդիմ, Հայ եղեռներ և իմ վկայություններ, Սոֆիա, 1936, էջ 17–18, 31–32, 33–37:

² «Արձագանք», 1895, թիվ 53:

³ АВГР, Посольства в Константинополе, д. 3181, л. 38.

⁴ «Հնչակ», 1895, թիվ 1:

Թուրք մուլաները, մուեռանդ մահմեդական ամբոխները Հայերի դեմ գրգռելու համար, կոչեր էին անում.

— Հայերը միացած Անգլիայի հետ, ուզում են կործանել մեր օսմանյան թագավորությունը, ջնջել իսլամը: Գալիք ուրբաթ օրը Հայերը հարձակվելու են մզկիթների վրա և կոտորելու են մուսուլմաններին: Ուստի, հարկ է առաջ ընկնել և թույլ չտալ, որ անհավատ հայերը կոտորեն մեզ¹:

Վանում Հայերի նկատմամբ տեղի ունեցած բռնությունների մասին է վկայում Օսմանյան կայսրության զաղտնի ոստիկանության պետ Ջիա բեյը.

— Իմ լրտեսները ինձ հաղորդում էին Վանում տեղի ունեցող դեպքերի մասին: Լրտեսագրերից տեղեկացա, որ մի քանի օր առաջ Վանում, ուր իշխում էր տգետ Բահրի փաշան, ինչ-որ մեկը օրը ցերեկով կրակել է ոստիկանի վրա և դիմել փախուստի: Ժողովուրդը լսելով կրակոցներ՝ փախուստի է դիմել՝ ենթադրելով, որ վալին նորից սկսում է կոտորածները: Այդ պահին արհեստանոցներից դուրս են եկել 4 հայեր և շարժվել դեպի տուն՝ ճաշելու: Ոստիկանները, տեսնելով նրանց, փորձել են ձերբակալել, բայց հայերը դիմել են փախուստի... Իհարկե, հայերին առանց դժվարության բռնել են և 24 ժամ հետո՝ առանց նախնական հարցաքննման, ենթարկել մահապատժի... Իսկ Բահրի փաշան սուլթանի կողմից պարգևատրվել է 5 հազար լիրայով... Մեկ ուրիշ տեղեկության համաձայն՝ Վանի բանտերում այնպիսի հանցագործություններ էին կատարվում, որոնք ինձ ապշեցնում էին... Լրտեսները հոխորտում էին, որ Բահրի փաշան հաճախակի մասնակցում է ձերբակալվածներին խոչտանգելու, տանջամահ անելու և նույնիսկ նրանց քույրերի բռնաբարության դեպքերին...

Եվ ես երբեք չեի կարողանալու հասկանալ, թե որտեղից այս լազի մեջ այսքան ատելություն հայերի նկատմամբ... Ավելի ուշ եվրոպական մամուլի ղրղմամբ Աբդուլ Համիդը ազատում է նրան պաշտոնից, բայց մի ամիս անց նշանակում է Ալեպոյի (Հալեպ) վալի²:

¹ Les massacres d'Arménie, Paris, 1896, p. 27.

² Хаджетташе М., Убийца на троне, Записки начальника Тайной полиции в Турции, Петроград, 1918, стр. 29–33.

Ներքին գործերի նախարարին Վանի վալիի (նոյեմբեր 1894 թ.) չինծու հեռագրից.

– Արճևչի չրջանում ժանդարմների չրջիկ խումբը, լսելով, որ մի քանի անհայտ ավազակներ այդ գյուղավանդի գյուղերից մեկի ոչխարը քչել են, սկսել է նրանց հալածել: Տեղի ունեցած ընդհարման ժամանակ մի ժանդարմ էլ վիրավորվել է: Օգնության հասած Թափուր Աղասին Ախթև լեռան փեշերին չրջապատել է ավազակներին և վեց հոգու գերի է վերցրել, իսկ մյուսներին հաջողվել է փախչել: Ավազակները քրդի տարազ հագած հայեր էին: Տասնչորս հայ գյուղացիներ, որոնք օգնել են ավազակներին, ձերբակալված են¹:

Թուրքական թերթերից մեկը Վանում սուլթանի ներկայացուցիչ Սաբաէդդին փաշայի գործունեության մասին.

– Փոխանակ փաշան գորքերի միջոցով դրույթյունը կարգավորել՝ քրդերի հետ հարաբերության մեջ մտավ՝ մտածելով, որ կարող է ճարպկությամբ նրանց համախմբել հայկական հեղափոխությունը ճնշելու համար²:

Վանում Սաբաէդդին փաշան այցելում է Համիդե գնդի հրամանատարին և կարգադրում է.

– Հայերին կոտորելու հրամանը ստանալուն պես գունդը ոտքի՝ հանել և հայկական գյուղերը կոտորելուց հետո լցվել Վան, որպեսզի ջնջենք քյաֆիրներին, որոնք ուզում են թագավորություն ձեռք բերել և իշխել մուսուլմանների վրա: Որքան կարող եք անխնա ու աներկյուղ կոտորել: Քաղաքի ամբողջ ավարն ու հարստությունը ձերն է³:

Կ. Պոլսից Վանի վալի Նազիմին եկած հեռագրում հրամայվում էր.

– Կոտորել՝ հայերին, չխնայել՝ տղամարդկանց, հրկիզել՝ նրանց ունեցվածքը, հնարավորինս չափ խնայել միայն կանանց⁴:

Քրդերին ուղղված նամակում թուրք պաշտոնյաներից մեկը գրել է.

– Ջնջել՝ բոլոր գյավուրներին: Սույն նամակը ստանալուն պես, Լթև Մուհամեդի իսկական հավատացյալներն եք, հավաքել՝ ձեր բոլոր մարդկանց և սկսել՝ թալանել հայ գյուղերը, այրել՝ և սպանել⁵:

¹ «Նոր Դար», 1894, թիվ 214:

² «Դրոշակ», 1896, թիվ 17:

³ Առաքելյան Հ., ԳԱԹ, գ. 155, թիվ 3:

⁴ «Արարս», 1897, գ. Բ, էջ 103:

Գյավուրները աշխատում են տիրանալ այս երկրին և ձեր տները դառնալ: Գործելու ժամանակն է: Դրանց արմատները չորացրե՛ք: Ոչ մի հայ թո՛ղ չմնա: Մեր առատագույթ սուլթանը, եթե լսի ձեր քաջագործության մասին, պատիվներով ու չքանչաններով կփառավորի ձեզ...¹:

Խիզանի կայմակամը հրամայում է.

– 15 տարեկանից փոքրերին չկոտորե՛ք, իսկ չափահասներին նախ պետք է թուրքացնել և ապա միայն սպանել, որպեսզի նրանց որդիները, հայերի թուրքական գերեզմանը տեսնելով, այլևս չհիշեն իրենց հայկական կեղտոտ ծագումը²:

Ուրֆայում տեղի զինվորական հրամանատար Հասանը և շեյխ Սեիդ Ահմեդը հավաքված մահմեդականներին կոչ էին անում.

– Հայերին կոտորեք որպես պետության թշնամիներ և սուլթանի իշխանությունը չենթարկվողներ: Ուրի՛ կլեք... ձեզ տրված է 48 ժամ. կոտորեցե՛ք բոլոր գյավուրներին, ու նրանց հարստությունը ձերը կլինի³:

Ուրֆայում վալիի կինը, տեսնելով հայերի նկատմամբ իրագործվող կոտորածները, բացականչել է.

– Պետք է քարն սիրտ ունենալ, որպեսզի չհուզվել այն տանջանքներից, որոնք կրեցին քրիստոնյաները...⁴:

Բաղեշում տեղի ունեցած կոտորածների վերաբերյալ հայերի ներկայացրած բողոքներին կառավարիչը պատասխանում է.

– Քրդերի հարձակմանը մի դիմադրե՛ք՝ թագավորի հրամանն է⁵:

Եղեսիայում 1895 թ. նոյեմբերի 17-ի առավոտյան կրոնական Սեյիդ Նալիլը Ուլի ձամի մզկիթի մոտ, որը նախկինում եղել է հայկական Քառասուն Մանուկ եկեղեցին, արտասանում է գրգռիչ մի ճառ արյունարբու խուժանին ուղղված.

¹ Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. I, Երևան, 2008, էջ 500:

² Les massacres d'Arménie, Paris, 1896, p. 191.

³ «Արարատ», մայիս, 1896, էջ 127:

⁴ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, Москва, 1897, т. II, стр. 1.

⁵ Les massacres d'Arménie, Paris, 1896, p. 257.

Օն, Մուհամմէտի՝ հաւատացեալներ, մեր երկրին մէջ ապրող քրիստոնեաները (կեաւորները) մեր օգուտին համար է, որ կը պաշնէք: Անոնք մեր եղեմական պարտէզին շուրջ ցանկապատի համար թողուած վարդենիներն են, եւ մեր աշխարհակալ խալիֆաները այդ մտօք պաշնէր են զիրենք: Բայց ճշմարիտ հաւատացեալներուն թող յայտնի ըլլայ, որ վարդենիներուն փուշերը շատցած են. պէտք է յօտել: Իսլամին Աստուածը չի ներեր, որ այդ փուշերը մեր մատները արիւնն: Բոլորը փճացնել՝ մեր դատին օգտակար չէ: Նման պարագայի այս անօրէններուն ազգակիցները՝ Անգլիան, Ֆրանսա, Ռուսիա, կը յարձակին ու մեր եղեմական պարտէզը կը գրաւեն: Իսկ եթէ այսպէս թողունք, մեր պարտեզը փուշերով պիտի ծածկեն. ուրեմն՝ կը հասկնաք, թէ ինչ պիտի ընէք:

Զեյթունը տեսանք. գեյթուցիք այս կեաւորներուն արեւակից են: Դուք գացիք ու կոուեցաք, հաղարաւոր չէ հիտներ (նահատակներ) տուիք, ու հիմա ձեր մայրերը կու լան: Եթէ ձգենք, ասոնք այմեզի այդպէս պիտի ընեն: Ո՛չ, մենք պէտք չէ թոյլ տանք ասոնց բազմանալը: Յօտիչը (սուրը) ասոնց մէջէն վերցնելու չէ: Իրենց մայրերը լացնելու է: Սա ապերախտ հայերը, որ մեր խալիֆային շնորհիւ կ'ապրին, կ'ուզեն մեր երկիրը իրենց ձեռքը առնել... Բայց, ո՛չ, չեն կարող. իսլամին Ալլահը զօրաւոր է: Անոր մարգարէին փոխանորդը՝ Ապտիլ Համիտ, հրաման կու տայ ձեզի Զարդէ 15-էն վեր եղող բոլոր տղամարդիկը: Ամբողջ ունեցածնին ձեզի հալալ է: Անոնց գեղեցիկ կիներն ու աղջիկները կրնաք առնել ու ձեզի կին ընել: Պաշտ՝ պէկիկ, մալը՝ եաղմա (գլուխը՝ պետութեան, կայքը՝ յափշտակութեան), «մուշիքին դաթլը հալալ» – կ'ըսէ Գուրանը: Ով որ մատնութիւն կ'ընէ՝ զայն սպաննելը արդար է: Այս կեաւորները մատնութիւն կ'ընեն, մեր գաղտնիքները մեզի թշնամի Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Ռուսիոյ կը տանին:

Օն, Գուրանը այսպէս կը հրամայէ. «Ով որ կեաւոր մը մեռցնէ, անիկա արքայութեան մէջ 40 յաւերժահարսեր պիտի ունենայ՝ իբրեւ վարձատրութիւն իր բարի գործին»:

Զեր փափաքը կատարուած է: Մեր սուլթանը ազատ կը ձգէ ձեզ, որ այս անօրէններուն հաշիւը մաքրէք: Իրարու հետ հաշտուեցէք, իրարու ներեցէ՛ք: Աւարի եւ աղջկայ վրայ կոխ չընէք. գոյքի մի՛ նախք. կոտորելու՛ն նայեցէք. պատեհ առիթ է:

Թագաւորը շատ ապրի ու իսլամին Ալլահը ձեզ զօրացնէ»¹:

¹ Գազանճեան Ն., Յուշագրութիւն Եղեւթոյ 1895-ի Զարդէն մինչև 1915-ի Հերոսամարտը և Եղեւթը, Երևան, 2004, էջ 55–56:

Տուրսուն բեյ անվամբ թուրք մի ոստիկան հայերին ասել է.

– Կամ պետք է ձեզ յոթ տարեկանից մինչ յոթանասուն տարեկաններին սրի անցկացնենք, կամ էլ Ռուսաստանի հրեաների պես երկրից արտաքսենք... Այս ազգը վատ և ստորին է...¹:

Ուռհայի զորքերի հրամանատար Հասան փաշան հայտարարում է.

– Թալանի համար ժամանակ դեռ չատ կլինի, հիմա զնացն'ք հայկական թաղամասեր և կոտորեցն'ք հայերին, իսկ նրանցից ազատվելուց հետո վերցրե՛ք տներում ու խանութներում եղած ամեն ինչ²:

Երբ Իշխանաձորի հայ բնակչությանը պատրաստակամություն է հայտնում հնազանդվել կառավարությանը, թուրքական զորքի հրամանատար Մուստաֆա փաշան պատասխանում է.

– Ես չեմ եկել ձեզ խնայելու, ինձ հանձնարարված է արմատախիլ անել գյուղացիներին... (չու՛ռ գալով զորքին՝ նա կտրել է քահանայի գլուխը)...³:

Մի թուրք զինվորական հայերին կոտորելու մասին գրել է.

– Անցնելով որոշ տարածություն՝ սպայի հրամանով բանտարկյալներին շրջապատեցինք, սվինների օգնությամբ ճոճեցինք, ապա բոլորին այրեցինք... ստացել էինք կառավարական հանձնարարություն՝ սպանել բոլոր քրիստոնյաներին⁴:

Մշո կառավարիչը գանգատվում է.

– Քրդերին հրամայեցինք սպանել հայերին, սակայն նրանք ավելի հակում ցուցաբերեցին ոչ թե սպանություն, այլ՝ թալանի⁵:

Պաղեստինում գտնվելու ժամանակ Վիլհելմ 2-րդի այն հարցին, թե ով է պատասխանատու վերջին ջարդերի համար (խոսքը 1894 թ.

¹ Պոյաճեան Գ. (Փիրայր), Եւորդէ Սասուն, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 472:

² Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, Москва, 1897, ч. II, стр. 109.

³ Лазарев Я. Д., Причины бедствия армян в Турции и ответственность за Сасуна, Тифлис, 1895, стр. 35.

⁴ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, Москва, 1897, II, стр. 119.

⁵ ՀՀԳԱ ինֆորմացիոն բյուրոսն, 1983, թիվ 8, էջ 26:

Հայերի կոտորածների մասին է), օսմանյան զաղտնի ոստիկանության ղեկավար Զիա բեյը առանց վարանելու պատասխանում է.

– Նորին Վեհափառությունը¹:

Մարչալ Շաքիր փաշան սուլթանի անունից դիմում է քրդերին.

– Սպանե՛ք և ոչ թե թալանե՛ք... Հայերի գլուխը կտրե՛ք և ունեցվածքը կողոպտե՛ք²:

Երբ Անգլիայի ղեսպանը սուլթան Համիդին ասում է, որ մի մահմեդականի սպանելու համար բանտ են նետվել Հայկական դուղի բոլոր տղամարդիկ, Համիդը զարմացած պատասխանում է.

– Բայց դուք հասկանում եք, չէ՞, որ մահմեդական է սպանվել³:

Սուլթանի կաթնեղբայր Ֆեհիմը մի գիշերվա ընթացքում սպանել է Կ. Պոլսի փողոցներում հանդիպած 14 հայի և երբ պատճառը հարցրել են, նա պատասխանել է.

... Այն վիրավորանքների պատճառով, որ սուլթանի գլխին թափում է և վրոպական մամուլը⁴:

Անգլիացի դիվանագետ Դիլոնին Համիդե մի սպա զարմացած հարցրել է.

– Մի՞թե մահմեդականները պիտի պատժվեն Հայերին սպանելու համար⁵:

Քրդերը Ալաշկերտի Զվկան գյուղում հարձակվում են Հայ ընտանիքի վրա և տիրանում նրանց ունեցվածքին, երբ Հայերը գանգատվում են տեղական իշխանությունը, վերջիններս պատասխանում են.

– Մենք ի՞նչ կարող ենք անել, հարձակվողները քրդեր են: Նրանք ոչ միայն ձեր, այլև մեր կյանքը չեն խնայում: Դուք էլ թուրքերի նման

¹ Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Հ. I, Երևան, 2008, էջ 673:

² «Դրոշակ», 1896, թիվ 10:

³ Սահակյան Ռ., Ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990, էջ 220:

⁴ Кайфмаз, "Коронованный узник", С. Петербург, 1910, стр. 68.

⁵ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, Москва, 1897, ч. II, стр.

վարվեք՝ ինքներդ հետ խելք ձեր ունեցվածքը... Իսկ եթե չեք կարող, Ռուսաստանի ճանապարհը ձեր առաջ բաց է¹:

Կեսարիայում թուրքերը պատեհ և ոչ պատեհ առիթով կրկնում էին.

— Անհավատնե՛ր, դուք գյավուր թագավորների օգնությամբ եք դիմում մեր դեմ: Գարունը բացվելուց պես կտեսնեք, թե ինչ արժեք ունի այդ օգնությունը: Մեր կողմից ջարդվելուց հետո՝ դիմեք ուր ուզում եք: Ամեն ինչ պատրաստ է, և սուլթանի հրամանին ենք սպասում: Կարկանդակի միայն եղբերն ենք կարողացել ուտել, մեջտեղը դեռ մնացել է²:

Մուստաֆա Նեդիմը Հալեպի կառավարչի և հայերի մասին.

— Երբ Պերեճիկից դուրս էինք գալիս, իմ հովանավորություն տակ գտնվող հայերի թիվը հասել էր 91-ի, որոնք խարբերողից, Տիգրանակերտից, Սևերեկից, Պերեճիկից էին միացել ինձ: Պերեճիկի զինվորական սպաները ոչ մի կերպ չէին ցանկանում անցագիր տալ այս հայերի համար և փորձում էին հետ վերադարձնել նրանց... Ես փորձեցի կաշառել նրանց, սակայն վերջիններս յուրաքանչյուր հայի զրլխի համար 10 ոսկի պահանջեցին: Հնարավոր չլինելով 91 մարդու համար 910 ոսկի վճարել՝ ես որոշեցի խիստ վարվել. մեկ-մեկ նամակ գրեցի Բ. Դոան և Հալեպի կուսակալի համար: Հալեպի կուսակալից մի խիստ հրաման եկավ կայմակամին, որի շնորհիվ էլ մենք, օձիքներս ազատվեցին, անցանք Եփրատ գետը և ապահով հասանք Հալեպ: Այստեղ այցելեցի կուսակալ Ռեուֆ փաշային, որը պատվավոր և առաջադեմ մի անձնավորություն էր... Լուրեր էին տարածվում, որ Հալեպում հավաքված խուժան դասակարգը պատրաստվում է թալանի ու ոճրագործությունների: Այդ մասին Ռեուֆ փաշան տեղեկություններ, ապացույցներ ուզեց, ես էլ պատմեցի նրան այն ամենի մասին, ինչին ականատես էի եղել ճանապարհին: Նա ասաց, թե ինչ լավ կլիներ, որ Աստված բոլորին էլ տված լիներ այն ամենը, ինչը պատիվ, սիրտ, խելք և զոհողություն են կոչվում:

Այդ օրը երեկոյան լուր ստացա, որ Ռեուֆ փաշան թնդանոթներ է տեղադրել զորանոցի չրջակայքի բարձր կետերում՝ հայտարարե-

¹ «Արձագանք», 2-ր հունիսի, 1895 թ.:

² Գողոթյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Հ. II, Երևան, 2008, էջ 20:

լով, որ Հայերի վրա Հարձակվելու պարագայում նա թնդանոթի տակ կառնի ռամիկ խուժանի բնակատեղի թաղերը:

Այսպես, Հալսպր զերծ մնաց այն խոշոր վտանգից, որ կախված էր իր գլխին¹:

Մուստաֆա Նեղիմի նամակը ուղղված սուլթան Աբդուլ Համիդին.

– Բնավ կասկած չկա, որ պիտի գա այն ժամանակը, երբ Հաչիվ ենք տալու Եվրոպային ու թերևս ողջ մարդկությունը այս ցավագին ոճիրների համար: Այս աննախադեպ ոճրագործությունները կարեկցանք են առաջացնում խիղճ և դատողություն ունեցող բոլոր մարդկանց սրտերում... Սաստիկ սրտաճմլիկ մի տեսարան է, երբ տեսնում ես մարդկանց, որոնք կյանքում որևէ բան չեն խնդրել, սակայն հիմա դռն դուռ րնկած մի կտոր հաց են մուրում: Իսկ որբերը փողոցից փողոց թափառելով՝ որոնում էին իրենց հայրերին, մայրերին ու հարազատներին...

Հայտնի է, որ Հայերին վերագրվող հերյուրանքների նպատակը նրանց ղեմ առնելու թյան կրակ վառելն է...²:

Պետերբուրգում թուրքական դեսպանը, բողոքելով «Вестник» թերթում հրապարակված որոշ հայկական կոտորածների վերաբերող նյութերի դեմ, գրել է.

– Թուրքական դեսպանությունը խնդրում է հերքել սխալ լրատվությունը, քանի որ Հայ գավալները, զինված արտասահմանից ստացված զենքերով, միացել են քուրդ ապստամբներին և թալանելու նպատակով հրդեհել ու ավերել են մահմեդական գյուղերը, գյուրավառ հեղուկով այրել մահմեդականներին: Իսկ գնդերին, որոնք ուղարկված էին դեպքերի վայրերը, հրամայված էր պաշտպանել տուժած բնակչությունը: Կայսերական զորքը ոչ միայն պաշտպանություն տակ առավ խաղաղ բնակչությանը, մասնավորապես կանանց ու երեխաներին, այլև օրինական միջոցներով հաստատեց կարգուկանոն... Քրդերը չեն հափշտակել Հայերի ունեցվածքը, եկամուտն ու անասունները: Նման բան չի եղել, իրենք՝ ավագակ Հայերն են ապստամբությունից առաջ անասունները քչել լեռները, իսկ ունեցվածքը հանձնել իրենց քիրվո քրդերի հոգացողությանը: Նաև ճիշտ չէ, որ

¹ Մուստաֆա Նեղիմ, Հայ եղեռնը և իմ վկայությունները, Սոֆիա, 1936, էջ 37–38:

² Նույն տեղում, էջ 26–28:

քրդերը բազմաթիվ հայ կանանց են առևանգել: Դրանք նույն հայ ավագանների կանայք են, ովքեր իրենց կամքով գնացել են ապրտամբ քրդերի մոտ: Հայերն իրենք են ավերել իրենց գյուղերը¹:

Լոնդոնում Թուրքական դեսպանի 1894-ի նոյեմբերի 28-ի գաղտնի Հեռագրից.

Լորդ Քեմբրեյլը խնդրեց այս երեկո գնամ իր մոտ: Նա ինձ ասաց, որ խիստ վրդովված է Կ. Պոլսից ստացած տեղեկությունների պատճառով՝ համաձայն որոնց կայսերական կառավարությունը պաշտոնապես մամուլում հայտարարել է, որ հանձնաժողով է գնալու Մուշի հայ հրոսակների կողմից կատարած ոճրագործությունները քննելու համար: Նույն հաղորդագրությունը հայտնում է նաև, որ չքանչաններ են չնորհվելու դորքերի հրամանատարին և Մուշի մուֆթիին, իսկ դորքերի գործունեություններին ընդդիմացող նահանգապետը հեռացվել է պաշտոնից:

Լորդ Քեմբրեյլը գտնում է, որ այդ հաղորդագրությամբ ամբողջությամբ փոխվում է հետաքննության բնույթը և կանխորոշվում է դրա արդյունքը...

Լորդ Քեմբրեյլը խնդրեց կայսերական կառավարությանը հայտնել կայսրության համար արտակարգ փտանգավոր կացության մասին: Մինչև այժմ Անգլիան ջանացել է այդ հարցին մոտենալ ամենաբարեկամական ձևով, հնարավորության սահմաններում նսեմացնել այն և չօգտվել դաշնագրի ընձեռած հնարավորությունից, բայց սրանից հետո այդ անկարելի է և նա շատ է վախենում, որ հարցը կարող է շատ լուրջ և եվրոպական բնույթ ստանալ...²:

Պետերբուրգում Թուրքիայի դեսպան Հուսնի փաշային (1894 թ. նոյեմբեր) ուղղված Օսմանյան կայսրության վարչապետ Սայիդ փաշայի նամակից.

– Ռուսաստանն ընդունել է Անգլիայի առաջարկը Սասունի դեպքերի կապակցությամբ մեր դեմ դիվանագիտական քայլեր ձեռնարկելու վերաբերյալ: Չդիմելով որևէ պաշտոնական կամ այլ աղբյուրի՝ հայտնեք այդ հարցի վերաբերյալ, ինչ կարող եք: Հակառակ Շիշկինի (Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության վարչության

¹ «Մուրճ», 1894, թիվ 11–12:

² АВПР, Политархив, д. 3435, лл. 100–101.

պետ) խոստումներին՝ ռուսական մամուլը շարունակում է տեղի տալ Օսմանյան կառավարության դեմ թշնամարար տրամադրված հոգ-վածներին: Վերսկսե՛ք այս կապակցությամբ ձեր դեմարշները¹:

Ըստ Հյուսիսային Հեռագրական գործակալության՝ սուլթանի պա-լատում օսմանյան նախարարների խորհուրդը 1894 թ. դեկտեմբերին հավանություն է տվել հետևյալ ծրագրին.

– Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի և Մուշի վիլայեթներից կկազմվի մեկ ընդհանուր նահանգ, որի նահանգապետին Հինգ տարի ժամանակով նշանակելու է սուլթանը: Առաջին նահանգապետը կլինի մահմեդա-կան, իսկ հաջորդները՝ քրիստոնյա, բայց՝ ոչ հայ: Տեղական ժանդար-մերիան գտնվելու է սուլթանի նշանակած զորարանակի հրամանա-տարության տակ: Նահանգից ստացած եկամուտները կծախսվեն տեղական կարիքների համար, բացի այն գումարներից, որոնք հատ-կացվում են պետական պարտքի վարչությանն ու ծխախոտամաք-սահարկմանը... Դատավորները, բացի դատարանի նախագահից, ըն-տրվելու են²:

Սուլթան Աղուլ Համիդ II-ը Հայոց պատրիարք Աչըպյանին ասել է.

– Անհնար է հայերին երազած ինքնուրույնությունը տալ: Ես կտա-կում եմ ինձ հաջորդող սուլթաններին, որպեսզի հայերին նման բան չտան և նրանց ուխտում եմ, քանի դեռ աշխարհում մահմեդական կա, պատերազմել հայերի անկախության դեմ³:

Թուրքական «Հաքիքաթ» թերթը, խեղաթյուրելով իրականու-թյունը, գրել է.

– Կատարյալ անգործություն է տիրում կայսերության բոլոր մա-սերում: Այդ պետք է վերագրել սուլթանի իմաստունությանը, որն առաջացրել է երախտագիտություն այն բանի համար, որ նա կա-րողացավ արագությամբ վերացնել խաղաղությունը սպառնացող խառնակչությունները:

Եվրոպայում, մասնավորապես Անգլիայում, չէին հավատում, որ մի բուռ հայ ագիտատորների խառնակչությունները կարող են մեծ

¹ Ламсдорф Н., Дневник 1894–1896, Москва, стр. 88–89.

² «Նոր Դար», 14-ր դեկտեմբերի, 1894 թ.:

³ Շաղճեան Փ., Արդուլ Համիդ Բ., Կարմիր սուլթան, Բեյրութ, 1980, էջ 409:

Հրդեհ առաջացնել. մինչդեռ ազիտատորների իսկական նպատակը բացահայտվեց, և հասարակական կարծիքը, որ մի ժամանակ նրանց համար նպաստավոր էր, չուժ եկավ նրանց դեմ: Այդ բանասարկությունը իրենց զարչելի արարքների համար դեռևս օրենքի ամրող խրատությամբ կայսերական կառավարություն կողմից չեն պատժվել և նրանց հանդեպ վեհապետի մեծահոգությունը բացարձակապես աննախադեպ է¹:

Վիեննայի «Neue Freie Press» լրագրի Հրատարակչին Արդու Համիդ II-ը ասել է.

— Թե քաղաքական և թե վարչական գործերում ինձ առաջնորդող սկզբունքներն են չափավորություն և հավասար հոգածություն բոլոր հպատակների հանդեպ՝ առանց խիստ միջոցների դիմելու: Հույս ունեմ, որ վերջերս օրինական ճանապարհից չեղված իմ հայ հպատակները կզղջան և գործով ցույց կտան ինձ այդ զղջումը: Իմ պետության մեջ ապրող հայերը միշտ օգնություն և հովանավորություն են գտել իմ կողմից, և նրանց երևելիներից շատերը բացառապես մեր տոհմի բարեսիրության շնորհիվ են հարստություն և դիրք ստացել: Հետևաբար, ես նայում եմ վերջերս իրենց հպատակության պարտքին հակառակ ընթացք ցույց տվող հայերի վրա որպես մոլորված որդիների վրա, ովքեր գայթակղվել են օտարների սադրանքներից և համոզված եմ՝ Հենց որ ճշմարտությունն իմանան, իսկույն կվերադառնան ուղիղ ճանապարհ²:

Սուլթան Արդու Համիդ II-ը Անգլիայի դեսպան Քլերկին ասել է (1895 թ.).

— Բնական է, որ բարենորոգումների ծրագիրը պահանջում է երկար քննարկումներ: Բայց Հենց որ հավանություն տրվի ու որոշում կայացվի, մտադիր եմ այն ամբողջությամբ կատարել³:

Գերմանիայի կայսեր Հետ տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ Արդու Համիդը բացահայտորեն հայտարարել է.

¹ «Մշակ», 1895, թիվ 144:

² «Արձագանք», 28-ր ապրիլի, 1895 թ.:

³ *Blue Book*, Turkey, N I, 1896, p. 123.

– Ես ավելի կնախընտրեմ մեռնել, քան թե Անատոլիայի արևելքում ինքնավարության տանող բարեփոխումներ անցկացնել¹:

1896 թ. Հոկտեմբերին Աբդուլ Համիդ II-ը՝ Անգլիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի դեսպանների ճնշմամբ, ստորագրում է բարենորոգումների մի նոր ծրագիր, որի մասին իր տարակուսանքն է հայտնում Քյամիլ փաշան.

– Ընթերցելու ընթացքում ես նկատել էի, որ հաղիվ թե գործադրվեին այս հոգվածները կյանքում, քանի որ քրդերի զինաթափումը և քրիստոնյա պաշտոնյաների նշանակումը ծանր էր նստելու քրդերի վրա: Այնուհանդերձ, քանի որ տվյալ որոշումը հաստատվել էր կայսերական հրամանով, ես ստիպված ստորագրել էի այն՝ միայն մատնանշելով, որ տվյալ հոգվածների կիրառումը կապված է դժվարությունների հետ²:

Օսման Նուրին այն մասին, թե Աբդուլ Համիդ II-ը ինչպես էր վերաբերվում բարենորոգումների գաղափարին.

– Անգամ բարենորոգում բառը վրդովեցնում էր Աբդուլ Համիդին և գրգռում նրա ոճրային ընազդները... Նրա միակ նպատակը դարձավ թույլ չտալ Եվրոպայի միջամտությունը, ի չիք դարձնել անգլիական ազդեցությունն Անատոլիայում, միաժամանակ ներկայանալ իբրև գործիչ, որն անհրաժեշտ նախազգուշական միջոցներ է ձևոնարկել վերահաս հեղափոխությունը կանխելու համար³:

Աբդուլ Համիդ II-ը Վամբերինին ասել է.

– Ձեզ վստահեցնում եմ, որ չուտով հայերին խելքի եմ բերելու: Նրանց զլխին մի հարված հասցնելով՝ մոռացնել եմ տալու հեղափոխության գաղափարը... Գրեթե պարտադրված եմ այդ արմատական միջոցներին դիմել ի հակակշիռ այն անդուլ հալածանքների ու թըշնամության, որ ցույց է տալիս քրիստոնյա աշխարհը: Ուլելով Ռումինիան և Հունաստանը՝ Եվրոպան Թուրքիայի ոտքերը կտրեց: Բուլղա-

¹ Zuhuri Danışman, Osmalı İmparatorluğu tarihi, C. XIII, sultan ikinci Abdul-Hamid Han, İstanbul, 1966, s. 145.

² Hatrat-ı sadr-ı esbak Kâmil paşa, Kastantinya, 1329 (արաբատառ): Hilmi Kâmil Bayur, Sadrazam Kâmil paşanın siyasi hayatı, Ankara, 1954, s. 186.

³ Օսման Նուրի, Սուլթան Համիդ II-ն ու նրա իշխանության չրջանը, հ. Բ., Կ. Պ., 1909, էջ 838 (արաբատառ թուրքերեն):

րիայի, Սևրեիայի և Եգիպտոսի կորուստներով նրա ձևերը կտրեց և այժմ էլ այս հայկական հուղումներով ուղում է մեր ամենակենսական մասերը՝ մեր աղիները խել: Այս կլինի ամբողջական կործանում, և մենք ամբողջ գործովյամբ ընդդիմանալու ենք դրան¹:

Սուլթան Աբդուլ Համիդը՝ Հայոց պատրիարք Իզմիրյանի կողմից ներկայացված բռնությունների և փաստաթղթերի, ասել է.

— Ես հայ ազգին չատ եմ սիրում, մոտ ժամանակներս մեծ բարիքներ եմ անելու Ձեր ժողովրդին: Փոխանակ ուրիշներին դիմելու՝ համարձակ առաջարկեք. ինչ ցանկանում եք՝ պիտի կատարեմ²:

Օսման Նուրին Հայոց պատրիարք Իզմիրյանի հրաժարականի մասին.

— 1896 թվականի օգոստոսի առաջին օրը Ստամբուլ եկավ Համիդի գնդերից մի վաշտ հեծելազոր: Աբդուլ Համիդը այս միջոցը ձեռք առնելուց հետո պահանջեց, որ Հայոց պատրիարք Իզմիրյան Լֆենդին հրաժարական տա: Աբդուլ Համիդը բողոքովին չէր համակրում Իզմիրյան Լֆենդիին: Հատկապես եվրոպական շրջաններում Իզմիրյան Լֆենդիի ունեցած բարձր վարկը ավելացնում էր Աբդուլ Համիդի կասկածները:

Աբդուլ Համիդը չատ էր աշխատել, որ Իզմիրյան Լֆենդին հրաժարական տա, բայց հայերի խնդրանքով չատ անգամ այդ մտքից հրաժարվել էր: Իսկ այս անգամ, երբ ժամանել էին Համիդի գնդերը, Աբդուլ Համիդը պնդեց իր այս միտքը: Իզմիրյան Լֆենդին հրաժարական տվեց: Աբդուլ Համիդը, ջնջելով հայ համայնքի ընտրական օրենքը, Իզմիրյանի տեղ նշանակեց անարժան մեկին³:

Բաբ Ալիի ցույցից հետո Աբդուլ Համիդ II-ը Հայոց պատրիարքին ասել է.

— Հայերը այդ միջոցներով ուղում են առաջ բերել եվրոպական միջամտությունը: Լա՛վ իմացեք, որ եվրոպական նավերը կարող են նեղուցներիցս ներս մտնել, և եվրոպական բանակները կներխուժեն

¹ Գաբրիելյան Ա., Հայկական ճգնաժամ և վերածնունդ, Բոստոն, 1905, էջ 64:

² «Հնչակ», 1895, թիվ 4:

³ Օտար աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, պրակ VII, Թուրքական աղբյուրներ, Հ. IV, Երևան, 1972, էջ 211:

իմ մայրաքաղաք, բայց նրանց մտնելուց առաջ Բոսֆորի ալիքները կներկվեն բոլոր հայերի արյունով¹:

Աբդուլ Համիդ II-ի խորհրդատու, զորահրամանատար Իզզեթ փաշան Հայկական հարցի մասին.

– Հայկական հարցի լուծման միակ եղանակը հանդիսանում է հայերի ֆիզիկական բնաջնջումը²:

Շաքիր փաշան արդեն որպես Հայկական նահանգների գլխավոր կոմիսար հայտարարել է.

– Հայաստան բառը մեզանում արհամարհված է, սակայն շնորհակալ կլինեմ, եթե ինձ ցույց տայիք Հայաստանի սահմանները: Գնում եմ ոչ թե Հայաստան, այլ Քրդստան: Գնում եմ Թուրքիայի ու Անգլիայի միջև նախկին բարեկամությունը վերականգնելու համար³:

Աբդուլ Համիդ II-ը Պետերբուրգում Թուրքական դեսպանին գրած նամակով հրամայել է.

– Համոզի՛ր ցարական կառավարությանը, որ սուլթանն արդարություն է գործադրելու հայերի հանդեպ... Ամեն ինչ կանի օտար պետությունների հանձնաժողովին պաշտպանելու համար և խստորեն կպատժի Թուրքական այն աստիճանավորներին, ովքեր հանցավոր են հայերի հանդեպ բռնությունների գործում...⁴:

Աբդուլ Համիդ II-ը Կ. Պոլսում Անգլիայի դեսպան Հերբերթին ասել է (1895 թ.).

– (Հայկական նահանգներում) բարենորոգումներ շնորհված են: Աշխարհում չկա մի պատճառ կարծելու, թե դրանք կամովի չպետք է գործադրվեն: Իմ և այս երկրի շահերը պահանջում են, որ բարենորոգումներ ներմուծվեն...

Հայերն իրենց բանսարկությունների և ապստամբությունների պատճառով, ինչպես նաև անկարգությունների առիթ տալով՝ եղել և շարունակում են մնալ բարենորոգումների հետաձգման պատճառ⁵:

¹ Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Հ. I, Երևան, 2008, էջ 581:

² Akçam T., Siyası kültürümüzde zulüm ve iskence, İstanbul, 1992, s. 301.

³ «Արձագանք», 1895, թիվ 100:

⁴ «Արձագանք», 1-ր հունվարի, 1895 թ.:

⁵ Blue Book, Turkey, N I, 1896, p. 94.

Սայիդ փաշան Նելիդովի միջոցով ցարին խնդրում է.

– Թուրքիային տրամադրեք ժամանակ, որպեսզի այնպիսի համաձայնագիր պատրաստենք, որը Հայկական հարցում բավարարի երեք տերությունների պահանջները¹:

Ցարական կառավարության ուղղված Բ. Դուան Հեռագրից.

– Կ. Պոլսում անդորրությունը վերականգնված է, ոչ մի օտարահպատակ անկարգությունից չի տուժել, և ներկա պահին երկրորդ հերթապահ նավերի գալը ժողովրդի կողմից դիտվելու է որպես ցույց՝ ի նպաստ Հայերի, ինչը կոժվարացնի թուրքական կառավարության ջանքերի՝ հանդարտությունը պահպանելու խնդրում²:

1896 թ. Հունիսի 31-ին սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ին ուղարկված մի լրտեսագրից.

– Սուլթանի չնորհիվ ներկայումս ամեն ինչ կարգին է, և մահմեդականների մեծամասնությունը ապահովված է³:

Բ. Դուռը 1896 թվին տեղական իշխանություններին հրահանգել էր.

– Անխնա ոչնչացնել Հայկական հուշարձանները, որպեսզի դրանք չհիշեցնեն Հայաստանի պատմական անցյալը և Հայ ժողովրդի մեջ չարթնացնեն ազգային անկախության գաղափար⁴:

Սուլթան Աբդուլ Համիդի նամակը Սուլթերին.

... Բարենորոգումներն իմ կողմից որոշված խնդիր է: Բացի այդ, ես ձգտում եմ դրանք հնարավորության սահմաններում չուտ գործադրել...

Պիտի խնդրեմ, որ Անգլիայի դեսպանատունն ինքը խրատի Հայերին, նաև հրահանգ տա իր հյուպատոսներին, որ նրանք էլ ամենաազդու ձևով խորհուրդ տան Հայերին, որ նրանք գոհ մնան եղած բարենորոգումներից... Նրանք պետք է հասկանան, որ բարենորոգումները չեն կատարվի, եթե խռովություններ առաջանան⁵:

¹ Ламсдорф Н., Дневник 1894–1896, Москва, 1991, стр. 334.

² Նույն տեղում:

³ Lepsius J., L'Arménie et l'Europe, Lausanne; 1896, p. 211.

⁴ «Биржевые Ведомости», 1896, N 109.

⁵ Blue Book, Turkey, N I, 1896, p. 118.

Սուլթան Արդուլ Համիդի քարտուղար Թահսինի կողմից վալիների Հասցեագրված մի շրջաբերականում ասվում է.

– Իմացել ենք, որ Հյուպատոսներին հրամայված է ճշտել Անատոլիայում եղած Հայերի թիվը, ուսումնասիրել մուսուլման դարձածների, մուսուլմանների տներում պահվող կանանց, Հայերի ընտանիքների և դատապարտվածների թիվը: Այժմ բոլորին է հայտնի, որ Հայերն են եղել խոռովությունների կազմակերպիչն ու հրահրողները: Քանի որ այս ամենը սպասելի էր, անտարակույս է, որ Հայերի ձեռքն են անցել մուսուլմանների կանայք ու երեխաները: Մյուս կողմից՝ ստույգ է նաև, որ ոչ մի Հայ կին ու երեխա չէր կարող մուսուլմանների մոտ գնալ...

Առանց այս ամենը հաշվի առնելու՝ անընդհատ քննություններ են կատարում Հայերին իրեն զոհ ցույց տալու համար: Դա արվում է հատուկ՝ կայսերական կառավարությունը խարխլելու համար: Հյուպատոսները այդ ուղղությունը են գործում: Այդ թշնամական փորձերը խանգարելու համար ձեզանից պահանջվում է անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել Հայերին նշված ոգով նախապատրաստելու և կայսրությանը ձեր նվիրվածությունը փաստելու ուղղությամբ:

Այլ կերպ վարվելու դեպքում՝ կդիտվեք որպես կառավարության և իսլամի դավաճաններ¹:

Օսման Նուրին՝ Թուրք-անգլիական, Թուրք-ռուսական հարաբերությունների և Հայկական հարցի ու կոտորածների մասին.

– Հայերին պաշտպանելու Անգլիայի նպատակը հիմնված էր միայն առևտրական սկզբունքի վրա: Անգլիական կառավարությունը պատրիարք Իզմիրլյանին պաշտպանելու, Սասունի դեպքի վերաբերյալ հետաքննություն կատարելու խնդրում ուներ մի նպատակ, այն է՝ տեղի ունեցած կոտորածներում երևան հանել Ռուսաստանի մատը:

Այդ մասնակցությունը ոչ խոստովանվում էր, ոչ էլ ուղղակիորեն հրապարակ էր հանվում, նույնիսկ դեպքերի մանրամասնությունները քննության առնված ժամանակ այդ մասին չէր ստացվել ոչ մի փաստ: Սակայն Հայկական հարցում ռուսական քաղաքականությունից ամբողջ կությունը շատ պարզորոշ կերպով այդ էր ապացուցում: Մի քանի տարուց ի վեր ռուսական քաղաքականությունը վճռական ազդեցություն էր ձեռք բերել Արդուլ Համիդի շրջապատի վրա: Ստամբուլի և

¹ «Դրոշակ», 1897, թիվ 16:

Պետերբուրգի կառավարությունների միջև չատ կետերում մտքերի համաձայնություն էր առաջացել. օրինակ՝ մի ժամանակ Ռուսաստանը չէր մասնակցել Թուրքիայի հանրային պարտքի վերաբերյալ մեծ տերությունների ձևափոխման, այդ հարցը լուծվել էր առանց Ռուսաստանի մասնակցության: Ռուսաստանը չատ առնելիք ուներ Արդուլ Համիդից. օրինակ՝ ռուսական սահմաններին մերձակա նահանգների հասույթով ապահովված պատերազմական տուգանքը... Բայց ռուսական կառավարությունը քմահաճության համար գիտեր նաև հետաձգել այս մասնավճարները: Բացի դրանից, Արդուլ Համիդը միջազգային ֆինանսի հանդեպ իր պարտավորությունը հետաձգելու համար բարոյական հենարանի կարիք էր զգում, ռուսական կառավարությունը այդ էլ գտնում էր չատ արագ:

Եթե Ռուսաստանի և Արդուլ Համիդի միջև հեշտորեն համաձայնության գալու մի հարց կար, ապա դա Հայկական Հարցն էր, որովհետև եթե Հայաստանի մի մասը գտնվում էր օսմանյան երկրում, ապա նրա մեծ մասն էլ Ռուսաստանի տիրապետության տակ էր:

Կովկասում էջմիածնի կաթողիկոսը հայերի միակ և իրական պատրիարքն էր: Արդուլ Համիդը օսմանյան երկրում հայերին օսմանցի չգարձրեց, սակայն ռուսական կառավարությունը Ռուսաստանի հայերին աշխատում էր ռուսացնել...

Արդուլ Համիդի հոռի ռեժիմը տարածվում էր ոչ միայն հայերի վրա, այլև ազգի բոլոր անհատների, ամբողջ օսմանյան ազգի վրա: Հետևաբար օսմանցիների անունից գործելով և օսմանյան հայրենիքի փրկությունը նկատի ունենալով՝ ցանկալի էր նախ և առաջ գործել ազատասեր գաղափարների տեր օսմանցիների հետ միասին և այս պահանջների մեջ մտցնել նաև մյուս հայրենակիցների իրավունքների պաշտպանությունը երաշխավորող հոգվածներ:

Հայկական հարցը բացառապես հայերի կյանքի և ազատության պահպանման համար հրապարակ եկած հարց չէր: Արդար է՝ այս հարցի առաջաշուրժը հայերի կողմից նպատակ ուներ պահպանել նրանց հասարակական դիրքը և ազատությունը, սակայն կային երկու պետություններ ևս, որոնք ցանկանում էին ամենից ավելի օգուտ քաղել դրանից և իրենց քաղաքական ու տնտեսական շահը կապում էին այդ հարցի լուծման հետ: Դա էլ Անգլիան էր և Ռուսաստանը:

Ի միջի այլոց, Կիպրոսի պայմանագրում հիշատակված հանձնառություններից բացի, Անգլիայի ուշադրությունը շարունակ կենտրո-

նացած էր Անատոլիայի վրա. սրա պատճառը այն է, որ Անգլիան Անատոլիայում ուներ տնտեսական, կրոնական և քաղաքական շատ կարևոր շահեր: 1890 թվականից ի վեր Արդուլ Համիդը երբևեմ ձևափոխում էր այնպիսի գործեր, որոնք վնասում էին այդ շահերից մի քանիսը:

Բեռլինի պայմանագրից հետո Անգլիայի առևտրական շահերի մեջ նկատվում էր նպատակի որոշ փոփոխություն: Այն ճանապարհը, որը ժամանակին էրգրումի և Բայազետի միջոցով Սև ծովը կապում էր Իրանի հետ և դարևը շարունակ հայերի համար ծառայում էր որպես հարստացման միջոց, 1878 թվականին ստացել էր արտակարգ նշանակություն:

Հենց դրա համար էլ անգլիական կառավարությունը հավանություն չէր տվել Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի տասնիններորդ և քսաներորդ հոդվածներին, որովհետև այդ հոդվածները վերոհիշյալ ճանապարհը դնում էին Ռուսաստանի մշտական վերահսկողության տակ: Հետևաբար, Բեռլինի դաշնագրի վեցերորդ հոդվածի համաձայն՝ այս հոդերը թողնվել էին Թուրքիային, և այս փաստը համարվել էր որպես Անգլիայի հաղթանակ:

Սակայն այս ճանապարհը հետզհետև կորցրեց իր նախկին նշանակությունը: Ավելի ուշ հայերի համար բացվեց առևտրական նոր ճանապարհ՝ Սև ծովից դեպի Կասպից ծով տանող ճանապարհը: Բայց այդ ժամանակամիջոցում հայերը առևտուրը կատարում էին միշտ Անգլիայի հետ: 1840 թվականից ի վեր Մանչեստրում հաստատված հայերը բամբակ էին արտահանում դեպի Թուրքիա և Իրան, և այդ բամբակը հասնում էր մինչև Միջին Ասիա: Հետևաբար Անգլիայի առևտրական շահերը Ռուսա-Հայաստանից ավելի Թուրքա-Հայաստանում էին վտանգի ենթարկվում: Այստեղից երևում էր, որ Վանի և էրզրումի չրջաններում հայերի կրած ճնշումներից ամենից ավելի անհանգստանում էր Անգլիան...¹:

Ձիա բեյը օտարերկրյա դիվանագետների և հայկական կոտորածների մասին.

— Բոլոր մեծ և փոքր տերությունների մշտական ներկայացուցիչներից Ելզըզում առավել հաճախ մենք ստիպված էինք ընդհարվել

¹ Օտար աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, պրակ VII, Թուրքական աղբյուրներ, Հ. IV, Երևան, 1972, էջ 184-190:

Գերմանիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Անգլիայի դիվանագետների հետ: Գրեթե յուրաքանչյուր պետություն թուրքիայի վրա նայում էր ինչպես մեծ պատառի՝ փորձելով հնարավորության դեպքում օգուտ քաղել իր երկրի համար: Մրցակցությունը գնում էր հիմնականում հիշատակվող մեծ տերությունների միջև: Վերջին ժամանակներս նրանց միացավ նաև Ճապոնիան: Ինչ վերաբերում է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին և Չինաստանին, ապա նրանք մեզ հոգս չէին պատճառում: Անձամբ ես րացահայտ կերպով նախընտրությունը տալիս էի Չինաստանի ներկայացուցիչներին: Ես, իհարկե, չեմ ասում Գերմանիայի մասին, որի դիրքին Համիդը տալիս էր մեծ նշանակություն: Նա խորապես համոզված էր, որ Գերմանիան միշտ ճգնաժամային պայմաններում կաջակցի իրեն... Հազվադեպ էր պատահում, որ Գերմանիայի ներկայացուցիչը մեզանից հեռանար չրավարարված... Յուրաքանչյուր դիվանագետ մտածում էր, որ ինքը կարող է ազդել սուլթան Համիդի վրա և իհարկե նրանցից չատերը սխալվում էին: Հայկական Զարդերի ժամանակ, երբ մեծ տերությունների ներկայացուցիչները անհոգաբար նայում էին անխնա սպանդին, իրր թե եվրոպացի մի հայտնի դեսպան, ստանալով մի ծածկագրված հաղորդագրություն Ստամբուլից, չտապել է ուղարկել այն Ելզըզ՝ պահանջելով վերջ տալ կոտորածներին: Իրականում չեմ կարող ասել՝ դա այդպես է եղել թե ոչ, բայց մի բան հաստատ է, որ կոտորածը դադարել է միայն երկուշաբթի օրը՝ սուլթանի անձնական ցանկությունով: Քանի որ Համիդը որոշել էր, որ բավարար է պատժել չհպատակվողներին: Իսկապես, ո՞վ իրավունք ունի խառնվել մեր ներքին գործերին: Ինչքան էլ մենք մեզ թույլ էինք զգում, այնուամենայնիվ թույլ չէինք տալիս խառնվել սուլթանի անձնական որոշումներին... Այս մոայլ անցյալը շատ երկար կմնա հիշարժան բոլորի համար... Մանրամասն նկարագրելը պատմիչի գործ է, և թող նա պատմի մեզ, թե ինչպես մի սովորական մարդ, որը, չունենալով քաղաքական տաղանդ, հիմարացրեց անկասկած այսքան խելացի և կրթված մարդկանց: Երբ դադարեց կոտորածը, մեզ մոտ մեկը մյուսի հետևից եկան տերությունների ներկայացուցիչները: Համիդն էլ հասցրեց բոլորին համոզել, որ խիստ վշտացած է և անպայման գործի կղնի իր ամբողջ ուժը, որպեսզի պատժի մեղավորներին: Նայելով նրան՝ կարելի էր ենթադրել, որ այդ խորամանկ մարդը իսկապես խղճում է անմեղ զոհերին, որոնք սպանվել էին միայն նրա համար, որ հայ էին անվանվում: Ես երբեք չէի տեսել այսքան ատելություն, որքան սուլ-

Թանը տածում էր այդ աղգի նկատմամբ: Այն միտքը, որ իրեն կարող էին կասկածել Հայկական ծագման մեջ, անսահմանափակ խելագարության էր հասցնում Օսմանյան կայսրության տիրակալին: Ինչով էլ որ լիներ, նա պատրաստ էր ապացուցել, որ դա կեղծիք է և որ բոլոր գյավուրներին, առանց բացառության, ատում է...¹:

Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը քրիստոնյաների և մահմեդականների մասին.

— Արևմուտքում ո՞վ գիտե մեր պատմությունը, այնտեղ ընդհանրապես ո՞վ է սովորում այն... Ես մտածում եմ, որ նա, ով երկար ժամանակ ապրել է Արևելքում և պահել է իր օրյեկտիվությունը, պիտի ասի, թե մահմեդականները արևելյան քրիստոնյաների համեմատ ավելի լավ մարդիկ են... Պետք է մարդ դարձանա համերոգ թուրքերի վրա. նա, ով մինչև այսօր չփացրել է Հայերին, նրանցից իբրև շնորհակալություն՝ իր անձնական տան մեջ հարձակման է ենթարկվել... Լեզուցը խուժել է արյան մեջ: Հայերը՝ այդ անիշխանականները, դաշույնով ու ռումբերով մեզ չսպանեցի՞ն: Հայկական հարցը դա հայերի հարցը չէ...²:

Ձիա բեյը քրիստոնյաների նկատմամբ Աբդուլ Համիդի վերաբերմունքի մասին.

— Տաքարյուն և մոլի կրոնական սուլթանը եղել է քրիստոնյա համայնքի ոլսերիմ թշնամին՝ առանց ազգային պատկանելության: Շշուկներն այն մասին, որ նրա հայրը եղել է Հայ, տանջում էին նրան: Ձնայած իր բանականությանը՝ նա փորձում էր այդ ժողովրդին դաժան հալածանքների ենթարկելով՝ ապացուցել ինչ-որ մեկին, որ դրանից սուտ լուր չկա ողջ երկրով մեկ: Զարմանալի ոչինչ չկար, այդ էր պատճառը, որ նա հանդիսանում էր խաղալիք մեր հոգևորականների և արքունի անբանների ձեռքում, որոնց անցյալը խիստ կասկածելի էր: Եթե ես կատարեի կամ ժամանակ ունենայի կատարելու եղբոր բոլոր հրամանները, ապա Թուրքիայում ազգաբնակչությունը կպակասեր մեկ երրորդով...³:

¹ Хаджетапше М., Убийца на троне, Записки начальника Тайной полиции в Турции, Петроград, 1918, стр. 29-33.

² Bozdağ İ., Abdul Hamid hatıra defteri, (Belgeler ve resimlerle) İstanbul, 1976, s. 55.

³ Хаджетапше М., Убийца на троне, Записки начальника Тайной полиции в Турции, Петроград, 1918, стр. 47.

Սիրիայի նախկին նահանգապետ Իսմայիլ Քեմալ բեյը Հայերի մասին.

— 1894-ին տեղի ունեցավ Հայերի Հանդեպ թուրքերի բարի հարաբերությունների վերածվելը նրանց Հետևողականորեն ճնշելու քաղաքականության... Արդուլ Համիդը Հայերից վախենում էր որպես առաջադիմական գաղափարների կարծեցյալ կրողների և հակահայ քաղաքականությամբ գտավ ոուսական կառավարության աջակցությունը... Մոտ 3—4 միլիոն Հայեր ցրված ապրում են թուրքական 14 վիլայեթներում՝ մոտավորապես 12 միլիոն մարդկանց մեջ, որոնք պատկանում են ուրիշ ռասայի... Ելքը մեկն է՝ Կովկասում ստեղծել էջմիածին մայրաքաղաքով ինքնուրույն Հայկական պետություն, որը կընդգրկի Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև բաժանված և Արագածի չուրջն ընկած նահանգները¹:

Թուրք պատմաբան Սադկ Շահիդը, որը Համիդյան ջարդերի ժամանակակիցն էր, գրել է.

— Հայոց վերջին ջարդերը նախապես մտածված, պլանավորված և կարգադրված էին սուլթանի կողմից²:

Հայկական ահավոր ջարդերի դեմ Օսմանյան խորհրդարանում առաջին բողոքողը եղել է երեսփոխան Սալիտես Էֆենդին, որը Հայտարարել է.

— Ինչ զեղծումներ որ գործադրվել են Ռումելիայի և Բուլղարիայի մեջ, նույնն էլ գործադրվում են երկար տարիներ ի վեր Հայաստանում քրդերի ձեռքով: Սակայն Հույները և բուլղարները, Եվրոպայում նյութեր հրատարակելով և բողոքի ձայն բարձրացնելով, կարողացան Եվրոպայի ուշադրությունը իրենց կողմը հրավիրել, մինչդեռ Հայերը, զուրկ լինելով այդ միջոցներից, լուծությամբ տարան և հանդուրժեցին դառը տառապանքները: Բայց մի՞թե արդարություն էր, որ Հայ ազգը՝ տերության առավել Հնազանդ և հավատարիմ ազգը, այսպես չարչարվի ու կեղեքվի՝ նույնիսկ մեր տերության դեմ ապստամբող քրդերի ձեռքով³:

¹ Կայդերական Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվ, R 14098, AB 360:

² Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Հ. I, Երևան, 2008, էջ 713:

³ Կիսուր Ա., Հայ աղատագրության ճանապարհին, Բեյրութ, 1949, էջ 22—23:

1894–1896 թթ. կոտորածներին ականատես եղած թուրք մտավորական եկեղ զրեւ է.

– Եթէ պատահէր, որ որեւէ Հայ ընտանիք տնից դուրս գար ճանապարհորդելու, ավազակները և մարդ կոչվող անարժան ստորները նրանց պաշարում էին և այնպիսի չարիքներ էին հասցնում, որ ճանապարհորդելը անհնար էր դառնում: Վայն էր եկել այն խեղճի գրխին, ով համարձակվել վերադառնալ և կառավարութունից պահանջել, որ իր ընտանիքի առևանգված անդամները վերադարձվեն: Այն ժամանակ ավելի մեծ չարիք ու աղետներ կարող էին կատարվել: Եթէ կատարվածները գրվեն, ընթերցողը անպայման կսարսափի և գիտակցութունը կկորցնի... Հայերից շատերը, իրենց հետևում թողնելով հայրենիքը, հարազատներին ու բարեկամներին, Ամերիկա կամ Եվրոպա գաղթել ուզեցին: Գաղթել ուզեցին ոչ թե հանուն գաղթելու սիրո կամ իրենց երկիրը չսիրելու համար, այլ հուսահատվելով ու փախչելով թուրքերի ստեղծած անտանելի վիճակից... Բռնապետները գաղթի համար հայերի առաջ դռները բաց էին արել...¹:

1919 թվի հունվարի 28-ին թուրքական «Սապահ» թերթի գլխավոր խմբագիր Ալի Բէմալ բեյը, որը սրանից օրեր անց Կ. Պոլսի ոստիկանության կողմից առևանգվում է և Անատոլիայում ազգայնականների կողմից կախաղան հանվում, հետևյալ հոդվածն է գրել.

– Մարդկային խիղճն է, որ կը խօսի այս թուրք գրողներուն բերնովը՝ բողոքելու համար ոչ միայն ժամանակակից ոճիրներու, այլ նաև բոլոր ժամանակներու ոճրային դրութեան դէմ. ամօթը՝ վեց դարերու: Որովհետեւ Օսմանեան Վեհապետները իրենց Թագաւորութեան սկիզբէն իսկ, միշտ խուսափած են Քրիստոնէութեան հետ ճակատիլ հաւասարութեան պատուանդանին վրայ, փոխան ողջամտութեան՝ միշտ դիմած են սուրին, հաւասարութենէն վախճալով, միշտ զինաթափ ըրած են քրիստոնեաները, անոնց զլանալով հաւասարութեան իրաւունքները՝ նոյնիսկ որեւէ իրաւունք օրէնքի առջեւ... Եւ ամէն անգամ, որ քրիստոնեաները այս աստիճան անկարողութեան մատնուած վիճակին մէջ իսկ, զլսած անցած են իսլամ ժողովուրդը, ըլլայ թուով, ըլլայ դաստիարակութեամբ կամ բարգաւաճումով, մահմէդական վեհապետները, փարաւոններու ստրուկ իսրայելացիներուն դէմ ի գործ դրած քաղաքականութիւնը շարունակելով, պակսեցու-

¹ Պողոսյան Ս., Գոյատեման պայքարի քառուղիներում, Երևան, 1988, էջ 259–260:

ցած են քրիստոնեայ բնակչութիւնը Պուլկարիոյ մէջ (1876) և Սասունի մէջ (1894), և վերապրողները՝ թշուառութեան մատնած՝ ճրգմելով զանոնք ծանր տուրքերու բռնան տակ: Ապտիւլ Համիտի օրով բնաջնջման մեթոտը կը տարածուի ամբողջ Փոքր Ասիոյ և գլխաւորապէս Կիլիկիոյ և Տաճկա-Հայաստանի մէջ...¹:

Ղրիմի թուրքական «Թուրքմանիչ» թերթի խմբագիր, պանթուրքիստ Իսմայիլ Գասպիրիինսկին Հայերի մասին.

— Իրոք, թուրքահայերը բողոքելու առիթ չունեն, որ Բ. Դուռը Հայերի Համար առանձին կառավարիչներ չունի, Հետեաբար Հայերը նույն բարիքներն ու արտոնութիւններն են վայելում, ինչ որ թուրքերը, քրդերը, Հույները, վրացիները, բայց ոչ ոք չի գանգատվում, և եթէ Հայերը գանգատվում են, և եթէ Հայերը ապստամբում են, դժգոհ են և այլն, այդ ամենը սարքված է, դրսից դրդված և անգլիական քաղաքականութեան Հետեանք: Հայեր կան, որոնք թուրքերի Հետ Հավասար պաշտոններ են վարում, մինչև անգամ նախարարներ են, ուստի թուրքական կառավարութիւնը կարելի է թուրք-Հայկական կառավարութիւն անվանել...²:

ԻթթիՀադականների սպառնալիքն ուղղված Հայերին.

— Հայերը մի նոր Բուլղարիա են ուզում ստեղծել... Դեռևս չեն խրատվել, չգիտեն, որ մեր կամքին Հակառակ՝ ցանկացած ձեռնարկ ջախջախվելու է: Թող սպասեն, Հավանաբար մեզ ևս պատահութիւն չի պակասի...³:

Ահմեդ Ռիզան իր Հողվածներից մեկում գրել է.

... Եթէ ժողովուրդը ինքնաբերաբար գնում է նրան, որի դեմ ուժ չունի պայքարելու և ոչինչ չի կարող անել, ուրեմն պարզ է, որ դա ժամանակավոր բնույթ է կրում: Մի՞թէ ոտքի ելած Հայերն ու բուլղարները Հույսը դնում են իրենց վրա. նրանք ունեն բարոյական աջակցութիւն քաղաքակիրթ Եվրոպայի կողմից, որի մտավորականութիւնը գտնում է, որ մարդկութիւնը ոչինչ չի կորցնի Օսմանյան

¹ Նազլյան Հով. արք., Հույները Մերձավոր Արևելքի 1914–1928 թթ. չրջանի քաղաքական դեպքերի մասին, Հ. Ա., Բեյրութ, 1960, էջ 51–52:

² «Մուրիճ», 1894, թիվ 12:

³ Արմեն Գալո, Ապրած օրեր, Բոստոն, 1948, էջ 191:

կայսրութեան ոչնչացումից՝ չնայած ուրիշներն էլ օգտագործում են Հայերին ու բուլղարներին իրենց երկրների քաղաքական նպատակների համար: Նրանք «գործիքներ» են, որոնք ձայն չեն հանում: Իսկ մեզ՝ մուսուլմաններին, չկա ոչ մի օգնություն, նույնիսկ քրիստոնյա աշխարհը ատում է մեզ: Մեծագույն թուրքական ազգը, շնորհիվ ոչ նորմալ տիրակալի, Հայտնվել է մի այնպիսի իրավիճակում, որում Հայրը պետք է լրտեսի որդուն, իսկ որդին՝ Հորը...¹:

Օսմանյան կայսրութեան գաղտնի ոստիկանութեան պետ Զիա բեյը Ահմեդ Ռիզայի մասին.

– Բնականաբար, ապրելով Ֆրանսիայում, դարձել է իսկական գյափուր՝ ընդօրինակելով եվրոպական մշակույթի ողջ կեղծիքը: Իհարկե, նրան չէր կարող դուր գալ հարադատ երկիրը: Եվ երբ նա վերադարձել էր Կ. Պոլիս, կարևոր էր սկզբից էլ ենթադրել, որ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում կլքի Հայրենիքը, որովհետև նրա համար իսկական Հայրենիք եղել է Ֆրանսիան...²:

1894–1896 թթ. Հայերի նկատմամբ իրականացված կոտորածները երիտթուրքերը օգտագործեցին սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի իշխանությունը քննադատելու համար: Թուրքական «Մեշվերեթ» թերթի խմբագիր Ահմեդ Ռիզան Համիդի մասին գրել է.

– «Հարամ կաթնակեր Համիդը գազազել է», «Կատաղած շանը (սուլթանին) պետք է սատկացնել», «Գազանաբարո փաղիչահի Ելդըզը Հօդս ենք ցնդեցնելու», «Մեր Հայրենակից Հայերից օրինակ վերցրեք, որպեսզի անցյալում գործած մեղքերը քավեք և ձեռք մեկնեք նրանց», «Բռնակալի անգթություններին զոհ գնացած Հայրեր, մայրեր, եղբայրներ ու զավակներ», «Վրե՛ժ, վրե՛ժ»...³:

Թուրքական «Մեշվերեթ» թերթն իր համարներում հայկական կոտորածների մասին գրել է.

– Մի՞թե թուրքիան հազարավոր քրիստոնյաների կուլ չի տվել: Նա պետք է մարի գործած վայրագությունների և ստորացումների պարտամուրհակը...

¹ Хаджетаглаш М., Убийца на троне, Записки начальника Тайной полиции в Турции, Петроград, 1918, стр. 177–178.

² Նույն տեղում, էջ 169:

³ «Meşveret», 01.01, 15.03. 1900; 01.01, 01.02, 15.05, 01.08, 10.10. 1901.

Ինչպես մենք, այնպես էլ հայերը տառապում են գոյություն ունեցող վարչակարգից: Դա անփճելի է: Նրանց տառապանքները մեր տառապանքներն են...¹:

Երիտթուրքական «Միզան» թերթի խմբագիր Մուրադ բեյն իր հոդվածներից մեկում գրել է.

— Բացի թուրքին ծառայելուց հայր այլ առավելություն ունենալ չի կարող...²:

Թուրքական «Մեշվերեթ» թերթի 1895 թ. դեկտեմբերի 3-ի համարից.

— Մենք (նոր օսմանները) բարենորոգումներ ենք պահանջում, բայց ոչ թե այս կամ այն նահանգի, այլ՝ ամբողջ կայսրության համար, ոչ թե այս կամ այն ազգության, այլ Օսմանյան կայսրության բոլոր քաղաքացիների համար՝ լինի հրեա, քրիստոնյա թե մահմեդական: Մենք ուզում ենք գնալ քաղաքակրթվելու ուղիով, բայց վճռականապես հայտարարում ենք, որ այդ ուղիով կգնանք՝ ուժեղացնելով օսմանյան տարրին...³:

Արտասահմանում գործունեություն ծավալելիս «Երիտթուրքերը» որդեգրել էին հետևյալ սկզբունքները.

1. Գահընկեցություն Սուլթան Համիտի:

2. Պահպանություն Օսմանի դինաստիի, Սուլթանականության և իսլամականության:

3. Հակառակիլ օտար պետությունների միջամտությանը թիւրքիայի ներքին գործերի մէջ, մասնաւորապէս դէմ լինել նրանց միջամտությանը՝ հայկական, մակեդոնական, կրէտական, արաբական և ալբանական շարժումների պատճառով:

4. Չճանաչել ո՛չ հայկական և ո՛չ էլ մակեդոնական խնդիրներ: Դէմ լինել, պայքարել բաղկացուցիչ ազգությունների շարժումներին՝ յանուն Օսմանեան կայսրութեան միութեան և ամբողջականութեան:

5. Պաշտպանել թիւրքիայի ներկայ ընկերական, կրօնական և տնտեսական հաստատությունները՝ իրենց ամբողջութեան մէջ:

¹ «Meşveret», 1898, N 12, 1897, N 42.:

² «Նոր Կյանք», 1900, թիվ 21:

³ «Meşveret», 03.12. 1895.

6. Ներքին քաղաքականությունն տեսակետից պաշտպանել և իրականացնել օսմանականության զաղափարը՝ թուրք նացիոնալիզմը՝ իր բոլոր հետևանքներով. ընդունել քաղաքական բացարձակ կեղրոնացումն. ժխտել ամէն տեսակ ապակեղրոնացումն:

7. Վերահաստատել Միդհատի Սահմանադրությունը, և իրենց հետադուր ու մօտադուր իղձերի իրականացումը նրա մէջը տեսնել և նրանով առաջ երթալ:

8. Արտաքին քաղաքականությունն տեսակետից՝ պաշտպանել ալժիրցիներին, թուրքացիներին, մարօկկոցիներին, Բուլղարիայի, Կրետէի, Կովկասի, Անդրկասպեան երկրների և Հնդկաստանի մէջ եղող մահմէդականներին՝ իրենց տիրապետող կառավարությունների դէմ: Ամբողջ մահմէդական աշխարհը մի ընտանիքի զաւակ համարել և նրանց յոյսերի առանցքը դարձնել օսմանեան պետութիւնը, և այդ հիմունքով ջանալ սերտ յարաբերութիւններ մշակել մահմէդական անկախ և կիսանկախ տէրութիւնների միջև:

9. Ծանօթացնել եւրոպացիներին իսլամության բարձր կողմերը և մահմէդական քաղաքակրթութիւնը¹:

Երիտթուրքական «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցության հիմնական կանոնադրութիւնից մի հատված.

— Պետք է միջոցներ ձեռք առնել վերջ տալու համար զանազան ժողովուրդների միջև գտնվող խտրականութիւնները և նրանց միջև ծագող վեճերն ու կռիւլները, ինչպէս նաև՝ ապահովել բոլոր ազգերի իրավունքները՝ ընտրելու նահանգական այլևայլ ժողովների անդամներ կամ պատգամավորներ՝ համաձայն իրենց ազգաբնակչության թվին:

Ամենքն, առանց ազգային խտրականութեան, պետք է վայելեն միևնույն իրավունքներն ու արտոնութիւնները, ինչպէս նաև պետք է ծանրաբեռնված լինեն միևնույն պարտականութիւններով: Ամեն հպատակի առջև պետք է բաց լինեն, առհասարակ, ոչ միայն բոլոր բարձրագույն դպրոցներն, այլև զինվորական վարժարանները...²:

¹ Սապահ-Գուլյան Ս., Երիտասարդ Թուրքիա, Փարիզ, 1908, էջ 19–20:

² Զաւէն Տ., Թուրք սահմանադրութիւնը և երիտասարդ Թուրք կուսակցութիւնները, Թիֆլիս, 1908 թ., էջ 59–60:

«Երիտասարդ Թուրքիա ծրագրից» տպված 1897 թ. օգոստոսի 15-ին.

— Համառոտակի մեր ծրագիրը հետևյալն է՝ միասնություն, կայսրության ամրոցականություն և անբաժանելիություն, գահին պահել Օսմանի դինաստիան...: Նա, ով ձգտում է կայսրությունից անջատել մեր հողերի մասեր, հանդիսանում է հայրենիքի թշնամի¹:

1902 թ. փետրվարին Փարիզում երիտթուրքերի նախաձեռնությամբ տեղի է ունեցել մի համագումար, որին մասնակցում էին արաբ, թուրք, ալբան, չերքեզ, հույն, հրեա և հայ 47 պատգամավորներ: Հայ պատգամավոր Սիսյանը (Հնչակյան կուսակցությունից) ասել է.

— Եթե Թուրքիայում այսօր կա մեկը, որի հետ հայերը երբևէ չեն կարող համաձայնվել, ապա դա Ահմեդ Ռիզան է:

— Եթե ես էլ հայ լինեի, թերևս այս պարոնի պես կվարվեի, սակայն ես թուրք եմ,— պատասխանել է Ահմեդ Ռիզան²:

Բ. Դուռը հայ հեղափոխականների մասին.

Հայ հեղափոխականները եղևոնագործների հսկա ընկերությունն են՝ տարածված աշխարհի բոլոր կողմերում: Նրանք ահարկու թշնամի են Եվրոպայի բոլոր օրինական կառավարություններին: Նրանք դավադրություններ նախապատրաստող միջազգային ընկերության մասն են կազմում³:

Կայսրության ոստիկանության պետ Նազրմը իր հուշերում Հայ հայդուկական շարժման հատնի գործիչ և Հնչակյան կուսակցության ներկայացուցիչ Մինաս Օղլու մասին.

— Սամսոնի ենթակայ Ջարսամպայի գազայի Գարու Գայեա գիւղին մէջ Մինաս անունով ոճրագործ մը յայտնուեցաւ... Ան 300 ֆիտայիներ ուներ: Գարահիսարի, Թոգաթի և Մարգուանի միջև թռչուն չէր թռցներ... Ինչ էր գաղտնի Քոմիթէին նպատակը.

ա. Բոլոր կալուածները և հարստութիւնները հաւասարապես բաժնել:

բ. Կրօնքն ու ամուսնութիւնը բոլորովին վերցնել:

¹ Bayur Y. H., Türk İnkılâbı tarihi, Cilt 1, Ankara, 1963, s. 260.

² Երզնէան Գ., Արդուլ Համիդ Բ., Կարմիր սուլթան, Բեյրութ, 1980, էջ 462:

³ «Դրոշակ», 1896, թիվ 23:

Առաջին նպատակին յաջողութենէն ետք՝ կատարյալ անիշխանական դրութիւն մը հաստատելու խոստովանով, Հայ քոմիւնիստները յարեալութեան մէջ մտած էին Եւրոպայի անիշխանականներուն հետ:

Ամեն միջոցի դիմեցի Մինասը ձերբակալելու համար, որովհետեւ Արեւելեան նահանգներու հայերուն հոգեկան դրութիւնը նորէն փոխուած էր, եւ առիթ կը փնտռէին շարժումը ընդարձակելու:

Մինաս Օղլուն իր բանակատեղին հաստատած էր Թելմէ Գաղային Գուրշունյու Տերէյի անտառը: Ասպատակութիւնը զսպելու գործը դրամ կը պահանջէր, մինչդեռ մենք պաշտօնեաներուն ամսականները տալու ի վիճակի չէինք, գինուորները կէս անօթի կես կուշտ էին եւ ռոլորովին մերկ:

Մինաս Օղլուն մարտահրաւէր կը կարդար, գիւղերը կ'արշաւեր, դրամ կը հաւաքէր եւ նոր ֆետայիներով կը դօրանար: Մինաս 150 հոգիով կը յարձակի 200 հոգինոց ժանդարմներու վերջ պահականոցին դէմ, չէթէներէ 88 հոգի կը սպանուին: Մինասի տուն կը խուզարկուի եւ «Հնչակներ» կը գտնուին: Լոնտոնի մէջ բոլոր կուսակցութիւնները միացած էին, Պոլսոյ վրայ պիտի յարձակէին եւ Հայկական հարցը զենքի ուժով լուծել պիտի տային¹:

Օսմանյան կայսրութեան գաղտնի ոստիկանութեան պետ Զիա բեյը մի քանի Հայ հեղափոխականի ձերբակալութեան մասին.

... Ինչպէս միշտ, իմ լրտեսները կարողացել էին դուրս գալ մի ամբողջ հեղափոխական կազմակերպութեան հետքի վրա եւ ուշ գիշերով ինձ տեղեկացրին, որ քաղաքի ծայրամասերից մեկում գաղտնի խորհրդակցություն է տեղի ունենում եւ եթէ ես կամենամ, ապա մենք կարող ենք բոլորին բռնել: Բնականաբար, ես չէի կարող թողնել այդ լուրը առանց ճշտելու... Մեր կյանքը հանձնելով Ալլահի հովանավորութեանը՝ գիշերվա ժամը 3-ին հասանք տեղ: Մեր առջև բացվեց խավարի մեջ մխրճված մի հին տուն: Մի քանի բոլակ մենք մտածում էինք, թէ ինչպէս ներս մտնենք, մինչ լրտեսներից մեկը առաջարկեց ներս մտնել հարեան տան միջոցով: Անկյունում գտնվում էր մի կոշկակարի խոնիր, որն ապրում էր քաղաքի մյուս կողմում: Կարճ ժամանակում մենք ներխուժեցինք հարեանի տուն եւ թաքնվեցինք ոչ այնքան բարձր պատի ետևում: Մենք կրկին խորհրդակցեցինք եւ որոշեցինք ուղարկել մեր լրտեսներից մեկին, որն առաջինն էր հա-

¹ Կիւտուր Ա., Պատմություն Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության (1887–1963), Բեյրութ, 1962, էջ 108:

մարձակվել: Մի րոպեում մեր պարանի օգնությունը նա հայտնվեց պատի այն կողմում: Սպասեցինք մոտ 20 րոպե և դա սկսեց ինձ անհանգստացնել: Այն պահին, երբ որոշում էինք, թե ինչ կարող ենք անել, նկատեցինք մի բան, որը ցնցեց ինձ ու իմ ենթականերին ու չափնացությունն աստիճանի հասցնելով: Մենք տեսանք, թե ինչպես պատի վրա հայտնվեց մեր լրտեսը, բայց ոչ ինքնուրույն, այլ պարանի օգնությամբ: Երբ նա հայտնվեց պատի այս կողմում, մեր առջև ընկած էր մեռած մի մարդ, որի աչքերում կարծես մահվան սարսափն էր տիրել: Ես գգում էի, թե ինչպես է հուսահատ վախը ինձ դրկում խոսելու շնորհից... Սպանված լրտեսի ընկերները լուռ կանգնել էին և անհամբերությամբ սպասում էին իմ հրամանին: Բայց ես ի՞նչ կարող էի ասել նրանց... Պարզվում է՝ այդ տանը պատրաստվել էին ամեն ինչի, և ինչ-որ խղճուկ մարդկանց խումբ չէր կարող վախեցնել նրանց: Միակ ելքն այն էր, որ պետք էր տունը չորհապատել բոլոր կողմերից և սպասել լուսարացին: Ուշ գիշերով կրկին ներխուժելը շատ վտանգավոր էր, բայց այնուամենայնիվ, ես կարգադրեցի սպանվածի դին տեղափոխել փողոց: Հագիվ թե մենք արել էինք մի քանի քայլ, երբ ինչ-որ մի տեղից ձայն լսեցինք. «Խեղուր եք փորձում ներխուժել հարգելի՛ ընկերներ: Ձեր տանջանքն իզուր է անցնելու և յուրաքանչյուր ոք, ով կփորձի ներխուժել, կհայտնվի իր մեռած ընկերոջ կողքին: Գնացե՛ք և ուրիշ տեղերում ման եկե՛ք և փոխանցե՛ք ձեր ղեկավարին, որ նրա համար էլ մենք ունենք լավ կատակներ»: Ինչքան էլ փորձեցինք պարզել, թե որ կողմից էր գալիս այդ ձայնը, այնուամենայնիվ, ոչինչ չստացվեց: Ձայնը միանգամայն կորավ, և մենք կրկին հայտնվեցինք մեռելային լուծության մեջ՝ մեր ձեռքում պահելով մեռած ընկերոջ դին: Ոչ ոք չէր հավատա այն հոգեկան վիճակին, որ տիրում էր ինձ մոտ, և կարծես արցունքները կանգնել էին կոկորդուս... Եվ ես որոշեցի, որ ինչ գնով էլ լինի, ձերբակալեմ այդ ավագակներին, և նրանք կարող էին վատահ լինել, որ չեմ խնայելու իրենց կյանքը: Արդեն լուսանում էր, իմ հրամանով մեզ օգնության եկած լրտեսները տեղավորվեցին բոլոր ուղղություններով, և ոչ ոք չէր կարող մեզանից փախչել: Բացի այդ, ես հրամայել էի, որ եթե կոչկակարը հայտնվի, փորձեն նրանից ինչ-որ բան պարզել: Մի խոսքով, ես արել էի ամեն ինչ, որպեսզի հանցագործները չկարողանային փախչել... Ջնալած այդ ամենին՝ ես արդեն կորցրել էի հույսս, բայց կատաղած որոշում կայացրեցի զենքի օգնությամբ բռնել մարդասպաններին: Մեզանից պահանջվում էր ոչ մի ղեկքում ցերեկը չկատարել ձերբակա-

լուծյուն և խուզարկում, բայց քանի որ խուսքը հեղափոխականների մասին էր, ապա ևս բացառություն արեցի... Ի վերջո, մեզ հաջողվեց մեծ զեմպարություններ իրականացնել տունը և ձերբակալել նրանում ողջ մնացած երկու հայի, ևս հինգին էլ փոխհրաձգության ժամանակ սպանեցինք... Կրակոցները կարող էին ինձ վրա էլ թանկ նստել, բայց ևս հրաչքով ողջ մնացի... Այդ օրը մենք կարողացանք մեծ քանակությամբ նամակներ և նյութեր բռնագրավել, որոնց չնորհիվ հաջորդ օրերին մեզ հաջողվեց ձերբակալել 116 քաղաքացիների...

... Ինչքան էլ փորձեն ինձ համոզել, քանի գոյություն ունի աշխարհը, հայերն ու թուրքերը չեն բարեկամանա, նույնիսկ երկրում տիրի Աստծո թագավորությունը: Դրա համար, որ կատարվի հակառակը, անհրաժեշտ է ոչնչացնել մուսուլմանական կրոնը, և թուրքերին դարձնել կաթոլիկներ, կամ էլ ընդհակառակը՝ հայերին մուսուլմաններ: Չնայած այդ դեպքում էլ չեմ հավատում հնարավոր համաբարձությանը: Ապագան ցույց կտա, թե որքանով եմ ևս իրավացի...¹:

Թուրքական իշխանությունները զինվորական Ֆեյզի բեյին աքսորել և ավելի ուշ թուրք ծայրահեղականների կողմից մահապատժի էին ենթարկել, քանի որ վերջինս Հայկական շարժումների վերաբերյալ արտահայտել է հետևյալ միտքը.

– Հայկական շարժումներն իրենց պատճառներն ու արդարացումն ունեն: Դրանց դրդողն ու հիմք տվողը նույն ինքը թուրք կառավարությունն է՝ իր կաշառակեր, անբարոյական, խարդախ, տխմար պաշտոնյաներով և արտասովոր կառավարական համակարգով²:

1903 թ. հոկտեմբերին Բ. Դուռը, փորձելով տեղական իշխանություններին հայերի դեմ տրամադրել, վալիներին ուղարկեց հետևյալ հեռագիրը.

– Բուլղար ավազակների ձեռքերում եղած ռումբերը պատրաստել են հայերը... Ուստի, ձեր խնդիրն է աշխուրջ հետևել սահմաններն անցնող հայերի շարժումներին: Կասկածելիներին անմիջապես ձերբակալել: Այս ծառայության մեջ աչքի ընկնողներին սպասվում է կայսերական բարձր վարձատրություն³:

¹ Хаджетлаше М., Убийца на троне, Записки начальника Тайной полиции в Турции, Петроград, 1918, стр. 72–79.

² Պողոսյան Ս., Պողոսյան Կ., Ինձ բաժնի տվեք, Երևան, 1990, էջ 28:

³ «Դրոշակ», 1903, թիվ 8:

Բեհաէդդին Շաքիրի 1906 թ. նոյեմբերի 23-ի նամակը Կովկասի մահմեդականներին.

Ստացանք ձեր եղբայրական նամակը: Մեր ճնմիյեթի ժողովին կարդացինք: Իսլամական և աղգային իրավունքների պաշտպանութեան համար Կովկասի բոլոր անկյուններում գիտական և քաղաքական խմբակներ կազմակերպելու, դպրոցներում, հրատարակութիւններում օսմանյան թուրքերենն օգտագործելու և մեզ հետ հարաբերութիւնները դարգացնելու համար եվրոպա ներկայացուցիչներ ուղարկելու Ձեր մտադրութիւնները միաձայն ողջունում ենք:

1. Կովկասում և նույնիսկ ամբողջ Ռուսաստանում հարկ է ջանքեր թափել մահմեդականներին մեկ ամբողջութեան մեջ միավորելու համար: Ձեր հարեանները՝ դադստանցիները, չերքեզները՝ պատերազմիկ, քաջ մարտիկներ են, լավ գիտեն զենք օգտագործել: Համաձայն «Հավատացյալների միջև եղբայրութիւն» Մարգարեի խոսքին՝ ձեզ եղբայրական օգնութեան ձեռք ենք մեկնում: Դրանում երբեք չկասկածե՛ք:

2. Լեհերը ռուսական լծից ազատվելու համար արդեն մեկ-երկու տարի է, որ հայրենասիրական մեծ վճռականութեամբ են աշխատում: Բոլորս այդ մասին լսել ենք:

Կովկասում եղող իսլամները այդ ինքնազոհ ազգից, եթե ոչ նյութական, ապա գոնե բարոյական աջակցութիւն են սպասում: Նրանց հետ լինել և Օղեսայում եղած հեղափոխական հրեաների հետ բարեկամական կապ պահելն օգտակար է մի քանի տեսակետներից:

3. Աշխատեք ամեն քաղաքում գաղտնի ընկերութիւն ստեղծել:

4. Հայտնի է, որ առանց զրամի ոչինչ անել հնարավոր չէ: Ամենից առաջ ձեր ընկերութիւնը պետք է կենտրոնանա զրա վրա...

5. Գաղտնի պահեցե՛ք ձեր ճնմիյեթի կենտրոնի անդամների անունները:

6. Առայժմ զգույշ եղե՛ք ռուս կառավարութեան դեմ բացահայտ ապստամբութեան փորձերից:

7. Մեր թշնամի ռուսական լծից Ձեր ազատվելու ամենամեծ արգելքներից մեկը հայերն են: Մշակե՛ք մի հատուկ ծրագիր նրանց թուլացնելու համար¹:

¹ Kur'an A. B., İnkılâp tarihimiz ve ittihad ve terakki, s. 214.

Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր կուսակցությունների Փարիզի 1907 թ. համաժողովի բանաձևից.

(Օսմանյան կայսրության ժողովուրդները) տանջվում են բռնատիրական վարչակարգի կրնկի տակ, որը ճնշում է երկիրը և ամբողջ աշխարհի աչքում դարձել է զգվելի՝ միապետ կառավարող Արդուլ Համիդ II-ի սարսափելի հանցագործությունների պատճառով: Այդ 30-ամյա կառավարումը... կործանարար է եղել ոչ միայն քրիստոնյա ժողովուրդների համար, որոնց սուլթանը հետապնդում ու ոչնչացնում էր հոգուտ իր սեփական չահերի, այլև իրենց՝ մահմեդականների՝ քայքայված, ճնշված, աքսորված ու սպանված և, վերջապես, անմեղ դատապարտված քաղաքակիրթ ժողովուրդների համար, որոնք կարող են նրան պատասխանատու համարել մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների համար՝ իրականացված տիրակալի ու նրան շրջապատող թափթփուկների կողմից: Կայսրության բոլոր ժողովուրդները հերթով գոհ են դարձել Արդուլ Համիդի հիմարություններին: Նա հետևողականորեն նրանց իրար դեմ է լարել, ժողովուրդների միջև արհեստական թշնամություն և կրոնական հակամարտություն բորբոքել: Թուրքերը, հայերը, հույները, բուլղարները, վալախները, արաբները, հրեաները, ղրուզները, քրդերը՝ բոլորը տարել են հալածանքներ, աքսորներ, բռնազաղթեր և կոտորածներ: Եվ հայկական կոտորածը, պսակելով այդ բոլոր սատանայական քայլերը, նրա նախաձեռնողին, որը չարունակում է իր հանցագործ գործունեությունը Արաբիայում, բերեց «Մեծ մարդասպան», «Արյունոտ սուլթան» տիտղոսները:

Հարկահանությունը, գյուղերում անդորրի ու անվտանգության բացակայությունը, հացահատիկի բռնագրավումը, կապի միջոցների բացակայությունը՝ այս ամենը քայքայել են հողագործությունը: Լավագույն բնական պայմաններ ունեցող շրջանները, որոնք մի ժամանակ գյուղատնտեսական մթերքների համաշխարհային շտեմարաններ էին, վերածվեցին անապատի¹:

Սուլթան Արդուլ Համիդ II-ի վրա իրականացրած մահափորձի վերաբերյալ թուրք գրող Ահմեդ Ռեֆիկն ասել է.

— Վերջապես ճշմարտությունը մեջտեղ եկավ... Այս հերոսական ղեպքով օսմանյան ազգը Համիդից ազատելու համար մենք պարտական ենք մեր հայ ազգակիցներին²:

¹ Kur'an A. B., İnkılâp tarihimiz ve jön türkler, İstanbul, 1945, s. 153–156, 240–242.

² Շաղճեան Գ., Արդուլ Համիդ Բ., Կարմիր սուլթան, Բեյրութ, 1980, էջ 418:

Սուլթան Արդուլ Համիդ II-ի քեռայր Դամադ Մահմուդը Սասունի դեպքերի մասին.

– Արդուլ Համիդն իր սուլթանության 25-ամյակը սկսում է Սասունի նոր կոտորածներով... Որովհետև առաջին ոճիրները չպատվեցին, համը մնաց Արդուլ Համիդի բերանը, և նա նորից հայացքը շուռ տվեց հայերի կողմը... և բռնակալի իր դաժան հայացքը մխրճեց հպատակների արյան մեջ: Նա այն տարիներին դժբախտ Հայաստանը ջարդովիչուր էր անում...¹:

Գրող, հասարակական գործիչ Հայիդ Զիա Ուչագլըգիլը Արդուլ Համիդ II-ի կառավարման շրջանի մասին.

– Սկսած վիլայեթից մինչև գավառները որդերն ամբողջ երկիրն ուտում էին ներսից ու դրսից: Հարստության բոլոր աղբյուրները կառավարությունն ուղղել էր պալատի անհազ, անհատակ որովայնը: Երկրի բոլոր ծագերում լրտեսներ էին, որոնց վրա առատորեն թափվում էին դրամը, հագուստը, կոշումները: Այս երկրում եղած ամեն ինչ գնում էր նրանց անկուշտ որովայնը... Այստեղ դավաճաններից հավաքագրում էին ծառաներ, թշնամիներից՝ նախարարներ: Կրճքերին, որոնք բացի կեղտից ոչինչ չեն եղել, կպցվում էին թանկագին քարերից չքանչաններ: Անկման խորխորատներին ընկած այլանդակներին բարձր պաշտոններ էին տրվում... Եվ այդ պաշտոնների, կոշումների, փողերի հետևում չէր նկատվում տանջահար, ճնշված ժողովուրդը:

Ստամբուլի մութ փողոցները սարսափից քարացել էին: Քաղաքի մի ծայրից մյուսն անցնելը պահանջում էր մեծ խիզախություն: Լըրտեսներ, լրտեսներ... Բոլորն իրարից վախենում էին. հայերը՝ որդիներից, ամուսինները՝ կանանցից: Լրտեսության ամենագլխավորներին արդեն գիտեին և նրանցից որևէ մեկի ստվերը երևալիս զուլսները մտցնում էին ուսերի մեջ և բոլորը ձգտում էին ինչ-որ տեղ թաքնվել: Համիդին զեկուցում էին ամեն ինչ, նույնիսկ, թե պալատականներից ով է թատրոն հաճախել և ինչ ներկայացման, նրանցից ով և որտեղ է սպիրտային խմիչք օգտագործել և այլն²:

Թաեւլաթ փաշայի կարծիքը Համիդյան իշխանության նկատմամբ.

– Արդուլ Համիդի կամայական վարչակարգը թե՛ կենտրոնում, թե՛ վիլայեթներում ստեղծել էր մի խավ, որին պատկանողները աշխա-

¹ Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. II, Երևան, 2008, էջ 16:

² Алыкаева Л. О., Творчество Халида Зия Ушакилылы, Москва, 1956, стр. 17, 19.

տելու էին առաջին հերթին և առավելագույնս՝ ապահովել իրենց չափը: Դրա հետևանքները ամբողջությամբ ծանրանում էին խեղճ ժողովրդի վրա... Պետության կենտրոնական մարմիններում նախարարներն ու պալատականները սերտորեն համագործակցում են Ստամբուլի իրենց գործակիցների հետ և օժանդակում միմյանց: Վիլայեթներում նույնիսկ հարուստներն ու երեւելիները, սերտ կապ ունենալով նախարարների ու պալատականների հետ, չարունակում էին անարգել չահագործել ժողովրդին¹:

Թուրք գրող և երիտթրքական գաղափարախոսության ներկայացուցիչ Ջելալ Նուրի բեյը, որը ականատես է եղել Օսմանյան կայսրության անկմանը, իր «Օսմանյան անկման պատմությունը» գրքում գրել է.

– Այսպարհի մէջ ո՛չ մէկ ազգ չկայ, ո՛չ մէկ ազգ չի գտնուիր, որ ունենայ այնպիսի վերին խաւեր, որոնք թուրքերուն չափ ուրիշ ազգերու և ցեղերու հետ իր արիւնն ու ցեղը միացուցած ըլլայ... Օսմանյան թուրքերու կազմած ազգը, ուրիշներու հետ չհամեմատուելու աստիճան խառնուրդ ըլլալով, անոր անդամները ապականութեան են յարած, խաթարած են իրենց տոկունութիւնն ու ինքնութիւնը՝ հետեւաբար առաջ է եկած այժմեայ վիճակը...

Առաջները դրական, յետոյ բացասական կերպով, բայց միշտ ու չարունակաբար օսմանցի թուրքերը պատերազմելու պատրաստ վիճակի մէջ կը գտնուէին: Վերջին ժամանակները ներքին խռովութիւններն ալ շատացան: Թէ՛ զանազան ցեղերու զարթնումի և թէ՛ Լերոպացիներու, մանավանդ՝ ռուսներու դրդումով ապստամբութիւնները բազմացան, տարի չեղաւ, որ առանց ապստամբութեան անցնէր: Այս խռովութեանց պատճառով ալ միշտ զինուորի անհրաժեշտութիւնը ակներև էր... Ահա այս ներքին ազդեցութեանց հետեւանքով թուրք ցեղը հետզհետէ յոգնեցաւ, ուժասպառ եղավ: Զինուորութեան գացողը, պատերազմներու և ապստամբութեանց մէջ մեռնողը ու վիրաւորուողը թուրքերն էին: Այդ պատճառով ալ թուրքին արտերը չէին մշակուեր, կ'ամայանային: Անատոլիոյ մէկ գիւղէն ռուսական պատերազմին կամ եւմէնի անապատները մեկնող Մեհմեդ մետհիկը վերադարձին իր արտին տեղ մացառնոց մը կ'գտնէր: Ասոր հակառակ՝ միւս ցեղերը ո՛չ պատերազմի կ'երթային, ո՛չ ալ պատերազմի ու ապստամբութեանց մէջ իրենց անձը զոհէին: Այս անհա-

¹ «Sabah», 1917, N 9.

ւասար մրցումին մէջ թուրքերը շատ բան կորսնցուցին, նուազեցան, սպառուեցան... Գոնէ թուրք ցեղն այ թուրքիոյ մէջ միւս ցեղերուն հետ հասարակեցան վրայ դրուելով՝ մէկ քանի տարի յետոյ մահ-մետական և ոչ մահմետական, մանավանդ՝ մահմետական զիւղերու միջև բարգաւաճումի ու բարեկեցութեան, հանգստութեան և անդորրութեան այնքան այ տարրերութիւն չի մնար... Թուրք չեղող օսմանցի տարրեր չարունակեցին աշխատիլ, և շատ տեղեր վաճառականութիւնն ու արուեստները առանց մենաշնորհ մնացին... Ոչ մահմետականը կ'աշխատէր, և մահմետականը կ'ուտէր միայն:

... Պետական մարդիկը չկրցան քննել ու իմանալ, թէ վերջին դարերուն հարստացած երկիրներու մէջ արտադրուած ազգային հարստութիւնները մեր մէջ այ ինչպէս կարելի է ստեղծել: Պոլսկարիա, Յունաստան և Սերպիա յառաջադիմեցին, Պոսնիան առաջ անցաւ, անգլիական զբաւման ենթարկուած Եգիպտոսի մէջ ֆրանսացի և անգլիացի վարիչներու շնորհիվ յառաջադիմութիւն գոյացաւ, Հարաւային Ամերիկան, քառասուն-յիսուն տարի առաջ ոչինչ ըլլալով հանդերձ, այսօր իր յառաջադիմութիւնն ու հարստութիւնը նախանձ չարժելու աստիճանին են հասած... Իսկ Ճարոն աշխարհը զարմացուց: Այս բոլոր կատարելագործմանց առաջ գալը հարկաւ չարք մը կարգ ու կանոններու գործադրութեան կը կարօտի: Որո՞նք են անոնք: Ինչո՞ւ մեր մէջ յառաջադիմութիւնը դժուարութիւններով և հազար տառապանքներով առաջ կուգայ... Ասոր գաղտնիքը գուշակելու համար մեծ կարողութեան հարկ չկայ: Այն երկիրներուն մէջ ընկերային ու տնտեսական յառաջադիմութեան պատճառ եղող բոլոր օրենքները՝ հաստատուած և յարատեւ հաստատականութեամբ, բարեխիղճ ու լուրջ ջանքերով գործ դրուած են: Թուրքիոյ մէջ ոչ միայն այդպիսի նոր կարգեր չեն հաստատուիր, այլ և որքան սահմանափակող աւանդութիւններ որ կան, առեւտրական ազատութեան և տնտեսական ազատութեան հակառակ որքան կարգ ու կանոններ և սովորութիւններ որ ունինք, բոլորն այ կատարեալ մոլեռանդութեամբ, ծայրահեղ տգիտութեան յաւանականութիւններով պահպանելու և պաշտպանելու են նուիրուած մեր ամբողջ ուժերը...

Եթէ ռուս կառավարութիւնը և անոր հետեւելով Արեւելեան հարցի զլսաւոր դերակատար միւս պետութիւնները չգտնէին Օսմանեան կայսրութիւնը խառնաշփոթ վիճակին մէջ՝ հպատակ տարրերը զրգրուելու կարող չէին ըլլար... Եթէ օսմանեան տարրերէն ոմանք վերջին ժամանակներս ուրոյն իշխանութիւններ կամ անկախ պետութիւններ

Հիմնելու յաջողեցան՝ շնորհիւ մեր վարչական ղեկավարներուն և... Եւ սակայն մէկ ազգէ չբաղկացած ընկերութիւններ իրենց գոյութիւնը միմիայն լաւ վարչութիւնով կարող են ապահովել... Ազգ մը իր քաղաքական անկախութիւնը կորսցնելու համար յաճախ նախ և առաջ անկումի ու կազմալուծման ենթարկուած ըլլալու և... Մեր անկամ պատճառ եղող Եւրոպայի թշնամութեան պատճառներէն մէկն ալ, ինչ որ ալ ըստի, կրօնական մոլեռանդութիւնը հոգեւորականներու մեղքի ղէմ ունեցած ուղեգիծն է... Մեր հպատակներէն մէկ մասին քրիստոնեայ ըլլալը մեզի համար դժբաղդութեան պատճառ է եղած: Ասոնք գործիք են եղած, որ Եւրոպա մեր երկրին մէջ ղեր խաղար: Մեր քրիստոնեայ հպատակներուն եւրոպական պետութեանց կողմէ պաշտպանուիլը մեր վեհապետական իրաւունքին ուղղակի միջամտութիւնն է, որ ոչ մէկ կերպով տանելի չէր: Նոյնպէս, եւրոպական պետութեանց կրթնելով և անոնցմէ պաշտպանուող Պատրիարքի և հոգեւոր պետերու վարչական գործերու միջամտութիւնը չափազանց վնասակար սովորութիւն մըն է...

Ամէն ազգ առանձին ազգութիւն մը կը կազմէ, որ օսմանեան ընդհանուր իրաւագոյնութեան մը մէջ տեղ չի կրնար ունենալ: Այս մասնաւոր ազգութիւններէն բարձր ընդհանուր և պաշտօնական ազգութիւն մը կայ՝ այդ ալ օսմանցիութիւնն է...

Կը կարծեմ թէ անոնց նպատակը այնքան ալ չատ բովանդակալից չէր. ապագայով իրենց ուղեղը չէին յոգնեցնել, անոնց համար էն կարեւոր հարցը ներկան էր. տարարադատարար օսմանցիներուն այս հոգեբանական սխալը կը տեսնենք ամէն բանի մէջ. թուրքերը չատ տեղեր են նուաճել, տիրացել և չատ տեղերէ ետ են քաշուել... Այս պատճառով՝ մէկ տեղի մէջ մշտապես մնալ, այն տեղը չէնցնելու և բարգաւաճեցնելու միտքը հին թուրք ընկերութեան մէջ այնքան ալ մուտք չէր գտած: Ասոր հակառակ կարծիքն ալ պաշտպանենք. թուրքերը ձուլելու չատ աշխատանք թափեցին... Թուրքերը իրենց հաւաքած մանուկները մահմետականացուցին, բոլոր եկեղեցիները ձուլուած, թրքացած քրիստոնեաներ էին. անկասկած, որ յաղթող Օրխանի նպատակը ձուլումի քաղաքականութեան մէկ ձևի գործադրութիւնն էր... Լեզուի մէջ ձուլում կը տեսնենք... Ինչո՞ւ միայն լեզուական ձուլում է եղել ու կրօնականը, ազգայինը չէ եղել: Այս պարագաները քննել դժբաղդարար մեր կարողութեան սահմանին մէջ է: Անատոլիի նահանգներուն մէջ բնակող, այն եւս ոչ թէ ցիր ու ցան, այլ խմբովին ապրող յոյները իրենց լեզուն մոռցած, բոլորն ալ թուրքերէն կը խօ-

սին ու կ'աղօթեն... Նոյնպէս Հայերու մէկ կարևոր մասը միայն թուրքերէն կը խօսի. հայ լեզուն նոր կ'ընդհանրանայ. «Հնուց թուրքերէնը Հայերուն ընդհանուր լեզուն էր...»:

Երևան կուգայ, որ ազգի մը ուրիշ ազգերու ազդեցութեան տակ մնալը ոչ թէ բարձրացման, այլ անկման պատճառ կը դառնայ: Թէև յետամնաց ազգերը ուրիշներու զարգացումէն օգտուելով կարող են առաջադիմել... Ընդհատումի շրջան մը չանցուած և կամ նոր ազգերու և ժողովուրդներու հետ իրենց արիւնը չխառնող հին ազգերը դժուարութեամբ կը վերանորոգուին... Արդ, ամբողջ Արևելքը մեծ յոգնութեան մը, թմրութեան մը մէջ կը գտնուի: Այս ազգերուն մէջ եթէ կայ չյոգնած և մաքուր արիւնով ազգերու հետ միանալով իր արիւնը մաքրագործուած ազգ մը, ան ալ թուրք ազգն է... Ճարտնական պետութիւնն ու ազգը թէև ամբողջովին ընդունեց ևւրոպական քաղաքակրթութիւնը, բայց իր անհատականութեան, ցեղին ու արիւնին մէջ պատռուածքներ, խանգարումներ չէր ունեցեր, այդ պատճառով ալ երկնային Արեգակի կայսրութեան պետական մարդիկը յաջողեցան իրենց նախաձեռնութեան մէջ...¹:

Նորագոյն շրջանի թուրք պատմաբան Զուհուրի Դանիշմանը Հայկական բարենորոգումների խնդրում Աբդուլ Համիդ II-ի ունեցած դիրքորոշման մասին.

— Հայկական հարցում այս պետութիւնների (Անգլիայի և Ռուսաստանի) ունեցած մոտեցումից Աբդուլ Համիդը կարողացավ գտնել օգտակար ուղին: Նախ և առաջ, Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերում արևելյան վիլայեթներում բարեփոխումներ կատարելու խնդրին բոլորովին ուշադրութիւն չդարձրեց²:

Նոր շրջանի թուրք պատմաբաններից մեկը Համիդյան շրջանի մասին.

— Աբդուլ Համիդը մի մարդ էր, որը ոչ ոքի չէր վստահում... Ինքն էր դիվանագետը, ինքն էր զինվորական հրամանատարը, ինքն էր վարչական ղեկավարը, ինքն էր ֆինանսիստը, ոստիկանը, նույնիսկ ժանդարմական ենթասպան ինքն էր³:

¹ Ասում, Օսմանյան կայսրութեան անկման պատմութիւնը, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 10, 24-26, 32-33, 53-57, 66-67, 74-76:

² Zuhuri Danişman, Osmanlı İmparatorluğu tarihi, C. XIII, sultan ikinci Abdul-Hamid Han, İstanbul, 1966, s. 146.

³ Topoçelenlioğlu N. N., İlan-ı hürriyet ve Sultan II-ci Abdul-Hamid Han, İstanbul, 1960, s. 25.

Թուրք պատմաբան Քարալն իր «Հայկական Հարցը (1878–1913)» գրքում գրում է.

– Օսմանյան կայսրությունն իր ծագումով թուրքական էր, կառուցվածքով՝ մահմեդական և, իհարկե, կոսմոպոլիտ, քանի որ կայսրության կազմում կային տարրեր համայնքներ...

Հայկական հարցը փաստորեն հայերի դինված ապստամբությունն էր Օսմանյան կայսրության դեմ: Ապստամբական այդ շարժումը սկիզբ առավ դեռևս 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և, անցնելով մի քանի ժամանակաշրջաններ, Օսմանյան կայսրության անկման հետ միասին անհետացավ պատմությունից:

Հայերը գրավում էին այնպիսի դիրք, որը կարելի է համարել բացառիկ... Նրանք ամենաբարեկեցիկ համայնքն էին... Նրանց ձեռքում էր կայսրության արտաքին առևտրի մենաշնորհը... Հայերի խնամտությունը, աշխատասիրությունը և այն, որ ի տարրերություն մյուս հայրենակիցների, անկախության չէին ձգտում, հնարավորություն էր ստեղծում, որպեսզի նրանք զբաղեցնեն բարձր պաշտոններ... Այն կարծիքը, թե հայերը դարեր շարունակ ճնշված են եղել... պատմական իրականության հետ որևէ կապ չունի... Անժխտելի է, որ հայերի հանդեպ կիրառված հայածանքները և բնաջնջման գործողությունները հետևանք էին մեծ տերությունների քաղաքականության: Այդ քաղաքականության հետևանքն էր Հայկական հարցը:

Հայ կուսակցությունների ընդհանուր ձգտումը և նպատակն էր օգնել Արևելյան Անատոլիայի հայերին ձեռք բերելու անկախություն... Նրանց գործունեության նպատակադրումների չրջանակների մեջ մտնում էին նախ ազգային գիտակցության սերմանումը, զինումը (Ֆիդայական) պայքարի համար, դրանով կայսրությունում ճրգնաժամ առաջացնելը, վերջապես, մեծ տերությունների ներխուժման ապահովումը և Արևելյան Անատոլիայում հայկական անկախ պետության ստեղծումը...¹:

Թուրք պատմաբան Ահմեդ Քուրանը թուրքական հեղափոխությանը նվիրված իր գրքում գրել է.

– Միայն սկսած 1894-ից, երբ Կ. Պոլսում հայերն անցան ակտիվ հակասուլթանական գործունեության, երիտթուրքական ղեկավարները, անհանգստացած Անգլիայի և Ֆրանսիայի դիրքից, սկսեցին կմրուպացիներին համոզել, որ երկրում ոչ միայն հայերն էին մատ-

¹ Karal E., La Question arménienne (1878–1923), Ankara, 1984, p. 5–14.

նրված գրկանքների, այլև բոլոր օսմանցիները: Նրանք սկսեցին շատախոսել այն մասին, որ տերությունների դիվանագիտական որոշումները պետք է ծառայեն ոչ միայն մի որևէ փոքրամասնության (Հայերի), այլև բոլոր օսմանցիների շահերին: Սարսափած Հայկական շարժման ուժեղացումից՝ 1894-ին Լերիտթուրքական մի մանիֆեստ հրապարակվեց, որը ոչ թե բռնակալությունը տապալելու, այլ լիբերալ օնֆորմներն իրականացնելու կոչ էր անում¹:

Թուրք պատմաբան Այհան Ցալչին իր «Թուրք-Հայկական հարցի էությունը» գրքում գրել է.

— Հայերը Օսմանյան կայսրությունում իրենց տրված իրավունքի չնորհիվ, ոչ մահմեդական մյուս տարրերի նկատմամբ նյութական ու քաղաքական առավելություններ էին ձեռք բերել: Երբ նրանց ապագան արդեն իսկ ապահովված էր, խանգարեցին խաղաղությունն ու անդորրությունը և Անկախ Հայաստան ստեղծելու համար կամենում էին Թուրքիան մասնատել²:

Թուրքական «Վուջան» թերթի գլխավոր խմբագիր Վահտեթի էֆենդու բաց նամակը ուղղված Աբդուլ Համիդ II-ին.

«Բաց նամակ իսլամներու խալիֆային՝

Վեհ. Ապտիլ Համիտ խանին.

Մեր գտնուած վիճակը պատճառ եղած է որ ձեր Վեհափառութեան հետեւեալ աղբսանքները ընեմ.

Այս միջոցին առած տեղեկութիւններուս համեմատ՝ ձեր Վեհափառութեան բոլոր զօրքը, երէկ գիշեր ժամը 6-ին զինուորական վարժարանէն չրջանաւարտ իրենց բոլոր սպաները բանտարկելի է Լտքը Օսմ. Նորհրդարանը պաշարեց: Բայց չկրցանք հասկնալ, թէ զինուորներուն բուն նպատակը ի՞նչ է: Ով խալիֆայ, ձեզի համար եթէ ամէնէն մեծ փառք մը կայ, ան ալ Օսմ. Սահմանադրութեան պաշտպանութիւնն է: Եթէ այս խնդրին մէջ կառավարական դրութիւնը փոխելու կողմնակիցները աշխատին ձեր Վեհափառութիւնը խաբել, երբէք կարևորութիւն մի՛ տաք անոնց: Այսօր ձեր Վեհափառութեան ձեռքն է մեր Սահմանադրութիւնը Զնջիլ և Օսմ. Երեսփ. Ժողովը փակել: Ով Վեհ. խալիֆայ, «Ազատութիւնը չի տրուիր, այլ կ'առնուի»

¹ Алчев Г., Турция в период правления младотурок (1908–1918 гг.), Москва, 192, стр. 57.

² Պողոսյան Ս., Գոյատեման պայքարի քառուղիներում, Երևան, 1988, էջ 59–60:

բսողներուն հաճեցէք պատասխանել. «Ահա՛ տեսէք, թէ՛ առնել և թէ՛ չնորհել իմ Վեհափառութեանս ձեռքն է»: Եւ այն ատեն ձեր կայսերական անունը ոսկեղէն թուղթերու վրայ պիտի արձանագրուի աղամանդեայ գրիչներով: Կրօնքի և հայրենիքի դաւաճան նկատեցէք զանոնք, որ ձեր Վեհափառութիւնը յորդորել կ'ուզեն վայրկեան մը իսկ գոցելու երեսփ. Ժողովր: Զեզ համար ամէնէն փառայեղ չրջանը այսօր կ'սկսի, ո՛վ խալիֆայ: Անհրաժեշտ է, որ ամենամեծ ուշադրութիւն ընէք այսօր, որպէսզի կաղմուկիք զահլիճը ո՛չ Օսմ. Միութեան և Յառաջադիմութեան Քօմիթէին և ո՛չ ալ Աղատական Կուսակցութեան պատկանի: Երկրին փրկութիւնը այս կէտին մէջ կը կայանայ: Անտարակոյս, ձեր Վեհափառութիւնն ալ լաւ համոզուած է, որ ամէն պարագայի մէջ անկողմնակալ զահլիճ մը պէտք է կազմել: Այս մասին և ամէն պարագայի մէջ հրամանը ձեր Վեհափառութեանն է¹»:

Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի գահընկեցութիւնը.

Երեսփ. Ժողովի և ծերակոյտի անդամները, ինչպէս նաև նախարարութիւնը ժողով գումարեցին խորհրդարանին մէջ և զրաղեցան Համիտի գահընկեցութեան հարցովր: Դահլիճին հրաժարականը չէր ընդունուած և ամբողջութեամբ վերակազմուած էր քսանը չորս ժամուան համար: Ժողովին մէջ կարդացուեցաւ Շէյխ-իւլ-իսլամին հետեւալ ֆէթվան.

– Իսլամներու իմամը Լեղդ անձը Շէրիի կարգ մը կարեւոր խընդիրները Շէրիաթի գիրքերէն ջնջած, դուրս ծգած և յիշեալ գիրքերը արգիլած ու այրած է: Պէյթիւլ-Մալի մէջ շոայլութիւններ ընելով, Շէրիի թոյլտուութեանց հակառակ, ծախքեր ըրած է: Առանց օրինական պատճառի հպատակներ սպաննած, բանտարկած և վտարած և ուրիշ կարգի հարստահարութիւններ ըրած է: Ասոնցմէ Լտքը՝ մինչդեռ Լեղդու՝ ըրած էր բարեկարգելու՝ դրժեց իր Լեղդու՝ և իսլամական բոլոր պարագաները և գործերը խանգարելու հանգամանք ունեցող մեծ խռովութիւններ առաջ բերելու յամառեցաւ և կոտորած ի գործ դրաւ: Իսլամները անոր բռնակալութիւնը փճացնել ուզեցին, և շատ մը իսլամական քաղաքներու կողմէ ծանուցուեցաւ, թէ յիշեալը գահընկէց կը նկատեն: Ըստ որում, յիշեալին իշխանութեան շարունակութենէն յառաջ գալիք վնասը բացորոշ է, և հակառակ պարագային՝ հաւանական է բարեկարգութիւնը, ուստի եթէ կապելու և արձակելու

¹ Փալազան, Աղատարար շարժուն բանակին յաղթական մուտքն Կ. Պոլիս, պրակ առաջին, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 70–71:

իշխանութիւնը և գործելու խնամակալութիւնը ունեցողներուն կողմէ պատշաճ դատուի, յիշելիքն առաջարկել խալիֆայութենէ և կայսրութենէ հետեւել և կամ զայն գահընկէց ընել, այն ատեն ասոնց գործադրութիւնը հարկ կ'ըլլայ:

Պատասխան,— կ'ըլլայ:

Ժողովը երկարօրէն վիճարանեցաւ՝ թէ՛ Համիտը գահընկէց ընելու է, թէ՞ հրաժարականը պահանջելու է. և միաձայնութեամբ որոշեց՝ ԳԱՀԸՆԿԷՑ ԸՆԵԼ¹:

Օսմանյան կայսրութեան գաղտնի ոստիկանութեան պետ Զիա բեյը Աբդուլ Համիդ II-ի վարած քաղաքականութեան և նոր իշխանութիւններէ մասին.

— Թո՛ղ ինձ ների իմ փաղիչահը, բայց ես պետք է ասեմ, որ նա ավելի քան մեղավոր է տեղի ունեցած հեղաշրջման համար: Սուլթանը սիրում էր հաճախակի կարգալ տարբեր եվրոպական գրականութիւններ, ուր նկարագրվում էին օտար տիրակալների կյանքն ու գործունեությունը և փորձում էր նմանվել նրանց: Սկզբում նա ուզում էր նմանվել Պետրոս Մեծին, բայց, հասկանալով, որ այդպիսի դերն իր ուժից վեր է, փորձեց նմանվել Ֆրանսիայի կայսր Լյուդովիկոս XIV-ին, որն ինչպես հայտնի է, շատ էր սիրում կրկնել. «Պետությունը ես ինքս եմ»: Իսկ մինչդեռ Աբդուլ Համիդը որոշում էր, որ Թուրքիան ինքն է, խելացի մադիկ հայտնվեցին և իրենց ձեռքի տակ առան Լրկիրը... Վերջին տարիներին սուլթանը արհամարհանքով էր վերաբերվում իր նախարարներին և պալատականներին... Շատ հաճախ հրաժարվում էր նրանց ընդունելուց կամ ընդունում էր ծառաների ներկայությամբ, իհարկե, որոնց ներկայությունը խանգարում էր կարեւոր որոշումներ կայացնելիս...

... Զնայած ինձ անիծում են, բայց ես ցավով եմ նայում, թե ինչպես է թափվում մուսուլմանների արյունը և միևնույն ժամանակ չեմ կարողանում թաքցնել հեգնանքս, երբ տեսնում եմ Համիդի թշնամիներին: Անկեղծ ասած, նրանք հոգով և գործով ճիշտ և ճիշտ Աբդուլ Համիդի ժառանգներն էին:

Ես չեմ դարմանա, եթե մի հիասքանչ օր ծերուկ Համիդը նորից նստի Օսմանյան կայսրութեան գահին, որը երիտթուրքերը ցանկանում են վաճառել և ինչպես իսկական տիրակալ բոլոր այս նորաթուխ

¹ Փալազաչեան, Աղատարար շարժումը բանակին յաղթական մուտքն Կ. Պոլիս, պրակ առաջին, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 169:

նախարարներին ձկների կեր ուղարկի: Արդյոք գիտեք, թե ինչ է իրենից ներկայացնում Օսմանյան կայսրության գաՀր: Փողի բացակայությունն է ևղել թուրքերի միակ և մշտական Հիվանդությունը... Բայց փողը չատ է ևղել, որը հեղաշրջումից հետո հայտնվեց նրանց գրպաններում... Այժմ երիտթուրքերը զգուշությամբ պաշտպանում են գաՀր, որովհետև դա կործանումից փրկվելու միակ միջոցն է: Թուրքական սուլթանների գաՀր մուսուլմանական մասունք է՝ պատրաստված մեծածավալ ոսկուց, որի բարձրությունը երկուս ու կես մետր է, իսկ լայնությունը՝ վաթսույն սանտիմետր՝ զարդարված թանկարժեք քարերով: Եթե գաՀր վաճառվի իր կշռով, ապա կարժենա տասնյակ միլիոններ: Իսկ ինչ վերաբերում է թանկարժեք քարերին (գաՀր զարդարող), ապա չի գտնվի երևի թե այնպիսի կապիտալիստ, որն ի վիճակի լինի ձեռք բերել այն իրական արժեքով: Համենայնդեպս, երիտթուրքերը, քանի ղեկ իշխանություն զլխին են, ունեն ինչ-որ բան սև օրվա համար, և ամերիկացիները չեն հրաժարվի այդ գաՀի համար տալ հարյուրավոր միլիոն դոլար...¹:

¹ Хаджетлаше М., Убийца на троне, Записки начальника Тайной полиции в Турции, Петроград, 1918, стр. 50, 10-11.

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՐԴՈՒԼ ՀԱՄԻԴ II-ի ՀՈՒՇԵՐԸ ԵՎ ՄՏԱԾՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ

Կարելի է միշտ հաստատել, թե Պիզմարք իր զաղափարները չէր թաքցներ բառերու ետև, ինչպես ուրիշ քաղաքագետներ կ'ընեն, այլ ամեն ինչ կը յայտնէր, ինչ որ կը մտածէր: Կարելի է, բայց իր վճիռը Փոմերական նոնակադորքի, որ Արևելքի համար վնաս մըն է, անկարելի է, որ իր ճշմարիտ զաղափարն ըլլայ:

Ես ստիպուած էի այլապէս դիմք իրր կարճատես քաղաքապետ համարիլ: Թերևս, ենթադրելով որ դեռ ժամանակը չէ եկած իր աչքերը համակ աշխարհի առջև, արևելքի վրայ սեւեռելու: Եթէ ան ճիշդ ժամանակին իմանար, թէ Գերմանիոյ համար կենսական մասնաւոր հարց մըն է Տաճկաստանը զօրաւոր պահելը, ասիկա երկու կողմերուն համար ալ լաւ պիտի ըլլար: Ցաւալի է, որ Պիզմարք մեզ Երրեակ Դաշնակցութեան մէջ առնել չուզեց: Այն ատեն կարելի էր: Նաև Վիլհելմ կայսրը պէտք էր համարձակիլ մեզ Եռապետութեան միացնել:

Փոխանակ իր առատ ոյժերը ամբողջ աշխարհի մէջ ջլատելու եւ զաղթականութիւններ չահելու, որոնցմէ երբեք պտուղներ չեն քաղուիր, պէտք էր Գերմանիան իր նպատակաւոր ազդեցութիւնը մինչև պարսկական ծովախորշ տարածէր: Ասով պիտի յաղթէին գերմանացիները. բայց նաև՝ մենք:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ, ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՆԱՏՈՒՈՒ

Իրապէս ամենէն յարմար ժամանակն է Գերմանիոյ ազդեցութեան դարձնալ դիմադրելու: Մարաջախտ դեսպան Պիպեռլթայնին պէտք է ցոյց տանք, թէ մենք իր եւ Գերմանիոյ քաղաքականութեան անվտանգութիւնը կը նշմարենք: Գերմանիոյ կայսեր ծրագիրն է (այս-

պէս կը տեղեկացնէ ինծի Պերլինի մեր ղեսպանը՝ գերմանական երկրագնետային ազդեցութիւն մը ստեղծել Փոքր Ասիոյ մէջ: Գերմանացիներու կողմէ եղած Անատոլիոյ երկրագործային կեդրոնացումին ռսելիք չունիմ: Սակայն գերմանական լրարներները կը պահանջեն գերմանացի գաղթավայր մը հաստատել Պաղտատի գիծի երկայնքին:

Ինչ կը խորհին թերթերու թղթակիցները: Կը կարծեն, որ մենք մեր նախնիներու զոհողութիւններով ձեռք բերած Անատոլիոյ գերմանացի գաղթականներուն պիտի տրամադրենք...: Դժբախտաբար մենք միշտ տուժած ենք, օտար տարրէր մեր վիզէն բռնած են, ահա այս է մեր դժբախտութիւնը: Մենք կ'ուզենք ապրիլ Անատոլիոյ մէջ և պէտք է մնանք առանձին: Փառք Աստուծոյ, որ ամէն կողմէ հալածուած մեր ազգակիցներուն և հաւատակիցներուն մնացած է միայն այս վերջին ապաստանարանը:

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ ԵՒ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ

Ելտրգի իմ ձեր պարտիզպանս իրաւունք ունէր, երբ Պալքանեան քաղաքականութեան խառնակութիւններուն մասին իր գաղափարը հետեւեալ ձևով յայտնեց ինծի.

— Խնձորենի մը, տանձենի մը, սալորենի մը, կաղնի մը և սոճի մը քով քովի կը գտնուէին, և զրեթէ անոնց ոստերը կը շօշափէին զիրար: Կաղնին վեր բարձրացաւ, սակայն միւս ծառերը վարի ճիւղերէն առին առատ օդ և լոյս, զիրցան և ինկան: Այս բոլոր ծառերը սկսան ղէպի լոյս ցցուիլ իրենց տեղերէն: Վէճի բռնուեցան: Կշտամբանքներն ու աղաղակները այնքան բուռն էին, որ վերջապէս Աստուած լսեց երկինքէն: Երևցաւ անոնց և ըսաւ. «Ինչո՞ւ կը վիճիք: Դուք բոլորդ ալ իրաւունք ունիք գոյատևելու. ոչ մէկ ծառ միւսէն աւելի լաւ է, ամէն մէկը մեծ է իր վայրին մէջ»:

Թող խնձորենին՝ Ռումանիան, սալորենին՝ Սերպիան, սոճին՝ Յունաստանը, տանձենին՝ Պոլկարիան ըլլան. բայց մեր Թուրքիան՝ կաղնին է, որուն քանի մը փտած ոստերը արդէն ինկած են, ինչպէս կը կարծեմ, ո՛չ ի վնաս բունին: Մինչդեռ հիմա, մեր կորսնցուցած փտած ոստերը փտանգ մը կը ստեղծեն մեր բունի առողջութեան:

ԱՆԳԼԻԱՆ ՆԵՂՈՍԻ ԵԶԵՐՔԻՆ

Իմ թագաւորիս տեղեկատուին եզիպտոսի մէջ Մուխթար փաշա՝ կայսերական յանձնակատար, կը գովէ այն բաները, զորս անգլիացիք Նեղոսի երկրին մէջ ըրին. «Երկրին նիւթական բարւոքումը հոն կարծուածէն աւելի յայն չըջագիծ մը առած է: Ժողովուրդին մտային բարձրացումը օրէ օր յառաջացումներ կը գործէ»:

Մուխթարը խենթ մըն է. նոյնիսկ ան ալ անգլիացիներու թոյնէն վարակուած է: Ինչպէս կրնայ գովել անգլիացիները, որոնք մի միայն անձնասիրութենէ տարուած կը գործեն, մեր Նեղոսի երկիրը կը քամեն. կ'ուզեն զայն անգլիական նահանգ մը դարձնել: Եւ ասիկա աւելի լաւ կարենալու համար ժողովուրդին նկարագիրը կ'ապականեն ու կը փորձեն մահմետական առաքինութիւնները թաղել:

Ինչ պիտի բերեն այս բոլոր յառաջացումները եւրոպական մշակոյթին: Անոնք կը շլացնեն տգիտութիւնը եւ կը խաբեն ազգը, որ ասկէ առաջ այնքան խաղաղ ու երջանիկ կապրեր: Ո՛չ, արեւմուտքի քաղաքականութիւնը մեզի համար մահացու թոյն մըն է, բան մը, որ մարդիկ մեզի կը հրամցնեն կեղծաւորական ժպիտով:

Հիւրասիրաբար ընդունեցանք օտարները, եւ այս է շնորհակալութիւնը, որ անոնք մեզ ոչնչացնեն, եւ աշխատին մեր կործանումին վրայ:

ՆԱԶԱԿՐՈՒԹԻՒՆ ԹԻՒՐՔԻՈՅ ԴԷՄ

Նաչակրութիւնը մեր դէմ երբեք չէ դադրած. կլատսթոն՝ այդ ծերուկ «տաք խթանը» ու չաղակրատը, կը շրջի Պիոս Բ. Պապի հետքերուն վրայ: Հակառակ ասոր՝ քրիստոնեաներէն ատուած օսմաններու երկիրը, արդէն միջնադարի մէջ, երբ արեւմուտքի եկեղեցական կատաղի հալածանքները տեսիլներու փոխուեցան, ապաստանարան էր բոլոր անոնց, որոնք իրենց հաւատքին համար կը հալածուէին: Երբ Սպանիոյ մէջ սուրբ Ատեանը կ'իշխէր, որ հրեաները կ'այրէր, այն ատեն ասոնց օգնութեան հասանք եւ զիրենք ներս ընդունեցանք: Մեր Մահիկը միշտ եւ ամէն ժամանակ իրենց կրօնական ու քաղաքական տեսութիւններուն ապահով ապաստարաններ տուաւ: Բայց արեւմուտքի մէջ ո՞վ գիտէ մեր պատմութիւնը. հոն ընդհանրապէս ո՞վ կ'աշխատի սորվիլ զայն: Օրինակի համար, այդ մեծ ու ծերուկ կլատսթոնը ինչ կը հասկնայ արեւելեան բաներէն: Եթէ ես իր ար-

տայայտութիւնները ուղիղ որակել ուղեմ, իր յարձակումները մեր կառավարութեան վրայ, «որոնք ոչ թէ օրինաւոր են, այլ կը յենուին բռնապետութեան վրայ», այդ ըսածները եւ կրնամ կոչտութիւն անուանել: ՆՈՅՆՊԷՍ ԶԵՆ ԱՅՍ ՍՈՍԿԱԼԻ ՀԱՅԵՐԸ, ինչպէս նաեւ «Պուլկար Սարսափները»... Ինչ սուտ լուրեր այն ժամանակ անգլիական թերթերը հրապարակ հանեցին: Անոնք ծանուցին քայքայումը քրիստոնեայ գիւղերու եւ բնաջնջումը անոնց բնակիչներու: Հակառակ ասոր՝ Երեսան եկաւ թէ այդ վայրերը ծաղկումի մէջ էին եւ անոնց բնակիչները մահմետական դրացիներու հետ անխռով համաձայնութեամբ կ'ապրէին: Ես կը խորհիմ, թէ ան, որ երկար ժամանակ ապրած է Արեւելքի մէջ ու պահած իր առարկայականութիւնը, պիտի ըսէ, թէ մահմետականները սակայն լաւ մարդիկ են՝ համեմատութեամբ արեւելեան քրիստոնեաներուն: Սակայն սպանացիները ինչպիսի սարսափելի արարքներ գործեցին, երբ իրենց խուզարկութիւնները սկսան: Ինչպիսի վայրագութեամբ ֆրանսիացիները յարձակում գործեցին՝ զրաւելու համար Ալճերիան: Անգլիացիք՝ հնդկական յեղափոխութեան ժամանակ, պղծիքացիք՝ Գոնկոյի մէջ, իսկ Ռուսաստան՝ իր սիպերական բրտութեամբ... Լոկու է: Պէտք է մարդ զարմանայ համբերող թուրքերուն վրայ. ԱՆ ՈՐ ՄԻՆԶԵՒԻ ԱՅՍՕՐ ՇՓԱՅՈՒՅ ՀԱՅԵՐԸ, ԵՒ ԻԲՐ ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ, ԱՆՈՆՑՄԷ ԻՐ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՏԱՆ ՄԷՋ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄ ԿՐԵՅ, ԼԵՂՈՒՅԸ ԽՈՒԺԵՅ ԱՐԵԱՆ ՄԷՋ: ՀԱՅԵՐԸ ԱՅԴ ԻՍԿԱԿԱՆ ԱՆԻՇՈՒՆԱԿԱՆՆԵՐԸ, ԴԱՇՈՅՆՈՎ ԵՒ ՌՈՒՄԲԵՐՈՎ ՄԵՋ ՉՍՊԱՆԵՑԻՆ: Իշխանութիւնները չեն թոյլատրեր, որ մենք մեր անձնական տան մէջ տէր դառնանք. կստիպեն մեզի իրենց առաջարկութիւնները եւ դաշնագիրները...

Ինչ որ աշխարհի որեւէ պետութեան, նոյնիսկ Մոնաքոյի, ուղիղ եւ իրաւացի է, սակայն մեզի դեռ անիրաւ կը նկատեն քրիստոնեայ պետութիւնները: Խաչակրութիւնը Թուրքիոյ դէմ միշտ թաքուն կը շարունակուի:

ՖՐԱՆՍԱ ԵՒ ԹՈՒՐԳԻԱ

Մեր յարաբերութիւնները Ֆրանսայի հետ նախընտրելի էր: Յայտնի է, թէ ֆրանսացիները սրուած են մեզի հետ, Գերմանիոյ կայսեր մեզի այցելելու պատճառով: Մենք այս վերջին դարերուն մեր ակնարկը Ֆրանսայի վրայ չատ ուղղեցինք: Այն օրէն ի վեր, երբ Լուզովիկոս ԺԴ. յայտնեց, թէ Եւրոպայի միւս քրիստոնեայ իշխանները իրեն օգ-

նականներ չեն կրնար ըլլալ պատերազմի մը մէջ ասպետական օսմանիւններու դէմ, հաստատուեցաւ թուրք-ֆրանսական բարեկամութիւնը:

Վստահ եմ, որ մենք խորին շնորհակալութիւն կը պարտինք այն ֆրանսական ղինւորականներուն, որոնք մեր բանակը եւ, ի մասնաւորի, մեր թնդանօթաձիգները բարեկարգեցին, եւ ստիպ ու երկար ժամանակ ֆրանսացի ղինւորականներ մեր կարգերու մէջ տեսնուեցան: Խրիմի պատերազմը վերջապէս որոշ զինական եղբայրութիւն մը ստեղծեց երկու ազգերու միջեւ: Մեր պատմութեան վերջին դարը՝ կրնանք իրաւունքով ֆրանսական անուանել: Ամենակարեւոր փոփոխութիւնները եղած են իմ պատուական նախորդիս Ապտիլ-Ազիզի եւ իմ երանելի հօրս Ապտիլ-Մէճիտի օրոք, որոնք էլ ֆրանսական ծագում ունին: Զօրք, դպրոց եւ լեզու մեր քով մինչեւ վերջերս գրեթէ ամբողջապէս ֆրանսերէն էին, առաջին երկաթուղիները ֆրանսացիներու կողմէ շինուած են: Հաւանական է, որ դժպիհի է մեր զգայուն պարոններուն ըսել, որ հիմա մեր դաստիարակները գերմանացիներն են, թէ մեր պաշտօնարաններուն մէջ գերմանացիներ նստած են:

Զարմանալի չէ, թէ անոնք գերմանական ազդեցութեան այս զօրացումը Արեւելքի մէջ տհաճութեամբ կը դիտեն: Դեռ երկու տասնեակ տարիներ առաջ Պիզմարքի համար մենք Փոմերական նրոնակազօրքի ոսկրի մը արժէքը չունէինք. հակառակ ասոր՝ Գերմանիան ուղեց միւս բոլոր ազգերը Արեւելքի մէջ զլել-անցնիլ առանց պատերազմի: Ես պէտք է ըսեմ, որ ֆրանսական ղեսպանը՝ Գոնստանս, չատ խանդով աշխատեցաւ ֆրանսական ազդեցութիւնը Արեւելքի մէջ զօրացնելու, ան չատ օգնեց ֆրանսացի առաքնաւորներուն՝ այս ֆրանսական ռազմական ռահվիրաներուն, ան բախտաւորուած էր զանազան առանձնաշնորհումներով: Այս հարցի մէջ, իրապէս, իմ կողմէս սխալ մըն էր ֆրանսիացիներու հին առանձնաշնորհումները քննելու: Դժբախտաբար մէկ վէճէն միւսին մէջ կը մխրճուինք: Ասկէ առաջ թղթարանական վէճեր ունէինք. յետոյ համաշխարհային առողջութեան խորհուրդին հետ եւայլն: Գէշ ըրինք մենք՝ մեր հին բարեկամէն բաժնուելով: Այո՛, այս է մեր ներկան, մարդս անգամ մը մղուեցաւ ընելու այն, ինչ որ հակառակ էր իրեն: Ամէն պարագայի, անոր տեղ այսօր մեր ժառանգական թշնամի Ռուսաստանի հետ ափլի լաւ ենք, քան ասկէ առաջ:

ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ

(1903)

Հետաքրքրական յիշատակարան մը ձևոք ձգած է իմ կայսերական ոստիկանապետս Նէկիպ Սոֆիայի մէջ:

«Վայրկեանը դեռ չէ հասած»,— այսպէս կը գրէ Սինովինս ոռուս ղեսպանը իմ ճորտ Ֆերտինանդիս,— «Պուլկարիան անկախ ընկելու: Զեր թագաւորական Վեհափառութիւնը թող սպասէ աւելի լաւ առիթի մը. ներկայիս Ռուսաստան ոչ մէկ համաձայնութիւն կրնայ ընել: Ամենէն առաջ հարկաւոր է, Աւստրիա-Հունգարիան իրեն համամիտ դարձնել», եւայլն: Խորամանկ Նէկիպը պէտք չունէր այնքան մեծ գումարներ մսխելու, ձևոք ձգելու համար այս նամակը: Եւ թէ «նաեւ Ֆերտինանդ» Վիեննայի մէջ, ամբողջ լծակները շարժումի մէջ դրած էր Պուլկարիան թուրքերէն յափշտակելու օգնութեան համար, արդէն շատոնց իմ Վիեննայի ղեսպանս յուր տուած էր ինծի: Հակառակ իր ամէն սիրայօժար հպատակութեան եւ ցոյցերուն հանդէպ մեզի՝ պէտք չէ վստահիլ իշխան Ֆերտինանդին: Թող համարձակի, նայինք կրնա ինքզինքը թագաւոր հռչակել: Ասիկա չենք կրնար եւ հրաման չունինք թոյլատրելու, եթէ չենք ուզեր, որ մեր պատիւը, իբր մեծ պետութիւն, տուժէ: Այլապէս, Ադրիանապոլսոյ բանակը պէտք է անմիջապէս Սոֆիայի վրայ քալէ: Ռուսաստան եւս պիտի մտադրէ յարձակիլ: Աւստրիա կոշտ սխալ մը պիտի գործէ, եթէ իր մեծ տէրութեան կիրքին մէջ Պուլկարիոյ օգնել ուզէ:

ՊՈՒԼԿԱՐԻԱՆ ԵՒ ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ԴԱՇԻՆՔԸ

(1906)

Ֆերտինանդ իշխանին բոլոր երդումները, Պուլկար կառավարութեան բոլոր հանդարտութեան փորձերը ի՞նչ բանիս կու գան...: 20,000 զինուորներ Ռումէլիի՝ կը վրդովեն մեր սահմանները: Եւ տէրութիւնները կը զարմանան, որ մենք շարժումի մէջ կը մտնենք եւ թէ մենք վերջնականապէս կռուիլ կ'ուզենք պուլկարներու դէմ՝ խաղաղութիւն ստեղծելու համար մեր շուրջը: Արդէն Ռուսաստան համաձայնած է Աւստրիոյ հետ՝ մեր դէմ խառն մարմին մը ստեղծելու համար, եւ ֆրանսական նաւատորմիդ մը Ռուսաստանի հրամանով մեր ջուրերուն վրայ կ'երևայ:

Ռուսական թերթերը Պալքանեան բոլոր երկիրներու միութեան զաղափարը կը հաղորդեն: Սերպիա, Պուլկարիա, Ռումանիա, Յունաստան, քրիստոնեայ մակեդոնացիներ, Պոսնիա եւ Հերցեգովինա պէտք է, որ միութիւն մը կազմեն, որուն ոռուսական մամուլը 18 մի-

լիոնէն աւելի հոգիներ կը հաշուէ: Անհամաձայնութիւն եւ փոխադարձ անվստահութիւն ամբողջական անգործութեան կը մատնեն Պալքանեան պետութիւնները ուրիշներու դերին եւ գործունէութեան մէջ: Ժիշդ է թէ մեր իշխանութիւնը Եւրոպայի մէջ հիմնուած է այս Պալքանեան ազգերու անհասկացողութեան վրայ: Ռուս թղթակիցները կը մտածեն միասնական միութիւն մը Պալքանեան երկիրներու: Սերպեր չեն սիրեր պուլկարները, պուլկարները կ'ատեն ռումանացիները: Յոյներն ու պուլկարները, ինչպէս զիտէք, մահացու թշնամիներ են իրարու: Պուլկարները կը հաստատեն, թէ Մակեդոնիոյ մէջ պուլկարական ցեղն է տիրապետողը: Յոյները կը հաստատեն, թէ Մակեդոնիան յոյն բնակչութիւն մը ունէր եւ բռնութեամբ պուլկարացած է: Իսկ եկեղեցական անհամաձայնութիւնը՝ յաւիտենականապէս բաժնեց – 1870-ին – յոյներն ու պուլկարները իրարմէ:

ԱՆԳԼԻԱՅԻՆԵՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ

Անգլիացիներէն պէտք է աւելի վախնանք, քան ուրիշ որեւէ ազգէ: Ոչ մէկ խոստում իրենց համար նուիրական է:

Տակաւին անցեալ նոյնմբերին լորտ Կրանտուիլ արտայայտուեցաւ, թէ անգլիական քաղաքականութիւնը՝ Եգիպտոսի կապակցութեամբ՝ ոչ մէկ նպատակ կը հետապնդէ, ինչ որ մեր հրովարտակին մէջ ալ արձանագրուած է: Յուլիս 1882 Սէմուր ծովակալը բացատրեց, թէ Անգլիա չէ մտածած Եգիպտոսը գրաւել. նաեւ ոչ մէկ կերպով մօտենալ Եգիպտոսի ազատութեան:

Միևնոյն ժամանակ Անգլիոյ ղեկավարն Իսթանպուլի մէջ՝ Տաֆֆըրին, հաստատեց, թէ Մեծն Բրիտանիա Եգիպտոսի մէջ ոչ մէկ եզական նախապատուի եւ նոյնիսկ ոչ մէկ վաճառականական նախաիրաւունքի կը ձգտի:

Օգոստոսին զօրավար Վոլսելէյ պնդեց, թէ անգլիական գունդերը Եգիպտոսի մէջ երևցած են միմիայն Ռտիւներու հեղինակութիւնը վերահաստատելու համար:

Այս բոլոր խոստումները նենգ Ալպիոնը չատ չուտով մոռցաւ:

Իմ վերին ոստիկանապետիս ազդեցութիւնը Եգիպտոսի մէջ, անգլիացիներէն կանոնաւոր կերպով կը թաղուի. մենք հոն պարզապէս պատին փակած ենք:

Ես չեմ հասկնար, թէ ֆրանսիացիները այսքան քնացկոտ կրնան ըլլալ, եւ այս բոլորը խաղաղ դիտել:

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՑԱՆԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ

Բրիտանացիները իրենց բոլոր կարևորությունները կ'ընեն եգիպտոսի մէջ մեր հեղինակությունը թաղելու, և արդէն եգիպտացի մահմեդականները թունաւորուած են այդ միտքէն: Եգիպտացիները կը կարծեն թէ միմիայն անգլիական մշակոյթը երջանկացուցիչ է. անոնք ազգութիւնը վեր կը դասեն կրօնքէն: Անոնք կը կարծեն, թէ եւրոպական քաղաքականութիւնը իրենց մէջ կրնայ ձուլուիլ: Բայց արդեօք, կրնա՞ն երկու տարրեր ու հիմնական աշխարհաՀայացքներ, ինչպէս իսլամութիւն և քրիստոնէութիւն, իրարու հետ միանալ: Նաև խտիւր իր բոլոր իրաւունքներով զրեթէ կեաւոր մը եղած է: Եւ արդէն ի՞նչպէս կրնար ուրիշ տեսակ ըլլալ: Իր կրթութիւնը Կենֆի մէջ, յետոյ վիեննական Թերեզիանումի մէջ. բայց ստիպուած չէր եւրոպացի մը ըլլալ: Անգլիացիները սիրով կ'ուզեն խալիֆայութիւնը անոր ձեռքերուն մէջ խաղցնել, որպէսզի իսլամական ազդեցութիւնը կասեցնեն և իրենց իշխանութեան ենթարկեն:

Ոչ մէկ ճշմարիտ մահմետական պէտք չէ ճանչնայ խտիւր իբր իշխան մեր հաւատացեալներու: Հետեւաբար անգլիացիները կրնային լորտ Գրոմըրը խալիֆա հռչակել:

ՊՈԼԿԱՐԻԱ ԵՒ ՄԻԱՑԵԱԼ ՍԼԱԽԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ուրիշ աւելի ի՞նչ կ'ուզէ Ռուսաստան Միացեալ Սլաւականութիւնը մինչև Վոսփոր յառաջացնելու համար: Պուլկարները միայն ամբարանոցներն են՝ նախագիծը ռուսական խոյացումին, և են ու կը մնան հնազանդ ռումբերը ցարին: Միայն յոյնն է, որ Պալքանի վրայ հակառակութիւն պիտի հրամցնէ սլաւներուն: Փա՛ռք Աստուծոյ. թէ՛ պուլկարները և թէ՛ յոյները զիրար կ'ատեն՝ ինչպէս կրակ և ջուր: Պուլկարիան պաշտպանեալն է ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև Անգլիոյ: Ապացուցուած իրականութիւն մըն է, թէ Պալքան կոմիտէն Լոնտոնի մէջ անհամար գումարներ կը մսխէ՝ պահպանելու համար պուլկարական այն խումբերը, որոնք կ'անցնին մեր սահմանները և տարիներէ ի վեր հանգիստ չեն տար սահմանի մեր գաւառներուն: Եթէ Պուլկարիան դրամական անդունդի եզրքը չգտնուէր, չատոնց մեզ ծածկած կ'ըլլար պատերազմով:

Պատերազմը Պուլկարիոյ դէմ անհրաժեշտութիւն է և պէտք է զայ: Ասկէ ետք տարի առաջ արդէն մենք պէտք է հաշուակցէինք

մեր այս չար գործակիցին հետ: Սակայն Ռուսաստան և Անգլիա ամէն անգամ մեր ձեռքին կ'իյնան, երբ մենք փորձենք հարուած մը տալ Պալքանի այդ աւաղակներուն:

Այսպէս, ահա՛, Անգլիա և Ռուսաստան պեղումներ կը կատարեն մեր սեպհական տան մէջ երկու մուկերու նման: Ֆրանսան, յառաջագոյն, մեզի համար վստահելի թակարդ մըն էր. այն ատեն կրնայինք ամէն յարմար վայրկեանին երկու անախորժելի կրծագոյններուն վրայ յարձակիլ: Բայց Ֆրանսան երթալով աւելի կը ղլանայ: Փառք Աստուծոյ, մենք անոր փոխարէն Գերմանիան գտանք: Որպէսզի ըստ լորր «չախի» բռնենք, կրնանք մեր պատուաւոր միջնապաճառոր» օգտագործել:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԵՒ ՖՐԱՆՍԱ ԱՐԵՒԵԼՔԻ Մէջ

Ֆրանսացիք շատ դժգոհ են, որ ևս նախապատուութիւն կու տամ գերմանացիներուն: Բայց ասիկա ունի իր հիմնական պատճառները: Միայն կայսրը արդէն բաւական է, որ ևս իմ համակրանքս գերմաններուն ուղղեմ: Ան մարդ մըն է, որուն վստահութիւն և սէր միայն պէտք է ունենանք: Ան սքանչելի մէկն է. և տեսէ՛ք, ի՞նչպէս բարձր պահած է իր երկիրը: Բոլոր գերմաններն անգամ ինծի աւելի համակրելի են, քան ֆրանսացիները: Ան իր նկարագրով շատ մերձ է օսմանին, հանդարտ ու ծանրաբարոյ, բայց նաև հաւատարիմ ու պատուաւոր: Գերմանացին ժրաջան է և յարատեւող. Ֆրանսան ալ փութաջան է. բայց ան չ'աշխատիր գերմանական կոռովով. ան կը վատնէ իր ոյժերը անհիմն քաղաքականութեամբ: Գերմանական յարատեւութեան փոխարէն ֆրանսացին ունի միայն մեծ ոգևորութիւն, որ միայն շուտով կ'անընդունաւորանայ, նման յարգի կրակին: Սակայն գերմանացիներուն ամենէն աւելի ունեցածն է հիմնական կրթութիւն, ինչ որ ֆրանսացիներուն ընդհանրապէս կը պակսի: Ներկայիս ֆրանսացիք մեզի աւելի նուազ համակրելի են այնու, որ թունուղը մեզմէ զրաւեցին, ինչպէս նաև, որ մենք չենք բարեկամացած հանրապետական կարգուսարքի: Հոն, ուր կը պակսի միապետին գաւազանը, չի կրնար տեսականութիւն գոյութիւն ունենալ:

ԴՈՒՍԱՍՏԱՆ

Ճարոնական յաջող ելքը ընդդէմ ռուսերուն պէտք է մեզ խանդավառէ, որովհետեւ ճարոնի յաղթութիւնները են նաեւ մերը: Բախտաւոր ենք, որ Ռուսաստան իր յաւելում ընդհանրապէս Մայրագոյն Արեւելքի մէջ կը գործածէ, որովհետեւ ասով կը տկարացնէ իր յարձակողական ոյժը Սեւ ծովու ափերուն: Ամէն պարագայի, հազիւ քիչ մը կազդուրուին ու զօրանան, նորէն պիտի սկսին մեզի դէմ գործի լծուիլ: Արեւելեան ծովը չկրցան ռուսականի վերածել, սակայն միշտ պիտի քանան Սեւ ծովը գրաւել: Ասիկա շատ ըմբռնելի ու բնական է: Ռուսիոյ ջուրի գլխաւոր երակները՝ Տիւրքերը, Տիւրքմէները, Տոնը, Ինչպէս նաեւ անուղղակի ջրանցքներով Վոլկան՝ Սեւ ծով կը թափին: Ռուսական ոյժերը նեղուցներով դէպի Միջերկրական ծով կը խուժեն: Ռուսիոյ համար յուրջ հարց մըն է Տարտանուկի շղթաները խորտակելը, բայց նաեւ մեզի համար կենսական խնդիր մը՝ այս նեղուցը պահել մեր գերիշխանութեան ներքեւ: Եթէ այս կէտիս մէջ անհաշտ հակառակորդներ չըլլայինք, այն ատեն աշխարհիս լաւագոյն բարեկամները կըրնայինք ըլլալ: Մեր երկուքին պետական կառուցվածքները շատ նմանութիւններ և ազգակցութիւններ ունին. նոյնքան նաեւ այս երկու ժողովուրդներու նկարագրին մէջ: Այս ամենէն այն միայն կարելի է եզրակացնել, որ այս երկուքն աւելի իրարու դաշնակից կրնան ըլլալ, քան թէ մահացու թշնամիներ: Ասոր վրայ կարելի է փոխադարձաբար նաեւ յաւելուլ, որ մենք Ռուսաստանի մէջ միլիոնաւոր մահմետականներ ունինք, մինչ ռուսերն ալ իմ տէրութեանս մէջ Ուղղափառ եկեղեցւոյ պաշտպանները կրնան ըլլալ և ե՛րբ իսկ:

ՏՐԻՊՈԼԻՍ

Տրիպոլիսի ստացումը մեզի համար շատ անշահաբեր է: Ամէն տարի այս գաւառը մեզի շատ դրամ արժեք. միւս կողմէ իտալացիներու ամբաստանութիւնները այնտեղ վերջ չեն գտներ: 54 միլիոն լիր կը յամառին տալ մեզի իտալացիները, եթէ մենք Տրիպոլիսը իրենց առջեւ բանանք «տնտեսապէս» և իրենց պաշտպանութեան յանձնենք: Նորհելու է, թէ մենք պէ՞տք է իրենց տեղի տանք: Այն ատեն հոն խաղաղութիւն կ'ունենանք, դրամ կը ստանանք, ուրիշ պարտականութիւններ կը կատարենք. բայց յամենայն դէպս այսպէս աւելի

լաւ է: Իմ իրաւունքներուս ամենալաւ պաշտպանը Տրիպոլսոյ մէջ է եւ կը մնայ չէյս Իւլ-Մահտի Սենուզզին: Ան դիւրաւ պիտի չձգէ, որ խտալացիները ներս մտնեն. պէտք է սակայն կարենայ 30.000 մարդ ոտքի կանգնեցնել: Բայց աստի, աշխարհի գրեթէ բոլոր տէրվիչներու միութիւնները, քանի մը հարիւր հազար հոգի սենուզիոններու հետ կարգուած են: Եթէ սենուզիոնները ոտքի կանգնին, այն ատեն խտալացիներուն համար պատերազմ կայ՝ աւելի արիւնալից, ինչպէս Ժամանակին Մահտին՝ Սուտանի մէջ. մենք բաւարար զէնք ու թնդանօթ իրենց տրամադրութեան յանձնեցինք. անոր համար շատ ուշագրաւ հակառակորդներ են:

ՍՈՒԷՋԻ ԶՐԱՆՑՔԻ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Զրանցքին հետաքրքրական ծրագիր մը պարզեց մեզի փրոսացի սպայ մը: Ան մեզի խորհուրդ տուաւ, որ մենք Սուէզի Զրանցքը պաշարենք մրցակցութիւն մը ստեղծելու համար: Ուստի էլ Արաբիայի մէջ բարձրութեան յարաբերութիւնները մեզի ենթադրել տուին, որ Ժամանակին Մեռեալ ծովը եւ Ազապայի ծոցը Զուրով միացած էին իրարու հետ: Փորելով գրեթէ 90 քիլոմէթր հոգ Մեռեալ եւ Կարմիր ծովերու միջեւ՝ բաւական է ամբողջական վայրը 25-30 քմ. լայնութեամբ դարձնալ Զուրի տակ առնել: Յորդանանի եւ Կհորի ձորին տեղ յետոյ պիտի կազմուի ներքին մեծ լիճ մը, որուն շուրջ, ինչպէս հին Ժամանակներ, վաճառականութիւն եւ պտոյտ պիտի ծաղկին: Տեղագրական ճշգրիտ պատկերներով պէտք է հաստատել, թէ արդեօք այս հեռաւոր լճակէն, որ իմ պատուիս համար «Ապտիւլ Համիտ» լիճ պիտի կոչուի, մինչեւ Միջերկրական ծով կապակցութիւն մը կարելի՞ է հաստատել: Այս Զրանցքներուն քաղաքական արժէքը պէտք չէ աւելի նուազ ըլլայ քան տրնտեսականը: Սուէզի Զրանցքին երթևեկի մաս մը սուրիական Զրանցքի վրայ պիտի չեղի. Թուրքիան եւ իրեն բարեկամ պետութիւնները անկախ պիտի ըլլան Սուէզի Զրանցքէն: Ծախքերը 120 միլիոնը պէտք չէ անցնին: Մեր յարգանքները փրոսացի սպային այս ծանօթութիւններուն համար: Յատուկ յանձնախումբ մը պէտք է զբաղի ասոնցմով ու հետապնդէ ծրագիրը:

ԻՍԼԱՄԸ ԵՒ ԱԶԳՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

«Երկրագնդի բոլոր պետությունների մէջ ամենամիջազգայինը Օսմանեան պետութիւնն է: Մեր ժողովուրդի մէջ կան թուրքեր, արաբներ, յոյներ, առնաւուտներ, բուլղարներ, քրդեր, նիկերեր, ևն. սակայն Հաւատը սրանց բոլորին միացնում և զարձնում է մի ընտանիք, և օսմանցիների մասին խօսելիս երբեք մեր ազգային առանձնայատկութիւնները չեն աչքի առաջ ունենում, այլ և այն փաստը, որ մենք բոլորս էլ Հաւատացեալներ ենք: Ես նախ և առաջ Հաւատացեալների իշխանն եմ և զրանից յետոյ միայն օսմանցիների միապետը: Մեր ամբողջ պետութեան Հիմքը կրօնն է: Դժբախտաբար Անգլիան յաջողել է իր օտար քաղաքականութեամբ հրահրել մեր երկրում ազգայնութեան հուրը: Արաբիան ապստամբուած է. Ալբանիան, իսլամի այս եւրոպական մարտկոցը, նոյնպէս վեր է կեցել. Ասորիքում ևս խառնակութիւնները ծայր են առել»:

ԻՍԼԱՄԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԿՐԱԳՆԴԻ ՎՐԱՅ

«Մեր պետութիւնը կրօնական պետութիւն է. եթէ իսլամի միութեան իդէան վերջացաւ՝ մեր պետութիւնն էլ կը վերջանայ:

Ոչիստ ցաւալի է, որ Հաւատացեալներով բնակուած երկրներն ընկել են քրիստոնեայ պետութեանց իշխանութեան տակ: Օսմանեան կայսրութեան մնացեալ են միայն 20 միլիոն Հաւատացեալներ: Սակայն և այնպէս բոլոր մահմետականների աչքերը դարձած են դէպի Ստանպուլ: Պէտք է տարէց-տարի աւելի սեղմել ու ամրացնել այն կրօնական կապերը, որոնք միացնում են բոլոր Հաւատացեալներին, որովհետեւ այդտեղ է մեր ապագան:

Անգլիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանն ու Հոլանդիան իմ ձեռքին չեն: Իմ խալիֆայական մի Հատիկ խօսքը բաւական է սրբազան պատերազմ առաջացնելու համար: Այն ժամանակ վա՛յ քրիստոնեայ պետութիւններին. ժամանակը դեռ չէ հասել, բայց կը գայ մի օր, և բոլոր Հաւատացեալները մի մարդու պէս վեր կը կենան՝ փչրելու անհաւատների շղթաները: Անգլիական տիրապետութեանց մէջ զըտնուող 85 միլիոն, հոլանդական գաղութներում բնակուող 30 միլիոն, և Ռուսաստանում ապրող 10 միլիոն մուսուլմանները բոլորն էլ կը միանան այն ժամանակ:

Զգիտե՛ն արդեօք, որ 250 միլիոն մահամետականները ամէն օր աղօթում են Ալլահին՝ դարձնելով իրենց աչքերը դէպի խալիֆան, որ մարգարէի ժառանգն է:

Ո՞վ կարող է սրանից յետոյ պնդել, թէ մենք ոչ այլ ինչ ենք, բայց եթէ մի թոյլ գործիք պետութեանց կոնցերտի մէջ:

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒՄՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

Այն, ինչ որ անուանում են բարենորոգումներ, վստահօրէն կարելի է ասել, մեր կործանումն է: Ինչո՞ւ են ցանկանում մեզ հետ ժառանգական թշնամութեան մէջ գտնուող պետութիւնները բարենորոգումները մեր գլխին կապել, որովհետեւ նրանք լաւ գիտեն, որ այդ բարենորոգումները պարունակում են իրենց մէջ մեր պետութեան կործանման պացիլները:

Ամբողջ աշխարհը ողբում է մեր կուլտուրայի իբր թէ ցածր աստիճանը: Եւրոպական ժողովուրդները մեզ քննադատում են և պահանջում, որ մենք որևէ բան անենք մեր կուլտուրան բարձրացնելու համար: Նրանք մոռանում են, որ իրենք կարիք ունեն դեռ իրենց մօտ շատ բան բարեկարգելու համար: Հարկաւ, ես չեմ ասում, թէ եւրոպայում և Ամերիկայում թեխնիկայի կատարած պրոգրէսի վրայ հիանալ չի կարելի. մենք Արևմուտքից 100 տարում ետ ենք մնացել: Բայց և այնպէս անկողմնապահ մարդիկ պէտք է խոստովանին, որ իմ թագաւորութեան սկզբից սկսած մեր յառաջադիմութեան էվոլյուցիան եղել է նորմալ և մինչև անգամ արագընթաց:

ՍՏՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Զարմանալի է, թէ Եւրոպան ինչքա՛ն անգիտակ է մեր վիճակին ու բարքերին: Մարդիկ աչքի առաջ են ունենում Ամերիկայի ստրուկների տխուր վիճակը և դրանց համեմատութեամբ էլ խօսում Արևելքի ստրուկների մասին: Ինչպէ՛ս կարելի է ստրկութիւն անուանել այն ընտանեկան և նահապետական յարաբերութիւնները, որ գոյութիւն ունին մեզ մօտ տէրերի և ծառաների մէջ: Ղուրանը մեզ պատուիրում է բարութեամբ վարուիլ մեր ծառաների հետ: Ժիշդ է, ծառաները մեզնից որոշ կախման մէջ են, սակայն մեր օրէնքները այս կէտում այնքան խիստ են, որ ծառաները լիովին հովանաւորուած են

իրենց տէրերի բոլոր բռնութիւններից: Այսպիսի պայմաններում չի կարելի խօսել մեր ստրկատիրութեան մասին: Վստահօրէն կարելի է ասել, որ մեր աղախինն աւելի լաւ փիճակի մէջ է, քան բռնան Եւրոպայում: Մեր աղախիները կապուած են ընտանիքին, և այս ըխում է մեր բարքերից ու օրէնքներից: Շատ վատ բաներ են պատմում ստրուկների վաճառքով պարապողների մասին. սակայն սրանց արածն ամենեւին վաճառք չէ: Այս մարդիկը մեղ մատակարարում են ծառաներ միայն չատ երկար ժամանակով և վճարելով միանգամից բոլոր տարիների համար: Այս ձեռնարկն օգտակար է թէ՛ ծառաների և թէ՛ նրանց ծնողների համար: Այդպիսով ընտանիքներում օթեւան են գտնում չատ որբեր, որոնք այլապէս դատապարտուած պէտք է լինէին քաղցից մեռնել փողոցներում:

ԹՈՒՐՔԸ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԱՅԻՆ

Յաճախ մեզ անուանում են Արեւելքի գերմանացիներ, ինչպէս որ ասում են, թէ յոյները Արեւելքի ֆրանսիացիներն են: Ճիշդ է, մենք բնաւորութեամբ չատ նման գծեր ունենք գերմանացիների հետ: Եւ սա է գլխաւոր պատճառներից մէկը, որ մենք իրար լաւ հասկանում ենք: Մենք գերմանացիների նման հանգիստ, վերապահ և համբերող բնաւորութիւն ունենք: Մենք երկուսս էլ բաւականաչափ ծանրաշարժ ենք և երկար ժամանակ է հարկաւոր մեզ տաքացնելու համար: Համբերութեամբ մենք թոյլ ենք տալիս մեզ տանջել, սակայն դրանից մեր հարուածի թափը միայն աւելի ուժեղանում է: Մեր վերջին կռիւր Յունաստանի հետ պարզ ապացոյց է սրան: Քաջութիւնն ու պատուասիրութիւնը, ասպետական բնազդներն ու հիւրասիրութիւնը միաժամանակ թէ՛ գերմանացիների և թէ՛ թիւրքերի առաքինութիւնն են կազմում: Գերմանական հին կայսրերը ցանկանում էին տարածել իրենց տիրապետութիւնը մինչև Ալպերի այն կողմը և երազում էին Հռոմեական մեծ կայսրութեան մասին: Իմ նախնիներն ևս ցանկանում էին Հիմնել մի կայսրութիւն, որ տարածուէր ամբողջ աշխարհի վրայ՝ Հնդկաստանից մինչև Վիեննա: Գերմաններն ու թիւրքերը ցրեցին, սպառնցին իրենց ուժերը այս միապետական ձրգտումների համար:

ԻՍԼԱՄԻ ԲԱՐՁՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

«Ի՞նչ իրաւունքով Արեւմուտքի ամենակոմպլտէնտ մարդիկ իրենց թոյլ են տալիս անուանարկել մեր կրօնը: Անկասկած մարգարէի պատուիրաններից մի քանիսը խիստ դաժան են թւում. բայց նման պատուիրաններ կան թէ՛ քրիստոնէական և թէ՛ հրէական կրօնական գրքերի մէջ: Գործնական կեանքը նրանց մեղմացրել և շատ բաների ուրիշ տեսակի լուսարանութիւն է տուել: Ղուրանի իւրաքանչիւր էջում քարոզում է առաքինութիւնը, և նրա քարոզած գեղեցիկ վարդապետութիւնը քրիստոնէականից և հրէականից ստոր չէ. բայց որ իսլամն ամենաուժեղ և ամենաբարձր կրօնն է աշխարհիս վրայ՝ այդ երևում է նրանից, որ ամէն տեղ, ուր նա մրցման է գալիս ուրիշ կրօնների հետ, միշտ յաղթանակում է:

Ինչ վերաբերում է կրօնական ազատութեան՝ դա մահմեդականներիս մօտ աւելի մեծ է, քան երկրագնդի որևէ այլ վայրում: Ասպրնջականութիւնը և ոչ մի տեղ աւելի չէ գործադրում, քան մեզ մօտ: Մենք չենք որ մի քանի ժամանակ առաջ ընդունեցինք իսպանական հրեաներին և ռուսական լեհերին, որոնց վտարել էին իրենց հայրենիքներից: Այս վերջիններիս մենք մեր հովանաւորութեան տակ առանք՝ մինչև անգամ Ռուսաստանի հետ պատերազմի մտնելու ռիսկով:

Մեր բոլոր դժբախտութիւնն այն է, որ մեր պետութիւնը մի կրօնական տարրից չէ բաղկացած, և որ մենք շատ քրիստոնեաներ ունենք մեր երկրում: Այս հանգամանքը անհրաժեշտօրէն պէտք է առաջ բերէր մեզ մօտ ներքին անհամաձայնութիւններ, ինչպէս որ առաջ է բերում ուրիշ պետութիւնների մօտ: Կրօնական և դաւանաբանական զանազանակերպութիւնը դժբախտութիւն է ամէն մի երկրի համար: Այս բանը երևում է, օրինակի համար, Գերմանիայում: Պետական կառուցվածքի ամրութիւնն անհրաժեշտաբար պէտք է պակասի, երբ երկրի ներսում կատաղօրէն գլուխ են բարձրանում կրօնական և դաւանաբանական վէճերը:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԷՊԻ ԻՍԼԱՄԸ

Վերյիչենք այս ժամանակները, երբ Աստուծոյ մարգարէն երևաց երկրի վրայ, լուսաւորեց աշխարհի խաւարը, փոխեց ժողովուրդների կոպիտ բարքերը՝ նրանց տեղը դնելով մեծահոգութիւն և սէր. այս-

պէսով առաջնորդելով մարդկային ցեղը դէպի խաղաղութիւն, ուրախութիւն և իմաստութիւն: Ձմռանանք իսլամի բարձր քաղաքակրթութիւնը, անօրինակ բարգաւաճումը իսլամական երկրների այն ժամանակ, երբ Եւրոպան թաղուած էր ամենախոշոր բարբարոսութեան մէջ:

Ինչպիսի՝ մեծութիւն էր ներկայացնում մեր քաղաքակրթութիւնը այն ժամանակներում, երբ քրիստոնէական հորդաները, որսի տենչով բռնուած, ընկնում էին մեր երկրների վրայ, հրդեհում և աւերում՝ կեղծաւորարար յայտարարելով, թէ ուզում են ազատել Երուսաղէմը...

Եթէ մենք ցանկանում ենք մեզ ճանաչել, եթէ մենք կամենում ենք մեր նախկին դօրութիւնը վերականգնել, եթէ մենք ուզում ենք վերածնել նախկին քաղաքակրթութիւնը, պէտք է վերլիչենք մեր նախկին մեծութեան իսկական աղբիւրը: Վտանգաւոր ժանտախտային բացիլներով վարակուած Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը կապկորէն ընդօրինակելով չէ, որ մենք պէտք է փրկուենք, այլ մենք պէտք է վերադառնան իսլամի նախկին ծաղկման հիմքին՝ «չէրիաթի-չէրիֆ»ին (Ղուրանի աստուածային օրէնքին), որի էութիւնը ամփոփուած է հետեւեալ խօսքերի մէջ. «Փառք Ալլահին, տիեզերքի տիրոջը, մենք պարտական ենք նրան ծառայելու և աղօթելու: Թող նա առաջնորդի մեզ դէպի ճշմարիտ ճանապարհը և մեզ դարձնի մոլորութեան չաւիղից»:

ՖԱՏԱԼԻՉՄ

«Կիսմէթ-կիսմէթ»*... Ինչ դժբախտ խօսք է սա և ինչքան դժբախտութիւններ է սա մեզ պատճառել... Ղուրանի մէջ ոչ մի տեղ ֆատալիզմի մասին ակնարկ չկայ. միայն վերջին դարի ընթացքում է, որ ծուլութիւնը ու բթամտութիւնը հանդէս են բերել այն: Եւ մեր «իչ-Ալլահ»ը (Աստուծով) շատ յարմար է մեղկութիւնն ու ծուլութիւնը ծածկելու համար:

Մահմէդը ցանկացել է, որ մենք ենթարկուենք Աստծուն, բայց ոչ թէ մի անմիտ ֆատալիզմի մտքով: Մեծ է բարութիւնն Ալլահի, բայց նա չի կարող իւրաքանչիւր մարդու կարիքների հոգացողութիւնն իր վրայ վերցնել. սրա մասին ամէն մի արարած ինքը պէտք է մտածի և աշխատի: Նա, ով չի ցանում, չի էլ հնձի. նա ով չի աշխատում,

* Կովկասեան թիւրքերն ասում են դամաթ-դամաթ (ճակատագիր):

ուտելու հաց էլ չի ունենայ: Դժբախտաբար մեր թուրք ժողովուրդը չի կարողացել հասկանալ այս: Այլ բան են սիրիացիները և արարը, որոնք այդ մտքերի համաձայն են գործում: Նման նախադասությունները քրիստոնեաներն աւելի յուսմաբեր են ըմբռնել: Աստուածաշունչն էլ ասում է. «Մի մտածէ՛ք վաղուայ մասին, որովհետեւ Տէրը, որ երկնի թռչունների և երկրի պազանների մասին հոգում է, կը հոգայ և ձեր մասին»: Բայց այնուամենայնիւ քրիստոնեաներն աշխատում են, այդ պատճառով էլ նրանք յառաջադիմում են, իսկ մենք յետադիմում:

ՏԱԿԱԿԱՆ ՅՈՒԵՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչ որ մեզ մօտ պատահում է, անմիջապէս քննադատութեան է ենթարկում. մանաւանդ երիտասարդ «Լէֆէնդիների» կողմից: Նրանք ամէն բան ուրիշներից լաւ են իմանում: Մեր ղեկավարող չըջանները, մեր պաշտօնեաներն ու սպաները բռնուած են մի անբուժելի յոռետեսութեամբ, որի շնորհիւ նրանք ամէն բան սեւ են տեսնում: Նրանք փակում են իրենց աչքերը այն լաւ բաների առաջ, որ մենք անում ենք և սեւատեսութեամբ փակուած իրենց հայեացքով չեն կարողանում իմանալ, որ հակառակ մեծ պետութիւնների բոլոր ջանքերին՝ մենք յառաջադիմում ենք: Այս յոռետեսները, որոնք դատապարտում են և անուանարկում ամէն ինչ, դանդաղեցնում և կանգնեցնում են մեր յառաջադիմութիւնը: Եթէ սրանք ցանկանային մեր պետութեան զրութիւնը բարելաւել, նրանք պէտք է այն եզրակացութեան գային, որ աւելի լաւ է լաւատես լինել և ընդհանուր գործին օգնել, քան թէ ընկնել ունայն քննադատութիւնների կործանիչ կրաւորականութեան մէջ: Շնորհիւ յառաջ բերածս հսկողութեան լաւ կազմակերպութեան՝ եւ ճշգրիտ գիտեմ ով, որտեղ և ինչպէս է մեզ հայհոյում: Ծերերը պախարակում են երիտասարդներին, և երիտասարդները՝ ծերերին. ո՛չ որ չէ ուզում ճանաչել միսի տեղն ու աստիճանը: Ունայնասիրութիւնից և երկխայական նախանցի մղուած՝ նրանք փոխադարձաբար ամենազգուշի ինտրիգներ են յարում իրար դէմ: Այս ֆոնազա Լէֆէնդիները բոլորից վատն են: Մեր ժողովուրդը, փառք Աստուծոյ, հեռու է այդ յոռետեսութիւնից, որովհետեւ իսկական մահմեդականը միշտ լաւատես է:

ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Բոլոր չարիքների արմատն այն է, որ ոչ մի օսմանլի չի աշխատում իրական արժեքներ արտադրելու համար: Օսմանլին սովոր է պարոն լինել և աշխատանքը ուրիշներին թողնել: Նա ապրում և զուարճանում է... Շէյխ-ուլ-իսլամն, իմ հրահանգների համաձայն, քանիցս յիշեցրել է ժողովրդին, որ աշխատանքը հաճելի է Աստծուն և ոչ ոքի պատուից զրկել չի կարող: Այս միևնույն բանը պէտք է չարունակ սովորեցնել և դպրոցներում: Մեր երիտասարդները կարծում են, թէ նրանք չեն կարող այլ բան դառնալ, քան պաշտօնեայ և սպայ... Ինչո՞ւ թուրքը չի կարող դառնալ նաև առևտրական, տեխնիկ և ընդունակ բանուոր: Ես ինքս այդպիսի աշխատանքի օրինակը տուել եմ՝ նուիրուկով ձևոագործի: Ինչ դժուար է ցրել նման նախապաշարմունքները և ինչքան ցաւալի է, որ այդ այդպէս է...

ԱՆԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բնութիւնը մեր ժողովրդի լայն խաւերում մինչ այն աստիճան միասրիւն է դառել, որ կարելի է իրաւամբ ասել. «Թե մեր բոլոր դժբախտութիւնն այս աղբիւրից է բխում: Քաղցր ֆէռ նիլնթէ-ն այնպիսի բախտաւորութիւն է համարւում, որ ամէն մէկը ձգտում է մասնակցել այս կարծեցեալ բախտաւորութեանը: Ես էլ երիտասարդ ժամանակս անբանութեան մատնուելու փորձութիւնն եմ ունեցել: Բայց երբ իմացայ, թէ անբանութիւնն ինչ պակասութիւններ է բերում, երբ տեսայ, որ նա իմ եղբայր Մուրադին հասցրեց լիակատար անասնացման և լսկազարութեան, ես ազատագրուեցի ծուլութեան այս արատից: Մեր ժողովրդի մէջ գտնուող բոլոր իմացական տարրերը, մանաւանդ ուսուցիչներն ու կրօնական պաշտօնեաները, պարտաւոր են անդուլ կերպով ազդել մատաղ սերնդի վրայ, որպէսզի նա հրաժարուի քաղցր, բայց փճացնող ֆէռ նիլնթէ-ից և աշխատի իր համար և իր ցեղակիցների և հաւատակիցների համար: Եթէ մենք յաջողենք յաղթել մեր ժողովրդի բնաւորութեան ծուլութիւնը և եթէ մենք վանենք չափազանցացրած հարեմական կեանքի մեղկութիւնը, մեր Օսմանեան պետութիւնը կը բուժուի:

ՄԱՐԴԿԱՑԻՆ ԻՐԱԽՈՒՆՔԸ

Ի՞նչ է նշանակում մարդկային սրբազան իրաւունք, որի մասին այնքան խօսում են Արեւմուտքում: Եթէ մենք մի Հայեացք ձգենք մեր պատմութեան վրայ, չենք կարող չնկատել, որ դա մի ծաղր է: Այո, եղել են բարձր Հմայութեան տէր մարդիկ, որոնք ջանք են գործ դրել մշակելու այս իրաւունքը, սակայն աղգերը միայն ծաղրում են նրա պատուիրանները: Նրանց Համար միայն բնութեան երկաթէ օրէնքները գոյութիւն ունեն, և այդ պատճառով էլ միշտ ուժեղը թշնամութեան մէջ է թոյլի Հետ: Եւրոպան մեզ վրայ անդադար բռնութիւն է գործ դնում: Երբ մի յետադարձ Հայեացք ենք ձգում մեր անցեալի վրայ, տեսնում ենք, որ մեր սթաթուս քուօն շատ անգամ մեծ պետութեանց դաշնագրերը երաշխաւորել է, սակայն չնայած սրան՝ նրանք սրի տակ տալով մարդկութեան իրաւունքները՝ մէկը միւսի ետեւից խլել են մեր գաւառները:

ՀԱՄԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ

Երբ մէկը մեր իսլամին մեղադրում է անհամբերութեան մէջ, դրանով նա ցոյց է տալիս անիրազեկութիւնը փաստերի Հանդէպ: Եթէ մեր կրօնը նախկին դարերում այնքան համբերող չլինէր, մեր պետութիւնը աւելի ամրակուտ կը լինէր, և մենք կարիք չլինէր ունենայ ներկայումս ողբալու այն ներքին անհամաձայնութիւնը, որ բխում է պետութեան մէջ գոյութիւն ունեցող կրօնների տարբերութիւնից: Ներկայումս էլ մենք շատ նրբանկատ ենք օտար կրօնական Համայնքների վերաբերմամբ. մենք նրանց չափից աւելի իրաւունքներ ենք տալիս:

Մեր կրօնական համբերութեան մի ուրիշ ապացոյցն է խառն ամուսնութիւնը, որ մեզ մօտ բաւական յաճախ կրկնւում է: Պետութեան ամենաբարձր պաշտօնեաներն ամուսնացած են օտարուհիների Հետ, առանց որ դրա Համար որեւէ մէկը նրանց յանդիմանէր: Թէֆիկ փաշայի¹ կինը շուեցարուհի է, Րիֆատտ² փաշայի կինը մի ռուս գեներալի աղջիկ է և տասնեակ ուրիշ այսպիսի փաստեր կան: Մեր սպաները ևս, որոնք պաշտօնով արտասահման են ուղարկւում,

¹ Նախկին մեծ վէդիր, ներկայումս Լոնտոնի դեսպան:

² Փարիզի ներկայ դեսպան:

յաճախ այնտեղից են բերում իրենց կանանց: Այս կանայք չեն դադարում գովաբանել այն ընդունելությունը, որ նրանք գտնում են իրենց ամուսինների ընտանիքում, բացի այն, որ վերջիններիս հետ նրանք երջանիկ ամուսնական կեանք են ունենում:

Ձէ՛, ոչ ոք չի կարող իսլամը անհամբերողութեան մէջ մեղադրել: Եթէ երբեմն-երբեմն հասարակ ժողովուրդը գեաւուրների գաղանձությունից եւ արհամարհանքից զրգոտած դուրս է գալիս նրանց դէմ, դրանում դարմանալի բան չկայ եւ նման փաստեր ուրիշ ժողովուրդների մէջ էլ տեղի են ունենում:

Քրիստոնէական դաւանութիւններից ոչ մէկը միւսին չէ յարգում: Եւ այն միջադէպերը, որ ամէն տարի տեղի են ունենում Երուսաղէմի Սուրբ Գերեզման եկեղեցում, բաւականաչափ ցոյց են տալիս, թէ ո՛րտեղ է գտնում անհամբերությունը: Գրեթէ ամէն մի մեծ տօնի արինահնդ ընդհարումներ են տեղի ունենում այլադաւան քրիստոնէաների միջեւ, այնպէս որ իմ զինուորներն են ստիպուած լինում միջամտել՝ կարգն ու խաղաղութիւնը վերականգնելու համար:

ՕՍՄԱՆՑԻՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ

Ինչ վերաբերում է մեր ժողովրդի «խորին տգիտութեանը», պէտք է ասեմ, որ մեր ժողովուրդը իր բնաւորութեամբ եւ առողջ բանականութեամբ յետ չի մնում երկրագնդի այլ ժողովրդներից:

Ոչ մի բանական մարդ չի կարող հակառակ լինել լուսաւորութեան: Ես էլ ցանկանում եմ տալ իմ հաւատակիցներին լուսաւորութիւն, սակայն միայն այն չափով, որ նա մարսել կարող է: Ինչ վերաբերում է այն լուսաւորութեանը, որ կարող է փչացնել ժողովրդի բնաւորութիւնը, դրա դէմ ես պէտք է կռուեմ մինչեւ վերջին շունչս:

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳԶԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Եթէ մենք ցանկանում ենք բարենորոգումներ մտցնել մեր պետութեան մէջ, չպէտք է աչքից թողնենք երկրի իրական դրութիւնը: Մենք պէտք է հաշուի առնենք մեր ժողովրդների քաղաքակրթական աստիճանը եւ ոչ թէ մի քանի ընտրող մարդկանց: Մենք պէտք է աչքի առաջ ունենանք եւ մեր ուլեմաներին, որոնք անվստահութիւն են տածում դէպի ամէն ինչ, որ Արեւմուտքից է գալիս եւ այդ պատճառով յաճախ վատ բանի հետ լաւն էլ են մերժում:

Ես կարծում եմ, որ այն դատողությունը, որով ես քայլ առ քայլ մօտենում եմ բարենորոգումներին, միանգամայն իրաւացի է: Միայն հետագայ սերունդը կարող է տէր դառնալ մի նոր քաղաքակրթութեան, որի մէջ արեւմտեան կուլտուրայի լաւ կողմերը միացած կը լինին արեւելեանին: Եւրոպայի ժողովուրդները հպարտանում են՝ կարծելով, թէ իրենց տիրապետած քաղաքակրթությունը միակ լաւն է: Մեր իսլամական օսմանեան քաղաքակրթությունը նոյն գոյութեան իրաւունք ունի, ինչ որ արեւմտեան քրիստոնէականը, ինչպէս որ այդ շատ գիտնականներ արդէն ընդունել են: Սակայն մեր դարգացման ուղին տարրեր է արեւմտականից: Մենք պէտք է զարգանանք ներսից դուրս՝ ինչպէս ընութեան մէջ է լինում, եւ օտար ազդեցութեանը տեղ տանք միայն այն չափով, ինչ չափով սա մեզ օգտակար կարող է լինել: Անմտութիւն է հակառակել արեւմտեան բոլոր նորոյթներին: Ո՛չ, մենք նոյնպէս ցանկանում ենք առաջ գնալ, սակայն չտապողությունը սատանայական է, իսկ հանգստությունն ու խռահականութիւնը՝ աստուածային:

ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

Մեր պետութեան համար մեծ վտանգ են ներկայացնում մասնաւոր դպրոցները: Մէկ աններկի թուլութեամբ ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ թոյլատրել ենք բոլոր ազգութիւններին բանալ իրենց համար դպրոցներ: Քանի, քանի անգամ ապացուցուել է, որ այս դպրոցները, ի տրիտուր մեր համբերութեան, ատելություն են սերմանում մեր կրօնքի դէմ: Այս գրութիւնը չպէտք է ներուի մեր լուսաւորութեան միեկստրին. նա քաջութիւն չունի միջոցներ ձեռք առնելու մասնաւոր դպրոցների դէմ, իսկ ես էլ հօ չեմ կարող ամէն բան ինքս անել: Ճիշդ է, յաճախ շատ դժուար է լինում վերջ տալ այս դպրոցների ուսուցիչների գործունէութեանը: Նրանք թաքնուում են հիւպատոսների ու դեսպանների յետեւը, իսկ վերջիններս էլ, աչքի ընկնելու համար նրանց պաշտպանում են:

ԿԱՆԱՅՔ

Եւրոպացիք միանգամայն սխալ գաղափար ունեն այն դրութեան մասին, որ կանայք ունեն մեզ մօտ, մանաւանդ սխալ է մեր «բաղմակնութեան» մասին նրանց ունեցած հասկացողությունը: Բազմակնութեան մասին, ինչպէս Եւրոպայում, նոյնպէս եւ Ամերիկայում, շատ

տարրեր կարծիքներ կան, սակայն բաղմամբիս ամուսնայությունիւններն ու ամուսնական սկանդալները, որ հանդէս են գալիս այդ երկրներում, ցոյց են տալիս, որ տղամարդը միշտ հակամէտ է բաղմակնութեան: Ասում են, որ կայ մինչեւ անգամ մի աղանդ, մորմոնների աղանդը, որ ընդունում է բաղմակնությունը իբրեւ անհրաժեշտ հասարակական կարգ:

Մեր մեծ մարգարէն ասում է. «Պատուեցէք կնոջը, որ ձեզ կեանք է տալիս» եւ Աստուած մեզ վրայ պարտականութիւն է դնում դէպի կինը սէր եւ քնքշանք տածելու: Սրանցից ամենեւին չէ երևում, թէ մեր կանայք ստորացած են, թէ նրանք ստորադրեալ վիճակի մէջ են գտնուում, ինչպէս ենթադրում են շատերը: Անկասկած, Ղուրանը պատուիրում է, որ կինը հնազանդի իր ամուսնուն, բայց միևնույնն է ասում Աստուածաշունչը: Ժիշդ այնպէս, ինչպէս եւրոպացի կինը, նոյնպէս եւ մահմետական կինը, ազդում է չրջապատի վրայ այն չափով, ինչ չափով մեծ են նրա արժանիքները: Այս ազդեցությունը նախ տարածում է ընտանիքի վրայ եւ ապա այն ընկերուհիների վրայ, որոնց հետ նա չիման մէջ է: Բարեբախտաբար կարող ենք ասել, որ մեզ մօտ կնոջն արգիլուած է մասնակցել հասարակական գործերին, եւ եթէ այդպիսով այդ գործերի հոգացողութիւնն ամբողջովին տղամարդկանց վրայ է ընկած, դրա փոխարէն կինը ամբողջովին տէր ու տնօրէն է իր տանը: Մայրը մեր երեխաների սրտում միշտ առաջին տեղն է բռնում. բայց եթէ հէնց նրա տղաներն են գործում հասարակական ասպարեզում, էլ ինչպէս կարելի է եւրոպացիների պէս պնդել, թէ մեզ մօտ կինը գուրկ է հասարակական գործերի վրայ ազդելու հնարաւորութիւնից:

Ամբողջ աշխարհի հեղինակաւոր պետական մարդկանց կարծիքով, որ յաճախ արտայայտւում է, չի կարելի մի ազգի համար բախտաւորութիւն համարել այն, որ նրա կանայք շատ ազատութիւններ ունեն, որ նրանք առաջին հերթին լինում են փողոցներում եւ սալոններում՝ թողնելով տան տիրապետութիւնը ազախիներին, ինչպէս որ այդ տեղի ունի յատկապէս Ամերիկայում: Երբ եւ սէլամըքի արարողութեան ժամանակ դիտում եմ եւրոպացի կանանց մօռյալ եւ գոռոզ դէմքերը եւ համեմատում մեր կանանց հետ՝ տեսնում եմ, թէ մերոնք ինչքան առաւելութիւններ ունին: Ի՞նչ պակասութիւններ են գտնում եւրոպացիք մեր կանանց մէջ, կարո՞ղ են նրանք ասել, թէ իրենց կանայք աւելի բարոյական են, աւելի անձնուէր ու հաւատարիմ են իրենց ամուսիններին եւ աւելի գեղեցիկ, քան մերոնք:

Եւրոպայում կինը չատ ազատութիւններ ունի, որպէսզի նա կարողանայ իր կանացիութիւնը պահպանել: Եւ Լթէ թէկուզ միայն կիսով չափ ճշմարտութիւն լինի այն բոլորին մէջ, ինչ որ պատմում են արեւմտեան երկրների կանանց մասին լրագիրներն ու գրքերը, կարելի է իսկապէս խղճալ այդ երկրների տղամարդկանց:

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹՈՅՆԸ

Նզովուած լինին այս նոր գաղափարները, որ գալիս են Արեւմուտքից: Նրանք մեծ վտանգ են ներկայացնում մեր երկրի համար: Երբ ևս տեսնում եմ, թէ ինչքա՞ն երջանիկ են հաւատացեալ մահմեդականները, այս երկրի երջանիկ զաւակները, ևս ինձ ստիպուած եմ զգում բոլոր ուժովս դիմադրել այն հովերին, որը մեզ ուղարկում է Եւրոպան:

Եւրոպական այս հովերը թունաւորում են մեր հաւատացեալների հոգին և բնաւորութիւնը: Ողճալի է մեր երիտասարդութիւնը, որ բռնուած քաղաքակրթութեան տենդով՝ իր փրկութիւնը այդ քաղաքակրթութեան պրոբլեմատիկ բարիքների մէջ է որոնում: Այս երիտասարդները իրենց նոր գաղափարներով իրենց ցեղակից ու հաւատակից եղբայրներին միայն կասկածամիտ ու յոռետես կարող են դարձնել: Ծճմարտութիւնն այն է, որ դրսից չեն գալիս. ամէն ինչ պէտք է ներսից դրսւնորուի:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԱՐՈՒԵՍԸ

Մենք՝ օսմանցիներս, չպէտք է անգիտանայինք, որ մենք ունենք մի մեծ ու հին քաղաքակրթութիւն և այդ պատճառով էլ չպէտք է շատ աչք տնկէինք Արեւմուտքի վրայ: Սլսալ է, թէ մենք արուեստի և գրականութեան մէջ ինքնուրոյնութիւն չունենք: Մենք շատ անգամ ենք ընդօրինակել պարսիկներին, սակայն չնայած սրան՝ մենք միշտ պահել ենք մեր ինքնութեան ոգին: Մեր ճարտարապետութեան գեղեցիկ շինութիւնները ապացոյց են սրան: Աւելին կ'ասենք. մեր գրականութեան մէջ յիշում են երկու հազարից ատիւ բանաստեղծների և բանաստեղծուհիների անուններ. ինչքա՞ն կատարեալ ու գեղեցիկ ոտանաւորներ են գրել մեր նշանաւոր բանաստեղծները, ինչպէս օրինակ՝ Ֆալսի, Լամիի և նորերից՝ Գալի, Պէրտէվ, Արդիւ Հակկ Համիդ և Քեմալ, թէև այս վերջինիս բոլոր գործերը ինձ դուր չեն գալիս:

Մենք պէտք է չարունակենք մեր քաղաքակրթական կառուցվածքը՝ հնի հետ վարպետորէն միացնելով նորը: Մեր գործնական արունստագիտական դպրոցը և Հէրէքում հիմնած գորգի գործարանը չպէտք է նորամոլութեան տարուած՝ օտար ձևերին դիմեն: Նմանապէս մեր հեղինակները, նրանք սխալւում են, երբ ֆրանսական երկերը օրինակելի են համարում: Միմիայն ժողովրդական տարրերի աղբիւրից և միայն ազգային հողի վրայ պէտք է մենք զարգանք մեր արունստն ու գրականութիւնը:

ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մեր Օսմանեան պետութիւնը տկարացած է իր գերաճումով: Մենք հիւանդացած ենք մեր չափազանց ազգայնամոլութեամբ: Վա՛յ այն խենթերուն, որոնք կը կարծեն մեզի օգտակար ըլլալ բոլորն հաշիւներով. ատոնք մեր պետութիւնը կործանումի կ'առաջնորդեն: Մենք այժմ կը մտնինք ափունքէն յորդած լեռնային գետի մը մեջ: Պատմա-իմաստասէր ըլլալու պէտք չկայ՝ հաստատելու, որ մեր թրքական ազգային ոյժը՝ միայն երևութեան է: Մինչև Վիեննա մեր յառաջխաղացումէն ետք, մեր պետական կազմուածքէն ետեւէ ետեւ պոկուցան գաւառներ. բայց այս՝ շատ բնական բան մըն էր: Համեմատաբար այսպիսի փոքր ցեղ մը, ինչպէս մերինը, չէր կրնար տեսականօրէն այս երկիրները գրաւած պահել: Ես չեմ գըջար, որ մեր ոյժերը ծծող Պալքանեան երկիրները կորսնցուցինք: Որքան արագօրէն դէպի ետ կեդրոնանանք, այնքան աւելի շուտով պիտի կարենանք յաղթահարել մեր տկարութեան և «հիւանդութեան»: Եւրոպան պիտի տեսնէ, որ անարգուած «հիւանդ մարդը» նորէն ինքզինք գտեր է ներքուստ և եղեր «ուժեղ մարդ»:

ՍՊԱՆԵՐՈՒ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՄԷՋ

Իմ բարեկամս՝ գերման կայսրը, կը գովէ Գերմանիոյ մէջ կրթուած մեր սպաններուն յառաջդիմութիւնը: Վախ՛նամ՝ կայսրը կը սխալի, որովհետեւ, Պերլինի իմ դեսպանիս յատուկ տեղեկութիւններուն համաձայն, այս երիտասարդ պարոններուն ուսումը շատ վատորակ է: Անոնցմէ շատ քիչերը իսկական աշխատանքի լծուած են: Յիրականին փայլուն են այն դատաստանները, որոնք իրենց մեծերէն՝ փրուսական հրամանատարներէն ըսուած են: Պատահաբար գիտեմ, որ

այդ խօսքն արտասանուած ժամանակ աչքերէն մին՝ թերևս նաև երկուքն ալ գոցուած են: Շատ դրամի կը նստի. երբ մեր երիտասարդ փաշա որդիները փրոսական զինուորական զիտութիւնը «իւրացնեն», սակայն արտասահմանի հանգչպ լաւ կ'երևան: Օսմաններու հին առաքինութիւնները՝ պարզութիւն եւ չափաւորութիւն, մեր երիտասարդները Գերմանիոյ մէջ զժրախտարար կը կորսնցնեն. հոն կը սորվին անբարոյականութիւն եւ գինեմոլութիւն եւ այսպէս զարդարուած եւ փրացած կը վերադառնան հայրենիք. բարձրաքիթ կը նային իրենց ընկերներուն, նախկին փորձառու գօրավարներուն վրայ ու կը ծաղրեն մեր բարոյականութիւնը: Օսման փաշան զերմանական ոչ մէկ մարդանք սորված էր եւ սակայն ընտիր ու ճարպիկ գօրավար մըն էր: Ի՞նչ օգուտ ունին տեսակ-տեսակ գիրքերը, մարդկային առողջ միտք, արիւթիւն եւ տոկունութիւն, բայց ամենէն աւելի հաստատուն եւ արդար հաւատք Աստուծոյ. ահա՜ ասոնք են որ լաւ զինուոր մը կը կերտեն:

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Ի՞նչ կրնամ սպասել այն մարդերէն, որոնք այսպիսի դաւ մը նիւթած են: Պէտք է վստահի՞մ Միթհաթ, Ռուշտի կամ Մահմուտ-Տամատ եւ Նուրի-Տամատ մարդերուն՝ հակառակ, որ այս վերջին երկուքը իմ հօրեղորօս, Ապտիւլ-Ազիզին փեսաներն են: Կատակերգութիւն մը չէ՞, երբ մենք այս մարդերուն «անմահ պատիւ» փաղաքականն ուզենք տալ, որովհետեւ Սահմանադրութիւն մը նուիրած են պետութեան, որպէսզի այս կերպով «քաղաքակրթութեան յաղթանակը կանգնեն օսմանեան պետութեան» մէջ: Արդ, պէ՞տք ենք ոռնայ գայլերուն հետ: Ես անձամբ ստիպուած եմ՝ լաւ թէ գէշ է հաւատալ Օսմանեան խորհրդարանի բացման՝ 23 դեկտ. 1876 Սահմանադրութեան հրատարակման...:

ՆԵՐՔԻՆ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մեր պետութեան մարդաթափուր գաւառները լեցնելու համար պէտք է բանաւոր ներգաղթ մը կազմակերպենք, բայց ոչ հրեաներու նման (խօսքը Ռուչիտի պաղեստինեան զաղթափայրերու մասին է): Անցեր են այն ժամանակները, երբ մենք օտար կրօններու մարդակները ցցեցինք մեր յատուկ միսերուն մէջ: Միայն մեր յատուկ ժողո-

վուրդին ու կրօնքին ընկերները կրնանք հանդուրժել մեր պետության սահմաններէն ներս: Պէտք է մտադիր ըլլանք անեցնելու թրքական տարրին ոյժը: Մահմետականութեան տարածման դէմ կանգնող հոսանքը՝ Պոսնիայէն, Հերցեգովինայէն, ինչպէս նաև Պուլկարիայէն, պէտք է կասեցնենք յատուկ ծրագրով: Այս ներգաղթներով ոչ միայն ազգային ոյժը կը տկարանայ, այլև պետութեան ղեկավարութիւնը կը գունատի: Պէտք է զօրացնենք Ռումելիի մահմետական տարրը, բայց նաև ի մասնաւորի Փոքր Ասիոյ մէջ քիւրտերը պէտք է մեղի հետ նոյնացնենք: Իմ նախորդներու ամենամեծ սխալն այն եղաւ, որ մեր եւրոպական պետութեան սլաւ տարրը անտեսեցին մահմետականացնել: Ամէն պարագայի դժուար էր այդ: Սակայն ԴԻԻՐԻՆ Է ՅՈՅՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՅԵՐԸ ՍԻՐԱՇԱՀԻԼ, ԶԻ ՇԱՏ ԱՐԻԻՆ ԿԱՅ ԱՍՈՆՅՄԷ ՄԵՐ ԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ:

ԴԻԻԱՆԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԶԵՆՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ

Լոյս տեսած է 1313 տարուոյ մեր պետական գիրքը: Պէտք է բարձրագոյն ուսում ունենալ ատոր մէջէն դուրս ելլել կարենալու համար: Մեր համազգեստներն ալ այնքան նշաններ ու ոսկի ժապաւններ ունին, որ դժուար է զիրենք ճանչնալ: Ես ուրախ եմ, որ իմ նախարարներէս ոմանք, նոյնիսկ հանդիսական առիթներուն, միշտ պարզ ու սև լողիկով կը ներկայանան: Ասոնց համար արժէք ունեցող բաներն են՝ գիտութիւն եւ արդարութիւն: Մեր երկրին մէջ, ուր կրօնը արդէն կը քարոզէ ամենուն հաւասարութիւնը, պէտք է ջանանք պարզ ըլլալ օրական սնունդի թէ աղանելիքի մէջ: Ես անձամբ ասոր բարի օրինակը կու տամ: Յաւալի է, որ իմ փաշաներս բնաւ հոգ չեն տանիր պարզութեան: Սակայն չեմ ուզեր պիծակի դեր կատարել: Անյուր է մեր մեծերուն ստացած տարապայման ոռճիկները: (Հոս պէտք է նշենք քանի մը նախարարներու տարեկան ոռճիկները: Մեծ վէզիրը կը ստանայ 330.000 ֆրանք, ծովային նախարարը՝ 414.000 ֆր., Ելեւմտից նախարարը՝ 120.000, միւս նախարարները՝ 330.000 ֆր.): Մեր պետական ձեռատնտրին մէջ նշանակուած են՝ 40 սպարապետներ, 60 փոխարքաներ, 13 նախարարներ, յետոյ նաև 120 բարձրաստիճան անդամներ, 390 Ուլա աստիճանի Ա. կարգիներ, 21 օգնական զօրապետներ, 125 պատուակալներ, 31 իսկական օգնականներ: Չափազանց է, սակայն պէտք է այդպէս մնայ, եթէ կ'ուզենք ամենուն հաճելի ըլլալ: Վերագործ հին պարզութեան՝ միշտ ու չատ

դժուարին է: Ընդհակառակն փոքր պաշտօնականները չատ խեղճ են: Քանի անգամներ հրամայած եմ զանոնք օրինաւորապէս վարձատրել, սակայն միշտ լսած եմ նորանոր զանգատներ:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹՈՒՐԲԻԱՆ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ժողովրդեան մը յիշողութիւնը չատ տկար է: Ինծի դէմ յարձակողները լաւ չեն ճանչնար պետութիւններու թշնամական քաղաքականութիւնը, վանդակապատ դիւանագիտութիւնը չեն կրնար տեսնել: «Երիտասարդ Թուրքիա» կուսակցութեան մարդիկ, որոնք իմ հիւանդ եղբօրս ժամանակ չափազանց յանդուգն եղած էին, ատոնք յանցաւոր են ու պատասխանատու այժմեան գէշ դրութեան: Սուավի Լֆէնտին Լոնտոնի մէջ եւ Մուսթաֆա Ֆազլիի Պոիւքսէլի մէջ վտանգի ենթարկեցին մեր պետութիւնը, երբ բացորոշ կերպով յայտարարեցին թրքական ցեղին պարտութիւնը, ինչպէս նաեւ մեր երկրին տնտեսական ու բարոյական աւերը: Անոնք կորսնցուցած էին իրենց պատիւը. այլապէս պիտի չաղտոտէին իրենց սեպհական բոյնը: Զիա պէյը, իր ազգայնական նորոգ կուսակցութեամբ, արի մարդ մըն է. ան կ'ուզէ ի մի համախմբել քրիստոնեաներն ու իսլամները՝ անձնական ոյժերով ի գլուխ հանելու պետութեան հիմնարկը եւ խորհրդարանական սահմանադրութիւն մը: Զիս վատ կը համարին ու կը զարմանան, որ այդ նորոգիչներուն մահապճիռ չեմ արձակեր: Անոնք կը մոռնան իմ զարհուրելի ապրումս՝ նախ՝ իմ հօրեղբօրս՝ Ապտիւլ Ազիզին՝ սեպհական «ինքնասպանութիւնը» եւ յետոյ իմ Մուրատ եղբօրս խենթութիւնն ու արգելափակումը:

ԱՆԱՏՈՒՄԻ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՆ

Երբ իբրեւ յետադէմ կը նկատեն զիս եւ կը կարծեն, որ ես հակառակ եմ յառաջդիմութեան ու չեմ թողուր, որ ան իմ երկրիս մէջ մտնէ, անոր դէմ ահա իմ լաւագոյն ապացոյցս՝ Անատոլուի շոգեկառքը: Հազիւ կազդուրուած էինք ռուսական պատերազմին պատճառած վերքերէն, երբ բոլոր ոյժովս փարեցայ Անատոլուի երկաթուղիի գիծին շինութեան, որուն նպատակն էր Միջագետք-Պաղտատ միացումը՝ կարելի արագութեամբ հասնելու համար Պարսկական ծոց: Շնորհիւ գերմանական օգնութեան՝ յաջողութեամբ աւարտեցաւ այդ գիծը, որուն երկայնքի գաւառներուն մուտքերը տարուէ տարի կ'աւելնան:

Այդ կողմի արտերուն արմատեղէնները փոխանակ փտելու այժմ դի-
րաւ կը վաճառուին. պղինձը, ինչպէս օրինակի համար իմ սենեկա-
պետ Ռադիպ պէյի քրոմպղինձները, աշխարհի տօնավաճառներու
մէջ համբաւ ունի: Անատոլուն երջանիկ ապագայի մը կը դիմէ:

ԹՈՒՐՔԻԱՆ ԿԱՐՕՏ Է ՆԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ

Աստուած մեզի խաղաղութիւն եւ հանդարտութիւն թող պարգեւէ:
Ոչ մէկ երկիր այնքան պէտք ունի ատոնց, որքան մեր Օսմանեան
պետութիւնը: Մենք գիտենք, որ մեր պաշտօնեաներու կանխակալ
սովորութիւնները, բաղձալի կը դարձնեն ինչ ինչ բաներ. այսպէս՝ մեր
պետութեան յաւիտենական կարգերու անհաստատ վիճակը խաղա-
ղութիւն կ'ուղէ: Ամենէն աւելի սակայն պետութիւններու նենգու-
թիւններն են աւեր գործողները: Տարուէ տարի մեզ անհանգիստ կ'ը-
նեն՝ մեր ժողովուրդը մէկ ապստամբութենէն միւսին առաջնորդելով:
Ինչքան բարիք կրնանք գործել այն բաղձաթիւ միլիոններով, որոնք
ամէն տարի առանց օգտակարութեան կը կորսուին-կ'երթան: Այդ
պետութիւնները մեզ երբեք հանդարտ թողուցած են ու ժամանակ
տուած են մեր պետական ընդարձակ կառոյցը շտկելու եւ ուղղելու:
Հոս է ահա մեր անորոշ կացութիւնը: Պետութիւններու նենգութիւն-
ները անկարելի ըրած են մեզ՝ առաջ տանելու մեր ժողովուրդները:
Թող մեզ տասը տարի հանգիստ ձգեն ու պիտի տեսնեն մեր ճարո-
նական զարմանալի յառաջադիմութիւնները: Բնական է՝ անոնք մեզ-
մէ շատ աւելի լաւ են ու յառաջադէմ, որովհետեւ երկայնարագուկ եւ-
րոպացիներէն հեռու կը բնակին: Իսկ մենք մեր վրանները հաստա-
տած ենք եւրոպացի բորենիներու դժոխսամուտին:

ՊՐՈՒՍԱ – ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ

Տարօրինակ առաջարկ մըն է, որ ինծի կը ներկայացնէ իմ Քիւչիկ
Սայիտ վէզիրս: Պրուսան պէտք է մեր նիստը՝ մեր մայրաքաղաքն
ընենք: Ամէն պարագայի այսպիսի ծրագիր մը իրագործելը շատ
դժուարին պիտի գայ: Իսթանպուլին կապուած են մեր մեծ աւան-
դութիւնները. հոս է, որ ունինք հին նուիրական մզկիթները, մար-
գարէներուն նշխարները. բաց աստի՝ միլիոններու պիտի նստի մեր
պաշտօնաններով ու նուիրապետութիւններով Պրուսա փոխադրուիլը:
Ծիչդ է, որ հոս՝ Իսթանպուլի մէջ, վառօդի տակառի մը վրայ նստած
ենք, պէտք է լրջօրէն նկատի ունենանք Սաիտի ծրագիրը: Ի՞նչ պիտի

րնենք, երբ ոռուսերը անգամ մը ևս Իսթանպուլի պարիսպներուն առջև, երևան, պիտի գրաւեն, և այն ատեն ամէն բան վերջացած կ'ըլլայ: Իսթանպուլը կորսնցնելով՝ կորսնցուցած կ'ըլլանք նաև խալիֆայութիւնը:

ԹՈՒՐԲԻՈՅ ՕՏԱՐ ՆԱՄԱԿԱՏՈՒՆԵՐԸ

Մենք ապօրինաւոր ենք: Մեծերը այդպէս կ'ուզեն, և մենք ստիպուած կը հնադանդինք: Սայիտ փաշան փափաք յայտնած է մեծերուն՝ օտար նամակատուները վերցնելու ու... ձախողած է: Լաւագոյն կ'ըլլար, եթէ սպասէր ղեսպաններուն մերձենալու երջանիկ վայրկեանին: Ես համամիտ չեմ իր այս քայլին: Իմ նախնիներս բարեմտութեամբ համամիտ գտնուած են, որ անոնց պաշտօնական սուրհանդակին հետ նաև անհատական նամակներ ալ գտնուին, մինչև այն աստիճանի հասաւ, որ նամակատուներ ևս հաստատեցին, և հիմա այս օտար հիմնարկները նստեր են մեր կողորդին վրայ: Տարեկան որքան մեծ գումարներ այս կերպով կը կորսուին: Բայց չէ՞ որ մեր տէրութեան ճոխութիւնն ալ այս կերպով կը վարկաբեկուի: Փոքրիկ ձաբօրնը կրնայ իր անսակարկ նամակատունն ունենալ, միայն մենք է, որ նման ամօթի մը պիտի համբերենք: (Թուրքիոյ մէջ Աւստրիան ունի 30 նամակատուն, Ռուսաստանը՝ 24, Ֆրանսան՝ 20, Իտալիան՝ 8, Գերմանիան՝ 5, Անգլիան՝ 4 և Հնդկաստանը՝ 2 նամակատուն):

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹՈՒՐԲԵՐԸ

Ժրնևի մէջ իսկական երիտասարդ թուրքերը ժողով գումարեր են: Հակառակ «զաղտնի» նիստին՝ ստոյգ տեղեկութիւններ ստացայ: Իմ ցանկս 17 անուններ ունի: Յաւալի է, որ այս մոլորած երիտասարդները՝ իբրև առաջնորդ՝ վրիժառու և մոլորած մարդեր ունին: Յառաջադիմութիւն և լոյս տարածելու կցկտուր խօսքերով, կը ջանան կանգուն կեցածը կործանել, փորձուածը մէկդի չպրտել՝ փոխարէն նորի մը: Իրականին, անոնք կ'ուզեն, որ տէրութեան «փորձառու» մարդիկը տապալել՝ զրաւելու համար անոնց աթոռները և իրենք գիրենք իբրև գլուխ ներկայացնելու: Ասոնք խղճալի կեղծաւորներ են, որոնք կորսնցուցած են կրօնք և հայրենիք, այլապէս պիտի չմիաբանէին մեր մահացու թշնամիներուն՝ այդ քրիստոնեայ տէրութիւններուն հետ ապականելու համար իրենց հաւատակիցները:

ՍՈՒԼԹԱՆԻՆ ԳՈՅՔԵՐԸ

Օրինակ տալու համար իմ վեղիրներուս, 500.000 թրքական լիրա կտրել տուի իմ քաղաքային գանձումէս: Գիտեմ, որ եւրոպական լրագիրները ստեպ զրգոտած կը յիշեն իմ այս մուտքս, սակայն չեն գիտեր, որ ատով ստիպուած եմ գրելթէ ամբողջ քաղաք մը կերակրել. այսպէս՝ իմ թիկնապահներս, Եւտրդի իմ ամբողջ պալատականներս, բաց աստի ամբողջ պետութեանս մէկ-երրորդ մասը: Ես նաև խալիֆա եմ՝ բոլոր իսլամներուն հայրը. հետևաբար իմ եկամուտս կը վերաբերի աշխարհի բոլոր իսլամներուն: Ալլահը գիտէ, թէ ես իմ անձիս համար որքան քիչ կը գործածեմ: Եթէ կրցած եմ մեծամեծ գոյքեր հաւաքել, պարտիմ շնորհակալ ըլլայ իմ ստացուածքներուս, անտառներուս եւ երկիրներուս բերած մուտքերուն: Ակոս փաշան՝ քաղաքային ցանկի նախարար, ճարպիկ գանձապահ էր. ան զնահատեց իմ ունեցածներս այնպէս, որ ի վերջոյ 500.000 լիրա եկամուտ նշանակեց: Իր առաջարկը եղաւ՝ բոլոր այն հողերն ու կալուածները, որոնք չէին վերաբերեր անհատականներու, սուլթանին ստացուածքներն էին, եւ այս շատ առաջնակարգ կարգադրութիւն էր: Նաև Միքայէլ փաշա Փոթթուկալ՝ Հայ մը եւ յաջորդ Ակոս փաշային՝ նմանապէս շատ ճարպիկ տնտեսագէտ մըն էր: Զանազան մեծ ընկերութիւններու վատնուած առանձնաշնորհումներու եկամուտներէն զգալի կերպով բարձրացուց մեր մուտքերու գումարները... Ի վերջոյ, իմ կալուածներս 8 միլիոնը գլեցին անցան: Քաղաքական մեծ խառնակութիւններու ժամանակ այդ դրամը մեզի շատ օգտակար կրնայ ըլլալ:

ԳԱՀԱԺԱՌԱՆԳ

Երկար մտածած էի այն մասին, թէ արդեօք խոհեմակա՞ն է Օսմանի տան գահաժառանգները փոփոխութեան ենթարկել եւրոպական իշխանական ընտանիքներու սովորութեան համաձայն: Մեր պատմութեան արիւնայից էջերը յայտնապէս կը ցուցնեն, որ մեր թրքական ժառանգութեան աւագութիւնը մեր դարաշրջանի համար շատ ճակատագրային բան մըն է: Ճիշդ է, որ ժառանգական մեր իրաւունքները ընտանեկան ոչ մէկ անդամին վնաս կը հասցնեն, քանի որ մասնակից են բոլոր ինչքերուն: Նաև շատ բնական է, որ բնտանիքին երիցագոյնը իր ձեռքին ունի ամենուն սանձը, սակայն իշխանական

կամ թագաւորական տան մը համար, այս տեսակ աւագութիւնը կործանարար և աղիտարեր է: Մեր քով ալ պէտք է երիցագոյն որդին հօր յաջորդն ըլլայ, և թէ ընտանիքին որևէ երէց մէկ անդամը: Օսմանի տան եղբայրներուն և հօրեղբորորդիներուն մրցոյթը, Օսմանի տան մէջ բաւական փորձանքներ հաստատած է. ընտանեկան անդամներու իրարու հանդէպ ունեցած անվստահութիւնը և փաշաներու տիրապետելու տենչը դուռեր բացելու գոցելը են: Ես իմ երիտասարդութեանս ի՞նչ բրած էի, որ զիս աշխարհէ կտրեցին, և չթողուցին, որ ուսանիմ, որովհետեւ կը վախնային, որ կրնայի վնասակար ըլլալ զահին: Երեք անգամ մեր Շէյխ-իւլ-իսլամի համեմատութիւնը խնդրեցի մեր գահաժառանգութեան փոփոխման համար, ան պատրաստակամ է. սակայն չ'ուղեր իր վրայ առնել այն զարհուրելի հետեւանքները, որոնք կրնան առաջ գալ նման յեղաշրջումէ: Ես ի՞նչ ընեմ, կու գայ ժամանակը և կու գայ խորհուրդը, կամաց-կամաց:

ՄԵՐ ԵԼԵԻՄՈՒՏՔԻ ՎԻՃԱԿԸ

Մեր Ելեմուտքի վիճակը անդադար գլխաւոր նիւթ եղած է Եւրոպական մամուլին և միշտ ալ մութ գոյներով նկարագրուած է: Ես կը կարծեմ, որ Եւրոպան պէտք է մեր տնտեսական յարաբերութիւններէն գոհ ըլլայ: Մենք, Ցունաստանի, Ռումանիոյ կամ ռուիշ տէրութիւններու նման չչարժեցանք. անարդարութիւն է Թուրքիոյ «սնանկութեան» մասին խօսիլը: Ամէն պարագայի, մենք 1885-ին, երբ վաշխառու տուրքեր մեզմէ կը գանձէին, սկսանք վերաքննել մեր պարտաւորութիւնները: Անկէ ի վեր մեր հաւատաքնայնները եթէ նուազ տոկոս կը ստանան, սակայն ատոր կրկնապատիկը կը ստանային նախապէս: Ելեմուտքի կանոնաւոր վիճակը, գիտեմ, կրկնաբաժանագրութիւն կը պահանջէ. դժախտաբար սակայն մեր տէրութեան Ելտըզի մէջ կեդրոնացումի հետեւութեամբ միայն մէկ նահապետական տրետեսութիւն մնաց:

ԵԼԵԻՄՈՒՏՔ – ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Նորէն նոր փոխառութիւն մը յաջողութեամբ ստորագրեցինք: Ի՞նչ և ո՞րքան պիտի օգնէ մեզի: Պետական մեր դրամարկը առաջուան պէս նորէն դժուար կացութեան մէջ է: Քանի, քանի անգամներ արտասահմանէն ճարպիկ մարդիկ կանչեցինք կազմակերպելու համար

մեր տնտեսական վիճակը, և նորէն ի գուր: Բանակին կոկորդը և պաշտօնէութիւնը երկրին բոլոր հարստութիւնը կը կլլեն: Մեր վաճառականութիւնը կը քնանայ: Ոչ ոք հոգ կը տանի անոր զարգացման: Հայերու և յոյներու վաճառականութիւնը բաւարար չէ մեր երկրին յառաջագիմութեան. իսկ մեր էֆէնտիները որեւէ սէր չունին վաճառականութեան:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Եւրոպական տուրեւաոր մեր հայկական ղէպքերուն գէշ աչքով կը նայի, չատ գէշ, քանի որ իրականին է: Արտասահմանեան մեծ հիմնարկներ կը մերժեն փոխառութիւններ տալ նոյնիսկ մեր բանակին. այսպիսի անտի սարսափ մը բոլորովին աւելորդ է: Ամէն պարագայի, ՄԵԾ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԵՐՈՒ ԿԸ ՊԱՏԿԱՆԷՐ մինչև, վերջին դէպքերս, երբ շատեր մեր երկրէն հեռացան և զացին Անգլիա կամ Ամերիկա: Այսու պէտք է մեր Պոլիսը անանկանա՞յ: Հայ վաճառականը որո՞ւն հետ գործ կը տեսնէր: Ան անխիղճ կերպով կողոպտեց մեր ժողովուրդը: Սակայն այն աղբիւրներն, ուրկէ ՀԱՅԵՐԸ իրենց բարգաւաճումն ստեղծեցին, կը մնան նոյն և չեն կնքուած: Այժմ ուրիշներ պիտի գան և նորէն չահագործեն:

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐՈՒՆ ԶԻՆՒՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Ոչ մահմետականներուն զինուորական ծառայութիւնը բանդագուշանք է: Ինքնասպանութեան հաւասար է, եթէ մենք՝ իրեն «տիրող տարր» մեր բանակին մէջ հաւասարութիւն հաստատենք օտար հաւատացեալներու հետ: Այդ պարագային, մենք պարզապէս պատին զամուած պիտի մնանք: Սիրելի պատրիարքները ինչո՞ւ դժուարութիւններու առջև գտնուին: Իրենց քրիստոնեայ տարրին հանդէպ, իրաւամբ պէտք է հոգածու ըլլան, որ հայ զինուորները իրենց մահմետական ընկերներէն չվարակուին և իսլամ չըլլան: Արդեօք մեր քրիստոնեայ զինուորներուն համար զօրանոցներուն մէջ աղօթատեղիներ չիսննք ու քահանաներ կանչենք... Անմիտ բան է նաև քրիստոնեայ բանակներու պահանջը: Ահա հոս է քաղաքական մեծ վտանգը. այսինքն՝ «բանակի մէջ բանակ» ստեղծելը: Ի վերջոյ պիտի գար նաև կարգը «յունական», «պուլկարական» բանակներու... Առաջին լուրջ պարագային արդէն պէտք է մեր սուրերը վար դնէինք: Մենք

իրատույնը ունինք դժգոհ ըլլալու, որովհետև մեր երկրին քրիստոնեաները, փոխանակ մահմետական դառնալու և կամ երկրէն հեռանալու, եւրոպական տէրութեանց հետ միախորհուրդ մեզի դէմ կը դաւակցին: Դեռ այսօր իսկ միասին կ'աշխատին քրիստոնեայ տէրութիւններու հետ. դեռ չէ դադրած խաչակրութիւնը կիսալուսնի դէմ: Բաժանում մը եկեղեցիի և պետութեան միջև, միայն հնարաւորութիւն կրնայ տալ մահմետական-քրիստոնեայ միակ բանակի մը ստեղծման: Սակայն ոչ մէկ խալիֆա տեղի պիտի տայ այսպիսի անմիտ միութեան մը: Իսլամութիւնը պէտք է և ստիպուած է պետական կրօնք մնալ: Հետեւաբար նաև քրիստոնեայ աշակերտները մեր դիւրորական դպրոցներուն պէտք է միշտ ուրբաթը տօնախմբեն իբրև կիրակի, իսկ իրենց «կիրակի» օրն աշխատանքի լծուին:

ՊԱՂՏԱՏԻ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՆ

Պարոն Օփփենհայմի գրութիւնը՝ «Միջերկրականէն մինչև Պարսից ծով», սքանչելի կերպով կը պատկերացնէ Եփրատ-Տիգրիս ցամաքամասին տնտեսական վերելքը: Ինծի ներկայացուած այս սքանչելի գիրքը Միջագետքի ապագային զարգացման կը նայի. վերջապէս պէտք է լուրջ առնենք Պաղտատ գիծի շինութիւնը և սկսինք գործի՝ հակառակ որ անգլիացիները ամէն ճիգ կը թափեն ի դերև հանելու այս ծրագիրը: Հին ճամբան, որուն վրայ երբեմն Եւրոպա-Հնդկաստան և Հնդկաստան-Եւրոպա վաճառականութիւնը կը բանէր, հիմա նորէն պիտի հաստատուի շնորհիւ Պաղտատի գնացքին: Սուրիոյ հետ կապուած այս ուղին, որ իրարու կրնայ կապել Պէլլուրթ-Ալեքսանդրէթ-Հայֆա քաղաքները, տնտեսական ու զինուորական մեծ առաւելութիւններ կրնայ ներկայացնել մեզի: Եւ եթէ մենք կարենանք երկուորեակ Եփրատ-Տիգրիսի առատ ջուրերը օգտագործել, հին դրախտը վերստին պիտի կանգնի մեր երկրին մէջ: Գերմանական դրամով ու ճարտարապետներով և Աստուծոյ օրհնութեամբ պիտի կարենանք ի գլուխ հանել այս մեծ ծրագիրը: Կարելորն այն է, որ գերմանական քաղաքականութիւնը չկքի անգլիականին ներքև:

ԽՈՐՀՐԳԱՏՈՒ

Գիտեմ, որ կեանքիս դէմ դաւողներ կան. դժգոհ են ինձմէ: Ես ի վիճակի չեմ եղեր իմ փակարանիս մէջ պետութեան յարաբերութիւն-

ները ճշդիւ դատելու: Սակայն իմ տեղեկատու պաշտօնէութիւնս այնպէս լաւ կազմակերպուած է, որ ինծի բան չի կրնար պատահիլ: Իմ թշնամիներս կ'առարկեն, որ մերթ ասոր ու մերթ անոր ազդեցութեան տակ կը գտնուիմ. այդ սխալ է: Նոյնիսկ Իզզէթ պէյը իմ վրաս ազդեցութիւն չունի. անշուշտ, որ ես ղինքը կը գնահատեմ, որովհետեւ արտակարգօրէն խոհեմ մէկն է: Ես պաղարեամբ միտ կը դնեմ ամենուն եւ կամաց-կամաց կու գամ իմ որոշումիս, դոր անպայման կը գործադրեմ: Իմ գործերս քննադատելը ղինքին է. անոնք կը մոռնան, որ ես ոչ միայն պետութիւններու պահանջները նկատի պիտի ունենամ, այլ նաեւ թէ Իւնչ պիտի ըսեն առ այդ նաեւ իմ մահմետական հպատակներս: Ես խալիֆա եմ՝ հաւատացեալներու ղլուխ, եւ ամենէն աւելի իբրեւ այդպիսի պէտք է գործեմ:

ՖՈՒԱՏ ՄԱՐԱԶԱԽՏԸ

Մարաջախտ Տէյի Ֆուատը շատ քաջասիրտ կրնար ըլլալ, եթէ չգիտնայի, որ ան «յիմար» կը կոչուի: Ան կը համարձակի իր 10 էջնոց տեղեկագիրով Եռանդի եւ ձեռնարկութեան ոգիի պակասներ գտնել: Թուրքիոյ վերածնունդը չի կրնար ինքնածին ըլլալ. պէտք է ընդառաջ ելլել յառաջդիմութեան, գիշեր-ցերեկ աշխատիլ, որ շուն քրիստոնեաները մեզ չգերազանցեն: Ան կ'այսպանէ մեր բանակին յետամնացութիւնը: Յայտնի է, որ պարզ նախանձ տարուած՝ կը խօսի միւս զօրավարներուն վրայ: Կոյց փաշան մինչեւ անգամ աշխարհի առաջին ղիրքը կը գրաւէ: «Իմ ղինուորներուս ոչինչ կրնայ պատահիլ» կ'ըսէ: Ֆուատը կ'երեւայ կեաւուր (շուն) մըն է. այլապէս պիտի գիտնար, որ հոգեկան պայքարը մարդս երջանիկ չ'ըներ: Թող տանք քրիստոնեաները իրենց Արեւմուտքի քաղաքականութեան մէջ: Պէտք չունինք ասոր համար իրենց նախանձելու: Ֆուատը քաղաքականութեան հիւանդութեամբ վարակուած է: Լաւ կ'ըլլայ, որ ղինք հեռացնենք, որպէսզի ուրիշներն ալ չվարակուին:

ԶԻՆԻՈՐԱԿԱՆ ԳԼԽԱՐԿԸ

Շէյխ-իւլ-իսլամը խենթ է: Իւնչպէս կրնայ պայքարիլ ղինուորական նոր գլխարկի մուտքին դէմ: Կարծես ասով ամբողջ տէրութիւնը պիտի կործանի... Ձիաւոր բանակը արդէն շատոնց ի վեր քալփաք չի՞ գործածեր, առանց արդար միւսլիմանէ մը գանգատ լսելու: Նոյնիսկ

Եթե մեր զինուորներու զլխուն վրայ փրուսական սրածայր զլխարկները դնենք, այս ի՞նչ կապ ունի մեր կրօնքին հետ: Այլևս ժամանակն է, որ պայքարինք հին և անմիտ նախապաշարումներուն դէմ և դանոնք նետենք աղբանոց: Նաև հին սովորութիւնը՝ Երբեք բաց զլխով չերևալու, վերջապէս պէտք է ջնջել ու անհետացնել: Մեր բժիշկները պէտք է յայտնապէս բացատրեն, որ ֆէսի այդ գործածութիւնը խենթական և հակառողջապահական է:

ԳՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

Պէտք է գրաքննութիւն հաստատենք: Աւելորդ են առ այս Եղած մեղադրանքները: Մեր և արեւելքի յարաբերութիւնները տարբեր են: Հոն ժողովրդական կրթութեան համար մամուլի կեցուածքը կրնայ աւելորդ նկատուիլ. սակայն մեր քով ժողովուրդը շատ պարզամիտ է և քիչ կրթուած: Մենք պէտք է մեր պետական պաշտօնականները որպէս տղայ նկատենք, և իսկապէս՝ անոնք խոշոր տղաներ են: Ինչպէս որ ծնողք և դաստիարակներ կը հսկեն, որ Երիտասարդութիւնը գէշ գիրք մը ձեռք չանցնէ, այսպէս ալ տէրութիւնը պարտք ունի գէշ ու թունաւորը հեռացնելու: Իսկապէս ցաւալի է, որ Փրանսական շատ մը թեթեւաւորիկ վկեր մուտք գործած են մեր հարկմաներու մէջ. ասոնք սիրտ և զգացում կը թունաւորեն: Տկար մխիթարութիւն մըն է, երբ կ'ըսենք թէ թրքական գրավաճառները չեն ներածողները, այլ միշտ Փրանսացիները, յոյներն ու ՀԱՅԵՐԸ՝ են, որ այս աղտեղութիւնները կը ներածեն: Այո՛, այս յոյներն ու ՀԱՅԵՐԸ՝ այս ստախօսները... Հետեւաբար, պէտք է գրաքննութիւնը մնայ:

ՊԱՔՇԻՇ

Մեր Թուրքիոյ մասին գրողները՝ Փրանսացի, գերման թէ անգլիացի, անպայման պէտք է, որ զուլս մը յատկացնեն մեր պաքշիշի գրութեան. այո՛, Փրանսական հրատարակութիւն մը նոյնիսկ կը խօսի «սուլթան պաքշիշ»ի մասին, որ փատիչաճէն աւելի ուժեղ է Եղեր: Սակայն պաքշիշը այնքան ալ գէշ բան մը չէ. ամենէն աւելի արեւմուտքցի մը չի գիտեր, թէ ինչ ծածկուած է անոր ներքեւ: Ընդհանրապէս «նուէր» մը կը նկատուի: Այո, քիչ պարագաներուն այդպէս է. ցարերու թագաւորութեան մէջ ևս աւելի «Ցար պաքշիշ»ներ կան, քան մեր քով «սուլթան պաքշիշ»ներ: Ռուսական այդ անխիղճ յատ-

կացումը մեր քով գոյութիւն չունի: Եւրոպացիք, ինչպէս նաև մենք, կանոնաւոր ոռճիկներ ունէինք նախորդ դարերուն. պաշտօնեաները կ'ընտրէին իրենց աշխատանքի վայրերը: Արևմուտքի քահանաները մինչև այսօր իրենց հօտին պաքշիչին կապուած են: Եւրոպացի հեղինակներուն գրգռութիւնը մեր պաշտօնեաներու «անամօթ» պաքշիչառումներու դէմ՝ անհիմն է: Մարդիկ կը մոռնան, որ Արևմուտքի պայմանները տարբեր են. անոնք բարոյազուրկ և անպատիւ կը նկատուին, երբ պաքշիչ պահանջեն: Սակայն պետութեան տուած խնդր ու կրակ ամսականով կարելի չէ ապրիլ: Հետևաբար շատ բնական կը գտնեն, որ իրենց ջանքերը բացառիկ կերպով վարձատրուին: Դարերու սովորութեամբ պաքշիչը անփոփոխելի և երկրին յատուկ հիմնարկ մը եղած է: Օտար մը բնական է չի հասկնար, որովհետև իր հայրենիքի կանոններով կը չափէ ու կը դարմանայ, որ թրքական կայսերական պաշտօնեայ մը ինչպէ՞ս կրնայ այսպէս վարուիլ: Մեր անբախտ ելևմուտքին պատճառաւ երբեմն վճարումները կը յետաձգուին: Ընտանիքը անօթութեան մէջ է, հետևաբար պաքշիչը կրնայ օգտակար ըլլալ: Այս մարդկայնօրէն ըմբռնելի է. և ամէն գերման, ֆրանսացի կամ անգլիացի պաշտօնեայ նոյն վարմունքը պիտի ցուցնէր նման պարագաներուն: Պաքշիչի այս դրութիւնը դժբախտութիւն մըն է ի մասնաւորի մեր պետութեան համար, ուր ահագին գումարներ մուտքի մէջ կը կորսուին: Մեր քով ամէն պաշտօնեայ իրաւունք ունի պաքշիչ պահանջելու: Ելևմուտքի վերանորոգում մը նոր մուտքերու աղբիւրներ միայն կրնան փոփոխութիւն յառաջ բերել:

ՀԷՃԱԶԻ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՆ

Հէճազի երկաթուղին՝ իմ հին երազս, աւարտելու վրայ է: Իմ ամենալաւ գործակիցս եղաւ իմ Իզգէտս (2-րդ քարտուղար և սիրելին սուլթանին): Ան եռանդով նուիրուեցաւ այս իմ գաղափարիս իրագործման. երախտապարտ եմ իրեն: Կը զարմանամ թէ ինչպէս արագութեամբ բոլոր մահմետական երկիրներէն, ի մասնաւորի նաև Հնդկաստանէն, զրամները հոսեցան: Նոյնիսկ Փարիզ ու Պերլին բնակող քրիստոնեաներ մասնակցեցան այս գործին, ի մասնաւորի այն գեղեցիկ մետալներուն համար, զորս խորամանկ Իզգէտը տակն տուած էր մեծագումար նուիրատուներուն համար: Մէքքէի այս մեր երկաթգիծը ցուցուց, որ մենք ատակ ենք յառաջդիմութեան և թէ հաստատուն կամքով կրնանք Անգլիան խաղի բերել: Ինչէ՞ր չըրին

անոնք, արգիլելու համար ՀՀճագի Երկաթուղին. ահա աւարտելու մօտ է, և մենք այլևս պէտք չունինք Սուէզի ջրանցքին: Մենք հիմա Իսթանպուլի և Մէքքէ-Մէզինայի միջև ունինք Երկաթուղի մը և կրնանք ամէն ատեն մեր բանակները ցամաքամասով ուղարկել:

ԱՆՏԱՌԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Դեռ միշտ ու միշտ մեզ կ'ամբաստանեն, որ Անատոլուն մենք անտառաթափ ենք, և թէ մեր քով անտառի վարչութիւնը ոչինչ կ'ընէ: Շատ լաւ. այս երկրորդ կշտամբանքը կրնայ արդարացի ըլլալ. թէև նորէն դանազան երիտասարդներ Եւրոպա դրկեցինք անտառային տնտեսութեան ուսման հետևելու, թէև մենք արդէն քանի մը տկար փորձերու դիմած ենք: Ամէն պարագայի, ապագային յարմար դաշտագետիներ ծառերով պիտի բռնաւորուին. բայց ամենէն աւելի պիտի խնայենք մեր սակաւ անտառներուն: Բոլորովին անարդար է ըսել, որ մենք պատասխանելու ենք մեր երկրին ամայութեան: Երբ մենք հոս եկանք ու զրաւեցինք, արդէն ամէն կողմ դաշտագետին էր ու լեռներն ալ ծառազուրկ: Հին յոյները, ինչպէս նաև միջնադարեան վենետիկցիք ու ճննովացիք յանցաւոր են այս անտառամերկութեան: Սակայն անտառի մեծագոյն թշնամին մեր քով եղած է այծարծութիւնը, որ հնագոյն ժամանակներէ ի վեր մեր երկրին մէջ մուտք գործած է: Լեռներու նման գոհ չեն մնար տերևներու և ծիլերու ճաշակումով, հապա նաև ծառին ամբողջ փոճոկիկը կը փրցնեն: Եթէ կ'ուզենք զարգացնել անտառամշակութիւնը, ամենէն առաջ պէտք է սահմանափակենք այծերու աւերները. այն ատեն է, որ կրնանք անտառազարգացումի մասին մտածել:

ԱԽԱՋԱԿԱՅԻՆ ՀՐԷՇՈՒԹԻՒՆ

Հայտնի է նշանաւոր աւագակապետ Աթանասիոսի յանդուգն յարձակումը չոգեկառքի մը գերմանացի ճանապարհորդներու վրայ: Անլուր դէպք մըն է Փրանսացի Շվալիէի վրայ (Քասանտրայի արծաթահանքի տնօրէնը) յարձակումն ու առևանգումը: 15.000 թրքական լիրա կը պահանջեն ազատ արձակելու համար. Ֆռաթելլի Ալլամասնակից ըլլանք, քանի որ Փրանսական հպատակի մը մասին է խօսքը: Ցաւալի է, որ այս բոլոր դէպքերու մէջ տուժողը մենք կ'ըլլանք: Քանի մը տարի առաջ ալ Պր. Ռայմոնտի և տիկին Պոանցոյի

Համար ստիպուեցանք քառորդ միլիոն ֆր. վճարել: Միշտ յոյններն են այսպիսի անամօթ գործեր կատարողները: Ասոնց յարձակումները, առևանգումները, կեղեքումները պէտք է ըսել, որ շատ ճարպկութեամբ եղած են: Ամենէն գէշը այն է, որ գրեթէ միշտ, երբ կալանաւորուած են մեր ոստիկաններէն, իրենց ղեսպանը երևեան կու գայ եւ աղետօրէն կը յայտարարէ, որ իրենց Հպատակն է, այնպէս որ շատ անգամ դանոնք կ'աղատէ կախաղանի պարանէն:

ՆԵՐՔԻՆԻՆԵՐ

Ինծի Համար անրմրոնելի է Լերոպացիներուն իրելու ներքինի մեր կանանոցներուն մէջ աշխատելու յայտարարութիւնը: Մէկ չարթուան մէջ 3 նամակ ստացած եմ. Փարիզէն՝ Լեամիշտէ մը, գերման ղեկավաճառէ մը եւ սաքսոնացի վաճառականէ մը: Արտակարգ նեղութեան մէջ կ'երևան այս մարդիկ, որ ոչ միայն կ'ուրանան իրենց հաւատքը, այլ նաեւ ինքզինքնին կ'ենթարկեն թշտատումի (կրճատումի): Յայտնի է, որ այս մարդիկ չեն ըմբռնած թէ ինչ կը նշանակէ ներքինի ըլլալ. եւ դեռ աւելին, չեն գիտեր, որ ես այս բարբարոս սովորութիւնը մեր մէջէն վերցնել կ'ուզեմ: Պէտք չէ՞ արգահատիք այս խեղճ Լակներուն, որոնք իրենց Լրիտասարդութեան ծախուած են ընչաքաղց ծնողներէ ու յանձնուած տխուր նուազումի: Իմ անձնական բժիշկս՝ Մափոկէնին, կը հաստատէ, որ 70 առ հարիւրը այս կրտումով կը կորսուին: Պէտք է վերջ դնել այս ներքինի կեանքին. ծերացած մարդիկ ալ կրնան լաւ կերպով կանանոցի աշխատանքները:

ՄԻՏՏԱՏ ԵՒ ՀԱՄԱԽՈՂՆԵՐ

Սարսուռ մը կը զգամ, երբ կը մտածեմ թէ պետական մարմինը ինչ սարսափելի փտութեան մէջ էր, երբ ես գահ բարձրացայ: Պատերազմի նախարար Ռէտիֆ, այդ ինչ տխուր նկարագիր ունէր. ոչինչ կարգի էր, երբ Ռուսաստան պատերազմի անցաւ: Փաքէո գնդապետը նոյն ժամանակուան թրքական բանակին վերանորոգիչը, ճարպիկ մէկն էր եւ կ'ուզէր լաւագոյնն ընել. սակայն խարերայ Ռէտիֆին հետ չկրցաւ գլուխ ելլել: Միտհատ կը կատողէր ինծի դէմ լուրուսուած եւ իր օգնականներով ինծի դէմ կը դաւէր: Իմ հաւատարիմներուս արթնութեան չնորհիւ միայն կրցայ ազատիլ: Իմ քաջած նեղութիւններս ուրիշ մէկը պիտի չկարենար տանիլ. եւ զարմանալի չէ, որ այս փոր-

ճառութենէն և տք՝ զգուշաւոր և դայ: Ես ան գիտեմ, որ շատեր իմ ջրային տկարութենէն օգտուիլ ուզած են, և թէ այդ գտիչ հեղինակները ողորմելի գոհհիլներ են, ինչպէս նաեւ մեր Շէրիան կը դատապարտէ լրտեսութիւնը. սակայն, ևս ի՞նչպէս կրնամ զիս չըջապատող վտանգներէն ինքզինքս պահպանել, եթէ ոչ տարածուն հսկողութեամբ միայն: Նոյնը չէ՞ միւս տիրակալներու, ինչպէս՝ ցարին վիճակն այլ...:

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՇՆՈՐՀՈՒՄ

(1908)

Անգլիոյ գործը աւարտած է: Մեր բանակը և ուղեւ խմորումի մէջ է. երկու մասի բաժնուած է: Հիմա մեզի մէկ փրկութիւն միայն կայ, ազատելու համար անգլիական նենգութիւններէն: Ես անձամբ պէտք է գլուխ անցնիմ այդ «նորոգում» ըսուածին. պէտք է տեղի տամ անգլիական գործելակերպին և անձամբ հրատարակեմ Սահմանադրութիւնը: Այս է իմ վերջին հարուածս, որ կրնամ տալ խաչաձեւելու համար Անգլիոյ խորամանկ ծրագիրները: Թերեւս յետոյ այս մարդիկ, որոնք այսօր յզփացած են նորոգութեան գաղափարներով, իրենք անձամբ պիտի տեսնեն, որ իրենց այս նոր ուղին զիրենք դէպի անդունդ կ'առաջնորդէ: Յուսանք, որ վերջի ժամուն ճանչնան, թէ Թուրքիան այն ատեն միայն կրնայ դեռ ապրիլ, երբ բոլոր օսմաններն հաւատարմութեամբ զիրար բռնեն մեր սուրբ օրէնքներու նախկին և հաստատուն հիման վրայ: Այլապէս մենք աւար ենք քրիստոնեայ պետութիւններու, որոնք անհամբեր մեր կորուստին կը սպասեն¹:

¹ Երզնէան Գ., Արդույ Համիդ Բ, Կարմիր սուլթան, Բեյրութ, 1980, էջ 312–336, Ալի Վահիդ բեյ, Սուլթան Արդույ Համիդի հուշերը և մտածմունքները, Զամալյան Ա., Արդույ Համիդի հիշողութիւնները, Հորիզոն, Թիֆլիս, 1913, թ. 41–44:

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՔ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Յօդուած 1. – Օսմանեան պետութիւնը՝ ներկայ երկիրներէն ու մասերէն և արտօնեալ (միւմթաղէ) գաւառներէն բաղկացեալ և միամարմին ըլլալով՝ և ո՛չ մէկ ժամանակի մէջ և ո՛չ մէկ պատճառաւ բաժանում չընդունիր:

2. – Օսմանեան պետութեան մայրաքաղաքը՝ Կոստանդնուպօլիս քաղաքն է. և յիշեալ քաղաքը՝ օսմանեան ուրիշ քաղաքներէն բացառիկ ո՛ր և է արտօնութիւն և առանձնաշնորհ չունի:

3. – Օսմ. կայսրութիւնը (սուլթանաթ), որ իսլամութեան վեհագոյն յաջորդութիւնը (սիլաֆէթ) կկրէ, Ալ-Օսմանի ազգատոհմէն երիցագոյն որդւոց յատուկ է՝ ըստ վաղեմի սովորութեան:

4. – Սուլթանը՝ յաջորդութեանը պատճառաւ, իսլամ կրօնին պաշտպանը, և համայն օսմանեան հպատակաց իշխանն ու թագաւորն է:

5. – Սուլթանին անձն՝ նուիրական և անպատասխանատու է:

6. – Ալ-Օսմանի ազգատոհմին ազատական իրաւունքն, անձնական գոյքն ու կալուածքն, և ցկեանս յատկացեալ թոշակն՝ ընդհանրութեան երաշխաւորութեան ներքեւ են:

7. – Սուլթանին նուիրական իրաւունքներն են՝ – Նախարարները կարգել ու հրաժարեցունել. – Աստիճան, պաշտօն ու պատուանշան տալ. – Արտօնեալ գաւառաց պաշտօնավարութեանց վաւերացումն՝ իրենց արտօնութեանց պայմաններուն համաձայն. Ստակ տպել. – Աղօթից մէջ՝ իւր անուան յիշատակութիւնը. – Օտար տէրութեանց հետ դաշնագրութիւններ կնքել. – Պատերազմ ու հաշտութիւն հրատարակել. – Հրամանատարութիւն ցամաքային ու ծովային զօրութեանց. – Զինուորական չարժում. – Շէրիի ու կանոնաց տրամադրութեանց գործադրութիւն. – Վարչական պաշտօնատանց գործառնութեանց վերաբերեալ կանոնադրութիւններ սահմանել. – Կանոնական պատիժներն թեթեւցունել կամ ներել. – Ազգային ժողովոյ բացումն ու դադարումն, և ի հարկին՝ լուծումն, երեսփոխանաց նոր ընտրութիւն ըլլալու պայմանաւ:

Օսմանեան պետութեան Հպատակաց
րնդհանուր իրաւունքը

8. — Օսմանեան պետութեան Հպատակ եղող անհատներուն ամենուն ալ՝ ինչ կրօնքէ և զաւանութենէ ալ որ ըլլան՝ օսմանցի (օսմանը)՝ կրսուի անխտիր: Օսմանցիի Հանգամանք կստացուի կամ կկորսուի՝ ըստ կանոնի որոշեալ պարագայից համաձայն:

9. — Համայն օսմանցիք՝ իրենց անձնական ազատութեան տէր են, և ուրիշին ազատական իրաւանց ղէմ չը գործելու պարտաւոր:

10. — Անձնական ազատութիւնը՝ պաշտպանեալ է ամեն տեսակ յարձակմանէ: Ո՛չ որ կպատժուի, կանոնին սահմանած պատճառներէն ու եղանակներէն դատ պատրուակաւ (պէհանէ) մը:

11. — Օսմանեան պետութեան կրօնքը՝ իսլամ կրօնքն է: Այս հիմունքը պաշտպանելով հանդերձ, պետութեան պաշտպանութեան ներքեւ է՝ Տաճկաստանի մէջ ծանուցեալ բոլոր կրօնքներուն ազատ կիրառութիւնը, պայմանաւ, որ հասարակաց խաղաղութիւնը չվրդովեն և ըրողականութիւնը չապականեն: Նաեւ՝ պետութեան պաշտպանութեան ենթարկեալ է, այլև այլ ժողովրդոց տրուած կրօնական արտօնութեանց՝ ինչպէս մինչև ցարդ նոյնպէս և այսուհետև՝ գործադրութիւնը:

12. — Ազատ է տպագրութիւնը, կանոնական սահմանին մէջ:

13. — Օսմանեան Հպատակն՝ առևտրական, արհեստական և երկրագործական ամեն տեսակ ընկերութիւններ կազմելու ազատ է, օրինաց ու կանոնաց սահմանին մէջ:

14. — Օսմանեան Հպատակներէն մէկ կամ մէկ քանի անձինք՝ եթէ կա՛մ իրենց անձնականին և կա՛մ հասարակաց ղէմ օրինաց ու կանոնաց հակառակ վարմունք մը տեսնեն՝ ինչպէս գործին բուն տեղին խնդրագիր տալու, նոյնպէս ստորագրեալ խնդրագիր մը՝ իբրև ամրաստանող՝ ազգային ժողովոյն մատուցանելու, և պաշտօնակալաց արարքներուն ղէմ գանգատելու իրաւունք ունին:

15. — Դաստիարակութիւնն ազատ է: Ամեն օսմանցի՝ ընդհանուր և մասնաւոր դաստիարակութիւն ընելու ազատութիւն ունի, որոշեալ կանոնաց հետեւելու պայմանաւ:

16. — Համայն վարժարանք՝ պետութեան վերատեսչութեան ներքեւ են: Օսմանեան Հպատակաց կրթութիւնը՝ միօրինակ և կանոնաւոր ըլլալու համար՝ պէտք եղած միջոցներուն պիտի ձեռնարկուի: Այլևայլ ազգաց կրօնական զաւանութեանց վերաբերեալ ուսմանց եղանակին չպիտի դաշուի:

17. – Համայն օսմանցիք՝ կանոնին առջև, երկրին իրաւանց և պարտեաց մասին հաւասար են, բաց ի կրօնական և դաւանական պարագաներէ:

18. – Պայման է, որ օսմանեան հպատակ մը՝ պետութեան պաշտօններու մէջ գործածուելու համար՝ պետութեան պաշտօնական լեզուն եղող թուրքերէնը գիտնայ:

19. – Առ հասարակ ամեն հպատակք՝ իրենց արժանեաց և ընդունակութեան համաձայն յարմար պաշտօններու կրնդունուին:

20. – Որոշեալ տուրքերն՝ յատուկ կանոնաց համաձայն՝ բոլոր հպատակաց՝ իւրաքանչիւր կարողութեան համեմատ՝ կրաշխուին:

21. – Ամեն ոք ապահովեալ է՝ ըստ օրինի տէր եղած գոյքին (մալ) և ստացուածոց (միւլլ) մասին: Եւ ո՛չ մէկուն ստացուածքը չառնուիր, մինչև որ՝ հասարակաց օգտին համար պէտք ըլլալը չհաստատուի, և մինչև որ՝ ըստ կանոնի բուն արժէքն կանխիկ չվճարուի:

22. – Տաճկաստանի մէջ ամենուն ընակարանն (մէսթէն) և օթեւանը (մէնդիլ) յարձակմանէ կապաւորուին: Կառավարութեան կողմանէ՝ բոնի և ո՛չ մէկուն ընակարանն ու օթեւանը չմտնուիր, կանոնին որոշած պարագաներէն զատ:

23. – Ո՛չ ոք կրնադատուի՝ դատաւարութեան համար նոր հաստատուելիք կանոնաց համաձայն երթալիք դատարանէն ուրիշ դատարան մը երթալ:

24. – Արգիլեալ են գրաւումն (միւսատէրէ), տարապարհակ վարել (անկարիա) և տուգանք (ճէրիմէ), ի բաց առեալ պատերազմի ժամանակ ըստ օրինի որոշուելիք տուրքերն ու պարագաներն:

25. – Երբէք մէկէ մը ստակ մը չառնուիր, տուրք և ուրիշ անունով, քանի որ կանոնով մը հաստատուած չէ:

26. – Վերջնական կերպիւ և իսպառ արգիլեալ են՝ չարչարանք (խսկէնճէ) և այլ ամեն տեսակ տանջանք (չգիլէթ):

Նախարարք պետութեան

27. – Մեծ եպարքոսութեան և Շէյխ-իւ-իսլամութեան պաշտօնները՝ Սուլթանին կողմանէ կյանձնուին իրեն վստահացած անձանց: Ուրիշ նախարարաց պաշտօնակալութիւնք ալ՝ կայսերական հրամանաւ կգործադրուին:

28. – Նախարարաց ժողովը՝ մեծ եպարքոսին նախագահութեամբ կգումարի, և ներքին ու արտաքին կարեւոր գործոց կեդրոնատեղին է: Որոշումներէն ո՛րը որ հրամանի կարօտ է՝ կայսերական հրամանաւ կգործադրուի:

29. — Նախարարաց ամեն մէկը, իւր ճիւղին վերաբերեալ խնդիրներէն՝ իւր իրաւասութեան ներքեւ գտնուողները ըստ օրինի կգործադրէ. իսկ գործադրութիւնը իւր իրաւասութենէն դուրս եղողները կներկայացունէ մեծ եպարքոսին, և նա ալ՝ խորհրդակցութեան կարօտ չեղածներուն համար պէտք եղած գործողութիւնը կընէ, կամ Սուլթանին հրամանը կընդունի. բայց խորհրդակցութեան կարօտ եղողները նախարարաց ժողովոյն հաղորդելով՝ կգործադրէ ըստ կայսերական հրամանի: Այս խնդրոց տեսակն ու աստիճանը յատուկ օրէնքով պիտի որոշուի:

30. — Նախարարք պատասխանատու են՝ իրենց պաշտօնին վերաբերեալ խնդրոց ու գործադրութեանց համար:

31. — Երեսփոխաններէն մէկը կամ մէկ քանին՝ եթէ, երեսփոխանական ժողովոյ պարտաւորութեանց ներքեւ եղող խնդրոյ մը նկատմամբ, նախարարի մը պատասխանատուութեան պատճառ տուող գանգատ մը յայտնէ, երեսփոխանական ժողովոյ նախագահը, իրեն տրուած գանգատագիրն (Թագրիբ, չիքեայէթի միւշիյը) առ առաւելն երեք աւուր մէջ նախ կոչէ ա'յն դիւանին (չիւպէ), որոյ պաշտօնն է քննել ըստ ներքին կանոնաց երեսփոխանական ժողովոյ, թէ խնդիրն հա՞րկ է ներկայացունել ժողովին, թէ՛ ո'չ: Այս դիւանը՝ պէտք եղած քննութիւններն ընելէն, և գանգատեալ անձին կողմանէ բաւական բացատրութիւն ստանալէն յետոյ, գանգատին նկատառման (միւզաքէլէ) արժանի ըլլալը մեծագոյն մասամբ հաստատող տեղեկագիր (գարարնամէ) մը կուտայ: Այս գիրը կկարդացուի երեսփոխանական ժողովոյն մէջ, ի հարկին՝ գանգատեալ անձն ալ կհրաւիրուի, և նորա կողմանէ անձամբ կա'մ փոխանորդաբար տրուած բացատրութիւններն ալ լսուելով, երբ ներկայ գտնուող երեսփոխանաց երկու երրորդ մասին բացարձակ առաւելութեամբն կընդունուի, դատաստան պահանջող գիրն (մագպաթա) մեծ եպարքոսին կըտրուի, և կայսերական հրամանաւ՝ բարձրագոյն ատեանին կը յանձնուի:

32. — Ամբաստանեալ նախարարաց դատման եղանակը՝ յատուկ կանոնով մը պիտի որոշուի:

33. — Նախարարք՝ իրենց պաշտօնին սահմանէն դուրս, միայն իրենց անձնականին վերաբերեալ ամեն տեսակ դատերու մէջ, օսմանեան հպատակ ուրիշ անհատներէն երբէք տարբերութիւն չունին: Այս տեսակ խնդրոց դատաստանը՝ հասարակաց դատարաններու մէջ կտեսնուի:

34. — Բարձրագոյն ատեանի ամբաստանութեանց քննիչ ընդհանուր (տայիրէի իթթիհամ) կողմանէ յանցաւոր վճռեալ նախարարն՝ պաշտօնէն կղաղարի, մինչև որ ինքզինքը արդարացունէ:

35. — Երբ՝ նախարարաց եւ երեսփոխանական ժողովոյ մէջ անհամաձայնութեան պատճառ եղող խնդրոց մէկուն ընդունելութեան դէմ՝ նախարարք պնդեն, եւ երբ՝ երեսփոխանք մեծագոյն մասամբ եւ բանաւոր պատճառներն մանրամասն յայտնելով վերջնական կերպիւ եւ կրկին ու կրկին մերժեն, — այսպիսի պարագայի մը մէջ, Սուլթանին իրաւասութեան յատկացեալ է՝ կա՛մ նախարարները փոխել, եւ կա՛մ երեսփոխական ժողովը ցրուել, կանոնական ժամանակին մէջ նոր ընտրութիւններ ըլլալու պայմանաւ:

36. — Ընդհանուր ժողովոյ չգումարուած ժամանակներուն մէջ, եթէ՝ կա՛մ պետութիւնը վտանգէ եւ կա՛մ հասարակաց ապահովութիւնը վնասէ, պահպանելու համար անհրաժեշտ հարկ մը երեւան գայ, եւ եթէ՝ այս մասին կանոնի մը հաստատութեան խորհրդածութեան համար ժողովոյն գումարման չներէ ժամանակն, հիմնական օրինաց տրամադրութեանց հակառակ չըլլալու պայմանաւ՝ նախարարաց ժողովոյն կողմանէ տրուած որոշումներն՝ կայսերական հրամանաւ առժամանակեայ կերպիւ իբրեւ կանոն կընդունին եւ կգործադրուին մինչև երեսփոխանական ժողովոյ գումարումն եւ տալիք որոշումն:

37. — Նախարարաց ամեն մէկը իրաւունք ունի՝ երբ ուզէ, երկու ժողովոց ալ ներկայ գտնուիլ կա՛մ անձամբ, եւ կա՛մ իւր ստորակարգեալ պաշտօնակալաց զլսաւորներէն մէկն իւր կողմանէ փոխանորդաբար ղրկելով, եւ խօսից կարգին մէջ անդամներէն նախադաս ըլլալ:

38. — Եթէ երեսփոխանական ժողովը մեծագոյն մասամբ որոշէ՝ նախարարաց միոյն ներկայութիւնը՝ բացատրութեան մը համար, եւ հրաւէր ըլլայ, նոյն նախարարն կա՛մ անձամբ պիտի ներկայանայ, եւ կա՛մ իւր ներքեւ եղող պաշտօնակալաց զլսաւորներէն մէկն ղըրկելով՝ եղած հարցմանց պիտի պատասխանէ, եւ եթէ հարկ համարի՝ պատասխանը յետաձգելու իրաւունք պիտի ունենայ՝ պատասխանատուութիւնը իւր վրայ առնելով:

Պաշտօնակալք

39. — Համայն պաշտօնակալք՝ ըստ օրինի որոշուելիք պայմաններով, իրենց ձեռնհաս եւ արժանաւոր եղած պաշտօններուն վրայ պի-

տի դրուին: Այս կերպով կարգնայ պաշտօնակայք՝ պաշտօնն ո՛չ կհանուին և ո՛չ կփոխուին, մինչև որ ըստ կանոնի պաշտօնանկութեան պատճառ եղող գործ մը չստուգուի, կամ իրենք հրաժարական չտան, և կա՛մ կառավարութեան կողմանէ հարկադրիչ պատճառ մը չտեսնուի: Իրենց պաշտօնին մէջ ուղղութեամբ և բարուք վարուողներն, և կառավարութեան կողմանէ հարկադրիչ պատճառաւ մը հանուողները՝ յատկապէս հաստատուելիք օրինաց համաձայն, պիտի յառաջանան, և ղադարման (թէգայիտ) ու հրաժարման (մադուիյէթ) թոշակներու պիտի արժանանան:

40. — Որովհետև իւրաքանչիւր պաշտօնակալի պարտաւորութիւնք՝ յատուկ օրէնքով պիտի սահմանուին, ուստի ամեն պաշտօնակալ՝ իւր պարտաւորութեանց սահմանին մէջ պատասխանատու է:

41. — Թէպէտ պաշտօնակալ մը իւր մեծին (ամիր) յարգանք ընծայել պարտի, սակայն հնազանդութիւնը՝ կանոնին որոշելիք սահմանին մէջ պիտի ըլլայ. կանոնի հակառակ խնդրոց մէջ մեծին հնազանդ գտնուիլը՝ պատասխանատուութենէ ազատելու չնպաստէր:

Ընդհանուր ժողով

42. — Ընդհանուր ժողովը՝ աւագաժողով (հիյէթը այան) և Լընսփոխանական ժողով (հիյէթը մէպուսան) անուններով, զատ զատ, Երկու ժողովներէ կբաղկանայ:

43. — Ընդհանուր ժողովոյ Երկու մասն ալ՝ ամեն տարի նոյեմբրի սկիզբը կժողովուի, կայսերական հրամանաւ կբացուի, և մարտի սկիզբը ղարձնայ կայսերական հրամանաւ կգոցուի: Այս Երկու ճիւղերուն մէկը՝ միւսին չժողովուած ատենը՝ չկրնար բացուիլ:

44. — Երբ պետութիւնը պէտք տեսնէ՝ Սուլթանը ժամանակէն յառաջ ալ կբանայ ընդհանուր ժողովը, և գումարման որոշեալ ժամանակն ալ կկարճէ կամ կերկարէ:

45. — Ընդհանուր ժողովոյ բացման օրը, ի ներկայութեան Սուլթանին, կամ իւր կողմանէ փոխանորդարար մեծ Լպարքոսին, և ի ներկայութեան նախարարաց պետութեան, և ի միահամուռ ներկայութեան ընդհանուր ժողովոյ Երկու մասին ամբողջ անդամոց՝ բացման հանդէսը կը կատարուի, և ներկայ տարւոյն մէջ պետութեան ներքին վիճակին ու արտաքին յարաբերութեանց, և առաջիկայ տարւոյն մէջ պէտք եղած ձեռնարկութեանց ու միջոցներուն վրայ կայսերական պատգամագիր (նութղը հիւմայուն) կկարդացուի:

46. – Ընդհանուր ժողովոյ անդամ ընտրեալ կամ կարգեալ անձինք՝ ժողովոյն բացման օրը՝ առաջի մեծ եպարքոսին, իսկ եթէ բացման օրը ներկայ չգտնուող ըլլայ՝ ամբողջ ժողովոյն գումարուած ատենը, առաջի նախագահաց կերդնուն հաւատարիմ ըլլալ Սուլթանին ու հայրենեաց, և հիմնական կանոնաց տրամադրութեանց, և իրենց աւանդեալ պարտաւորութեանց, և ղգուչանալ՝ ընդհակառակն վարուել:

47. – Ընդհանուր ժողովոյ անդամք՝ աղատ ևն իրենց կարծիքն ու դիտողութիւններն յայտնել. ո՛չ որ ի սոցանէ կճնչուի ո՛րեւէ խոստմամբ կամ հրահանգով. երբէք չամբաստանուիր թէ՛ տուած կարծեացն և թէ՛ ժողովին բանակցութեան ատեն արտայայտած խորհրդածութեանցն համար. բայց երբ ժողովին ներքին կանոնադրութեան հակառակ վարուած ըլլայ՝ ըստ այնմ պէտք եղած գործողութիւնը կրլայ:

48. – Ընդհանուր ժողովոյ անդամ մը անդամակցութեան իրաւունքը կը կորսնցնէ, եթէ՝ ժողովոյն երկու երրորդ մասին բացարձակ առաւելութեամբ որոշուի նորա անհաւատարմութիւնը, հիմնական կանոնաց հակառակ վարուիլն և ջնջել ուղեւն և կա՛մ զօջաքաղութիւնը. և կամ եթէ՝ ըստ կանոնի դատապարտուի բանտարկութեան կամ աքսորման պատժով մը: Այսպիսի գործոց դատաստանն ու պատժոյն որոշումը կտեսնէ և կվճռէ՝ ա՛յն դատարանն, որու որ անկէ:

49. – Ընդհանուր ժողովոյ անդամոց ամեն մէկը՝ անձամբ կուտան իրենց կարծիքը. ամեն մէկը ազատ ևն՝ ձեռնպահ մնալ խնդիր մը ընդունելու կամ չընդունելու համար:

50. – Մէկը չկրնար անդամ ըլլալ՝ ընդհանուր ժողովոյ երկու ճիւղերուն ալ:

51. – Ընդհանուր ժողովոյ երկու ճիւղերն ալ չեն կրնար ատեան բանալ, մինչև որ իրենց ամբողջ անդամոց կէսէն մէկ աւելին ներկայ չգտնուին. որոշումները կը տրուին ներկայ անդամոց բացարձակ առաւելութեամբ, երկու երրորդ մասին մեծագոյն մասամբն որոշել պայմանեալ խնդիրներէն գատ: Քուէից հաւասարութիւն տեղի ունեցած ատեն, նախագահին քուէն կրկին կհամարուի:

52. – Մէկը երբ իւր անձին վերաբերեալ դատի մը համար խրնդրագիր տայ ընդհանուր ժողովոյ երկու ճիւղերէն մէկուն, և երբ ստուգուի որ նախ դիմած չէ խնդրոյն վերաբերութիւն ունեցող պաշտօնակալաց, և կամ նոցա վերաբերեալ կեղրոնին, կը մերժուի խնդրագիրը:

53. — Նախարարաց ժողովոյն կը վերաբերի նոր կանոնի մը հաստատութիւն կամ արդէն գտնուած կանոնաց մէկուն բարեփոխութիւնը առաջարկել: Աւագածողովն և Երեսփոխանական ժողովն ալ իրաւունք ունին՝ իրենց յատկացեալ պարտաւորութեանց սահմանին մէջ գտնուող խնդրոց համար կանոնի մը հաստատութիւն, և կամ հաստատեալ կանոնաց մէկուն բարեփոխութիւնը խնդրել. բայց կանխաւ մեծ Եպարքոսին միջոցաւ Սուլթանէն հրաման կ'ընդրուի. և Եթէ հրաման ելնէ՝ ո՛ր պաշտօնատան որ կվերաբերի, անկէջ բացատրութիւն և ծանօթութիւն տրուելէն յետոյ՝ Շուրայի-տէվլէթի կյանձնուի ծրագրոյն խմբագրութիւնը:

54. — Շուրայի-տէվլէթի խմբագրած կանոնական ծրագիրք՝ Երեսփոխանական ժողովին և ապա աւագածողովին քննութեան ենթարկուելէն և ընդունուելէն յետոյ՝ կգործադրուին, Եթէ՝ գործադրութեան համար կայսերական հրաման ելնէ: Այս երկու ճիւղերէն մէկուն մէջ վերջնական կերպիւ մերժուած կանոնական ծրագիր մը՝ նոյն տարւոյն բացման ժամանակին մէջ դարձեալ վիճաբանութեան չենթարկուիր:

55. — Կանոնական ծրագիրն՝ նախ Երեսփոխանական և ապա աւագային ժողովոյ մէջ յօդուած առ յօդուած կկարդացուի, և ամեն մէկուն վրայ դիտողութիւն ըլլալէն ու ձայնից առաւելութեամբ որոշուելէն յետոյ՝ ամբողջութեանը վրայ դարձեալ որոշում տալով կընդունուի:

56. — Այս ժողովներն՝ նախարարներէն, աւագածողովոյ ղրկելիք փոխանորդներէն, կա՛մ իրենց անդամներէն և կա՛մ ի պաշտօնէ հրաւիրեալ պաշտօնակալներէն չնդող անձինքն, թէ՛ իրենց կամ թէ՛ ժողովրդեան մը կողմանէ փոխանորդաբար խնդիր մը մատուցանելու եկած ըլլան, չեն կրնար ընդունիլ և ունկնդրութիւն տալ:

57. — Ժողովոց խորհրդակցութիւնը՝ թուրքերէն լեզուաւ կըլլայ: Վիճաբանութեան ենթարկելի ծրագրոց պատճէնք՝ տպեալ՝ Երեսփոխանաց կբաժնուին վիճաբանութեան օրէն յառաջ:

58. — Ժողովոց մէջ տրուելիք քուէներն՝ (ըլջ) կա՛մ անուանական կոչմամբ (թայինի էսամի) կա՛մ յատուկ նշաններով և կա՛մ գաղտնի կը տրուին: Գաղտնի քուէարկութիւնը՝ ներկայ անդամոց մեծագոյն մասին որոշմամբ կըլլայ:

59. — Իւրաքանչիւր ժողովի ներքին բարեկարգութեան հոգսը՝ նոյն ժողովին նախագահին կվերաբերի:

Աւագածողով

60. – Աւագածողովոյ նախագահն ու անդամք՝ ուղղակի Սուլթանէն կընտրուին, առ առաւելն՝ Երսփոխանական ժողովոյ անդամոց թուոյն մէկ երրորդն չանցնելու պայմանաւ:

61. – Աւագածողովոյ անդամ կընտրուին Հասարակաց վստահութեան արժանացած, պետական գործոց մէջ բարւոք ծառայութիւններ հաստատել, և համբաւաւոր, և 40 տարեկանէն վար չեղող անձինք:

62. – Աւագածողովոյ անդամակցութիւնը՝ ցկեանս է: Նախարարութիւն, կուսակալութիւն, բանակի ընդհանուր հրամանատարութիւն (օրտու միւլիլիքի), գաղաքէրութիւն, դեսպանութիւն, պատրիարքութիւն, խախամապետութիւն բրած և հրաժարած անձերէն, և ցամաքային ու ծովային ֆլիքներէն, և պէտք եղած հանգամանքն ունեցող ուրիշ անձերէն յարմարներն կընտրուին: Իրենց խնդրանքն, պետական ուրիշ պաշտօնի վրայ դրուողները՝ անդամակցութենէ կեննեն:

63. – Աւագածողովոյ անդամակցութեան ամսականը 10 հազար դրուէ է: Կառավարական գանձէն ուրիշ անունով թշակ ունեցող անդամին ամսականն ու ոռճիկն (թային), եթէ 10 հազար դրուէն վար է, նոյն քանակութեան կվերածուի. իսկ եթէ 10 հազար դրուէ կամ աւելի է՝ նոյնը կհաստատուի:

64. – Աւագածողովն՝ Երսփոխանական ժողովէն տրուած կանոնական և հաշուէկշռական (մուվազէնէ) ծրագիրները քննութեան ենթարկելով, իւր դիտողութեամբքն հանդերձ՝ կա՛մ իսպառ կմերժէ, և կա՛մ բարեփոխութեան համար Երսփոխանական ժողովին կղարձուէ, եթէ՛ անոնց մէջ, ըստ սկզբանց (հասսէն), կրօնական գործոց, Սուլթանին իրաւասութեան, ազատութեան, հիմնական կանոնաց տրամադրութեանց, պետութեան երկրին ամբողջութեան, երկրին ներքին ապահովութեան, հայրենեաց յարձակողական ու պաշտպանողական միջոցներուն, և հասարակաց բարոյականութեան վնաս տուող կէտ մը նկատէ: Սակայն, ընդունած ծրագրերը հաստատելով՝ մեծ եպարքոսին կմատուցանէ: Նոյնպէս, իրեն մատուցել խընդրագրերը՝ քննելէն յետոյ՝ եթէ կարելոր համարի, դիտողութեամբք կներկայացունէ մեծ եպարքոսին:

Երեսփոխանական ժողով

65. — Երեսփոխանական ժողովը կկազմուի՝ անդամոց թիւը, օսմանեան հպատակներէն ամեն մէկ յիսուն հազար արանց գլուխ՝ մէկ հոգի առնուելով:

66. — Ընտրութեան գործը՝ գաղտնի քուէարկութեան եղանակին վրայ հաստատեալ է: Ցատուկ կանոնով պիտի որոշուի ընտրութեան եղանակը:

67. — Մէկը թէ՛ Երեսփոխանական ժողովոյ անդամ եւ թէ՛ միանգամայն կառավարական պաշտօնակալ չկրնար ըլլալ: Բայց, եթէ նախարարներէն մէկն ընտրուի՝ ընդունելի է. իսկ եթէ ուրիշ պաշտօնակալներուն մէջէն մէկը Երեսփոխան ընտրուի՝ ընտրեալին կամքէն կախում ունի ընդունիլ կամ չընդունիլ. եթէ ընդունի՝ պաշտօնէն կհրաժարի:

68. — Երեսփոխանական ժողովոյ անդամ չեն կրնար ընտրուիլ հետեւեալ կարգի անձինք: 1. — Օսմանեան հպատակ չեղողը. 2. — Ցատկապէս հաստատեալ օրինաց համաձայն՝ առժամանակեայ կերպիւ օտար կառավարութեան մը պաշտօն վարելու արտօնութիւն ունեցողն. 3. — Թուրքերէն չգիտցողը. 4. — Երեսուն տարեկան հասակը չլրացունողը. 5. — Ընտրութեան ժամանակ մէկուն ծառայութեան մէջ գտնուողը. 6. — Մանկութեամբ դատապարտուող ու վարկը չուղղողը (իատէի իթիպար). 7. — Յոռի ընթացքով վատահամբաւեալն. 8. — Արգելանաց դատապարտեալ եւ տակաւին նոյն վիճակին մէջ գտնուողը. 9. — Քաղաքական իրաւունքէ զրկեալն. 10. — Օտար հպատակութենէ ըլլալու պահանջման մէջ գտնուողը: Ասոնք չեն կրնար Երեսփոխան ըլլալ: Զորս տարիէն ետքը ըլլալիք ընտրութեանց ժամանակ, թուրքերէն կարդալ՝ եւ կարելի եղածին չափ, գրել՝ պայման պիտի ըլլան, Երեսփոխան ըլլալու համար:

69. — Երեսփոխանաց ընդհանուր ընտրութիւնը՝ չորս տարին անգամ մը կկատարուի: Ամեն Երեսփոխանի պաշտօնավարութեան չըջանը՝ չորս տարի է. սակայն դարձեալ վերընտրելի են:

70. — Երեսփոխանաց ընդհանուր ընտրութիւնը՝ Երեսփոխանական ժողովոյ բացման ժամանակն եղող նոյեմբեր ամսէն, առ նուազն՝ չորս ամիս առաջ կսկսի:

71. — Երեսփոխանական ժողովոյ անդամոց ամեն մէկը՝ զինքը ընտրող վիճակին (տայիլէ) առանձինն ներկայացուցիչը չէ, այլ՝ համայն օսմանց ոց ներկայացուցիչը:

72. – Ընտրողը պարտաւորեալ են՝ իրենց ընտրելիք երեսփոխանները, իրենց գտնուած կուսակալութեան վիճակին ժողովրդէն ընտրել:

73. – Երեսփոխանական ժողովը՝ եթէ կայսերական հրամանաւ ցրուի, համայն երեսփոխանաց նոր ընտրութիւնք պիտի սկսին՝ առ առաւելն վեց ամիսէն յրանալու պայմանաւ:

74. – Եթէ երեսփոխանական ժողովոյ անդամներէն մէկը վախճանի, կամ արգելման օրինաւոր պատճառներէն մէկուն ենթակայ ըլլայ, կամ երկար ժամանակ ժողովէն բացակայ գտնուի, կամ հրաժարի, կամ դատապարտութիւն մը կրէ, և կամ պաշտօն ընդունելով՝ անդամակցութենէ ելնէ, – տեղը ուրիշը կրնտրուի ըստ կանոնի, վերջապէս մինչև յաջորդ բացումն հասնելու պայմանաւ:

75. – Պակսած երեսփոխանին տեղ ընտրուելիք երեսփոխանին պաշտօնը՝ մինչև յաջորդ ընդհանուր ընտրութեանց ժամանակը կրտնէ:

76. – Երեսփոխանաց ամեն մէկուն՝ ամեն տարւոյ բացման համար կառավարական գանձէն 20 հազար դրուշ պիտի տրուի, և՝ 5 հազար դրուշ ամսականի հաշուով, քաղաքական պաշտօնավարութեան հաստատեալ օրինաց համաձայն, գալու և դառնալու համար ճանապարհի ծախք պիտի տրուի:

77. – Երեսփոխանական ժողովոյ նախագահութեան համար՝ երեսփոխանական ժողովը կընտրէ երեք, և երկրորդ ու երրորդ նախագահութեան համար՝ երեքական, ընդ ամենը՝ ինը հոգի. և Սուլթանին ներկայացուելով, անոնց մէջէն մէկը՝ նախագահութեան, և երկուքը՝ նախագահի փոխանորդութեանց համար կորոշուին և կհաստատուին կայսերական հրամանաւ:

78. – Երեսփոխանական ժողովոյ նիստերն՝ հրապարակային են. բայց՝ երբ նախարարաց կամ երեսփոխանական ժողովոյ 15 անդամոց կողմենէ կարեւոր խնդրոյ մը վրայ գաղտնի վիճաբանութիւն առաջարկուի, խորհրդարանին մէջ երեսփոխանք միայն մնալով՝ առաջարկութեան ընդունելութեան կամ մերժման համար մեծագոյն մասին կարծիքը կառնուի:

79. – Երեսփոխանական ժողովոյ բացման ժամանակին մէջ, անդամներէն և ո՛չ մէկը բանտարկութեան և դատաստանի չենթարկուիր, մինչև որ ժողովը մեծագոյն մասամբ չորոշէ յանցաւորութեան բաւական պատճառ մը գտնուիլը, կա՛մ՝ մինչև որ յանցանք կա՛մ ոճիր մը գործած առնեն, և կա՛մ գործելէն անմիջապէս յետոյ չըռնուի:

80. — Երեսփոխանական ժողովն՝ վիճարանութեան Լեթարկելով իրեն յանձնուած կանոնական ծրագրերը, անոնցմէ՝ գանձային գործառնութեանց և Հիմնական կանոնաց վերաբերեալները կմերժէ կամ կընդունի և կամ կրարեփոխէ: Եւ ընդհանուր ծախքը՝ հաշուէկշռոյն կանոնին տրամադրութեանց համաձայն, Երեսփոխանական ժողովոյ մէջ բացատրութեամբք քննուելէն յետոյ՝ քանակութիւնը նախարարաց հետ կորոշուի. նոյնպէս՝ անոր համապատասխանող հասոյթին խնդիրն ու քանակութիւնը, և բաշխման ու հայթայթման եղանակը՝ դարձեալ նախարարաց հետ կսահմանուի:

Դատարանք

81. — Յատկապէս սահմանեալ կանոնաց համաձայն՝ պետութեան կողմանէ կարգեալ, և ձեռքերնին հրովարտակ (Պէրաթը շէրիֆ) տրուած դատաւորք՝ անհրաժարելի են. բաց Լթէ իրենք հրաժարին՝ կընդունուի: Դարձեալ, յատուկ կանոնին տրամադրութիւններէն կախումն ունին՝ դատաւորաց յառաջադիմութիւնը, ընթացքը, պաշտօններուն փոփոխութիւնը, պաշտօնավարութենէ հանգիստն (թէզա-յիւտ), և յանցանքով մը դատապարտուելով պաշտօնէ ձգուիլը: Դատաւորաց ու դատարանաց պաշտօնակալաց համար պէտք եղած հանգամանքն ալ՝ այս կանոնը կտրամադրէ:

82. — Դատարանաց մէջ ամեն տեսակ դատաստան՝ հրապարակաւ կըլլայ. ազատ է՝ վճիռներուն հրատարակութիւնը. բայց՝ դատարանը, կանոնին որոշած պատճառներովն կրնայ զադտնի տեսնել դատաստանը:

83. — Ամեն ոք, դատարանին առջեւ, իւր իրաւունքը պաշտպանելու համար կարելոր համարած օրինաւոր միջոցներն կրնայ ի գործ դնել:

84. — Դատարան մը՝ և ո՛չ մէկ պատճառանօք չկրնար մերժել՝ իւր իրաւասութեան վերաբերեալ դատի մը դատաստանը. և անգամ մը սկսելէն կամ պէտք եղած նախնական քննութեանց ձեռնարկելէն յետոյ չկրնար դադարեցունել կամ խափանել. ուրիշ բան է՝ երբ ամբաստանողն դատէն Լտ քաշուի. բայց՝ պատժոյ վերաբերեալ դատերու մէջ կառավարութեան յատկացեալ իրաւունքն դարձեալ ի գործ կդրուի ըստ օրինի:

85. — Ամեն դատ՝ ձեռնհաս դատարանաց մէջ կտեսնուի. անհատներու և կառավարութեան մէջ եղած դատերն ալ՝ հասարակաց դատարաններու կվերաբերին:

86. – Դատարանք՝ ազատ են ամեն տեսակ միջամտութենէ:

87. – Շէրիի դատերը՝ Շէրիի, և Նիզամիյէի դատերը՝ Նիզամիյէի դատարանաց մէջ կը տեսնուին:

88. – Դատարանաց կարգերը, պարտաւորութիւնք, իրաւասութեանց աստիճաններն ու բաժանմունք, և դատաւորաց վարձատրութիւնք՝ ըստ կանոնաց ի գործ կգործին:

89. – Ո՛րեւէ խնդրոյ մը դատին համար, ինչ անունով որ ըլլայ, որոշեալ դատարանէն դուրս արտաքոյ կարգի դատարան կամ վճիռ տալու արտօնութեամբ յանձնաժողով կազմել՝ բացարձակապէս անընդունելի է. սակայն ըստ կանոնի որոշեալ եղանակաւ, քննիչ կարգել և հաստատել կրնայ ըլլալ:

90. – Եւ ո՛չ մէկ դատաւոր, չկրնար՝ դատաւորի կերպարանքն վրան ըլլալով՝ պետութեան ուրիշ մէկ թոշակաւոր պաշտօնն ալ ստանձնել:

91. – Պատժական խնդրոց մէջ՝ հասարակաց իրաւունքը պաշտպանելու պաշտօն ունեցող ընդհանուր ամբաստանողք (միւստայիի ումումի) պիտի գտնուին, և ասոնց պարտաւորութիւններն ու աստիճանները կանոնով պիտի սահմանուին:

Բարձրագոյն ատեան

92. – Բարձրագոյն ատեանը՝ 30 անդամէ կազմուած. ասոնց 10ը՝ աւանդաժողովոյ, 10ը՝ Շուրայի Տէվլէթի, և 10ը՝ վճռաջինջ (թէլէմիզ) և վերաքննութեան (իսթինաֆ) դատարանաց նախագահներէն ու անդամներէն քուէով կընտրուին, և ի հարկին՝ կայսերական հրամանաւ կգումարին աւագաժողովոյ յարկին մէջ:

Այս ատեանին պարտքն ու պաշտօնն է՝ դատել ա՛յն անձինքն, որք նախարարաց, վճռաջինջ դատարանին նախագահաց ու անդամոց, և Սուլթանին անձին ու իրաւանց դէմ կշարժին, և պետութիւնը վտանգաւոր վիճակի մը ենթարկելու կնկրտին:

93. – Բարձրագոյն ատեանը երկուքի կրաժնուի. մէկը՝ Տայիրէ-ի-իթթիհամիյէ (դատապարտող), և միւսը՝ Տիվանը-հիւքմ (վճռատու): Առաջինը կրաղկանայ ինը անդամէ, որոց երեքը՝ աւագաժողովոյ, երեքը՝ վճռաջինջ և վերաքննութեան ատեաններու, և երեքը՝ Շուրայի-Տէվլէթի անդամներէն բարձրագոյն ատեանին համար առնուելիք անդամոց մէջէն քուէով կընտրուին:

94. – Այս Տայիրէն՝ ամբաստանեալ անձանց յանցաւոր ըլլալը կամ չըլլալը կորոշէ երկու երրորդին մեծագոյն մասամբ: Առաջին Տայիրէին մէջ գտնուող՝ չկրնար երկրորդին մէջ գտնուիլ:

95. — Վճռատու ատեանը 21 հոգիէ կրաղկանայ, 7ր՝ աւագածո-ղովոյ, 7ր՝ վճռաջինջ ու վերաքննութեան ատեաններու, և 7ր՝ Շուրայի-Sէվլէթի նախագահներէն ու անդամներէն ըլլալով: Ամբողջ անդամոց երկու երրորդին մեծագոյն մասամբն բացարձակաբար և հաստատեալ կանոնաց համաձայն կ'վճռէ՝ Տայիրէ-ի-իթթիհ-համիլէի կողմանէ դատաստանը պէտք ըլլալը որոշուած դատերը: Տրուած վճիոր՝ անվերաքննելի և անջնջելի է:

Վերամտական գործառնութիւնք

96. — Պետութեան տրոց և ո՛չ մէկն ո՛չ կհաստատուի, ո՛չ կրաչ-խուի և ո՛չ կհաւաքուի, մինչև որ կանոնով չսահմանուի:

97. — Պետութեան պիտճէն՝ հաւանական (թագրիպիյէ) մուտքն ու ելքը որոշող կանոնն է. այս կանոնին վրայ կհիմնուի՝ պետութեան տրոց հաստատութիւնը, և բաշխումն ու հաւաքումն:

98. — Պիտճէն, այսինքն՝ ընդհանուր հաւասարակշռութեան կանոնը՝ ընդհանուր ժողովոյ մէջ յօդուած առ յօդուած կքննուի և կընդունուի:

Հաւանական (մուխմինէ) մտից և ելից մանրամասնութիւնը պարունակող կցեալ ցուցակներն (ճէտվէլ), ըստ կանոնի որոշեալ օրինակին համաձայն, հատուածոց՝ գլխոց և այլ և այլ յօդուածոց բաժնուած ըլլալով, ասոնց վիճարանութիւնն այ՝ գլուխ առ գլուխ կըլլայ:

99. — Ընդհանուր հաւասարակշռութեան կանոնը՝ ո՛ր տարւոյն որ կվերարելի, նոյն տարւոյն մէջ կարենալ գործադրելու համար՝ ծրագիրը երեսփոխանական ժողովոյն կըտրուի, ընդհանուր ժողովը բացուելուն պէս:

100. — Մինչև որ յատուկ կանոնով մը չորոշուի՝ ընդհանուր հաշուէկշռէն դուրս ծախք չըլլար պետութեան գանձէն:

101. — Ընդհանուր ժողովոյ բաց չգտնուած ժամանակ, եթէ արտաքոյ կարգի հարկադրիչ պատճառներով հաշուէկշռէն դուրս ծախք ընելու անհրաժեշտ պէտք մը ստուգուի, կայսերական հրամանաւ նոյն ծախքը կըլլայ՝ պէտք եղած դրամը հայթայթուելով. բայց պատասխանատուութիւնը նախարարաց վերապահեալ ըլլալու, և անոր վերարեւել կանոնական ծրագիրը՝ ընդհանուր ժողովը բացուելուն պէս մատուցանելու պայմանաւ:

102. — Հաշուէկշռին կանոնը՝ մէկ տարուան յատկացեալ է. նոյն տարիէն դուրս ազդեցութիւն չունի. բայց՝ եթէ ինչ ինչ արտաքոյ կարգի պարագայից պատճառաւ երեսփոխանական ժողովը լուծուած

րլլայ, առանց հաշուէկշիտ որոշած րլլալու, — պետութեան նախարարք՝ նախորդ տարւոյն հաշուէկշիտը՝ մէկ տարիէն աւելի չանցնելու պայմանաւ կգործադրեն կայսերական հրամանաւ, մինչեւ երեսփոխանական ժողովոյ յաջորդ բացումն:

103. — Հաշուէկշոին վերջնական կարգադրութեան օրէնքը՝ նոյն տարւոյն համար որոշեալ ելումտից ցուցակին մէջ ձեռք բերուած եկամտներուն և ի գործ դրուած ծախսերուն գումարը կներկայացունէ: Ասոր ձևն ու բաժանումները՝ ընդհանուր հաւասարակշռութեան օրինաց համաձայն պիտի րլլան:

104. — Վերջնական հաշւոյն կանոնական ծրագիրը՝ ո՛ր տարւոյն որ կը վերարբերի, նոյն տարւոյն լրանալէն սկսեալ վերջապէս չորս տարիէն յետոյ, ընդհանուր ժողովոյն պիտի տրուի:

105. — Հաշուական ատեան մը պիտի կազմուի, պետութեան հասոյթն դարձնելու և ծախք ընելու, պաշտօն ունեցողներուն հաշիւները տեսնելու, պաշտօնատուներէն տրուած տարեկան հաշիւները քննելու և քննութեանցն ու դիտողութեանց արդիւնքը ամեն տարի յատուկ տեղեկագրով մը երեսփոխանական ժողովին մատուցանելու համար: Այս ատեանը, ամեն երեք ամիսն անգամ մը, նախարարաց նախագահին միջոցաւ, զանձային վիճակը տեղեկագրով մը պիտի մատուցանէ Սուլթանին:

106. — Հաշուական ատեանը՝ 12 անդամէ պիտի բաղկանայ, որոնք կայսերական հրամանաւ պիտի ընտրուին. ցկեանս պիտի մնան իւրաքանչիւր, մինչեւ որ երեսփոխանական ժողովոյ մեծագոյն մասին կողմանէ նոցա հրաժարման պէտքը չհաստատուի:

107. — Յատուկ կանոնով մը պիտի որոշուին՝ հաշուական ատեանին անդամոց ունենալիք հանգամանքը, պարտաւորութեանց սահմանները, հրաժարումն, փոփոխումն, յառաջացումն, պաշտօնավարութենէ հանգիստն, և դիւաններուն (ազլամ) կազմակերպութիւնը:

Կուսակալութիւնք

108. — Գաւառաց վարչութիւնը՝ իրաւասութեանց ընդարձակման և պարտաւորութեանց բաժանման եղանակին վրայ հիմնեալ րլլալով, աստիճաններն յատուկ օրինօք պիտի սահմանուին:

109. — Յատուկ կանոնով մը պիտի ընդարձակուին՝ վիլայէթներու, լիվաներու և գազաներու կեդրոնները գտնուած վարչական ժողովոց (Խտարէ մէճլիսի), և տարին անգամ մը կուսակալութեան կեդրոնը գումարուելիք ընդհանուր ժողովոյ անդամոց ընտրութեան եղանակը:

110. — Ինչպէս պիտի նշանակուին Հաստատուելիք կանոնին մէջ, կուսակալութեանց ընդհանուր ժողովոց պարտաւորութիւնք են՝ խորհրդակցիլ ճանապարհաց շինութեան, վարկի սնտուկներուն (իթիպար սանտրզը) Հաստատութեան, արուեստից՝ վաճառականութեան ու երկրագործութեան դիւրութեան, Հասարակային գործոց վերաբերեալ խնդրոց, և Հասարակաց կրթութեան ու դաստիարակութեան տարածման վրայ: Ասոնցմէ դատ, իրաւունք պիտի ունենան՝ կառավարական տրոց ու Հարկաց բաշխման ու Հաւաքման և այլ գործառնութեանց մէջ Հաստատեալ օրինաց ու կանոնաց տրամադրութեանց Հակառակ իրենց տեսած պարագաները, Հաղորդել ա՛յն տեղերուն և պաշտօնատանց՝ որոց կվերաբերին, և ուղղութիւն ու բարեկարգութիւն պահանջել:

111. — Ամեն գաղայի մէջ ամեն ազգ թաղային ժողով (ճէմաաթ մէճլիսի) պիտի ունենայ, կտակեալ (վազըֆ) միւսագաֆաթ և միւթէղէլաթ (վրան ծածկոյթ ունեցող և չունեցող) տեղերու և պատրաստ դրամի Հասոյթները՝ կտակային պայմանաց և վաղեմի գործառնութեանց Համաձայն՝ ըստ կտակագրին, նպատակին գործածուելուն հսկելու, և որբոց ստացուածոց՝ ըստ յատուկ կանոնագրին՝ մատակարարութեան վերատեսչութիւն ընելու Համար: Այս ժողովները՝ Հաստատուելիք յատուկ օրինաց Համաձայն պիտի ընտրուին իւրաքանչիւր ազգի անհատներէն: Այս ժողովները, ի Հարկին դիմելու տեղ պիտի ճանչնան՝ իրենց տեղական կառավարութիւնները, և կուսակալութեանց ընդհանուր ժողովները:

112. — Քաղաքային (պէլէտիյէ) գործերը՝ Պօլսոյ մէջ և դուրսերը ընտրութեամբ կազմեալ քաղաքային չըջանակներու ժողովներով պիտի տեսնուին. և այս չըջանակներուն կազմութեան եղանակը, պարտաւորութիւններն և անդամոց ընտրական գործողութիւնները յատուկ կանոնով պիտի սահմանուին:

Ձանազան յօդուածք

113. — Երբ երկրին մէկ կողմը ապստամբութիւն ելնելու սկզբնական հետք և նշաններ տեսնուին, կառավարութիւնը իրաւունք ունի՝ միայն նոյն տեղին Համար առժամանակեայ կերպիւ բուռն վարչութիւն (իտարէի Լօրֆիյէ) հրատարակել: Բուռն վարչութիւնը՝ կանոնաց ու օրինաց առժամանակեայ դադարմամբ կըլլայ, և այնպիսի վարչութեան Համար յատուկ օրէնք պիտի սահմանուի: Սուլթանին ձեռնհասութենէն է՝ Տաճկաստանէն Հանել և Հեռացունել ա՛յն ան-

ձինքն, որոց՝ կառավարութեան անդորրութեան վնասող ըլլալը կըստուգուի ոստիկանութեան հաստատուն քննութեամբքն:

114. — Համայն օսմանեան հպատակաց Համար ստիպողական են՝ նախնական կրթութիւնք: Ասոր մանրամասնութիւնը՝ յատուկ օրէնքով պիտի նշանակուի:

115. — Հիմնական կանոնաց եւ ո՛չ մէկ յօդուածն՝ եւ ո՛չ մէկ պատճառաւ եւ ո՛չ մէկ պատրուակաւ չդադարիր կամ անգործադրելի չմնար:

116. — Երբ Հիմնական կանոնաց յօդուածոց մէկ քանիին փոփոխումն կամ բարեփոխութիւնը պէտք ըլլայ, հետեւեալ պայմաններով ի գործ կդրուի: Այսինքն՝ կա՛մ նախարարաց, կա՛մ աւագաժողովոյ եւ կա՛մ երեսփոխանական ժողովոյ կողմանէ երբ այս մասին առաջարկութիւն ըլլայ՝ նախ, երեսփոխանական ժողովոյ մէջ, ամբողջ անդամոց երկու երրորդին մեծագոյն մասամբն կընդունուի. եւ այս ընդունութիւնը՝ աւագաժողովոյ երկու երրորդին մեծագոյն մասամբն ալ հաստատուելէն յետոյ, եթէ կայսերական հրամանն ալ ըստ այնմ ելնէ, փոփոխութիւնը ի գործ կդրուի: Հիմնական կանոնաց մէջէն՝ փոփոխութիւնը առաջարկեալ յօդուածն իւր ոյժը չկորսնցունէր եւ կգործադրուի, մինչեւ որ յիշեալ եղանակաւ բանակցութիւնն ըլլայ, եւ նոյն գործադրութեան կայսերական հրամանը ելնէ:

117. — Երբ կանոնական յօդուածի մը բացատրութիւնը պէտք ըլլայ, եթէ դատական է՝ վճռաջինջ ատեանին, եթէ քաղաքային է՝ Շուրայի-Տէվլէթի, եւ եթէ ներկայ Հիմնական կանոններէն է՝ աւագաժողովոյ կվերաբերի բացատրել:

118. — Մինչեւ ցարդ գործադրութեան մէջ եղող կանոնք, օրէնք, գործառնութիւնք եւ սովորութիւնք գործադրելի են, մինչեւ որ յառաջկային հաստատուելիք կանոններով ու օրէնքներով չփոխուին կամ չխափանուին:

119. — Ընդհանուր ժողովոյ վերաբերեալ՝ 93 չէվվալ 10 թուականաւ առժամանակեայ հրահանգը կգործադրուի, միայն մէկ անգամ գումարուելիք ընդհանուր ժողովոյ բացման մինչեւ վերջը, եւ այնուհետեւ կխափանուի¹:

¹ Ալաճաճեան Հ. Ս., Հիմնական կանոնք Օսմանեան պետութեան, Կ. Պոլիս, 1878:

ՀԱԹԹԸ ՀԻՒՄԱՑՈՒՆԸ

(ԿԱՑՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ)

Իմ մեծաշուք վեգիրս Միդհատ փաշա.

Մեր պետութեան դօրութիւնը ժամանակէ մը ի վեր ընկնելու վրայ էր: Ասոր պատճառը արտաքին խնդիրներէն աւելի՝ ներքին գործերու վարչութեան մէջ ուղիղ ճամբէ խոտորիչն էր, որով հպատակներու՝ իշխանութեան վրայ ունեցած վստահութեան կապերը թուլցած էին: Այս պատճառով իմ Օգոստափառ Հայրս՝ Հանգուցեայ սուլթան Արդիւ-Մէջիդ՝ շնորհեր էր բարենորոգումներու սկիզբ մը, «Թանգիմաթը», որ, Շէրիի նւիրական տրամադրութիւններուն համաձայն, կերաշխատէր ամենուն կեանքը, ինչքն ու պատիւը: «Թանգիմաթի» փրկարար արդիւնքովն է, որ պետութիւնը մինչև հիմա ապահովութեան ճամբուն մէջ հաստատ մնաց, և մենք ալ յաջողեցանք այսօր հիմնել ու հրատարակել այս Սահմանադրութիւնը, որ հետեանք է ազատօրէն յայտնւած գաղափարներու և կարծիքներու:

Այս երջանկառիթ օրւան մէջ յատկապէս կը մտաբերեմ իմ Օգոստափառ Հօրս յիշատակը և կանւանեմ զինքը կայսրութեան վերանորոգիչ: Անկասկած նա ինքը կը հիմնէր ու կը գործադրէր այս Սահմանադրութիւնը, որ մենք այժմ կը հրատարակենք: Բայց ևս մեծապէս փառք կուտամ Աստուծոյ, որ մեր սուլթանութեան ժամանակին վերապահեց այսպիսի բարեբաղդ գործ մը, որ մեր ազգին կատարեալ երջանկութիւնը կերաշխատէր:

Բացայայտ է, որ մեր պետութեան կառավարութեան ձեւը բոլորովին զոհացուցիչ չէր, բաղդատմամբ այն փոփոխութիւններուն, որոնք բնականօրէն տեղի ունեցան երկրին ներսը և այն ընդարձակումներուն, որոնք առաջ եկան մեր արտաքին յարաբերութիւններուն մէջ: Մեր մեծագոյն ցանկութիւնն է ջնջել այն արգելքները, որոնց պատճառով ազգն ու երկիրը չեն կրցեր մինչև հիմա պէտք եղածին պէս օգտուիլ իրենց բնական հարստութիւններէն և բնածին ընդունակութիւններէն, ինչպէս և տեսնել մեր բոլոր հպատակներուն միաբան և համերաշխ յառաջադիմութիւնը զարգացման ճամբուն մէջ:

Այս նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ համարեցինք ընդունել կառավարական առողջ և կանոնաւոր ձև մը. այն է՝ նախ՝ պահպանել կառավարութեան օրինաւոր և յարգած իրաւունքները, երկրորդ՝ արգիլել և ոչնչացնել ապօրէն վերաբերմունքները, այսինքն՝ այն յանցանքներն ու ղեղձումները, որոնք յառաջ կուգան մէկ կամ քանի մը անհատներու բռնակալ տիրապետութենէն, և երրորդ՝ ապահովել մեր հասարակութիւնը կազմող զանազան ժողովուրդներու՝ ազատութեան, հաւասարութեան և արդարութեան բարիքներէն անխտիր օգտուելու իրաւունքը, որուն արժանի է ամեն քաղաքակիրթ համայնք:

Որովհետեւ այս բարիքներուն ապահովութիւնն ու իրականացումը կախումն ունին այն օգտաշատ դրութենէն, որով հասարակաց գործերն ու կանոնները կը կապին օրինաւոր խորհրդակցական և սահմանադրական սիստեմին և որուն պէտքը ունին ներկայ ժամանակները, այդ պատճառով մեր գահակալութեան առիթով հրատարակած Հաթթին մէջ մենք յայտնած էինք խորհրդարան մը կազմելու անհրաժեշտութիւնը:

Ատոր համար անհրաժեշտ էր կազմել Սահմանադրութիւնը, որ յօրինեցաւ մեր կայսրութեան ամենամեծ աստիճանաւորներէն, հոգեւորականներէն և ուրիշ պետական մարդոցմէ ու պաշտօնեաներէ բաղկացած յանձնաժողովի մը խորհրդակցութեամբ և որը մեր նախարարական խորհրդին կողմէն բազմակողմանի քննութեան մը ենթարկելով՝ վաւերացեցաւ: Այդ Սահմանադրութեան յօդածները կը ներառործեն իսլամական մեծ խալիֆայութիւնը, օսմանեան արքայական սուլթանութեան իրաւունքները, օսմանցիներուն ազատութիւնն ու հաւասարութիւնը, պաշտօնեաներուն ու նախարարներուն պարտականութիւններն ու իրաւասութիւնները, Ազգային ժողովի հսկողութեան իրաւունքը, զատարաններուն կատարեալ անկախութիւնը, երևմտքի իրական հաւասարակշռութիւնը, կեդրոնի իրաւունքները, վիլայէթներուն վարչական ապակեդրոնացումը: Այս բոլորը միանգամայն համաձայն են Շէրիի սրբազան օրէնքներուն, երկրին ու ազգային այժմեան պէտքերուն ու ընդունակութիւններուն, ինչպէս և ընդհանուրի յառաջագիմութեան ու երջանկութեան վսեմ գաղափարին, որը մեր ներական ցանկութիւնն է: Այդ պատճառով՝ ահա հիմնած Աստուծոյ օգնութեան և Մարգարէի բարոյական օժանդակութեան վրայ, կընդունիմ և կը հաստատեմ այս Սահմանադրութիւնը և Զեզ կը զրկեմ:

Մեր հաստատուն կամքն է, որ, Աստուծոյ օգնութեամբ, օսմանեան երկիրներուն ամեն կողմերը իրր օրէնք գործադրելու համար յայտարարէք զայս և այսօրէնէ սկսիք գործադրել անոր տրամադրութիւնները, և ժամ առաջ ձեռնարկէք արագ և ազդու միջոցներու՝ ամբողջացնելով և խմբագրելով նշանակւած, որոշւած օրէնքներն ու կանոնները:

Թող Աստուած յաջողութեամբ պսակէ մեր երկրին ու ազգին երջանկութեան համար աշխատողներու ջանքերը:

7 Ձիւհիջէ 1293

Աբդիւլ Համիդ

(23 դեկտեմբեր 1876 թ.)

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 1. — Օսմանեան կայսրութիւնը, որ կը բաղկանայ իր այժրմեան սեփականութիւնն եղող երկիրներէն և առանձնաչնորհալ գաւառներէն, կը կազմէ անրաժանելի ամբողջութիւն մը, որուն և ոչ մէկը կրնայ երբէք անջատուիլ՝ որեւէ պատճառով:

Յօդ. 2. — Օսմանեան կայսրութեան մայրաքաղաքն է Կ. Պօլիսը, որ կայսրութեան միւս քաղաքներէն բացառիկ արտօնութիւն մը կամ առանձնաչնորհութիւն մը չունի:

Յօդ. 3. — Օսմանեան վեհապետութիւնը, որ վեհապետին անձին վրայ կը միացնէ իսլամութեան գերագոյն խալիֆայութիւնը, կը վերաբերի Օսմանի ազգատոհմէն եղող կայսերագուններու երիցագունին՝ վաղեմի կանոններու համաձայն:

Յօդ. 4. — Վեհափառ Սուլթանը, իբրեւ Գերագոյն խալիֆա, իսլամութեան կրօնին պաշտպանն և միանգամայն բոլոր օսմանցիներու վեհապետն ու Փադիշահն է:

Յօդ. 5. — Վեհափառ Սուլթանը պատասխանատուութենէ ազատ է: Իր անձը նւիրական է:

Յօդ. 6. — Օսմանեան կայսերական գերդաստանի անդամներուն ազատութիւնը, անձնական անչարժ և չարժական ինչքը, ցկեանս յատկացած թոշակն ամենուն երաշխաւորութեան ներքեւ են:

Յօդ. 7. — Վեհափառ Սուլթանի վեհապետական իրաւունքներու կարգէն են հետեւեալ արտօնութիւնները. նախարարները կանւանէ և կը հրաժարեցնէ. աստիճաններ, պաշտօններ և պատւանշաններ կուտայ. առանձնաչնորհալ գաւառներու իշխաններուն հաստատութեան հրովարտակը կը շնորհէ՝ անոնց տրւած արտօնութիւններու որոշեալ ձևերով. դրամ կը կոխէ. աղօթքի ատեն մզկիթներու մէջ անտր անունը կը կարդացուի. պետութիւններու հետ դաշնադրութիւններ կը կրնէ. ցամաքային և ծովային զօրքերուն կը հրամայէ. զինուորական շարժումներ ընել կուտայ. Շէրիի և օրէնքի տրամադրութիւնները գործադրել կուտայ. հասարակային վարչութեան վերաբերեալ կանոններ կը հաստատէ. ոճրադատ ատեաններուն վճռած պատիժները

կր ներկ կամ կր թեթեցնէ. ընդհանուր ժողովր* կը գումարէ կամ կարձակէ և, եթէ հարկաւոր դատէ, կր լուծէ պատգամաւորական ժողովը, վերստին ընտրել տալու պայմանով:

ՕՍՄԱՆՑԻՆ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ

Յօդ. 8. — Օսմանեան կայսրութեան բոլոր հպատակներն առանց խտրութեան կր կոչւին օսմանցի, ինչ ալ որ ըլլայ անոնց դաւանած կրօնը:

Օսմանցիի հանգամանքը կրստացւի կամ կր ջնջի օրէնքի որոշած պարագաներուն համեմատ:

Յօդ. 9. — Բոլոր օսմանցիները կր վայելն անհատական ազատութիւն, պայմանով, որ վնաս չհասցնեն ուրիշներու ազատութեան:

Յօդ. 10. — Բացարձակապէս անրոնարարելի է անհատական ազատութիւնը: Ո՛չ ոք, ո՛րեւէ պատրուակով, օրէնքի որոշած պարագաներէն ու սահմանած ձևերէն դուրս որեւէ պատիժ չպիտի կրէ:

Յօդ. 11. — Պետութեան կրօնքը իսլամութիւնն է. պետութիւնը պահպանելով հանդերձ այս սկզբունքը, կը պաշտպանէ կայսրութեան մէջ ճանչցւած բոլոր կրօններու ազատ կիրառութիւնը և հաստատ կը պահէ զանազան հասարակութիւններու շնորհած կրօնական առանձնաշնորհումներն այն պայմանով, որ վնաս չհասնի բարեկարգութեան և բարի վարքին:

Յօդ. 12. — Մամուլն ազատ է օրէնքի գծած սահմաններուն մէջ:

Յօդ. 13. — Օսմանցիները կարող են առևտրական, արհեստական և երկրագործական ընկերութիւններ կազմել օրէնքի և կանոնադրութիւններու որոշած սահմաններուն մէջ:

Յօդ. 14. — Օսմանեան ազգութեան վերաբերեալ մէկ կամ քանի մը անձեր իրաւունք ունին խնդրագիր մատուցանել ձեռնհաս իշխանութիւններուն՝ ի վնաս իրենց կամ հանրային շահին գործւած օրինազանցութիւններու և կանոնազանցութիւններու համար. կրնան նոյնպէս բողոքի ձեռով ստորագրւած խնդրագիր մատուցանել օսմանեան ընդհանուր ժողովին՝ զանգատելու համար պետութեան պաշտօնատարներու ընթացքէն:

Յօդ. 15. — Ուսումն ազատ է: Ամեն օսմանցի կրնայ հասարակային կամ մասնաւոր ուսումնարան բանալ օրէնքի համաձայն վարելու պայմանով:

* Պարլամենտի և Սենատի համագումար ժողովր:

Յօդ. 16. — Բոլոր վարժարանները պետությունական հսկողությունից ենթարկվում են: Բոլոր օսմանցիներուն տրամադրված ուսումը կանոնադրելու և միացնելու միջոցներ պիտի խորհին. բայց զանազան հասարակություններու՝ կրօնական ուսմանը չպիտի ձևոք դարնի:

Յօդ. 17. — Բոլոր օսմանցիները հաւասար են օրէնքի առջև: Երկրին հանդէպ անոնք միեւնոյն իրաւունքներն ու պարտականութիւններն ունին՝ բացի կրօնի և դաւանանքի վերաբերող պարագաներէն:

Յօդ. 18. — Պետության պաշտօններուն մէջ ծառայելու համար օսմանական հպատակները պէտք է գիտնան պետության պաշտօնական լեզուն, թուրքերէնը:

Յօդ. 19. — Բոլոր օսմանցիները կրնդունին պաշտօններու մէջ իրենց ընդունակութեան, արժանիքին և յաջողականութիւններուն համեմատ:

Յօդ. 20. — Յատուկ օրէնքի տրամադրութեան համեմատ, տուրքերու բաշխումն ու զանձումը կը կատարուի համաձայն իւրաքանչիւր անհատի կարողութեան:

Յօդ. 21. — Ըստ օրինի ամեն մարդու սեփականութիւնն անձեռնմխելի է:

Կարելի է գրաւել անհատական սեփականութիւնը միայն այն ժամանակ, երբ հանրային շահը կը պահանջէ, պայմանով սակայն, որ իրական արժէքը կանխիկ վճարուի:

Յօդ. 22. — Օսմանական երկիրներուն մէջ անձեռնմխելի է ամէն մարդու բնակարանը: Օրէնքի որոշած պարագաներէն դուրս իշխանութիւնն իրաւունք չունի բռնութեամբ մտնել մէկու մը տունը:

Յօդ. 23. — Դատաւարութեան համար հաստատուելիք օրէնքի համեմատ, երբեք կարելի չի ստիպել մէկը, որ իր վերաբերած և ձեռնհաս դատարանէն զատ երթայ մէկ ուրիշ ատեան:

Յօդ. 24. — Գոյքերու գրաւումը, տարապարհակ աշխատանքն ու տուգանքն արգիւրած են: Սակայն պատերազմի ժամանակ օրինականապէս կատարուած հանգանակութիւններն ու այլ պարագաները բացառութիւն են:

Յօդ. 25. — Առանց հիմնած ըլլալու որեւէ օրէնքի վրայ, կարելի չի մէկէ մը փող առնել՝ տուրքի կամ ուրիշ բանի անունով:

Յօդ. 26. — Չարչարանքը և ուրիշ ամէն կարգի տանջանքները բացարձակապէս արգիւրած են:

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

Յօդ. 27. — Վեհափառ սուլթանը մեծ-և պարքոսի և Շէյխ-իւլ-իսլամի պաշտօնները կը յանձնէ իր բարձր վստահութեան արժանի դատած անձերուն: Միւս նախարարները կանւանին իրազէով:

Յօդ. 28. — Նախարարներու խորհուրդը կը գումարի մեծ-և պարքոսին նախագահութեամբ: Նախարարներու խորհրդին իրաւասութեան սահմանին մէջ են պետութեան բոլոր կարևոր գործերը, ներքին և արտաքին: Իր որոշումները Վեհափառ Սուլթանին հաւանութեանը ներկայացուելէ յետոյ, կայսերական իրազէի համաձայն կը գործադրին:

Յօդ. 29. — Իւրաքանչիւր նախարար իր իրաւասութեան սահմանին մէջ իր պաշտօնին վերաբերեալ գործերը կը կարգադրէ: Իսկ իր սահմանէն դուրս մեծ-և պարքոսին խորհուրդը կը հարցնէ: Մեծ-և պարքոսը գործադրել կուտայ՝ զանազան նախարարներու խորհրդին և յետոյ կայսերական հաճութեան ներկայացնելով զանոնք, և կամ եթէ հարկ չէ, ինքն անձամբ որոշելով կամ միայն Վեհափառ Սուլթանին հաւանութեանը ենթարկելով: Մասնաւոր կանոնադրութեամբ մը պիտի որոշուի այդ գործերու տեսակն ու չափը:

Յօդ. 30. — Նախարարները պատասխանատու են իրենց վարչութեան վերաբերեալ խնդիրներուն և գործերուն համար:

Յօդ. 31. — Եթէ պատգամաւորական ժողովի անդամներէն մէկը կամ չատերը ուզեն նախարարի մը դէմ բողոքել՝ անոր պատասխանատուութեան պատճառով և այնպիսի գործերու առիթով՝ զորս ժողովն իրաւունք ունի քննելու, բողոքագիրը ժողովի նախագահին պիտի տրուի, որ զայն կը ղրկէ, երեք օրւան մէջ, այն դիւանը, որ ժողովի ներքին կանոնադրութեան համաձայն, պաշտօն ունի բողոքը քննելու և որոշելու, թէ հարկ կա՞յ արդեօք զայն ներկայացնելու ժողովին վիճաբանութեան: Դիւանին որոշումը կը կատարուի քիչներու առաւելութեամբ, մեղադրուող նախարարին բացատրութիւններն ստանալէ յետոյ: Եթէ դիւանը յարմար դատէ բողոքը պատգամաւորական ժողովին ներկայացնել, այդ որոշումը հաստատող տեղեկագիրը հրապարակային նիստի մը մէջ կը կարդացուի և ժողովը՝ մեղադրւած նախարարին՝ որ պիտի հրաւիրուի ներկայ գտնուիլ և կամ անոր փոխանորդին՝ բացատրութիւնները լսելէ յետոյ, ներկայ գտնուող պատգամաւորներու երկու-երրորդին բացարձակ մեծամասնութեամբ կը քիչարկէ տեղեկագրին եզրակացութիւնները: Եթէ այդ եզրակացութիւններն ընդունին, մեղադրուող նախարարը դատի ենթարկող ուղերձ մը

կը զրկւի մեծ-կպարքոսին, որ վեհափառ Սուլթանին հաւանութեան կը ներկայացնէ զայն և կայսերական իրադէտով բարձրագոյն ատեանի առջև կկրկնէ նախարարը:

Յօդ. 32. — Մասնաւոր օրէնք մը պիտի որոշէ նախարարներու դատման եղանակը:

Յօդ. 33. — Նախարարներու և անհատներու միջև ամենեւին տարբերութիւն չկայ այն դատերուն նկատմամբ, որոնք անոնց պաշտօնէն դուրս են: Այդ կարգի դատերը կը տեսնուին սովորական դատարաններու ձևով:

Յօդ. 34. — Այն նախարարը, որուն դատի ենթարկւիլը որոշած է բարձրագոյն ատեանի ամբաստանիչ ճիւղէն, պաշտօնէն կը հեռացի, մինչև որ իրեն դէմ եղած մեղադրանքէն անպարտ հռչակի:

Յօդ. 35. — Եթէ պատգամաւորական ժողովը պատճառաբանած քէտով մը մերժէ օրինագիծ մը, հակառակ նախարարներու պնդումին վեհափառ սուլթանն ի՛ր վեհապետական իրաւունքով նախարարներու փոփոխութիւնը կամ ժողովի արձակումը կը հրամայէ, օրէնքի որոշած պայմանաժամին մէջ պատգամաւորական նոր ընտրութիւններ կատարելու պայմանով:

Յօդ. 36. — Ստիպողական պարագաներու մէջ եթէ ընդհանուր ժողովը գումարած չէ, նախարարութիւնը կրնայ միջոցներ ձեռք առնել պետութիւնը վտանգէ մը պահպանելու կամ ընդհանուր անդորրութիւնը ապահովելու համար: Այդ միջոցները կայսերական իրադէտով վաւերացելէ յետոյ, առժամանակեայ կերպով օրէնքի ոյժ ունին, եթէ Սահմանադրութեան հակառակ չեն: Յիշեալ միջոցները պէտք է ընդհանուր ժողովին ներկայացուն անմիջապէս, երբ որ գումարի:

Յօդ. 37. — Ամեն նախարար իրաւունք ունի ծերակոյտին (սենատ) և պատգամաւորական ժողովին ներկայ գտնուելու կամ իր պաշտօնատան բարձրագոյն պաշտօնեաներէն մէկը փոխանորդաբար ղըրկելու: Իրաւունք ունի նաև խօսք ուղղող որեւէ պատգամաւորէ առաջ լսելու:

Յօդ. 38. — Երբ քէներու առաւելութեամբ տրւած որոշումի մը համեմատ նախարար մը հրաւիրի պատգամաւորական ժողովին առջև բացատրութիւններ տալու, նախարարը պարտաւոր է իրեն ուղղած հարցման պատասխանել անձամբ կամ իր պաշտօնատան բարձրագոյն պաշտօնեաներէն մէկուն միջոցով: Իրաւունք ունի սակայն իր պատասխանը յետաձգելու, իր վրայ առնելով անոր պատասխանատւութիւնը:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆԵԱՆԵՐԸ

Յօդ. 39. — Պետական դանադան պաշտոնականներու անւանումը կը կատարւի պահանջած արժանիքներու և կարողութեան պայմանները որոշող կանոնադրութեան համեմատ: Այդ պայմաններուն համապատասխան պաշտոնայ մը չի կրնար պաշտօնանկ ըլլալ կամ փոխիլ, եթէ իր պաշտօնանկութիւնն արդարացնող բաւականաչափ փաստեր չկան, եթէ ինքն իսկ հրաժարական չի տար, կամ, մանաւանդ, եթէ իր պաշտօնանկութիւնն անհրաժեշտ չի դատուիր կառավարութեան կողմէ: Այն պաշտօնատարները, որոնք բարուր ծառայութեան և պարկէշտութեան փորձեր կուտան, ինչպէս և անոնք, որոնց պաշտօնէ հեռանալը անհրաժեշտ կը դատուիր կառավարութեան կողմէն, ատոնք, առանձին կանոնադրութեամբ որոշելի օրէնքներու համաձայն, իրաւունք ունին պաշտօնի բարձրացման կամ հանգրստեան թոշակի և կամ պաշտօնէ հեռացման թոշակի:

Յօդ. 40. — Բոլոր պաշտօնատարներու պարտականութիւնները պիտի սահմանուին յատուկ կանոնադրութեամբ: Ամեն պաշտօնայ իր պարտականութիւններու շրջանակին մէջ պատասխանատու է:

Յօդ. 41. — Ամեն պաշտօնայ պարտաւոր է յարգելու իր մեծը, բայց օրէնքի գծած սահմաններէն դուրս անոր հրամաններուն հնազանդելու պարտական չէ: Նոյնիսկ մեծին հնազանդելով օրինազանց գտնուող պաշտօնեան պատասխանատուութենէ ազատ չէ:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Յօդ. 42. — Ընդհանուր ժողովը կը բաղկանայ երկու ժողովներէ: Աւագներու ժողովն կամ Ծերակոյտէն և Պատգամաւորական ժողովն:

Յօդ. 43. — Ամեն տարի այս երկու ժողովները կը գումարին նոյնմըրի սկիզբը և կը փակուին յաջորդ մարտ ամսի 1-ին: Թէ բացումը և թէ փակումը տեղի կունենայ կայսերական իրադէյով: Երկու ժողովներէն և ոչ մէկը կրնայ միւսին գումարման ժամանակաշրջանէն դուրս նիստ կայացնել:

Յօդ. 44. — Վեհափառ Սուլթանը կարող է, ի պահանջել հարկին, երկարել կամ կարճել ժողովներու նստաշրջանը:

Յօդ. 45. — Բացման հանդէսը կը կատարուի կամ Վեհ. Սուլթանին կամ փոխանորդաբար մեծ-կալարքոսին կողմէ, նախարարներու և եր-

կու ժողովներու անդամներուն ներկայութեամբ: Կայսերական ճառը կը շօշափէ կայսրութեան անցեալ տարւան ներքին կացութիւնն ու արտաքին յարաբերութիւններու վիճակը և յաջորդ տարւան համար հարկաւոր դատած կարգադրութիւնները մատնանիչ կրնէ:

Յօդ. 46. — Ընդհանուր ժողովի բոլոր անդամները երգում կրնեն հաւատարիմ մնալու վեհ. Սուլթանին, հայրենիքին և Սահմանադրութեան: Նորրոնտիր անդամներուն երգումը կը կատարուի ժողովի բացման ժամանակ, մեծ-կայարքոսին առաջ, իսկ բացման ներկայ չեղողներուն՝ ժողովի նախագահին և անդամներուն առաջ:

Յօդ. 47. — Ընդհանուր ժողովի անդամներն իրենց կարծիքը յայտնելու կամ քվէն տալու կատարեալ ազատութիւն ունին. անոնց և ո՛չ մէկը կրնայ հրահանգներով և կամ խոստումներով կապուիլ, ո՛չ ալ սպառնալիքներու ազդեցութեան տակ գործել: Նոյնպէս չի կրնար դատի կամ պատասխանատւութեան ենթարկուիլ ժողովին մէջ յայտնած իր կարծիքին համար. եթէ մեղանշած չէ ժողովին ներքին կանոնադրութեան դէմ: Այս վերջին պարագային մէջ անոր վրայ գործ կը դրւին կանոնադրութեան տրամադրութիւնները:

Յօդ. 48. — Երբ ընդհանուր ժողովի անդամներէն մէկը իր պատկանած ժողովին երկու երրորդ մասին բացարձակ առաւելութեամբը կամբաստանւի իբր դաւաճան, Սահմանադրութեան զեղծող, կամ կաշառակեր, և կամ երբ օրէնքով կը դատապարտուի բանտարկութեան կամ քստորի՝ իր անդամութեան պաշտօնէն կը զրկուի: Դատաստանն ու պատժի գործադրութիւնը կը վերաբերին ձեռնհասատեանին:

Յօդ. 49. — Ընդհանուր ժողովի իւրաքանչիւր անդամը պարտաւոր է քվէն անձամբ տալ. իրաւունք ունի և քվարկութեան ժամանակ ձեռնպահ մնալու:

Յօդ. 50. — Չէ կարելի երկու ժողովներու միաժամանակ անդամ ըլլալ:

Յօդ. 51. — Մինչև որ ժողովականներու կէսէն աւելին ներկայ չըլլայ, ժողովներէն և ոչ մէկը կրնայ նիստ գումարել: Ամեն որոշում կը տրուի քվէներու բացարձակ մեծամասնութեամբ, բացի այն դէպքէն, երբ կը պահանջուի քվէներու երկու երրորդի մեծամասնութիւնը: Երբ քվէները հաւասար են, նախագահին քվէն երկու ձայն կը սեպուի:

Յօդ. 52. — Անձնական գործերու համար ժողովներէն մէկին կամ միւսին տրւած խնդրագիրը կը մերժուի այն ժամանակ, երբ կը ստուգ-

ւի, որ խնդրամատոյցը նախ չէ դիմած ձեռնհաս պաշտօնատուներ և կամ այն իշխանութեան, ուրկէ ուղղակի կախումն ունի այդ պաշտօնատուներ:

Յօդ. 53. — Օրէնքի մը Հաստատման կամ փոփոխութեան առաջարկը նախարարներուն կը վերաբերի: Ծերակուտականներն ու պատգամաւորներն ալ կրնան սակայն, իրանց իրաւասութեան սահմաններուն մէջ, նոյն առաջարկներն ընել: Այս վերջին պարագային, առաջարկը մեծ-և պարբոսին կողմէ կը ներկայացուի ՎԵՀ. Սուլթանին, որ Լթէլ յարմար դատէ, իրադէով կը յանձնէ պետական խորհուրդին, որպէսզի ձեռնհաս պաշտօնատուներէն ստացած բացատրութիւններուն և ցուցումներուն Համաձայն առաջարկած օրէնքին նախագիծը պատրաստէ:

Յօդ. 54. — Պետական խորհուրդին պատրաստած օրինագիծը՝ նախ պատգամաւորներու ժողովին և յետոյ ծերակոյտին քննութեան ու քննարկութեանը կենթարկուի: Օրինագիծը գործադրութեան կը դրուի, երբ Երկու ժողովներէն կրնդունի և կայսերական իրադէով կը վաւերացուի: Երկու ժողովներէն մէկին կողմէ վերջնականապէս մերժած օրինագիծ մը չի կրնար նոյն ժողովին քննութեան ենթարկուի, նոյն նստաշրջանին:

Յօդ. 55. — Օրինագիծ մը ընդունւած կը Համարուի միայն այն ժամանակ, երբ Երկու ժողովները զայն կը քննարկեն ձայներու մեծամասնութեամբ, յօդուած առ յօդուած, և յետոյ իր ամբողջութեան մէջ:

Յօդ. 56. — Բացի նախարարներէն և անոնց փոխանորդներէն, ինչպէս և պաշտօնապէս Հրաւիրւած պաշտօնատարներէն, ո՛չ ոք կրնայ մէկ կամ միւս ժողովին սրահը մտնել, Լթէլ նոյնիսկ իր և կամ Հասարակութեան մը կողմէ խնդրագիր մատուցանելու կամ զեկուցում ընելու Համար Եղած ըլլայ:

Յօդ. 57. — Ժողովներու խորհրդակցութիւններն ու վիճաբանութիւնները կը կատարուին թիւրքերէն լեզուով: Օրինագծերը կը տպուին և անդամներուն կը բաժնուին վիճաբանութեան օրէն առաջ:

Յօդ. 58. — Քննարկութիւնը կը կատարուի կամ անուններու կոչումով կա՛մ ձեռնամբարձ և կա՛մ գաղտնի: Գաղտնի քննարկութիւնը կը կատարուի ժողովականներու մեծամասնութեան պահանջումով:

Յօդ. 59. — Իւրաքանչիւր ժողով կը կառավարուի իր նախագահին միջոցով և ներքին կանոնադրութեան Համաձայն:

ԾԵՐԱԿՈՑՏ (ՍԵՆԱՏ)

Յօդ. 60. – Ծերակոյտի նախագահն ու անդամները կանւանին ուղղակի ՎԼՀ. Սուլթանէն: Ծերակոյտին անդամներուն թիւը պատգամաւորական ժողովին անդամներուն մէկ երրորդ մասէն աւելի չի կրնար ըլլալ:

Յօդ. 61. – Ծերակոյտի անդամ ընտրելու համար պէտք է իր գործերով հասարակական վստահութեան արժանացած կամ պետութեան նշանաւոր ծառայութիւններ մատուցած ըլլալ: Պէտք է ըլլալ առ նազն երեսուն տարեկան:

Յօդ. 62. – Ծերակոյտի անդամները կը նշանակին ցկեանս: Ծերակոյտի անդամութիւն կրնայ շնորհիւ այն անպաշտօն անձանց, որոնք վարած են արդէն նախարարի, կուսակալի, զօրաբանակի հրամանատարի, քաղաքակրթութեան, առաջին և երկրորդ կարգի դեսպանութեան, պատրիարքութեան, բարրունապետութեան պաշտօնները. նոյնպէս այն անձերուն, որոնք ծովային և ցամաքային զօրքերու «Ֆլէրիկ» են և կամ կը լրացնեն առ հասարակ պահանջած բոլոր պայմանները: Ծերակոյտի անդամները, երբ իրենց խնդրանքով, ուրիշ պաշտօնի կը կոչին, իսպառ կը դադրին իրենց անդամութենէն:

Յօդ. 63. – Ծերակոյտի անդամները կը ստանան ամսական 10,000 դրուշ թոշակ: Երբ ծերակուտական մը ուրիշ պատճառով թոշակ կը ստանայ զանձէն, այդ թոշակը, եթէ 10,000 էն պակաս է, կը լրացի, իսկ եթէ հաւասար կամ աւելի է, կը շարունակէ ստանալ զայն:

Յօդ. 64. – Ծերակոյտը կը քննէ օրինագծերն ու ելեմուտքի նախահաշիւը, որ կը ղրկին իրեն պատգամաւորական ժողովէն: Եթէ ծերակոյտը՝ օրինագիծ մը քննած ժամանակ, անոր մէջ ՎԼՀ. Սուլթանի վեհապետական իրաւունքներուն, Սահմանադրութեան, երկրի հողային ամբողջութեան, ներքին ապահովութեան, հայրենիքի պաշտպանութեան և բարոյականի դէմ տրամադրութիւն մը գտնէ, պատճառաբանւած քէւով, վերջնականապէս կը մերժէ, կամ իր դիտողութիւններով հանդերձ կը վերադարձնէ պատգամաւորական ժողովին, խնդրելով՝ որ ցոյց տրւած ձևով փոփոխէ կամ չափաւորէ: Ծերակոյտի քէւարկած օրինագիծը կը ղրկւի մեծ-նպարքօսին: Ծերակոյտը իրեն ներկայացւած խնդրագրերը քննել յետոյ, արժանի դատածները կը ղրկէ, իր դիտողութիւններով, մեծ-նպարքօսին:

ՊԱՏԳԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Յօդ. 65. – Պատգամաւորներու թիւը կորուչի հետեւեալ կերպով. օսմանեան 50,000 արու անձ մէկ պատգամաւոր կրնտրէ:

Յօդ. 66. – Ընտրութիւնը կը կատարուի գաղտնի քւէարկութեամբ: Ընտրութեան եղանակը կորուչի առանձին օրէնքով:

Յօդ. 67. – Բացի նախարարներէն՝ պետական պաշտօնատարները պատգամաւոր չեն կրնար ըլլալ: Որեւէ պաշտօնատար մը պատգամաւոր ընտրուել յետոյ, ազատ է գայն ընդունիլ կամ մերժել. ընդունելու պարագային պէտք է հրաժարի իր պաշտօնէն:

Յօդ. 68. – Պատգամաւոր չեն կրնար ընտրուիլ.

ա. – Օտարահպատակները:

բ. – Անոնք, որ գոյութիւն ունեցող մասնաւոր օրէնքի մը համաձայն, օտար ծառայութեան մէջ մտած ըլլալով՝ առանձին արտօնութիւններ կը վայելեն:

գ. – Անոնք, որ թիւրքերէն չեն գիտեր:

դ. – Անոնք, որ երեսուն տարին լրացուցած չեն:

ե. – Որեւէ մէկի մը մօտ ընտրութեան ժամանակ ծառայ եղողները:

զ. – Մնանկացած և իրենց վարկը չվերականգնած անձինք:

է. – Այն անհատները, որ իրենց վատ ընթացքով արատաւորուած են հասարակութեան աչքին:

բ. – Դատաստանական արգելքի տակ գտնուող անձինք, մինչև արգելքին վերանալը:

թ. – Անոնք, որ զրկուած են իրենց քաղաքացիական իրաւունքներէն:

ժ. – Անոնք, որ օտարահպատակութեան խնդիրք տուած են:

Առաջին ընտրութիւններէն չորս տարի յետոյ, պատգամաւորութեան պայմաններէն մէկը պիտի ըլլայ թիւրքերէն կարդալ և՛ որքան կարելի է՝ գրել գիտնալ:

Յօդ. 69. – Պատգամաւորական ընդհանուր ընտրութիւնները կը կատարուին չորս տարին անգամ մը: Իւրաքանչիւր պատգամաւորի պաշտօնը կը տեւէ միայն չորս տարի. բայց վերընտրելի է:

Յօդ. 70. – Ընդհանուր ընտրութիւնները պիտի սկսին նոյեմբերի 1-էն գոնէ չորս ամիս առաջ: Ժողովը պիտի բացուի նոյեմբերի 1-ին:

Յօդ. 71. – Իւրաքանչիւր պատգամաւոր կը ներկայացնէ ո՛չ միայն ղինքն ընտրող չրջանակը, այլ և ամբողջ օսմանցիները:

Յօդ. 72. — Ընտրողները պարտավոր են իրենց պատգամաւորներն ընտրել իրենց գաւառէն:

Յօդ. 73. — Երբ ժողովը կայսերական իրազէով լուծի, ընտրութիւնները պէտք է տեղի ունենան այնպիսի ժամանակ մը, որ ամենաշատը վեց ամսէն վերստին գումարի նոր ժողովը:

Յօդ. 74. — Պատգամաւոր մը իր ընտրեալի կոչումը կը կորցնէ մահուան, դատաստանական արգելման, երկար բացակայութեան, դատապարտութեան կամ պետական պաշտօնի մը հրաիրելու հանգամանքին մէջ. անոր տեղ փոխարինողին ընտրութեանը կը ձեռնարկի ընտրական օրէնքի տրամադրութեան համեմատ և այնպիսի պայմանաժամի մը մէջ, որ նորընտիր պատգամաւորը կարող ըլլայ իր պաշտօնը կատարել գոնէ ժողովի յաջորդ նստաշրջանին:

Յօդ. 75. — Պատգամաւորնի մը տեղ ընտրող երեսփոխանին պաշտօնը կը տեւէ մինչև յառաջիկայ ընդհանուր ընտրութիւնները:

Յօդ. 76. — Պետական գանձարանէն իւրաքանչիւր պատգամաւորի տարեկան ոռճիկ պիտի յատկանայ 20,000 դրուշ: Պատգամաւորներու 4. Պօլիս երթեկեկելու ճանապարհածախսը կը վճարի նոյնպէս գանձարանէն և այն հաշուով, ինչ հաշուով ճանապարհածախսը կը տրուի առ հասարակ պետութեան քաղաքացիական բոլոր այն պաշտօնեաներուն, որոնք 5000 դրուշ ամսաթոշակ կը ստանան:

Յօդ. 77. — Պատգամաւորական ժողովի նախագահն ու երկու փոխ-նախագահը կընտրուին Վեհ. Սուլթանը ինը հօգիւ բաղկացած թեկնածուներու ցանկի մը մէջէն, զոր ժողովը կորոշէ քիչներու մեծամասնութեամբ: Այս ինը ընտրելիներուն երեքը առաջին նախագահութեան, երեքը՝ երկրորդ նախագահութեան և երեքն ալ երրորդ նախագահութեան համար են: Նախագահն ու փոխնախագահը իրազէով կանւանին:

Յօդ. 78. — Պատգամաւորական ժողովին նիստերը հրապարակաւ ինչ են: Սակայն ժողովը կարող է դնուիակ նիստ ընել, եթէ նախարարները, նախագահը կամ տասներէնը պատգամաւորները կառավարկեն և ժողովը կը քիչարկէ առաջարկը:

Յօդ. 79. — Պատգամաւոր մը, բացի այն դէպքէն, երբ յանցանք գործած տեղն իսկ կը բռնի, չի կրնար ձերբակալուի կամ դատի ենթարկուի, մինչև որ ժողովը մեծամասնութեամբ չքիչարկէ:

Յօդ. 80. — Պատգամաւորական ժողովը քննութեան կենթարկէ օրինագծերը, պետական ելեմուտքի և Սահմանադրութեան վերաբե-

րեալ տրամադրութիւնները, զորս կրնդունի, կը բարեփոխէ կամ կը մերժէ: Նախարարներուն հետ համաձայնութեամբ կը քննէ և կը քննարկէ պետութեան ընդհանուր ծախքերու գումարն ու զանոնք ծածկելու համար որոշուած տուրքերու չափը և բաշխման եղանակը:

ԴԱՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 81. — Ցատուկ օրէնքով անւանուած և «բերաթ»-ով հաստատուած դատաւորները չեն կրնար պաշտօնանկ ըլլալ, բայց իրենք կարող են հրաժարիլ: Յիշեալ օրէնքի տրամադրութիւններուն համեմատ պիտի կատարուի դատաւորներու պաշտօնի բարձրացումը, տեղափոխութիւնը, հանգստեան կոչիւրը, դատավճռի մը հետեանքով պաշտօնանկութիւնը: Նոյն օրէնքը կը սահմանէ նաև դատաւորներէն կամ դատական պաշտօնեաներէն պահանջուած յատկութիւնները:

Յօդ. 82. — Դատաւարական բոլոր նիստերը հրապարակային են: Կարելի է հրատարակութեան տալ դատավճիռները: Դռնփակ նիստ տեղի կունենայ միայն օրէնքի նշանակած մասնաւոր պարագաներուն մէջ:

Յօդ. 83. — Իւրաքանչիւր անհատ կարող է իր իրաւունքներուն պաշտպանութեան համար գործ դնել բոլոր օրինական միջոցները:

Յօդ. 84. — Դատարան մը չի կրնար որեւէ պատճառաբանութեամբ մերժել իր ձեռնհասութեան վերաբերեալ դատ մը, ո՛չ ալ քննութիւնն սկսելէ յետոյ դատը դադրեցնել կամ յետաձգել, մինչև որ դատաւարը, զանգատաւորը չհրաժարի իր դատէն: Այս պարագային մէջ, կառավարութիւնը դարձեալ կը շարունակէ դատական գործողութիւնները, եթէ դատը պատժական նկարագիր ունի:

Յօդ. 85. — Ամեն դատ կը տեսնուի ձեռնհաս դատարանէն: Անհատներուն և պետութեան միջև ծագած դատերը տեղի կունենան նոյնպէս հասարակ դատարաններու առաջ:

Յօդ. 86. — Դատարանները ազատ են ամեն տեսակ միջամտութիւններէ:

Յօդ. 87. — Շէրիի վերաբերեալ գործերը կը դատուին Շէրիի դատարաններէն: Քաղաքացիական դատերը՝ քաղաքացիական դատարաններէն:

Յօդ. 88. — Օրէնքով կորոշւին զանազան դատարաններու պարտականութիւնները, անոնց իրաւասութեան աստիճանները և դատաւորներու թոշակները:

Յօդ. 89. — Մասնաւոր գործեր դատելու համար, սովորական դատարաններէն զուրս որեւէ պատճառով արտակարգ դատարաններ և յանձնախումբներ չեն կրնար հաստատուիլ: Սակայն օրէնքի սահմանած ձևերով կարելի է նշանակել իրաւարաններ (թահքիմ) կամ պատիրակ-դատաւորներ (միւթէվէլլա):

Յօդ. 90. — Դատաւոր մը չի կրնար իր պաշտօնին հետ թոշակաւորութիւն հանրային պաշտօն վարել:

Յօդ. 91. — Պատժական դատերու մէջ հասարակութեան իրաւունքը պաշտպանելու համար կը կարգուին ընդհանուր դատախազներ (պրօկուրօր): Անոնց պաշտօնին սահմաններն ու պաշտօնական դասակարգութիւնը կորոշուին օրէնքով:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԱՏԵԱՆ

Յօդ. 92. — Բարձրագոյն ատեանը կը բաղկանայ երեսուն անդամներէ, որոնց տասը Մերակոյտի անդամներէն, տասը՝ պետական խորհրդի և տասն ալ վճռարեկ ու վերաքննիչ դատարաններու նախագահներէն ու անդամներէն կընտրուին: Բոլոր անդամները վիճակով կորոշուին: Բարձրագոյն ատեանը կը գումարի՝ կայսերական իրադէով, պէտք եղած ժամանակ, Մերակոյտի խորհրդարանին մէջ: Անոր պաշտօնն է դատել նախարարները, վճռարեկ ատեանի նախագահներն ու անդամները, ինչպէս և ծանր դաւաճանութեամբ կամ պետական ապահովութեան դէմ գործելու յանցանքով մեղադրուող բոլոր անձերը:

Յօդ. 93. — Բարձրագոյն ատեանը կը բաղկանայ երկու ճիւղէ. ամբաստանիչ և վճռատու: Առաջինը կը կազմուի ինը հոգիէ, որոնց երեքը Մերակոյտի, երեքը պետական խորհրդի և երեքը վճռարեկ ու վերաքննիչ դատարաններու անդամներէն, վիճակով:

Յօդ. 94. — Ամբաստանիչ ատեանը իր անդամներուն երկու երրորդին մեծամասնութեամբ կորոշէ վճռատու ատեանին առջև հանել մեղադրական գործը: Ամբաստանիչի անդամները չեն կրնար մասնակցիլ վճռատուի խորհրդակցութիւններուն:

Յօդ. 95. — Վճռատու ատեանը կը բաղկանայ քսան և մէկ անդամ, որոնց ևօթը Մերակոյտի, ևօթը Պետական խորհրդի և միւս ևօթը վճռարեկ ու վերաքննիչ դատարաններու անդամներէն: Վճռատու ատեանը իր վճիռները կը կայացնէ հաստատաւօր օրէնքներուն համաձայն և իր անդամներուն երկու երրորդին մեծամասնութեամբ: Իր վճիռներն անփոփոխ են ու անջնջելի:

ԵԼԵԻՄՈՒՏՔ

Յօդ. 96. — Պետական որևէ տուրք առանց օրէնքի չի կրնար որոշուիլ, բաշխուիլ և հաւաքուիլ:

Յօդ. 97. — Բիւզջէն պետական ելեմուտքի նախահաշիւը որոշող օրէնքն է: Այդ օրէնքով միայն կը կատարուին պետական տուրքերու որոշումը, բաշխումն ու հաւաքումը:

Յօդ. 98. — Ընդհանուր ժողովը յօդուած առ յօդուած կը քննէ բիւզջէն և կը քվարակէ: Ելեմուտքի մանրամասն կէտերը և բիւզջէի յարակից ցուցակները կը բաժանուին մասերու, գլուխներու և յօդուածներու, կանոնադրութեամբ որոշուած եղանակի համաձայն: Այդ ցուցակները կը քվարկուին գլուխ առ գլուխ:

Յօդ. 99. — Բիւզջէի նախագիծը կը ներկայացուի պատգամաւորական ժողովի բացումէն անմիջապէս յետոյ, որպէսզի հաստատուի և գործադրուի ելեմտական տարիին սկիզբէն:

Յօդ. 100. — Բիւզջէի նախատեսած ծախքերէն զատ ոչ մէկ ծախք կրնայ կատարուիլ առանց յատուկ օրէնքի:

Յօդ. 101. — Արտակարգ պարագաներու մէջ, երբ ստիպողականութիւն կայ, նախարարները կարող են, Ընդհանուր ժողովի բացակայութեան ժամանակ, կայսերական իրադէտով պէտք եղած դրամական միջոցը հայթայթելով՝ բիւզջէն դուրս ծախք մը ընել, բայց այն պայմանով, որ Ընդհանուր ժողովը գումարուելուն պէս օրինագծով մը այդ մասին հաւանութիւն առնեն անկէ:

Յօդ. 102. — Բիւզջէն մէկ տարւան համար միայն կը քվարկուի և միայն այդ տարւան համար օրէնքի ոյժ ունի: Սակայն, երբ բացառիկ հանգամանքներու պատճառով, պատգամաւորական ժողովը կը լուծուի նախքան բիւզջէի քվարկումը, նախարարները կրնան, կայսերական իրադէտով, նախորդ տարւան բիւզջէն գործադրել մինչև ժողովին յառաջիկայ գումարումը: Այդ առժամանակեայ բիւզջէին գործադրութիւնը չի կնար մէկ տարիէն անցնիլ:

Յօդ. 103. — Բիւզջէի վերջնական կարգադրութեան օրէնքը՝ նոյն տարւան հասոյթներէն և ծախքերէն զոյացած մուտքերու և ելքերու գումարները կը նշանակէ: Իր ձեւն ու բաժանումները բիւզջէին յար և նման են:

Յօդ. 104. — Վերջնական կարգադրութեան օրինագիծը ընդհանուր ժողովին կը ներկայանա նոյն տարւան վախճանէն զոնկ մինչև չորս տարի:

Յօդ. 105. — Հաշւակալ ատեան մը պիտի հաստատուի, որուն պաշտօնը պիտի ըլլայ զանձարանի հաշւակալներու գործողութիւններն, ինչպէս նաեւ այլ և այլ պաշտօնատեւներու տարեկան հաշիւները քննել: Յիշեալ ատեանը պէտք է ամեն տարի իր աշխատութիւններուն արդիւնքը ներկայացնէ պատգամաւորներու ժողովին, առանձին տեղեկագրով մը: Իսկ ամեն եռամսեայի վերջն ալ պետական ելեմուտքի վիճակին վրայ պէտք է տեղեկագիր մը ներկայացնէ Վեհ. Սուլթանին, մեծ-կաթրքոսին միջոցով:

Յօդ. 106. — Հաշւակալ ատեանը պէտք է կազմւի 12 անփոփոխ անդամներէ, որոնք կայսերական իրադէյով պիտի նշանակուին: Այդ անդամներէն և ո՛չ մէկը պաշտօնանկ կրնայ ըլլալ, մինչև որ պատգամաւորներու ժողովը մեծամասնութեան քվեով և պատճառաբանւած առաջարկութեամբ չորոշէ:

Յօդ. 107. — Առանձին օրէնքով պիտի որոշուին հաշւակալ ատեանի անդամներէն պահանջուած յատկութիւնները, անոնց իրաւունքներուն և պարտականութիւններուն մանրամասնութիւնները, հրաժարման, փոփոխման, յառաջացման և թողակով պաշտօնէ դադարման համար պէտք եղած տրամադրութիւնները, ինչպէս նաեւ ատեանին դիւաններուն կազմութիւնը:

ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 108. — Գաւառներու վարչական ձեւը հիմնված է ապակեղոնացման սկզբունքին վրայ: Առանձին օրէնքով պիտի որոշուին այդ վարչական ձևին մանրամասնութիւնները:

Յօդ. 109. — Առանձին օրէնքով մը մանրամասնօրէն պիտի որոշուի գաւառներու, նահանգներու և անոնց վարչական խորհուրդներու ընտրութեան ձևն, ինչպէս նաեւ ամեն տարի նահանգական քաղաքներու մէջ գումարւող ընդհանուր խորհուրդներու անդամներուն ընտրութիւնը:

Յօդ. 110. — Նոյն օրէնքով պիտի որոշուին նոյնպէս նահանգական ընդհանուր խորհուրդներու իրաւասութիւնները, որոնք են.

ա. իրաւունք ժողով և որոշում կայացնելու հասարակական շահի վերարերեալ խնդիրներու մասին, ինչպէս օրինակ, հաղորդակցութեան ճանապարհներու շինութիւն, գիւղացիական փոխատու բանկերու հիմնարկութիւն, արհեստներու, վաճառականութեան և երկրագործութեան զարգացում և ընդհանուր կրթութեան ծաւալում և այլն:

ր. Իրաւունք բողոքելու ձեռնհաս իշխանութեան՝ տուրքերու բաշխման և հաւաքման, ինչպէս և ուրիշ խնդիրներու մէջ, ապօրէն գործողութիւններու և ղէպքերու համար դարման և արդարութիւն ձեռք բերելու համար:

Յօդ. 111. — Աւաններու (կազա) մէջ այլ և այլ հասարակութիւններու վերաբերեալ խորհուրդ մը պիտի գտնւի, որուն պաշտօնը պիտի ըլլայ հսկել.

ա. Բարեպաշտական հիմնարկութիւններու կամ անոնց անշարժ կալւածներու եկամուտներուն մատակարարութեան վրայ, որոնց գործադրութեան բուն նպատակը հիմնադիրներու յատուկ տրամադրութիւններով կամ սովորութեամբ որոշուած է:

բ. Ողորմութեան կամ բարեգործութեան համար կտակած կամ նւիրած գումարներու կամ գոյքերու գործածութեան վրայ:

գ. Որբերու դրամներուն՝ հաստատուած յատուկ օրէնքներու համաձայն՝ մատակարարութեան վրայ:

Իւրաքանչիւր խորհուրդ պիտի կազմւի իր պատկանած հասարակութեան ընտրեալ անդամներէն, հաստատելի յատուկ կանոններու համաձայն:

Այդ խորհուրդները կախում պիտի ունենան տեղական իշխանութիւններէն և նահանգական ընդհանուր խորհուրդներէն:

Յօդ. 112. — Քաղաքային կամ թաղային գործերը, Կ. Պօլսի և գաւառներու մէջ, ժողովուրդէն ընտրուած քաղաքային խորհուրդներէ պիտի մատակարարւին: Այդ խորհուրդներու կազմութիւնը, իրաւասութիւնն ու ընտրութեան եղանակը պիտի որոշուին յատուկ օրէնքով:

ԶԱՆԱԶԱՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յօդ. 113. — Երբ պետութեան որեւէ մասին մէջ խռովութեան յայտարար որեւէ ղէպքեր և նշաններ երևան գան, կայսերական կառավարութիւնը իրաւունք ունի նոյն տեղը ղնկու պաշարման վիճակի մէջ: Պաշարման վիճակին հետեանքով ժամանակաւորապէս կը դադրի քաղաքացիական օրէնքի գործադրութիւնը: Պաշարման վիճակի մէջ գտնուող տեղերու կառավարութեան եղանակը պիտի որոշուի յատուկ օրէնքով: Վեհ. Սուլթանը միայն իշխանութիւն ունի պետութեան հողէն արտաքսելու այն անձերը, որոնք, ոստիկանութեան արժանահաւատ տեղեկութիւններուն համեմատ, վնասակար կը ճանչըցուին պետական ապահովութեան:

Յօդ. 114. — Ամեն օսմանցիի համար նախնական կրթութիւնը պարտաւորիչ է: Գործադրութեան պարագաները յատուկ օրէնքով մը պիտի որոշին:

Յօդ. 115. — Սահմանադրութեան ո՛չ մէկ տրամադրութիւնը չի կրնար դադրիլ կամ անգործադրելի մնալ որեւէ պատճառով:

Յօդ. 116. — Սահմանադրութեան որեւէ մէկ տրամադրութիւնը կրնայ փոփոխութեան ենթարկիլ միայն հետեւեալ պայմաններով.

Փոփոխութեան որեւէ առաջարկ թէ նախարարներու կողմէն ըլլայ և թէ երկու ժողովներէն մէկին կամ միւսին կողմէն, նախ պէտք է ներկայանայ պատգամաւորներու ժողովին քննութեանն ու որոշմանը: Եթէ առաջարկը այս ժողովին անդամներուն երկու երրորդէն ընդունի, կը դրկի Մերակոյտին, եթէ Մերակոյտն ալ ձայներու նոյն մեծամասնութեամբ ընդունի, կը ներկայացուի Վեհ. Սուլթանի վաւերացման և եթէ կայսերական իրադէպ հաստատի, այն ժամանակ օրէնքի ոյժ կը ստանայ: Սահմանադրութեան այն տրամադրութիւնը, որու փոփոխութեան առաջարկ կը ըլլայ, օրէնքի ոյժ ունի մինչև այն ատեն, երբ նոր առաջարկը կընդունի երկու ժողովներէն և կը վաւերացուի կայսերական իրադէպով:

Յօդ. 117. — Օրէնքի մը որեւէ կէտին մեկնութեան պէտք տեսնած ժամանակ, եթէ այդ օրէնքը դատական է, կը դիմի վճռաբեկ ատեանին, վարչական-քաղաքական է՝ պետական խորհուրդին: Սահմանադրութիւններու մասին է՝ ծերակոյտին:

Յօդ. 118. — Այժմ գործադրութեան մէջ եղած ամէն օրէնք, կանոն, սովորոյթ, պիտի չարունակէ գոյութիւն ունենալ, գործադրիլ, մինչև որ չխափանի նոր օրէնքով կամ կանոնադրութեամբ:

Յօդ. 119. — 1293 Շէվվալ 10 (1876 ¹⁶/₂₈) թւակիր՝ ընդհանուր ժողովին վերաբերեալ՝ հրահանգը գործադրութենէ պիտի դադարի առաջին նստաշրջանէն յետոյ¹:

¹ Զաւեն Տ., Թուրք Սահմանադրութիւնը և երիտասարդ Թուրք կուսակցութիւնները, Թիֆլիս, 1908, էջ 5-38:

ԹԱԼԵԱԹ ՓԱՇԱՅԻ ՀՈՒՇԵՐԸ*

– Արևելյան հարցը այնպես, ինչպես ներկայացվում է, մարդկային և քրիստոնեական հարց չէ: Ընդհակառակն, **գարչանքի** և չահերի հարց է: Դրա վրա են հենված եղել թուրք պետության ներքին գործերի նկատմամբ կատարված բոլոր միջամտությունները: Արդարև, համարձակություն է պնդել, որ թուրքական պետությունը կարողացել է կազմել (թուրքերն էլ մեջը լինելու պայմանով) իր բոլոր հպատակներին լավ վերաբերմունք ապահովող կանոնավոր մի վարչություն: Սակայն ճիշտ չէ այս հարցում սխալը միայն թուրքերի վրա բեռնավորել: Հրեաների, իսլամների և նույնիսկ բռնակալ ցարական իշխանության հակառակորդ քրիստոնյաների դեմ ուսման գործադրած վայրենությունը թեև մարդկային զգացումներն է բորբոքում, սակայն Եվրոպայի մարդասեր դիվանագետները այս հարցում համարձակություն չունեցան ամենափոքր մի խոսք անգամ ասելու: Գիտեին, որ Ռուսաստանի մասին ամենաթեթև բողոքն անգամ պիտի դառնար պատերազմի պատճառ, սրա համար էլ նախընտրեցին լռել: Ազատության պաշտպանի դերը ստանձնող, մարդկային իրավունքների հայտարարությունը հրապարակող Ֆրանսիան չամաչեց վայրենի ու բռնակալ ցարական իշխանությանը ամեն տեսակի օժանդակություն ցույց տալուց և 1871 թվականի պատերազմից հետո այս բռնակալ պետության հետ դաշինք էլ կնքեց: Գերմանիայի հանդեպ պիտի կազմվեր զորավոր մի Ռուսաստան: Ցարական բռնապետությունը առողջացվեց: Նա աչք փակեց թուրքիայի բարենորոգման ձևափոխության հանդեպ Ռուսաստանի գործադրած արգելքներին: Թուրքիայի կողմից բարեկարգություն կատարելուն երբևէ լրջորեն ցանկություն չհայտնվեց: Դաշնագրերում նշված բարենորոգումը, ըստ էության, միջամտություններից բացի ոչ մի բան չէ: Մի պետության վարչության մեջ առաջադիմությունը և բարենորոգումը ենթակա են նրա քաղաքական և տնտեսական անկախությանը:

Մի կողմից՝ թուրքիային ստիպում էին բարենորոգումներ կատարել, իսկ մյուս կողմից էլ՝ միջամտություններով և հովանավորումներ-

* Ներկայացվում է Թալեաթ փաշայի հուշերը առանց մեկնաբանության:

րով՝ քաղաքական, իսկ կապիտուլյացիաների միջոցով՝ տնտեսական անկախությունը մեղսակցից բոլորովին վերացնելու համար ապստամբության էին գրգռում Թուրքիայի հպատակ ազգերին:

Ըստ մի թուրք բանաստեղծի՝ այս ձևի բարենորոգման հանձնարարությունները նմանվում էին ձկներն ու ոտները կապված վիճակում մի մարդու վազել ստիպելուն:

Սրա փոխարեն, Անգլիան, միայն իր քաղաքական շահերը նկատի ունենալով, արգելք հանդիսացավ Ռուսաստանի կողմից Թուրքիայի և, ի մասնավորի, Պոլսի զրավմանը: Միայն այս նպատակի վրա էր հենված Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի բարեփոխումը Բեռլինի դաշնագրով: Սակայն Գերմանիայի զինվորական և տնտեսական տեսակետից ցուցաբերած դարմանալիորեն արագ հառաջադիմության Բիզմարկի կողմից կաղմված եռյակ դաշնակցության և, մասնավորապես, Անգլիական մեծ նավատորմին վտանգավոր մրցակից եղող գերմանական ծովային ուժերի դարմանալիորեն արագ զարգացման հետևանքով Անգլիան միացավ իր քիչ սիրած ցարի հետ: Այդ օրվանից սկսած՝ Թուրքիան եվրոպական պետություններից և ոչ մեկից, նույնիսկ ի շահ իրենց, ամենափոքր օժանդակություն չստացավ Դաշնակից կողմերից. ամեն մեկն աշխատում էր Արևելյան հարցը լուծել իր նպատակներին հարմար ձևով:

Այն ժամանակ, երբ Բարձրագույն Դուռը իր գոյությունն ապահովելու համար օգտվում էր քաղաքական հակասություններից, պետությունների միջև եղած հավասարակշռումն ու անջատումները այլևս դարձել էին իր դեմ: Եռյակ դաշնակցության (զինակցության) և երկյակ դաշնակցության հարաբերությունները և հատկապես՝ եռյակ դաշնակցության անդամների միջև եղած հարաբերություններն այն աստիճան էին լարված և տեսակետների միջև այնքան տարբերություններ էին երևան եկել, որ պետություններից ոչ մեկը չէր հրաժարվում Արևելյան հարցի քաղաքականությունից: Պետությունների խմբերից յուրաքանչյուրը տարբեր ձևերով աշխատում էր ապահովել իր շահերը: Փարիզի և Բեռլինի դաշնագրերով և պետությունների երաշխավորությամբ ապահովված Թուրքիայի գոյության հանդեպ ակնածանք և հարգանք չունեի այդ դաշնագրերը ստորագրող պետություններից ոչ մեկը:

... Արդուլ Համիդի կամայական վարչությունը թե՛ կենտրոնում, թե՛ վիլայեթներում ստեղծել էր մասնավոր մի խավ, որին պատկանողներն աշխատում էին ապահովել իրենց շահերը ամենամեծ չա-

փով, ինչի հետևանքով ամբողջապես ճնշվում էր խեղճ ժողովուրդը: Նույն այդ մարդիկ իրար հետ կապված էին իրենց հավաքական շահերով: Պետություն կենտրոնում մինիստրները և պալատականները Ստամբուլի իրենց համագործակիցների հետ ամուր կերպով համախմբված էին և փոխադարձաբար օժանդակում էին իրար: Վիլայեթներում էլ հարուստները և երեկիները, մինիստրների և պալատականների հետ սեղմ չփում ունենալով, շարունակում էին չահագործել ժողովրդին: Այս խավի մի մասն էլ կաղմված էր զանազան փոքրամասնություններից: Հույները, բուլղարները, սերբերը, հայերը, արարները, քրդերը և առնավուտները (ալբանցիներ) աշխատում էին երկու ձևով օգուտ ապահովել Թուրքիան դեպի անկում և մահ տանող Արդուլ Համիտի կառավարությունից:

Հույները մի կողմից հասկանում էին, որ այս կառավարության գոյատևումը պիտի վերջանա պետության ստույգ փլուզումով և իրենց էլ, մասնավորապես Ռումելիում, համարում էին նրա ժառանգները: Մյուս կողմից Պատրիարքարանի ձեռք բերած առանձնաշնորհումների և զինվորական ծառայությունից (Հույների) զերծ լինելու շնորհիվ, բարոյական անկախություն էին չահել: Այսպիսով, առանց մրցակցի, մեծ չափերով առևտուր էին անում և այս կերպ ապահովում էին խոշոր հարստություններ:

Բուլղարները և հայերը, իրենց անկախությունը եվրոպական միջամտությամբ ապահովելու նպատակով, պատճառաբանում էին Արդուլ Համիդի կամայական վարչությունը:

Իսկ քրդերն ու ալբանացիները ապաստանել էին պալատի պաշտպանությանը: Առանց մասնակցելու պետական բռնանք՝ նրանք անհատապես մեծ չահեր էին ձեռք բերում:

Գալով արաբներին՝ սրանք իրենց չահը տեսնում էին քրիստոնյա և իսլամ արաբների համար մեծ դիրքեր ապահովելու և մասնավոր առանձնաշնորհումներ ձեռք բերելու մեջ: Այս կերպով իրենց չահերն ապահովելու աշխատող ալբանացիները, քրդերը և արաբները մրտնում էին վերևում ակնարկածս խավի մեջ: Քրիստոնյա ժողովրդի թշվառությունը չէր տարրերվում իսլամների թշվառությունից:

«Ժենն թուրք» չարժումը երևան էր եկել երկրում հավասարություն, ազատություն և արդարություն ապահովելու ցանկությամբ: Այս սկզբունքը ապահովելու նպատակով՝ «Երիտասարդ թուրքերը» կարծում էին, որ երկրի բոլոր ազգերին՝ արաբներին, հույներին, առնավուտներին, թուրքերին և այլ ազգերի, կարելի պիտի լինի

միացնել և այս կերպով միասին աշխատել սիրելի Հայրենիքի ապահովության և առաջադիմության համար: Սակայն հեղափոխությանը հաջորդող իրադարձությունները, դժբախտաբար, բոլորովին տարրեր կերպարանք ստացան: Հույները, որպեսզի չիրականանան «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության բուն դիտավորությունները, բուռն կերպով հակառակ կանգնեցին այս միության գաղափարին: Հավասարությունն ու ազատությունը նրանց նպատակներին ու չահերին հակառակ էին: Հավասարությունը նշանակում է բոլոր Հայրենասերների չահերի և աշխատանքի հավասարություն:

Սակայն Մեջլիսում հույները ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեցին ընդհանուր ղեկավարական ծառայության գործադրմանը: Բնական է, որ անկարելի էր հավասարության և մասնավոր առանձնաչնորհումների հաշտեցումը: Օսմանցիության գաղափարը հեյլենականության համար վտանգ էր: «Օսմանցի» խոսքից ջղայնացող Սերվիլիսի պատգամավոր Բոչո ԼՖենդին Մեջլիսի ատենախոսական ամբիոնից հրապարակավ և լրջությամբ հայտարարեց, որ իր համար օսմանցիությունը «օսմանյան բանկի» «օսմանցիությունից» ավելի ոչինչ չի նշանակում: Այս նկատառումով հույն պատգամավորները նման հարցերում միշտ հակառակ էին կառավարության նախագծերին ու միանում էին ընդդիմադիրներին և ռեակցիոներներին:

Հայերն ու բուլղարները իրենց նպատակների իրագործման համար դիմում էին տարրեր միջոցների: Հիմնական օրենքի պարզևած ազատության չնորհիվ, առաջին նպաստավոր առիթի ժամանակ կառավարության դեմ դուրս գալով, Եվրոպայի կողմից կատարվելիք միջամտության հետևանքով իրենց համար ինքնավար վարչություն և, վերջապես, անկախություն ապահովելու նպատակով, սրանց մի մասը՝ Անատոլիայում, մի մասն էլ՝ Ռումելիում տեղափոխվեցին արագությամբ և շատ բացահայտ ձևով աշխատում էին իրենց ազգային գոյության համար:

«Ժևոն թուրքերի» հանդեպ ձևացնում էին որպես Հիմնական օրենքին կատարյալ հավատարիմ և համբաշխ, միաժամանակ՝ Եվրոպայի թե՛ հին և թե՛ նոր կառավարության դեմ բողոքող և ճգնում էին ապացուցել, որ շարունակվում է թուրքական վայրենությունը: Նրանք իրենց հավակնությունները աշխատում էին իրականացնել քաղաքական կուսակցությունների միջոցով: Ազանայի դեպքերը, Ռումելիի հուզումներն ու ոճիրները բացառապես նրանց գործերն են, որոնք ի վերջո վերագրվել են թուրք ժողովրդին:

Այնուամենայնիվ, չեմ ուզում ասել, որ իսլամ ժողովուրդը չի մասնակցել կոտորածներին: Իմ նպատակն է ապացուցել, որ այդ զրդուներն ու զրգոությունները Հայերի և բուլղարների կողմից կատարվել են սոսկ քաղաքական նպատակներով:

Ազանայի ղեպքերից անմիջապես հետո Ներքին գործերի նախարար Լեդա: Ամրոդջ ցանկությունս ու նպատակս էր զանազան ազգություններ, ի մասնավորի՝ Հայերին և թուրքերին միացնել բարեկամական կապով: Ուշադրությամբ քննեցի Ազանայի ղեպքերի մասին Լեդա զրգոիչ թղթերը: Դեպքերի՝ Հայերի կողմից կատարված զրգոումի արդյունք լինելը հաստատվում են Քննիչ Հանձնաժողովի Հայ անդամների վկայությամբ ևս: Հանձնաժողովի անդամներից մեկը՝ Հակոբ Պապիկյանը, ինձ անձամբ խոստովանեց: Ապացուցվում էին նաև զրգոության ենթարկված ժողովրդի կատարած անազոություն ոճիրները: Ազանայի ղեպքերը տեղի են ունեցել 1909թ. մարտի 31-ին ուսկցիայի օրերին: Անկասկած է, որ հետապնդված նպատակն է եղել ժողովրդական զանգվածների մոլեռանդությունը զրգուելով՝ ջարդի պատճառ հնարել, այդ ձևով Եվրոպայի ուշադրությունը իրենց վրա գրավել և Կիլիկիայում ստեղծել Հայկական ինքնավար մի միություն: Ես այդ հարցում, անկողմնակալ պետական մարդու հանգամանքով, ուզում էի քաղաքական նպատակս մոռանալ և իսլամ լինի, թե Հայ՝ ջարդի հեղինակներին իրենց արժանի պատժին ենթարկել: Այս ղեպքերի ընթացքում պնդեցի, որ պետք է պատժի ենթարկվեն նաև իսլամ հասարակությունը կոտորածի զրգող մյուֆթին և մյուս իսլամները: Դատարանը մահապատժի ենթարկեց մյուֆթիին և ընկերներին: Մինիստրների խորհրդում այս մահապատժի վավերացման ապահովողը դարձյալ ես եղա: Ես այն համոզումն ունեի, որ հարցը պիտի թեթևանա: Կոմիտեների հանդեպ միշտ ցույց եմ տվել առավելագույն ներողամտություն: Ես գործում էի նրանց իսկական նպատակները գիտեցողի պես: Սակայն կառավարության այս վերաբերմունքը կոմիտեների մոլի ցանկությունները թեթևացնելու փոխարեն, ընդհակառակն, ավելի ամրացրեց:

Մի խոսքով, երբ «Ժևոն թուրքերը» երկրի ներսում պայքարում էին մոլեռանդ, ազդեցիկ, միայն իրենց շահերը մտածող և զանազան ազգությունների պատկանող անհատների, քաղաքական պատճառներով «Ժևոն թուրքերի» ազատ պետության հանդեպ հարուցած դժվարությունների և արգելակումների դեմ, դրսում էլ ոտքի տակ էին առնվում գոյություն ունեցող դաշնագրերը: Առանց իրական պատ-

ճառի, որպես կատարված իրողություն, մի չարք պետությունների կողմից հափշտակվում էին թուրք պետության դանադան մասերը, իսկ դաշնագրերը միասին ստորագրած տերությունները այս մասին լռություն էին պահպանում:

1908 թվականին մի կողմից Բուլղարիան, Ստամբուլում իր գործակատար պարոն Կեչչոֆին (ղիվանագիտական) խնջույքի հրավիրած չիլենլու պատրվակով, Արևելյան Ռումելին (Պլովտիվի մարզը) իրեն միացրեց և թագավորություն հռչակեց: Մյուս կողմից՝ Ավստրիան, առանց որևէ պատճառի, Բոսնիա-Հերցեգովինան իրեն միացրեց: Այնուամենայնիվ, պետությունների երկու խմբերն էլ չհամարձակվեցին բողոքելու: Այդ շրջանում, Բելգիայի չեզոքությունը երաշխավորող դաշնագիրը խախտելու համար Գերմանիայի հանդեպ պատերազմ հայտարարած կարինետը իշխանության գլուխը գտնվող Ասքուիթի կարինետն էր: Սակայն հողային կցումները և դաշնագրի խախտումները միայն սրանցից չէին բաղկանում, 1906 թվականի ֆաս-ի (Մարոկկո) մասին համաձայնությունից հետո Խտալիան, առանց որևէ պատճառի, հարձակվեց Տրիպոլիի վրա: Բեռլինի դաշնագիրը ստորագրող պետությունները լռություն պահեցին այս հափշտակության հանդեպ: Թուրքիան, սոսկ այս հափշտակության և կատարված իրողությունների դեմ բողոքելու նպատակով, ստիպված եղավ պատերազմ հայտարարել Խտալիայի դեմ: Մյուս նպատակն էր փակել տարրեր պետությունների ախորժակը և արգելք հանդիսանալ նոր «կատարված իրողություններին»: Դժբախտաբար այս ջանքերն ու զոհողությունները չկարողացան կասեցնել այդ մոլի տենչանքն ու ցանկությունները: Պատերազմի երկարաձգման և կուսակցական հակառակությունների պատճառով երկրի ներսում երևան եկած խառնակություններից օգտվելու նպատակով մեր դեմ կազմակերպվեց Բալկանյան միությունը:

Եվրոպական մեծ պետությունների համար Բալկանյան պատերազմի առաջն առնելը շատ պարզ մի գործ էր: Պետությունների որ խմբից էլ իրենք, մեծ պետություններից որևէ մեկի լուրջ դիրք բռնելը բավական էր արգելք հանդիսանալու այս արյունահեղության: Սակայն քաղաքական հաշիվներն ու մտքերը այստեղ ևս հաղթեցին ողջամտությանը և մարդկային իդեալներին: Երեք համաձայնական պետությունները իրենց նպատակին հարմար գտան այդ միությունը և հույս ունեին եռյակ դաշնակցության հանդեպ մի ուժ ստեղծել: Սրա փոխարեն Ավստրիայի ղեսպան Մարկոֆ Պալլավիչինին, ինչպես

Հաստատում էր ինձ մեր դանազան տեսակցություններում, հույս ուներ, որ Թուրքիան Հաղթական դուրս կգա պատերազմից: Ավստրիան հույս ուներ, որ պարտված և պատերազմից թույլացած Բալկանյան պետությունները, մասնավորապես Սերբիան, ենթակա պիտի դառնան իր ցանկություններին, ինքն էլ Հատուկ և մեծ դեր պիտի խաղար Այրանական Հարցում: Պետությունների մյուս խումբը ևս, Թուրքիայի՝ պատերազմից Հաղթական դուրս գալու պայմանով, որպես կանխադրույթ, պատերազմից հետո գոյավիճակը (ստատուս քվո) պահպանելու մասին էին արտահայտվում: Գալով Թուրքիային՝ նա զբաղված էր ներքին հակառակություններով և ապստամբություններով: Փոխվել էր բանակի կազմակերպական ձևը, սակայն նոր կարգը տակավին չէր գործադրվել: Այդ ժամանակ իշխանության գլուխ գտնվող Ղադի Ահմեդ Մալսթար փաշայի կարիքները, համոզված լինելով, որ Եվրոպան պատերազմ չի թույլատրելու, դինավարժության նպատակով դենքի տակ կանչված ստորաբաժանումները՝ մոտավորապես 100,000 մարդ, ազատ էր արձակել: Սակայն պատերազմը ծագելուն պես, բանակը տարօրինակ կացության մատնվեց: Մի կողմից՝ ստորաբաժանումները ազատ էին արձակվում, մյուս կողմից՝ նոր զենքեր գնեքի տակ էին առնվում, որով կադրերը փոխված լինելով՝ ո՛չ սպաներն էին ճանաչում զինվորներին և ո՛չ զինվորները՝ սպաներին:

Այսպիսի չփոթության մատնված բանակով պատերազմը, Թուրքիայի համար դեռ չսկսած, արդեն կորած էր:

Առանց նկատի առնելու, որ Ալբանիայում և Մակեդոնիայում թուրքերը մեծամասնություն են կազմում, 1913 թվականին Լոնդոնի կոնֆերանսը անգույթ վիրաբույժի գործողություններ կատարեց և դանակը ազատորեն խաղացրեց Բալկանյան քարտեզի վրա: Սակայն այս գործողությունը չապահովեց ցանկացած արդյունքը. հիվանդացան նաև ուրիշները:

Այս կերպով ամբողջ Եվրոպան դատապարտված էր անբուժելի հիվանդության: Բալկանյան պատերազմն առաջացրել էր համաշխարհային պատերազմ: Հնարավոր չէ նախապես որոշել, թե համաշխարհային պատերազմն ինչեր պիտի ծնի: Սա ստույգ է, որ դեռ տարիներով չպիտի վերահաստատվի հրապարակից վերացած եվրոպական հավասարակշռությունը և այն դեմ պիտի առնի մի շարք տնտեսական և քաղաքական երևույթների:

Բալկանյան պատերազմում թուլացած Թուրքիային այլևս ոչ մի իրավունք չէր մնացել: «Ուժը վեր է իրավունքից» խոսքը իր ամբողջ բովանդակությամբ և բացահայտ կերպով գործադրվում էր Թուրքիայի նկատմամբ: Առանց ժողովրդին, կրոնական և քաղաքակրթական հարաբերությունները հաշվի առնելու՝ չորս հարյուր, հինգ հարյուր տարիներ ի վեր թուրք պետությունը կապված երկրների շատ մասեր՝ նահանգները անողորմ կերպով պոկվում էին պետությունից: Լոնդոնի կոնֆերանսը այս հարցերում գործում էր բացառապես «իրավունքը զորավորին է» սկզբունքով:

Երկրորդ Բալկանյան պատերազմի ծագումով, երբ Թուրքիան իր իրավունքի և ուժի վրա հենված, կուլտուրական պատմության միակ իսլամական ավանդություններ պարունակող երկրորդ մայրաքաղաքը՝ էդիրնեն (Ադրիանապոլիս), և չրջակայքը դարձյալ գրավեց, բոլոր կողմերից առարկություններ բարձրացան: Այդ ժամանակ պետություններից ոչ մեկը Թուրքիայից ոչ մի օգուտ չէր սպասում: Սրանցից ամեն մեկը աշխատում էր իր կողմը չահել Բալկանյան տերությունները: Նկատվում էր, որ դարձյալ քաղաքական չահն է այս անիրավությունների պատճառն ու չափանիշը: Այն ժամանակ, երբ Բալկանյան պետությունների՝ Թուրքիային պատերազմ հայտարարելը, պատերազմից հետո հողաբաժիններ խլելը օրինական էր ճանաչված, Թուրքիայի՝ Բուլղարիային պատերազմ հայտարարելը և հինգ հարյուր տարիներ ի վեր իր սեփականություն եղող հողային մասերը ետ առնելը իրավացի չէր ճանաչվում: Սրը էդվարդ Գրեյը մեր գեսպանին սպառնում էր՝ «էդիրնե» գնալու դեպքում՝ Ստամբուլն էլ պիտի կորցնեք»: Պարոն Սազանովը տեղեկացրել էր, որ էդիրնեի վրա մեր կատարած արշավի մասին պատերազմական և ծովային նախարարների հետ կայացած խորհրդակցությունում պատրաստված և տրված մանրամասն հուշագրին պիտի պատասխանվի: Պարոն Պիչոն ևս պնդում էր, որ մենք իրավունք չունենք Լոնդոնի որոշումների դեմ դուրս գալու: Բոլորն էլ մեզ սպառնում էին Թուրքիայի կործանմամբ: Այն ժամանակվա թուրք կառավարությունը կատարելապես ծանոթ էր Եվրոպայի և մասնավորապես՝ Ռուսաստանի և նրա անհազ ցանկություններին ու փափազներին օժանդակելու պարտավորություն ունեցող Անգլիայի և Ֆրանսիայի նպատակներին ու մտքերին: Էդիրնեի նորից գրավումը բարձրացրեց հոգեպես և թարոյապես ճգնված ժողովրդի բարոյականը: Աշխատելու և ապրելու հույսը նորից կենդանացավ: Այս, բնականաբար, երբեք գոհ չթողեց Թուրքիայի մահվանն ու ժառանգությանն սպասող Ռուսաստանին:

Ռուսաստանը ուզում էր Ռումիլիում իր հրամանների գործադրման պատրաստ կանգնած Բուլղարիայի, իսկ Անատոլիայում, ցանկացած անկախ Հայաստանի շնորհիվ, Թուրքիան փոքրացնելով օղակի մեջ առնել և այսպիսով, Ռուսաստանի համար ամեն տեսակի վտանգ մեջտեղից վերացնելուց հետո, կտրել նաև Կովկասի մուսուլմանների հետ թուրքերի հարաբերությունները: Սրանից հետո Ստամբուլի մասին իր ծրագիրների իրականացումը շատ դյուրին պիտի լիներ: Երբ հայերը հակացան Ռուսաստանի այս ծրագրերը, սկսեցին հակում ցույց տալ դեպի այն Ռուսաստանը, որին երբեք չէին սիրում և Կովկասում ենթակա էին եղել նրա բռնություններին: Նրանք կարծեցին, որ այլևս հասել է Թուրքիայում անկախություն ձևոք բերելու առիթն ու ժամանակը: Հնչակ, դաշնակ և ռամկավար Հայ ազգային կազմակերպությունները միացան Հայ պատրիարքարանին և էջմիածնին ու կաթողիկոսի միջնորդությամբ և Նուրար փաշայի նախագահությամբ կազմեցին մի հանձնաժողով: Նուրարի հանձնաժողովի՝ Ստամբուլում ռուսական կառավարության և ղեկավանատան կողմից հրահանգ առնելը մեզ հետ չփուռ ունեցող կոմիտեները մեզնից թաքցնելու կարիքն անգամ չէին զգում:

1914 թվականին ռուս կառավարությունը, մյուս պետությունների սկզբունքային համաձայնությունն էլ առնելուց հետո, Ստամբուլի իր ղեկավան պարոն Գիրսի միջոցով մի առաջարկ ներկայացրեց Բարձրագույն Դռան: Այդ առաջարկը պարունակում էր հետևյալ կետերը.

ա) Վեց նահանգների միացում և վարչական մի կենտրոնի հաստատում:

բ) Մուսուլմանների և քրիստոնյաների նույն համեմատությամբ զինվորագրություն. պաշտոնյաների, մանավանդ՝ ոստիկանների նշանակման ժամանակ նույն համեմատության կիրառումը.

գ) Այս մարզի կառավարումը մի ընդհանուր կուսակալի կողմից:

Բարձր Դուռը բանակցության մեջ էր մտել և աշխատում էր թեթևացնել այդ առաջարկները:

Այդ ժամանակ Սայիդ Հայիմ փաշայի կաբինետում ևս ներքին գործերի մինիստր էի: Ռուսաստանի նպատակները ակներև էին: Այդ նկատառումով ևս Մինիստրների խորհրդում բացահայտ կերպով մեր անկախության դեմ ուղղված այդ սկզբունքների դեմ էի քվեարկել: Սադրազամ Սայիդ Հայիմ փաշան այս պարագան իմացրել էր ռուս ղեկավանին: Դեսպանը ինձ հետ տեսնվելու ցանկություն էր հայտնել: Դեսպանը մի օր ինձ այցելելով հասկացրեց, որ Ռուսաստանը ցան-

կանում է այս հարցը Թուրքիայի շահերին համապատասխան ձևով լուծել, և այսպիսի բարյացակամությամբ լի մի առաջարկի հանդեպ վարանումը անտեղի համարեց: Մեր տեսակցությունն՝ անպաշտոն և կատարելապես մասնակի բնույթ ունենալու պատճառով ևս ղեկավարին բացորոշ կերպով հայտնեցի, որ Թուրքիայի ներքին հարարությունների մասին իր արտահայտությունները ղեմ են մեր անկախությունը այնպես, ինչպես ներհակ կլինեն Ռուսաստանի անկախությունը, եթե Թուրքիայում բարեկարգության մասին Պետերբուրգի մեր ղեկավարը նման առաջարկ ներկայացնեն ներքին գործերի մինիստրությանը: Այդ նկատառումով խնդրեցի, որ այս բնույթի խոսքերով մեր հանգստությունը չվրդովեն և ավելացրի «Զեք նպատակը լավ գիտենք. Ռուսաստանը այսպես է ցանկանում: Մենք ուժեղ ենք, դուք թույլ եք, ուրեմն պարտավոր եք ընդունել»: Ահա այսպես ասելը ավելի ճիշտ կլինի: Սրա համար ղեկավարը հեռացավ՝ հայտնելով, որ ինձ հետ կարելի չէ տեսակցել:

Սրանից հետո եկավ հայերին համոզել աշխատելու շրջանը: Մի կողմը թողնելով արտաքին միջամտությունները՝ առաջարկեցինք (հայերին) բարենորոգումները կատարել միասին: Սակայն մենք պատասխան ստացանք, որ այլևս կարելիություն չկա կացությունը փոխելու. տրված խոստումների նկատմամբ հայ ազգը այլևս վստահություն չունենք: Այսպիսով, մեր առաջարկները մերժվում էին: Դրանից հետո պետությունների երկու խմբերի ղեկավարները Բարձր Դռանը հայտնեցին, որ մասնակից են ռուս ղեկավարի առաջարկներին: Սակայն կարելի էր ենթադրել, որ գերմանական ղեկավարի հայտարարությունը մյուս ղեկավարների հայտարարությունների չափ կտրուկ չէր:

Այդ օրերին էր, որ սպանվեց Ավստրիայի գահաժառանգը: 1914 թ. հունիսի 22-ին քաղաքական միջնորդուր ծածկվեց մութ ու վտանգավոր ամպերով:

Թուրքիան իր ներքին վարչությունը կազմակերպելու, առևտուրն ու արդյունաբերությունը զարգացնելու և պաշտպանելու, երկաթուղիները¹ ընդարձակելու, մի խոսքով ապրել կարողանալու և իր գո-

¹ Արդուլ Համիդի ժամանակ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև փոխանակված հուշագրերով Ռուսաստանը իր վրա պարտավորություն էր վերցրել չթույլատրել հայերի վերադարձը: Սրա փոխարեն Թուրքիան խոստացել էր Սև ծովի և ոռոսական սահմանների մոտ երկաթուղային մենաշնորհներ չտալ ոչ մի պետության, բացի Ռուսաստանից:

յությունը պահպանելու համար վաղուց ի վեր փնտրել է միջոցներ, որպեսզի կարողանա միանալ պետությունների խմբերից մեկին, բայց պետություններից ոչ մեկը հավանություն չէր հայտնել: Այդ ժամանակի Սադրազամ Սայիդ Հալիմ փաշան էնվեր փաշային, Ուալիլ բեյին և ինձ իր մոտ կանչեց՝ հայտնելու, թե դեսպան ֆոն Վանզենհայմը առաջարկել է իրեն, կողմերի հավասարության պայմաններով, Գերմանիայի ու Թուրքիայի միջև դաշինք կնքել և հարցրեց մեր տեսակետը: Մենք բոլորս էլ այն համոզմունքն ունեինք, որ մեր գոյությունը պահպանել կարողանալու համար Թուրքիային այդպիսի եվրոպական մի պետության հետ դաշնակցելը անհրաժեշտություն է, և գիտությունն ու արվեստի, առևտրի և արդյունաբերության տեսակետից այդ աստիճանի առաջադիմած մի տերության օժանդակությամբ Թուրքիան կարող կլինի ապահովել իր գոյությունն ու առաջադիմությունը: Սադրազամը ցանկանում էր բանակցություններն ինքն անձամբ կատարել և խնդրեց մեզ խնդիրը զաղտնի պահել և դեռևս որոշ ու պաշտոնական առաջարկ գոյություն չունենալու պատճառով, առայժմ ոչ մի բան չհայտնել մյուս ընկերներին: Մենք իսկույն հասկացանք, որ այս առաջարկն արդյունք է մոտալուտ պատերազմի վտանգի: Մեզ համար շատ բնական էր, որ թույլ ու տկար Թուրքիային իր միությունն մեջ առնելու մի պետության (Գերմանիայի) ցանկությունը պետք է արդյունք լինի շատ կարևոր պատճառի առկայության: Սակայն մենք մտածում էինք, որ ընդհանուր պատերազմ չպիտի առաջանա, իսկ մենք այդ միությունն մեջ մտնելով, այլևս պաշտպանած կլինենք մեր պետությունը բոլոր տեսակի վտանգներից:

Դաշինքը վերջապես մի որոշ ձև ստացավ, և համաձայնությունը ստորագրվեց Սադրազամի և ֆոն Վանզենհայմի կողմից: Նույն ձևով համաձայնություն կայացավ և ստորագրվեց նաև Ավստրիայի դեսպանի հետ: Այս իրադարձության մասին տեղեկություն տրվեց նաև կարիներտի կարևոր անդամներին: Սրանից քիչ հետո պայթեց Գերմանիայի և Ռուսաստանի պատերազմը: Ըստ համաձայնության՝ անհրաժեշտ էր մեր մասնակցությունը պատերազմին: Սադրազամը, իսկույն պատերազմի մեջ մտնելու մտադրություն չունենալու պատճառով, երկու դեսպանների հետ բանակցելիս հարցը ձգձգում էր... իսկ ես և մի քանի ընկերներ այս վիճակը երկրի շահերին համապատասխան չէինք գտնում, որովհետև մի կողմից խախտում էինք կայացած համաձայնությունը, իսկ մյուս կողմից Գերմանիայի հանդեպ մեր ցուցաբերած համակրանքով չարաչափած կլինեինք մեր չեզոքությունը:

նր: Այս կերպով պետությունների երկու խմբերն էլ դժգոհ էին: Իսկ Սադրազամն իմացրեց, որ դաշնակից երկու կողմերի ղեսպաններն էլ թեև չեն պնդել մեր՝ իսկույն պատերազմին մասնակցելը, սակայն բավականացել են՝ հայտնելով մեր անհավատարմությունը դաշինքին: Նրանք այս հայտարարությունով միաժամանակ հասկացրել են, որ մեր հանդեպ այլևս ոչ մի հանձնառություն չունեն:

Մինիստրների խորհրդի մի նիստում որոշվեց տեղեկացնել ղեսպաններին, որ Բուլղարիայի և Ռումինիայի դիրքը չհասկացած, Թուրքիայի՝ իսկույն պատերազմի մեջ մտնելը ներհակ է թե՛ դաշնակիցների և թե՛ Թուրքիայի շահերին, որ Բուլղարիային դաշնակիցների (Գերմանո-Ավստրիայի) կողմը չահելու համար անհրաժեշտ է այդ ուղղությամբ աշխատել և նախ՝ նրան համոզել:

խորհրդակցությունները շատ հաճախ կատարում էինք գիշերները Սադրազամի ծովեղերյա բնակարանում: Մի երեկո Մինիստրների խորհուրդը դարձյալ հավաքվել էր այս հարցերի մասին խորհրդակցելու: Քիչ ուշացած՝ պատերազմական մինիստր էնվեր փաշան ծիծաղելով հայտնեց մի նոր երևյալի ծնունդը, այսինքն՝ ճիշտ այդ բուլղարացի «Գյոբենի» Դարդանեյի նեղուցից ներս անցնելը: Սադրազամը արտակարգորեն հուզվեց: Քիչ հետո ծառան հայտնեց գերմանական ղեսպանի գալուստը: Մինչև այդ պահը, մեզինք ոչ մեկը ոչինչ չգիտեր Գյոբենի գալուստի մասին: Ամերիկյան նախկին ղեսպան Մորգենթաուն իր երկրում գրում է, որ Գյոբենի՝ նեղուցից ներս մտնելը նախապես պատրաստված էր և որ Վանզենհայմը այդ ղեպքը պատկերացնում է իր համար որպես քաղաքական հաղթանակ: Սա կատարելապես սխալ է:

Եթե մինչև անգամ ընդունենք, որ Վանզենհայմը, ճշմարտության հակառակ այսպիսի բան ասած էլ լինի, սակայն փաստ է, որ նա վերին աստիճանի պատվավոր նկարագրի տեր և չիտակ մի անձնավորություն է: Բայց Մորգենթաուն իր գրքի տարրեր տեղերում էլ ճշմարտությունը թաքցնում է և աղավաղում: Փաստ է, որ Մորգենթաուն Ստամբուլ գտնվելու ամբողջ չրջանում ոչ ոքի կողմից չի ճանաչվել որպես խոհական մարդ, և տարակույս չկա, որ այդ սուտը ինքն է հնարել: Մորգենթաուն, իր գրքում իմ մասին էլ խոսելով, պնդել է, որ ես ո՛չ թուրք եմ, ո՛չ էլ իսլամ: Այս պնդումն էլ Մարգարեի իսլամ չլինելու պնդումի նման անիմաստ է: Ես միշտ կարող եմ ապացուցել իմ՝ թուրքի զավակ և մուսուլման հոր մուսուլման զավակ լինելը: Իմ համոզմամբ, ամեն մարդ պատկանում է իր ծնած և հա-

վատացած կրոնին և այն ժողովրդին, որի մեջ մեծացել է: Կրոնի և ազգությունյան հարցերը բացառապես համոզմունքի և ըմբռնումի հարցեր են: Եվրոպայում էլ այսօր տիրապետողը այս սկզբունքներն են: Օրինակ, ժամանակին Գերմանիա գաղթած ֆրանսիացիները, ցեղայնորեն ֆրանսիացի լինելով հանդերձ, Գերմանիայում ծնած լինելու և գերմաներեն խոսելու համար իրենք իրենց զգում են կատարյալ գերմանացի: Ինձ համար այս խնդիրները ոչ մի կարևորություն և արժեք չունեն: Միայն Մորգենթաուի հերյուրանքները հերքելու համար կարիք զգացի խոսելու ծագման և ցեղային հարցերի մասին: Հայրս ծնվել է Բալկանյան պատերազմից անմիջապես հետո Բուլղարիային թողնված Գարաջալի Ալի գավառակի Ջեպլեջի գյուղում: Հղիների նահանգում այս գավառակի ժողովրդին դաղլի (լեռնցի) են կոչում: Սրանք պատկանում են ժամանակին Անատոլիայից գաղթած հին և մաքուր թուրք ընտանիքներին: Սրանց և փոմաքների միջև չկա ոչ մի առնչություն: Փոմաքները Ռոտոպ լեռների մյուս կողմն են բնակվում և խոսում են բուլղարերեն: Հայրս իր կրթությունը ստացել է հղիների մատրեսում և այնտեղ ճանաչված է Ջեպլեջի Ահմեդ էֆենդի անունով: Նա եղել է աստվածաբանության դասախոս: Իմ պապը գյուղում «Ոսլի Բայրաքթար»¹ էր կոչվում: Նրա հայրը՝ Ահմետը հորս հայրն էր՝ Ազ Հյուսեին անվամբ էր հայտնի: Ասում են, որ Ազ Հյուսեինը Ալեմտարի հեղափոխականների հետ միասին Պոլիս է եկել: Երկսի գերեզմանները և նույնիսկ Ազ Հյուսեինի հոր գերեզմանը ևս գտնվում են Ջեպլեջիում: Ծահազրգովողները շատ դյուրությամբ կարող են ստուգել այս պարագան: Մայրս բնիկ կեսարացի է: Նրա հոր կողմից մեծ հայրն էլ Ջուլաք Մահմեդ աղան է, որ ննիչերի լինելով՝ հղիներն է եկել: Թե ինքը և թե տղան՝ «Թոմրուք աղան», բանտապահ են եղել: Մոր կողմից մեծ մայրս էլ Գարաջալը Ալի լեռներում Դետեյեր գյուղից է: Այս բացատրություններին նպատակն է ապացուցել, որ ես իսկապես թուրքի գավակ թուրք (Türk oglu türk) և կատարյալ մուսուլման եմ: Պարոն Մորգենթաուն մեզ բացատրեց, որ Ռումինիան փոքր երկիր է, և ի նպաստ, որ կողմին էլ լինի, պատերազմի մեջ մտնելու երկրորդ օրը իրենց մայրաքաղաքը կգրավվի, և երկիրը ավերակի կվերածվի:

¹ Ալեմտար (Բայրաքթար) Մուստաֆա փաշան «Ռուսջուքի բարեկամներ» կաղմակերպության ղեկավարն է եղել: Այս կաղմակերպությունը ակտիվորեն նպաստել է Սեյիմ III-ի (1789–1807 թթ.) բարենորոգման փորձերին: Բայրաքթար Մուստաֆա փաշան Սադրաղամ եղած ժամանակ սպանվել է ննիչերիների կողմից:

Հնարավոր չեղավ հույների հետ հասկացողություն զայ: Ուալիլ բեյին Բուխարեստ թողնելով՝ վերադարձա Ստամբուլ: Սայիդ Հայիմ փաշային առաջարկեցի, որ կտրուկ միջոց ձեռք առնի: Սաղրազամը կատակի ձևով նշեց իմ՝ չատ պատերազմասեր լինելու մասին: Ես երբեք պատերազմասեր չեի: Բայց համոզված էի, որ դաշնակիցների հանդեպ մեր բռնած դիրքը ճիշտ չէր, իսկ համաձայնական պետությունների հանդեպ էլ մենք կողմնակալ էինք երևում: Այս նկատառումով առաջարկեցի, դաշնակիցների հավանության դեպքում, միառժամանակ ևս մեր պատերազմին չմասնակցելու մասին պայմանագրին մի հավելված ավելացնել: Մինիստրների խորհուրդը ընդունեց իմ առաջարկը: Որոշվեց այս խնդրի մասին բանակցելու համար Բեռլին ուղարկել Արդարադատության մինիստր Ուալիլ բեյին: Ուալիլ բեյը պատրաստվում էր Կուրբան Բայրամի երրորդ օրը Բեռլին մեկնելու: Մենք աշխատում էինք հանդարտեցնել Բարոն Փոն Վանգենհայմին, որը դաշնակիցների կողքին մեր պատերազմին մասնակցելու օրը որոշելու հարցում անհամբեր և ջղայնոտ էր դառնում: Տոնի նախօրյակին լուր ստացանք, որ Սե ծովի նավատորմի և ադմիրալ Սուխոնի միջև պատերազմ է տեղի ունեցել և Գյոբենը ռմբակոծել է ռուսական ծովեզերքները: Սաղրազամը այս հարվածից սաստիկ հուզվեց և մյուս օրը գրավոր կերպով ինձ հայտնեց, որ չի կարող մասնակցել Բայրամի տոնակատարությանը:

Այս դեպքի մասին մեզնից ոչ մեկը նախապես տեղեկություն չուներ: Սակայն, ինչպես բոլորը, ևս էլ համոզված էի, որ էնվեր փաշան տեղեկություն ունենալու է: Բայրամի օրը հավաքվեցինք պառլամենտի նախագահ Ուալիլ բեյի տանը: Ես բավականին հարձակվեցի էնվեր փաշայի վրա, բայց նա երգվեց, որ այդ մասին տեղեկություն չի ունեցել: Այս պատճառով էլ պատերազմը այլևս կատարված իրողության վիճակ էր ստացել: Սաղրազամը հրաժարական տվեց: Նա համոզված էր, որ այս վիճակը կարող էր դեռ ամիսներով երկարել: Սակայն հասել էր վերջնական որոշումը տալու ժամանակը: Բայրամի երրորդ օրը հավաքվեցինք Սաղրազամի բնակարանում: Մինիստրների մեծամասնությունը իսկույն պատերազմի մասնակցության կողմնակից չէր երևում: Որոշվեց աշխատել պահպանելու ներկա կացությունը: Իսկ համաձայնական պետությունների դեսպանները ներկա կացության չարունակումը կապում էին հետևյալ պայմանի իրականացման հետ: Գերմանիան զինվորական մարմնի և բոլոր սպաների հետ միատեղ «Գյոբենը» դուրս հանել (Թուրքիայի) սահմաններից:

Սակայն կառավարության ուժի և կարողության սահմանից դուրս էր այս պայմանների գործադրումը: Բացի դրանից՝ ընկերներից մի քանիսը կողմնակից էին իսկույն պատերազմի մասնակցությանը, և թե՛ դաշնակիցները այդ պնդեին: Սադրազամը ստիպված էր մի որոշում տալ: Ի վերջո նախընտրեց մասնակցել պատերազմին: Զավիղն էլ, մեջը լինելու պայմանով, մյուս մինիստրները հրաժարվեցին:

Այս կերպով Թուրքիան մտավ պատերազմի մեջ: Արևմտյան ճակատի վրա գերմանացիների առաջին հաղթությունները, հետո Մաչուրյան լճերի չրջակայքում Հինդենբուրգի հաղթանակները, թե՛ ցամաքի և թե՛ ծովի վրա Դարդանելի պաշտպանությունը, Քյութ-Լի-Ամարայի հաղթանակը պատերազմը դարձրին ժողովրդական: Պատերազմին մասնակցելու որոշման դեմ քվեարկողները, կասկածելով Գերմանիայի վերջնական հաղթանակի մասին, դեմ էին քվեարկել: Այլապես, բոլոր օսմանցիները հավատում էին, որ Թուրքիան անպարտելի Գերմանիայի և Ավստրիայի միության մեջ պիտի պահպանի իր գոյությունն ու անկախությունը: Ռուսական հեղափոխությունից հետո էլ պարզ կերպով տեսնվում էր այս ճշմարտությունը: Բոլոր դատողությունները հենվում էին Գերմանիայի պարտվելու անհավանականության վրա: Բայց և այնպես, անհավատալի էր թվում նաև Գերմանիայի բացարձակ հաղթանակը: Թուրքիայի համար Գերմանիայի անպարտելիությունը բավարար նկատվելով՝ ոչ մեկը զգջում չէր զգում պատերազմին մասնակցելու համար: Սուլթանը, զահաժառանգը (Վահտեղդին), ծերակույտը և պառլամենտը, սպաները, հավանական չէին համարվում պատերազմի չորս տարվա տևողությունը: Ժողովուրդը գոհունակությամբ տարավ պատերազմի առաջին և երկրորդ տարիների բեռն ու դժվարությունները. սիրով տվեց իր հոգին և ունեցվածքը: Ոչ մի տեղից չլսվեց որևէ բողոք: Սպաներն ու քաղաքացիական պաշտոնյաները պահպանեցին իրենց արժանապատվությունը: Թեև շատ հազվագյուտ, սակայն իսկույն պատժվում էին տեղի ունեցած անկարգությունների հեղինակները:

Պատերազմի երրորդ և չորրորդ տարիներին սկսեցին պակասել եռանդն ու խանդավառությունը: Եվրոպական ճակատների շարունակական պարտությունները, Պաղեստինի, Էրզրումի և Բաղդադի մեր բանակների նահանջները, այդ տեղերի ժողովրդի դեպի Անատոլիա փախուստը, հողագործության մեջ աշխատող ձևոքերի պակասելու պատճառով երևան եկած սննդամթերքի սովը և վերջապես զինվորական ստորաբաժանումներում և թիկունքում մի կարգ սպա-

ների կողմից կատարված ղեղծումների արձագանքները պատճառ դարձան ժողովրդի մեջ դժգոհության առաջացման: Թեև չէր կարելի պատերազմը բոլորովին կորած համարել, բայց մինչև պատերազմի վախճանը թուրքական հողերի ավերածությունը, թուրք ժողովրդի՝ այսինքն՝ երկրի բուն բնակչության ծանր զրկանքների ենթարկվելու վախը բոլորի վրա սկսեց երկյուղալի ազդեցություն թողնել: Ճակատային սպանների կորուստը լրացվում էր թիկունքի գնդերից առնված սպաններով: Իսկ բաց մնացած տեղերում բերվում էին նախապես հանգստյան կոչված սպանները: Այս սպաններին կարելի էր վերցնել և նշանակել՝ հաշվի առնելով նրանց խաթարված բարոյականը և նկարագիրը: Հնարավոր էլ չէր նրանց պատժել իրենց կատարած հանցագործությունների համար: Այդպիսիներին ետ քաշելը և բանակից հեռացնելը վարձատրություն պիտի լիներ նրանց համար: Առանց հեռանկարի և բարոյականից զուրկ այս սպանները կատարում էին ամենածանր ղեղծումներ, և նրանցից շատ շատերն էլ չէին պատժվում: Այս ամենը ավելացնում էր ժողովրդի վիշտն ու հուսահատությունը:

Իրենց չարաչահությունը բացարձակորեն ապացուցված՝ սպանները որպես օրինակ պատժվելու համար, հանձնվում էին պատերազմական մինիստրությանը, սակայն բոլոր բողոքներն ու խնդրանքները մնում էին ապարդյուն: Իսմայիլ Հազզը փաշան իր մարդկանց տվել էր ամենալայն իրավասություններ և իր ուժը (հեղինակություն) այնպիսի եղանակով էր գործադրում, որ քաղաքացիական պաշտոնատների կողմից ներկայացած բողոքները մնում էին անհետևանք:

Ցավալի է, որ այս մտայնությունը տարածվել էր նաև մինիստրության ուրիշ բաժիններում: Իսկապես էլ, կատարվում էին նաև անձնական չահ և նպատակներ հետապնդող բողոքներ, բայց մինիստրությունը, որպես սկզբունք, արդարացի կամ անարդար՝ բոլոր տեսակի բողոքների հանդեպ մնում էր անտարբեր:

Հրամանատարների մասին, մասնավորապես՝ մատակարարման պետ Իսմայիլ Հազզի փաշայի մասին էնվեր փաշային հաճախ բողոքներ էին ներկայացվում: Էնվեր փաշան պատասխանում էր, որ պատերազմի տեղություն միջոցին չափազանց անհրաժեշտ է Իսմայիլ Հազզը փաշան: Եթե չլինի Իսմայիլ Հազզը փաշան, չի ապահովվի բանակի մատակարարումը, հետևաբար, պատերազմի շարունակման անհնարին դառնալուն պատճառ կհանդիսանա: Եթե բողոքները չարունակվեն, էնվեր փաշան սպառնում էր հրաժարվել: Իսկ

այս տեսակ դժվարին ժամանակում էնվեր փաշայի հրաժարումը քանակը կմատենը ծանր կացություն, որով ոչ ոք չէր համարձակվում համաձայնվել այդ մտքի հետ:

Անատոլիայում փոխադրական միջոցները բացարձակապես անբավարար էին: Միակ արագ (ճեպընթաց) փոխադրական միջոցը Կոնյա-Փաղղադ երկաթուղին էր: Սրա չողեչարժերը և վագոնները անբավարար էին: Լավ կառքեր և վագոն չգտնվելու պատճառով գրեթե ամբողջ փոխադրությունները պետք էր կատարել ուղտերով, չչերով և կամ եղան կառքերով: Համառ դիմումներից հետո միայն գերմանական բանակի վարչությունը վերջապես որոշ քանակի փոխադրական միջոցներ և վագոն հանձնեց, այն պայմանով, որ այդ վագոնների մի մասը հատկացվի իրենց կարիքներին: Այդ ժամանակ անհնարին էր (գերմանացիների) այդ պայմանը մերժել:

Գերմանիան և Ավստրիան իրենց անհրաժեշտ պիտույքը գնելու համար հիմնել էին մի գնման ընկերություն: Նրանք պնդում էին, որ գների չարունակական բարձրացման պատճառով այսպիսի մի ընկերության հիմնումը իրենց համար անհրաժեշտ էր: Նրանց այս միջոցառումը որոշ չափով իրավացի լինելով հանդերձ՝ միջնորդ հանձնակատարների կողմից կատարված անխիղճ գործառնությունները բուռն դժգոհանքի բարձրացման և նույնիսկ պառլամենտում մի շարք հարցապնդումների պատճառ դարձան:

Հակառակ Գերմանիայի փոխադրական միջոցներին՝ երկաթուղիները բավարար չէին բանակի ռազմամթերքը և սննդամթերքը փոխադրելու համար, իսկ առևտրականներին չէր տրամադրվում ոչ մի վագոն: Մյուս կողմից՝ գնման ընկերությունը, ի նպաստ իրեն ընդունված պայմանի համաձայն, իրենց հատկացված վագոններով կարող էր կանոնավոր կերպով փոխադրել իր ապրանքները: Այսպիսով, գնման ընկերությունը երկրում ստանձնել էր միակ գնողի դերը: Բոլոր տեսակի ապրանքները կարող էր գնել իր ցանկացած գներով, իսկ այս հանգամանքը ազդում էր առևտրական հրապարակի վրա: Երկրում ազգային դրամատուն (բանկ) և երկրագործական վարկատու հիմնարկներ գոյություն չունենալու պատճառով կառավարությունը վերև հիշված ձևի գնումներն արգելելու կարողություն չուներ: Բոլոր միջոցառումները մնում էին ապարդյուն և պարզապես պատճառ դառնում մեծ չարաչահումների: Ռազմամթերքի և սննդամթերքի փոխադրումներից խնայված վագոնների քանակը չաբաթական

Երկու-երեք վազոնից ավելի չէր: Սրանք էլ, բնականաբար բավարար չէին Աղանայի բամբակը և Անկարայի բուրդը փոխադրելու համար: Այս պայմաններում սկիզբ առան նաև հովանավորումներ և առանձնաշնորհումներ: Վազոններն առնվում-ծախվում էին: խոսվում էր այն մասին, որ երկու վազոնի արտոնությունը ստացած մարդիկ չահում էին հազարավոր լիրաներ: Օրինակ՝ դրամ չահելու և զաղտնի կերպով առևտուր կատարելու համար իմ կողմից իր պարտականությունից ազատված (.....) կուսակալը՝ (.....) բեյը, էնվեր փաշային դիմելով, հասկացրել էր իր ցավայի վիճակը և դարման էր խնդրել: Կուսակալը սահմանադրությունից առաջ բարեկամն է եղել էնվեր փաշային: Որպես հին բարեկամություն պարտավորություն՝ իրեն մեկ կամ երկու վազոնի համար արտոնություն է տրվում: Իսկույն յուր տարածվեց, որ այդ երկու վազոնների շնորհիվ վային հինգ հազար լիրա չահ է ապահովվել:

Այս գործերին վերջ տալու և այլևս ոչ ոքի վազոն չտալու մասին Մինիստրների խորհրդում եւ թախանձանքով խնդրեցի էնվեր փաշային: Արդյունքն այն եղավ, որ ըստ հերթական համարների մի աղյուսակ պատրաստվեց: Սակայն սա էլ չատ անկարգությունների տեղիք տալով, ժողովրդի գանգատի պատճառ դարձավ: Ոչ թե վաճառականներ, այլ առևտրի հետ երբեք կապ չունեցող մարդիկ դրամ էին չահում: Այս կարգադրությունը եւս ոչ մի արդյունք չտվեց, և զնման իրավունքը վերապահվեց միայն երկաթուղային վարչությունը: Այս կերպով թե՛ Գերմանիայի հետ մրցում պիտի կատարվեր, և թե՛, չահույթը մեկ-երկու անձի մենաշնորհ չդառնալով, այն ամբողջ երկրի վրա պիտի տարածվեր և այդպիսով ներքին առևտուրը հսկողության տակ պիտի առնվեր:

Ինչպես Ռուսաստանում, նույնպես նաև մեզ մոտ՝ անհրաժեշտ էր համարվում տնտեսապես եկամտաբեր չեղող և միայն դինվորական տեսակետից կարևորություն ունեցող երկաթուղիների կառուցումը կատարել բանակի կողմից: Այս նպատակով պատերազմական մի-նիստությունում «Զինվորական երկաթուղային վարչություն» անունով մի բաժանմունք հիմնվեց: Դժբախտաբար այս կարգադրությունն էլ այդ բաժանմունքի ղեկավարող և արդարություն ու իրավունք չճանաչող Իսմայիլ Հազգը փաշայի պատճառով կարճ ժամանակից հետո նոր չարաչահումների դուռ բաց արեց և սնանկացավ: Իսմայիլ Հազգը փաշան, մի կողմից, իր արտակարգ ջանասիրության շնորհիվ ճնշում էր ժողովրդին, մյուս կողմից էլ՝ իր պաշտպանած անձերին

չնորհարաշխուժներով հղփացնում էր: Երկաթուղային վարչությունը, տասր միլիոն իրայից ավելի չափով ապահոված ինելով հանդերձ, սակայն իր պատճառած անտեղի վնասը դրանից շատ ավելին էր: Այլ դարձան գտնելու անկարելիության և Խամայի Հազգր փաշայի պաշտոնանկության պատճառներով այս անկանոնությունները տեղեկին երկար ժամանակ, առաջացրին մեծ վնասներ և ահագին դժգոհությունների պատճառ դարձան:

Հարկավոր էր, որ այս պատերազմը արթնացներ ազգային զգացումները և այս զգացումը տեղ բռներ ժողովրդի հոգում: Նպատակը իրավացի և անհրաժեշտ էր: Սակայն ճշմարտությունը թաքցնելու կանխամտածություն ունեցող անձերի կողմից տեղի ունեցած հրապարակումները մյուս ազգությունների (փոքրամասնությունների) վրա վնասակար ազդեցություն թողեցին: Նույն ազդեցությունը տեսնվում էր նաև առևտրական ասպարեզում: Բոլոր պատերազմներում թուրք չեղող տարրերը հարստության էին տիրանում, իսկ (թուրք) հայրենակիցները մարդկային կորուստ տալուց բացի, աղքատանում և ընկնում էին թշվառության մեջ: Այս նկատառումով անհրաժեշտ համարվեց հայրենակիցներին մղել դեպի վաճառականություն և նրանց դյուրություններ ընձեռնել: Ձնայած որ այս կարգադրության շնորհիվ գյուղացին մեծ չափով պաշտպանության էր արժանանում և Անատոլիայում ազգային ընկերությունների կողմից ղեկավարելու ազգային եկամուտ հանդիսացող հարստություն էր կուտակվում, սակայն այս ձևոնարկումների մեջ տիրող անկանոնությունը և նրանց ոչ նորմալ ձևով իրագործումը առաջացրել էին մի շարք առարկություններ և քննադատություններ: Արհեստավորական կազմակերպությունները հիմնվել էին բարձր և ազգային նպատակներով: Այս կազմակերպությունների նախագահներն աշխատում էին հայրական խանդաղատանքով, և ոչ մեկը չէր մտածում իր համար ամենաչնչին շահի ապահովում: Որքան ցավալի է, որ այսքան մեծ սիրով և այսքան լավ նպատակներով հիմնված այդ գործը ժողովրդի վստահությանն էլ արժանանալու համար առողջ հիմքերի վրա չէր ստեղծված: Նրանց հիմնադիրների, նույնիսկ անուղղակի կերպով ոչ մի շահի ակնկալություն չունենալու հանգամանքը ամրացնում էր հայրենակիցների բարօրությունն ապահովելու սկզբունքը: Սակայն հետագայում նույն սկզբունքի շնորհիվ մի շարք անձնավորությունների մոտիկ ազգականներն ու բարեկամները առևտրի հետ ոչ մի առնչություն չունենալով հանդերձ, մեծ հարստություններ ձևառ բե-

րեցին: Իսկ այս հանգամանքը խախտեց ամբողջ ժողովրդի վստահությունը:

Բոլոր այս չարաչահությունների հանդեպ մշտապես մաքուր է մնացել «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությունը: Անտեղի և անարդար են կազմակերպության հանդեպ կատարված բոլոր հարձակումները. ավելի ճիշտը (այդ հարձակումները)¹ կատարվել են մասնավոր նպատակով: Կազմակերպության և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հոգին համարվող կենտրոնական օղակը ամենափոքր անիրավություն կատարվելու ժամանակ իսկ գտնվել է ձայն բարձրացնողների գլխին: Կազմակերպության անդամը այսօր էլ ապրում է տասը տարի առաջվա պայմաններում: Կազմակերպությունը միշտ պահպանել է իր մաքրությունը և հեռու է մնացել նյութական շահերից: Կազմակերպության վրա հենվող մինիստրները, մեջլիսի անդամները եվրոպական ոչ մի երկրում նմանը չտեսնված չափով պահպանել են իրենց պարկեշտությունը: Այս կուսակցության մեջ կարող են գտնվել մոլեռանդ հայրենասերներ, ջղային, անփորձ և համառ անհատներ: Այսպիսի տարրեր կուսակցության համար կարող են վտանգ դառնալ: Բայց ամենամեծ ոճիրը կլինի կազմակերպությանը վերագրել գողություն և անփառունակություն: «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությունը կազմվել է փառքով, իր բոլոր հաջողությունները ձեռք է բերել շիտակությամբ, զոհաբերության ոգու շնորհիվ և իր քաղաքական բովանդակ կյանքը ապրել է պատվով: Այդ բանը կհաստատեն բոլոր նրանք, ովքեր Ստամբուլում հեռվից-մոտիկից ճանաչել են այդ անձնավորություններին: Չի կարելի ցույց տալ մի փոքր կեստ անգամ, որ կասկածի ենթարկելը նրա փառքն ու արժանապատվությունը: Նրա անդամներից միայն երկուսը կամ երեքը գտնվել են ժողովրդի զգացումը վրդովեցնող գործերում, և այսպիսով, նրանք թե՛ իրենց, թե՛ բոլոր տեսակի զրկանքներին համբերությամբ տոկացող ընկերների և թե՛ երկրի միակ քաղաքական միություն հանդիսացող կազմակերպության հանդեպ ուղղակի ոճիր են գործել: Այդպիսիների խառնվածքի, բարոյականի և նրանց անհատական մտածումների մասին իմ դատողությունները ես առանձին պիտի պարզեմ: Ուզում եմ այժմվանից հայտնել, որ այս երեք անձերը զրեթե ոչ մի ազդեցություն չեն ունեցել «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության հետ: Երեքն էլ արժեքավոր նկարագրի տեր մարդիկ էին:

«ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆ»

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

«Միություն և առաջադիմություն» կաղմակերպությունը համագումարում իր կանոնադրությունը հետզհետե ուղղել և կատարելագործել էր: Վերջին բարեփոխումը կատարվել էր 1329–1330 (1911–1912) թվականներին: «Միություն և առաջադիմություն» կաղմակերպության այսօրվա կառուցվածքը ամբողջական կերպով նմանվում է եվրոպական նման կաղմակերպություններին: Կաղմակերպությունն ուներ երկու բյուրո. մեկը՝ մեջիսում, մյուսը՝ մեջիսից դուրս: Մեջիսում եղած բյուրոն՝ «Կուսակցության վարչական խորհուրդ» անվան տակ ղրաղվում էր հատկապես կուսակցությանը վերաբերող հարցերով: Մեջիսից դուրս եղող բյուրոն՝ «Ընդհանուր կենտրոն» անունով, ղրաղվում էր մասնավորապես ընտրական գործերով, միևնույն ժամանակ վարում էր նաև պրոպագանդի գործը: Այս երկու բյուրոների վերևում գտնվում էր «Ընդհանուր ժողով»-ը, որն ամեն տարի ընտրվում էր համագումարի կողմից և ղրաղվում էր ներքին ու արտաքին հարաբերություններով:

Ընդհանուր ժողովին կարող էին մասնակցել ընդհանուր կենտրոնի անդամներից զատ կարիներտի անդամները, նաև ծերակույտի և մեջլիսի կուսակցական անդամները: Նմանապես համագումարի կողմից ընտրված մի նախագահ կատարում էր ընդհանուր ժողովի նախագահի պարտականությունը: Ահա սրանցից էր բաղկացած «Միություն և առաջադիմություն» կաղմակերպության հայտնի և գաղտնի կազմը: Բոլորովին անհիմն է այն պնդումը, թե ընդհանուր ժողովը միջամտում է պետական գործերին: Ընդհանուր ժողովի գումարման ժամանակ կենտրոնի անդամները չարունակ քննադատել են կառավարության գործունեությունը: Շատ անգամներ հանդարտության են հրավիրել չափազանց ջղային անձերին: Մասնավորապես իմ վերևում բացատրած չարաշահությունների դեմ կանգնելու անկարելիության և հեղինակներին պատժելու անհնարինության խնդիրները երկար և բուռն վեճերի պատճառ են դարձել: Այսպիսի քննադատություններն արդյոք միջամտություն են համարվում կառավարական գործերին: Եվրոպայում՝ օրինակ Ֆրանսիայում, «Ռադիկալ-սոցիալիստ» կուսակցությունը իր ներսում կայացած մի հավաքույթում իրավունք չունի՝ քննադատելու կառավարության կարգադրությունները: Որպես կուսակցության կողմից թեկնածու ընտրված՝ վերջը նույն կու-

սակցություն չամաձայնություն մար կարինետ մտած մինիստրները իրավունք ունեն մերժելու լսել այս տեսակի քննադատությունները: Այս տեսակ քննադատությունները որևէ նյութական և գործնական ազդեցություն չունեն: Սրանք, ինչպես մեկնարանում են ոմանք, միջամտություն չեն կառավարության իրավունքներին: Պատվավոր և չիտակ մի մինիստր պարտավոր է նախ և առաջ լուսարանել ընկերներին և Հաշվի առնել քննադատությունները:

Սա ուղղակի բարոյական պարտավորություն է: Այս պարագան չընդունող մինիստրը խղած կլինի իր Հարարերությունները կուսակցության Հետ: Եթե մեջիսի աչքին ներկայանում է որպես մի արժեք՝ նա կարող է պահել իր դիրքը: Եվրոպայում էլ կան այդպես վարվող մինիստրներ: Կուսակցությունն իր անդամների առաջ և ամբողջ աշխարհի դիմաց չի դուրսացել այդպիսիների Հանցանքը Հրապարակելուց և նրանց խայտառակելուց: Մի խոսքով, ինչպես ասվեց վերևում, ընդհանուր կենտրոնի անդամների մասին ընդհանուր ժողովում կատարված քննադատությունները բարոյական (գաղափարական) արժեք ունեն: Այս նկատառումով անհրաժեշտ է ոչ միայն քննադատություն, այլև՝ կշտամբանք: Այս պատճառով այն ամբաստանությունը, ըստ որի՝ ընդհանուր կենտրոնի անդամները «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության անդամների միջոցով մասնակցել են Հայերի և Հույների տեղահանմանը (Tehcir) և այդ խնդրի մասին Հրամաններ են տվել, Ստամբուլում իրենց (Հայերի և Հույների) ձերբակալումն է:

Ինչպես խոստովանում է նաև դաշնակից մամուլը, այս ձերբակալությունները թեև կատարվել են դաշնակիցների պնդման և ազդեցության Հետևանքով, սակայն կառավարությունը նրանց իրավունքների, օրենքի և դեռ այսօր էլ գոյություն ունեցող անկախության վրա Հենվելով, օտար պետության Հանդեպ պետք է ձեռնարկել անհրաժեշտ պաշտպանություն: Սակայն կառավարությունը ինչպես որ չպիտի կարողանա ազատվել օտար ձեռքերի միջոցով իր Հակառակորդներից վրիժառու լինելու արատից, այնպես ստույգ է նաև, որ նա գոհ է գործերի ստացած ընթացքից: Անկասկած է, որ այս կառավարությունն էլ մի օր իր կատարած ոճի իր և այս սխալի պատճառով պիտի պատժվի: Այս ձևով պետության անկախության, օրենքների և դատարանի վրա ազդեցություն գործելու վարժված մի ուժ, անկասկած, մի օր նույն պատճառներով նրանց էլ ձերբակալել պիտի տա:

Ընդհանուր կենտրոնի անդամներին վերագրված ոճիրներից մեկը այս խնդրի մասին անդամներից մեկի՝ կուսակալների հետ գրավոր չփում ունենալու պնդումն է։ Բայց մենք ավելի առաջ գնալով, բնդունենք, որ անդամներից մի քանիսն իսկապես մասնակցել են ընդհանուր նախճիրին։ Այս պարագայում, այս անդամի անկախ կերպով գործած ոճիրի պատճառով ինչպե՞ս կարելի է պատասխանատու համարել նման ոճրածին մտածումներ և գործեր արգելակող ու մերժող ուրիշ մի անդամի։ «Միություն և առաջդիմություն» կազմակերպությունը արդյոք դինված ո՞ւժ է։ Իր անդամի վրա ազդելու համար անհրաժեշտ ուժը ունի՞ր։ Հանցանքները և նրանց համապատասխան պատիժները գրված են քրեական օրենքում։ Ամեն մարդ պատասխանատու է անձամբ իր գործած ոճիրի համար։ Քրեական օրենքում բացորոշ որոշումներ գոյություն ունեն, թե ովքեր պիտի համարվեն գործակից և ովքեր զրդիչ ու զրգոիչ։ Քրեական օրենքի համաձայն՝ իր հղացումով պատրաստված մի հանցանքն ուրիշին գործադրել տվող ուրիշ մեկը բարոյական հեղինակ է։ Համաձայնական պետությունները «Միություն և առաջդիմություն» կազմակերպությունը նկատում են որպես իրենց թշնամի և այդ նկատումով ուզում են նրանց հասցնել վնասազերծ վիճակի։ Այս անիրավությունը իր մեջ բովանդակում է մի երկրորդ անիրավություն։ Այսօր ձերբակալված և Մալթա աքսորվածների մեջ, օրինակ, գտնվում են Բահմի բեյի նման այնպիսի անձնավորություններ, ովքեր, ինչպես ես գիտեմ, Գերմանիայի հետ միանալով Անգլիայի և Ֆրանսիայի դեմ պատերազմելու հակառակորդներ են եղել։ Սա չափ բնական է։ Հազարավոր անդամներ ունեցող մի քաղաքական միություն, բնականաբար, իր մեջ պարփակում է տարբեր տեսակետներ ունեցողների։ Իմ այս բացատրությունները նոր ապացույց չե՞ն այն նեկզամիտ և վրիժառու քաղաքականության, որ ազատության անվան տակ հետապնդում են համաձայնական պետությունները։

Սահմանադրության վերահաստատման ժամանակ իշխանության գլուխը գտնվում էր Քյուչուք Սայիդ աչան։ «Միություն և առաջդիմություն» կազմակերպությունը կենտրոնի հետ մոտիկից չփում ունենալու նպատակով, ուզում էր պատվիրակություն ուղարկել Ստամբուլ, որի համար հեռագրել էր ընդհանուր քննիչ Հյուսեին Հիլմի փաշային։ Ընտրված այդ մարմնի մեջ գտնվում էի նաև ես։

Սայիդ փաշայի կաբինետը, բացառությամբ Հազգը փաշայի, ամբողջապես բաղկացած էր հին ուժիմին պատկանող անձնավորություններից։ Սրանց մեջ գտնվում էին չարաչառության և լրտեսու-

Թյան մեջ անվանի դարձած չատ անձեր: Պատվիրակությունն իր առաջին իսկ տեսակցության ժամնակ հայտնեց Սայիդ փաշային, որ տազնապի և հեղափոխության շրջանում այդպիսի կարիքներով չի կարելի կառավարել երկիրը: Սայիդ փաշան պատասխանեց, որ խընդիրը պիտի ներկայացնի սուլթան Արդուլ Համիդին: Հաջորդ օրը իմացվեց Սայիդ փաշայի հրաժարականը: Արդուլ Համիդը պատվիրակության տեսակետը հարցնելուց հետո նոր կարիքներ կազմելու պաշտոնը հանձնեց Քյամիլ փաշային: Քյամիլ փաշան պառլամենտի գումարումից հետո գրեթե մեկ ամիս գլխավորեց կառավարությունը: Գեղովի դեպքը, (Արևելյան) Ռումելիի Բուլղարիային կցումը և թագավորության ու անկախության հռչակումը տեղի ունեցան Քյամիլ փաշայի ժամանակ: Քյամիլ փաշայի տեղն անցավ Հյուսեին Հիլմի փաշան: Մարտի 31-ի դեպքերը տեղի ունեցան նրա վարչության ժամանակ: Մարտի 31-ին կառավարությունը ստանձնեց Թեֆիկ փաշան: Նրա ժամանակ էլ տեղի ունեցան Աղանայի դեպքերը: Ավելի ուշ Թեֆիկ փաշային հաջորդեց Հիլմի փաշան, իսկ այս վերջինին էլ՝ «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության հետ ոչ մի առնչություն չունեցող Հոռմի դեսպան Հազգը բեյը:

Նրա կարիքների ժամանակ սկսվեց Խալալկան պատերազմը: Հազգը փաշայի կարիքներում, որպես կուսակցության անդամ, գտնվում էինք միայն Զավիդ բեյը, Ռայրի բեյը և ես: Խալալկան պատերազմը սկսելուց առաջ Զավիդ բեյը և ես հեռացել էինք կարիքներից: Հազգը փաշայի հրաժարականից հետո իշխանության գլուխ եկավ նորից Քյուչուք Սայիդ փաշան: Սրան հեռացնելուց հետո էլ Ղազի Մուխթար փաշայի նախագահությամբ Քյամիլ փաշայի և Ջեմալետտին մոլլայի մասնակցությամբ կազմվեց «Արդուլ Համիդանման» մի կառավարություն: Բալկանյան պատերազմը, պատերազմի կորուստը (պարտություն), այդ ամենը տեղի են ունեցել այս մեծ կարիքների օրով: Մինչև այդ ժամանակ «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությունը համաձայնություն չի ունեցել կազմելու անկախ մի կարիքներ, այլ պարզապես նեցուկ է հանդիսացել զանազան կարիքատերերի:

Կուսակցությունը ոչ մի ժամանակ չի միջամտել պետության արտաքին քաղաքականությանը. միշտ կուրորեն ենթարկվել է Մինիստրների խորհրդի և Սադրազամի քաղաքականությանը: Քյամիլ փաշայի հաջորդ Մահմուդ Շեքերթ փաշան ևս բոլորովին անկախորեն էր վարում պետական գործերը և հակառակ կուսակցության առար-

կություններին՝ Գեոնդերևի զաչնադրուծյամբ էղիրենն թողել էր Բուլղարիային: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, միայն Սայիդ Հալիմ փաշայի կարիներտի հետ միասին, ստանձնել էր պատասխանատվությունը: Հակառակորդ կուսակցությունը պառլամենտում քվե տալու ձևով ուրիշ կարիներտների համար բարոյական պատասխանատվության տակ էր մտնում, բայց ավելորդ կլինի իրական պատասխանատվության մասին խոսել, որովհետև, համաձայն Հիմնական օրենքի (սահմանադրության) տրամադրությունների, պատասխանատու պաշտոն ստանձնած անձերին միայն կարելի է ենթարկել պատասխանատվության: Ինչպես այսօր, ընդհանուր պատերազմի պատճառով ուզում են Սայիդ փաշայի կարիներտը և նրա նախագահին ու անդամներին պատասխանատու համարել: Պարտադիր կարգով պետք է ձերբակալվեն իտալական պատերազմի պատճառով հազար փաշայի կարիներտի անդամները և Արտաքին գործերի մինիստրը, Բոսնիա-Հերցեգովինայի և Բուլղարիայի ղեկավարի պատճառով՝ Քյամիլ փաշայի կարիներտի անդամներին և բուլղարական պատերազմի պատճառով էլ՝ Ղազի Մուխթար փաշայի կարիներտի անդամներին:

Մինչդեռ ներկա կառավարությունը, մոռանալով ամբողջ անցյալն ու իրականությունը, իր ծրագրում տասը տարվա իրադարձությունների համար պատասխանատու է հայտարարում Սայիդ և Թալաթ փաշաների կարիներտներին: Մյուս կողմից՝ համաձայն նրանց սկզբունքների, պատասխանատու համարվող մի շարք անձնավորությունները ժամանակին իրենց կարիներտին մասնակցած անձնավորություններ են: Իրենց հայտարարությունների մեջ եղած այս հակասություններն ու տեղի ունեցած իրադարձությունները բավական են ապացուցելու, թե ներկա կառավարությունը ինչպիսի վրիժառու ցասումով լցված քաղաքականությանն է հետևում: Հիմնական օրենքի համաձայն՝ մինիստրներին դատում է միայն Բարձրագույն ատյանը: Այս խնդրում օրենսդրության նպատակը պարզ է: Վերևում իմ հիշատակած քաղաքական ղեկավարի մասին քննություն կատարելու և որոշում կայացնելու իրավասու դատարանը կազմվելու է միայն Ծերակույտի, Վճռաբեկ դատարանի, Պետական խորհրդի և պետության մեջ ամենաբարձր աթոռներ գրաված անդամներից: Ամբողջ կյանքում թնդանոթ և հրացան պատրաստելով զրադված մի զենեւրալ, մի հազարապետ և երկու հարյուրապետ չեն կարող այդ իրադարձություններն ըմբռնել և այդ մասին մի որոշում կայացնել:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայերը 1878 թվականի ուսական պատերազմից ի վեր հույս ունեին Արևելյան Անատոլիայի նահանգներում անկախություն ձևափոխելու: Սան-Մտեֆանոյի¹ դաշնագրի կնքման ժամանակ Հայերը նույն նպատակով դիմել էին Բեռլինի կոնֆերանսի եվրոպական պետությունների իրավասու ներկայացուցիչներին: Առանց բնակչության քանակը նկատի առնելու՝ Բուլղարական իշխանապետության և Արևելյան Ռումելիի հիմնումը հույսեր արթնացրին Արևելյան նահանգներում փոքրամասնություն կազմող Հայերի մեջ: Հայերը Բեռլինի դաշնագրով Արևելյան նահանգներում ապահովել էին միայն բարենորոգման գործադրումը: Այս հույսերով գորացած՝ Հայերը Արևելյան Անատոլիայում, Կովկասում, Ստամբուլում, Ժնևում և Եգիպտոսում ստեղծել էին կազմակերպություններ և թուրքերի ու քրդերի հարստահարությունների մասին սուտ լուրեր տարածելու նպատակով կազմել էին պրոպագանդայի օրգաններ: «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությունը Սահմանադրության վերահրուշակումից առաջ «Արտաքին կենտրոնի»² միջնորդությամբ Հայերին առաջարկել էր ներքին գործերում գործակցություն: Չնայած որ «Արտաքին կենտրոնը» տեղեկացրել էր Հայերի տարբեր նպատակներ հետապնդելու և ինքնավարության ու բաժանման ծրագիրներ իրականացնելու աշխատանքի մասին, «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությունը, Սահմանադրության հռչակումով «ներքին կենտրոնի» հետ թերևս մի հասկացողություն ապահովելու հույսով պնդել էր իր առաջարկի վրա և նույնիսկ պարտադրել էր «Արտաքին կենտրոնին», որ Հայերի հետ նորից սկսի բանակցությունները: Փարիզում կատարված զանազան խորհրդակցություններին իբր հետևանք՝ Հայերը, վերջիվերջո թուրքերի գործունեության հետ ավելի լավ ծանոթանալու նպատակով, ընդունեցին գործակցել աշխատանքներին:

«Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությունը բռնակալ վարչության դեմ առանձնաբար կամ հավաքաբար ձեռնարկվե-

¹ Հայերի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը մեծ Դուքս Նիկոլայից խնդրել էր, որ իրեն հաշտության պայման՝ թուրքերին առաջադրվի (Հայերի համար) ինքնավարության ճանապարհ:

² «Ներքին կենտրոնը» գտնվում է Սայոնիկում, իսկ «Արտաքին կենտրոնը»՝ Փարիզում:

լիք միջոցառումների պահին դիտավորություն ունեն Անատոլիայի զանազան քաղաքներում կենտրոններ կազմակերպելու և այդպիսով, առանց Սալոնիկի ընդհանուր կենտրոնի ուչադրությունը գրավելու, արգելք հանդիսանալ Անատոլիայից դեպի Ռումելի պահեստային զորամասեր ուղարկելուն. կազմակերպությունը, Արդուլ Համիդի վրա առանձնապես բարոյական ազդեցություն գործադրելով, ուզում էր իր կազմակերպությունը ավելի լայն և ընդարձակ հիմքերի վրա դնել: Ուստի, հանձնարարել էր հայերին՝ Միություն (Իթթիհադի) կազմը ղեկ թույլ եղող Ստամբուլի և Սալոնիկի կենտրոնների հետ միատեղ գործել և այդ տեղերում, առանց ոչ մեկին փնաս պատճառելու, գիշերները ռումբեր պայթեցնել: Հայերը սկզբունքով մերժեցին մեր բոլոր առաջարկները՝ առաջարկելով, որ իրենց համար կարելի չէ Ստամբուլում և Սալոնիկում նման ձևերով կատարել: Երբ «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությանը հաջողվեց բացառապես իր ներքին կազմակերպության շնորհիվ ընդունել տալ Սահմանադրությունը, ամբողջ հայկական մամուլը այն հավակնությունն ի հայտ բերեց, թե այս հաջողությունը ձեռք բերելու գործում «Հայ հեղափոխական դաշնակ» կազմակերպությունը ևս մեծ ջանքեր է գործադրել և երիտասարդ թուրքերին մեծ օժանդակություններ է ցույց տվել: Երիտասարդ թուրքերը այսպիսի մի հավակնության առկայությունը իրենց ձեռնարկի համար վտանգավոր չգտան և դեռ հույս ունենալով հասկացողության գալ հայերի հետ՝ կարիք չզգացին հարկավոր ուղղումներ կատարել այս հրատարակություններում, որով հայերին էլ հպարտանալու մի բաժին թողին: Սահմանադրությունից անմիջապես հետո Ստամբուլ վերադարձած (հայկական) կոմիտեի պետերը և քստորավայրից վերադարձող պատրիարք Իզմիրյան Լեֆենտին դիմավորվեցին մեծ ցույցերով: Թե՛ մայրաքաղաքում և թե՛ նահանգներում երիտասարդ թուրքերը մասնակցեցին կամայական վարչության դեմ (Համիդի ուժին) պայքարի ընթացքում նահատակված և կամ սպանվածների համար կատարված սգահանդեսներին: Երկու կողմից էլ երկար ճառեր արտասանվեցին: Սահմանադրության համար աղոթքներ և ապագա հաջողությունների համար երգումներ կատարվեցին: Բոլոր այս բարեկամական արտահայտությունները փոխանակվեցին առանց երկու կողմերի ծրագիրներն իրար հետ համեմատելու:

Նկատվում էր, որ հայերը իրենց ծրագրերը «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությանը ներկայացնելու ժամանակ

իրենց նպատակների իրագործման համար չպիտի քաշվեն ոչ մի գոհարնությունից և զրված նպատակակետին հասնելու խնդրում չատլուրջ վերաբերմունք ունեն:

Երիտասարդ թուրքերը, Սահմանադրության հռչակման պահին, Հայ հայրենակիցների հանդեպ վարվել են ամենամեծ անկեղծությամբ և ապագային նայել են կատարյալ փտահոթյամբ: Սակայն Հայ «Դաշնակ» և «Հնչակ» կոմիտեները¹ 1908–1918 թվականներին թուրքիայում իրենց հեղափոխական շարժումը ընդլայնեցին և ժողովրդին զինելու խնդրում մեծ ջանքեր թափեցին: Հայ կոմիտեների տարածած մի չրջարևական հրահանգում այսպես էր ասվում:

Ձևքի կարիք ունեցողը նախ և առաջ պետք է հարցնի իր վրատահած մեկին, թե ո՞րն է ամենալավ տեսակի զենքը: Բնական է, որ Եվրոպայի շինածը ամենալավը և ամենակատարյալն է: Սակայն հայերի համար դրանցից ոչ մի օգուտ չկա, որովհետև ո՛չ մենք կարող ենք Եվրոպա գնալ և ո՛չ էլ Եվրոպայի զենքը Հայաստան կգա: Ըստ որում, եթե այդ զենքերի հայթայթումը կարելի իսկ լինի, անկարելի է մշտապես ապահովել փամփուշտները: Ուրեմն մենք զենքեր փնտրելու ենք մեր շուրջը: Մենք գտնվում ենք երեք պետությունների սահմանների վրա: Սրանք ներկայումս երկու տեսակ զենք ունեն: Ռուսաստանում նախապես գտնվում էր «Բերդանը», իսկ այսօր «Մոսինն» է գործածվում: Թուրքիայում նախապես կար «Մարթին», այժմ կա «Սավզերը»: Սրանցից ամենալավը պետության ձեռքում եղածներն են: Բացի սրանից, այս զենքերը մեզ ավելի մոտիկ լինելով, զնդակներնով էլ հեշտությամբ և էժան գներով կարելի է ձեռք բերել: Այսուամենայնիվ ոչ մի երկրում պետությունը չի թույլատրի ժողովրդի կողմից այդ զենքերի գործածումը, որը թե՛ առնողի և թե՛ ծախողի համար վտանգավոր է: Մենք նախընտրելու ենք ավելի հեշտությամբ ձեռք բերվող հին զենքերը:

Այդ պարագայում առաջ է գալիս ուշագրավ հարցը: Հին և վատ զենքով ինչպե՞ս կարելի կլինի դիմադրել նոր և լավ զենք ունեցողին: Ավելորդ է այս մտածողությունը, որովհետև նախ մեր թշնամիները ոչ մի ժամանակ իրենց զենքերից այնչափ չպիտի օգտվեն, որչափ մենք: Երկրորդ՝ հանրահայտ է, որ ժողովրդի ձեռքում լավ զենքը միշտ չէ, որ կարող է օգտակար լինել:

¹ Կոմիտե բառը այստեղ և առհասարակ գործ է ածվել կուսակցություն բառի իմաստով:

Ռուսաստանում պետական մի քանի զինագործարաններ կան, իսկ Թուրքիայում ոչ մի հատ գոյություն չունի: Հետևաբար, զենքի հայթայթման գործում ռուսահայերը պարտավոր են օժանդակել և միջնորդել Թուրքիայի իրենց ընկերներին:

Գալով գյուղերին, սրանք երեք տեսակ են.

1) Բացառապես հայերով բնակեցված գյուղեր, որոնք գտնվում են երկու հայ գյուղերի միջև:

2) Հայերին չպատկանող գոտիներում գտնվող և բացառապես հայերով բնակեցված գյուղեր:

3) Միևնույն ժամանակ թե՛ հայերով և թե՛ հայ չեղողներով բնակեցված գյուղեր:

Կադմակերպական տեսակետից այս երեք տեսակի գյուղերի միջև տարրերություն չկա: Ամեն գյուղ պետք է կազմի մի խորհուրդ, և բոլոր ուժերը պետք է ենթարկվեն այդ խորհրդին: Ամեն խորհուրդ բաժանվում է երկու մասի. առաջինը լինելու է հաստատուն, երկրորդը՝ չրջուն: Սրանցից յուրաքանչյուրին տրվում է մի պետ և մի օգնական: Բոլոր գյուղերում հաստատուն և չրջուն խորհուրդներն իրենց համար պետ են ընտրում զենք գործածելու մեջ ամենից ավելի փորձառու եղողներին: Այս պետը պիտի լինի նաև գյուղի ամենամեծ իշխողը, և այնտեղի բոլոր ուժերը պիտի կապվեն այս պետին: Պետը միևնույն ժամանակ չրջանի հրամանատարի և շտաբի պետի փոխանորդն է:

Միևնույն գոտում գտնվող գյուղերի պետերը հավաքվելով՝ իրենց միջից ընտրում են երեք հոգուց բաղկացած շտաբի խորհուրդ: Որևէ բախման (կռվի) ընթացքում, երբ շտաբի խորհուրդը կամ չրջանի հրամանատարը որոշակի պարզում են զենք գործածելու անընդունակ եղողներին, նրանք կարող են իրենց պատասխանատվությամբ նրանցից զենքերը վերցնել և տալ այդ գործում ավելի հաջողակ եղողներին: Հանկարծական հարձակման ենթարկվող գյուղերը օժանդակություն ստանալու համար, իսկույն սուրհանդակներ պետք է ուղարկեն հարևան գյուղերը: Ուռն գյուղերում բնակվող և տվյալ գյուղերում փոքրամասնություն լինելու պատճառով հարևան գյուղերից օժանդակության կարիք ունեցող հայերը իսկույն պետք է անցնեն հայկական չրջաններ՝ իրենց հետ տանելով ապրանք՝ որչափ կարող են:

Այն խառը գյուղում, ուր հայերը կազմում են մեծամասնություն, նրանք թշնամուն պահում են որպես պատանդ և կամ պիտի ապա-

հովեն այդ գյուղից նրանց հեռացումը: Բախման ժամանակ զենք չունեցողներին բացարձակապես արգելվում է դուրս ելնել: Գյուղի ամբողջ բնակչությունը պիտի հատուցի թշնամու ձեռքն ընկած զենքի արժեքը: Թշնամուց առնված զենքը պատկանում է առնողին:

Գյուղերի վրա հարձակում գործելու համար պետք է նկատի ունենալ հետևյալները.

1. Անհրաժեշտ է գիտենալ թշնամի գյուղերի ամրացված վայրերը:
2. Նախապես ճշտել նահանջի գիծը և պահակների միջոցով ապահովել նահանջը:
3. Ծշտել թշնամու օժանդակ ուժ ստանալու վայրը և արգելք լինել:
4. Հարձակման ենթակա գյուղը պաշարել միայն երեք կողմերից: Պաշարվածների փախուստի համար բաց է թողնվելու չորրորդ կողմը, որովհետև չորս կողմից պաշարված թշնամու՝ ամեն բան աչքն առած պայքարելու պատճառով, կարող է փտանգվել հաջողությունն ու հաղթանակը: Հարձակվողների մի մասը պետք է թաքնվի ազատ ձգված կողմում, որպեսզի կարողանա ավելի մոտիկից ճնշել թշնամուն և հնարավոր չափով մեծ կորուստ պատճառել փախչողներին: Ընդհանրապես գյուղի մի կողմը ազատ թողնելու բուն պատճառը թշնամու փախուստին կարելիություն ընձեռելուց ավելի՝ նրա դիմադրողականությունը կոտրելու և այդպիսով հաղթանակը ավելի շուտ չահելու մեջ է:

5. Թշնամուն չփոթության մատնելու համար հարձակման ժամը պետք է ընտրել առավոտյան արշալույսի ժամանակը: Ավելի վաղ կատարված հարձակումը մթութան պատճառով դանդաղում է և անտեղի արյունահեղություն պատճառ դառնում:

6. Թշնամու մեջ շտապողականություն և խառնաշփոթություն ստեղծելու նպատակով զանազան տեղերում պետք է հրդեհ առաջացնել. սրա համար էլ անհրաժեշտ է հարկ եղած պատրաստությունը նախապես կատարել:

7. Հարձակող ուժերի մեջ հեծյալներ չգտնվելու դեպքում պետք է ապահովել մի քանի ձիեր, որոնք ծառայեցվեն մեռածների կամ վիրավորների փոխադրման գործին:

Հարձակումից մեկ-երկու օր առաջ շտաբի ընտրած կարող և վրստահելի անձերը պետք է ուղարկվեն գյուղեր: Սրանք առանց ճանաչվելու անհրաժեշտ եղած ժամանակով կարող են մնալ հիշյալ շրջանում: Սրանցից յուրաքանչյուրն իր ստուգումը վերջացնելուց հետո կտա մի տեղեկագիր: Հարձակման պատրաստությունները տեղի կունենան համաձայն այդ տեղեկագրի:

1910 թվականին Կոպենհագենում կայացած սոցիալիստների համագումարում¹, «Դաշնակցության» կոմիտեի տված մի հիշատակագրում հայ կազմակերպության մասին խոսելիս, հիշվում էր հայերի գինվելու և իրենց պետի հսկողությամբ գիշերները գինավարժություն կատարելու մասին:

Սրանից բացի, Բիթլիսի ուսս հյուպատոսը 3 ղեկտեմբերի 1910 թ. տեղեկագրում Բիթլիսի նահանգում «Դաշնակցություն» կոմիտեի գործունեության մասին խոսելիս գրում է, որ ժամանակին թուրք ուժերի դեմ կռվող կոմիտեի անդամները եղել են դպրոցի ուսուցիչներ և նահանգում ղեկավարում են հեղափոխական շարժումը, որ կոմիտեն ունի բազմաթիվ անդամներ, որ կոմիտեի կենտրոնը Մուշն է, և ամբողջ կազմակերպությունը բաղկացած է 20 մասնաճյուղերից: 19 նոյեմբեր 1910 թ. մի տեղեկագրում նշված է, որ թուրքերի հետ միասին ապրել չուզող հայերը «Դաշնակցություն» կոմիտեի հրամաններին չանսացող հայերին պիտի սպանեն և այս ոճիրները վերագրեն թուրքերին:

Հայերի կողմից կատարված նմանօրինակ գործերին հակառակ, «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությունը հայերի հետ իր խորհրդակցությունները շարունակում էր մեծ ուղղամտությամբ:

Առաջին խորհրդակցությունները կատարվեցին «Դաշնակցական» կոմիտեի հետ: Դաշնակները վերևում մանրամասնորեն բացատրված ուսական առաջարկը պարունակող մի ծրագիր էին պատրաստել և ուզում էին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հավանությունը առնելուց հետո պառլամենտում միասին պաշտպանել և հիմնական կազմակերպությունը դրա համաձայն բարեփոխել: Երիտասարդ թուրքերը այս ծրագրի չատ կետերը համապատասխան չգտան իրենց սկզբունքին: Երկար խորհրդակցություններ և տեսակցություններ կատարվեցին: Թուրքերի առարկությունները կարելի է ամփոփել հետևյալ ձևով:

Օսմանյան կայսրությունը, բաղկացած լինելով թուրքերից, արաբներից, քրդերից, հայերից, բուլղարներից, սերբերից և այլ նման գանազան ժողովուրդներից, համաձայն հայերի ծրագրի՝ քաղաքական ինքնավարության ճանաչումը իրավունք պիտի տա մյուս ազգություններին էլ նույն ձևի կազմակերպություն ստեղծելու: Իսկ դրա

¹ Իրենց նպատակներին ավելի հեշտ կերպով հասնելու և եվրոպական հանրային կարծիքի վրա ավելի լավ ազդելու նպատակով, դաշնակները սկսեցին սոցիալիստ անունը կրել:

Հետևանքով երկրի միասնությունը խորտակվելուց բացի վեց հարյուր տարվա կայսրության հիմքերը քանդելով՝ կարող է այն տանել ղեպի անկում:

Երիտասարդ թուրքերը իրենց ծրագրում մտքերը էին նաև մասնավոր մի վարչության հիմնումը՝ միևնույն իրավասությունների և պարտավորությունների բաշխումով: Նրանք շատ աշխատեցին համոզել հայերին՝ ընդունելու համար այդ ծրագիրը, բայց հայերը երբեք չմոտեցան այդ առաջարկներին: Դաշնակները միշտ պնդեցին բոլոր կոմիտեների հեղափոխական կազմի պահպանման և հավանական հեղաշրջման հանդեպ միշտ զինված վիճակում պատրաստ լինելու վրա: Սակայն անկասկած է, որ նրանց մտադրած իսկական նպատակն էր ազգային և հեղափոխական կազմակերպությունը համարձակ կերպով շարունակել և ծավալել: Երկու կողմերն էլ համոզված էին, որ ծրագրի և նպատակի տեսակետից փոխադարձ հասկացողությունն անկարելի է: Չնայած դրան՝ նրանք իրար հանդեպ վստահություն ցույց տվեցին և հակառակ մեջտեղ եղած տեսակետների հակասության, թերևս ապագային, հակառակ ամեն բանի՝ հասկացողության հանգելու հույսով, պահպանեցին (իրար հետ) լավ հարաբերությունները: Ավելի ուշ հայերը իրենց նպատակներն իրականացնելու հույսով թեև հարեցին անձնական հակառակությունների հետևանքով նոր կազմված ազատական կուսակցության, բայց անհատական չփոմներից իսկույն հասկացան, որ այս կուսակցությունը երկար գոյություն ունենալ չի կարող: Այս պատճառով հայերը նախընտրեցին նորից լավ հարաբերություններ հաստատել «Միություն և առաջադիմություն» հետ:

Մինչև Բալկանյան պատերազմի պայթելը ընդհանուր և իրական մի ապստամբության չձևոնարկեցին: Նրանց ամբողջ զործունեության նպատակն էր կատարելագործել իրենց կազմակերպությունները: Կառավարության և կուսակցության հետ իրենց հարաբերությունների շարունակման քաղաքականության նպատակն էր Արդուլ Համիդի ժամանակ օտար երկրներ մեկնած հայերին ետ վերադարձնել և նրանց սեփականությունները ետ ստանալ: Կառավարությունը այս հարցումն էլ բարյացակամ և թույլատու վերաբերվեց և անշարժ կալվածները ետ վերադարձնելու մասին օրենքի նախագիծ պատրաստեց: Հողային այս հարցերը ոչ միայն քուրդ, այլև այդ նահանգների թուրք պատգամավորների առարկություններին էլ պատճառ դարձան: Այս հարցի պատճառով երիտասարդ թուրքերի դեմ սկսված

ուժեղ հոսանքին հակառակ՝ կառավարությունը որոշում ընդունեց այդ օրենքը անպայման գործադրություն դնել:

Հայերը այդ օրենքը անրավարար նկատեցին և այդ մասին տեղի ունեցած բանակցությունները և բարեփոխման առաջարկների գործը ձգձգեցին: Հոդային հարցի հապաղման, երբեմն էլ նրանց (հայերի), պատճառով տեղական բնույթի խառնաշփոթություններից առաջացած անվստահություն մասին բողոքներ բարձրացնելով՝ հայերը եվրոպայի ուշադրությունը իրենց վրա էին պահում:

Թուրքիան Բալկանյան պատերազմից հետո չափ չէր թուլացել՝ թե՛ ներքնապես և թե՛ արտաքին ճակատի վրա: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը իր ներքին քաղաքականության մեջ ստիպված եղավ արարներին և հայերին բավարարող մի ծրագիր մշակել: Բնյրություն կազմված բարենորոգման կոմիտեի անդամները պատերազմից հետո որոշեցին Փարիզ ուղարկել մի պատվիրակություն և Ֆրանսիայի միջնորդությամբ պահանջել բարենորոգման իրականացում: Այս պատվիրակության իսլամ անդամները իրենք իրենց պաշտպանելու համար հայտարարեցին, որ իրենք մասնակցել են այդ շարժմանը՝ գործը սոսկ քրիստոնյա անդամների ձեռքում չթողնելու նպատակով:

Այդ օրերին պատվիրակության Ստամբուլում գտնվող մի քանի իսլամ անդամների հետ բանակցություն ձեռնարկվեց, և նրանց բացատրվեց, որ նման ձեռնարկությունը կառաջացնի օտար միջամտություն: Նրանց ապահովություն տրվեց, որ կառավարությունը պիտի համաձայնվի կատարել իրենց ցանկացած բարենորոգումը: Այսպիսով, պատվիրակության մի մասը Ստամբուլ եկավ և որոշ համաձայնություն ձևաք բերվեց (հատուկ մի գլխում կրկին պիտի անդրադառնամ այս հարցին):

Ավելի նպաստավոր հիման վրա մի հասկացողության հանգելու համար հայերի հետ բանակցություն ձեռնարկելու ժամանակ, հայերը այս անգամ տարբեր ձևով ուզեցին օգտվել Թուրքիայի թուլությունից:

Հայերին հայտնի լինելով, որ Ռուսաստանը Թուրքիայում անկախ մի Հայաստան հիմնելու որոշում է տվել՝ վերևում հիշատակվածի համաձայն՝ ռուսական ղեկավարի հանձնարարած գործակալերպի չորջանակում իրենց միջև գոյություն ունեցող կուսակցական վեճերը մի կողմ թողնելիս և «Դաշնակ», «Հնչակ» և «Ռամկավար կուսակցությունները իրենց ուժերը միացրին Պատրիարքարանին: Մյուս կող-

մից՝ Սուրբ Էջմիածնի Կաթողիկոսի և Նուբար փաշայի նախագահությամբ եկրոպական քաղաքներում հայկական ինքնավարություն պահանջելու պարտականությունով մի պատվիրակություն կազմեցին և Փարիզ ուղարկեցին:

Այստեղ ավելացնում եմ «Դաշնակցություն» կոմիտեի մի հայտարարությունը, որը կարևոր մի փաստ է, թե ուսմանը եվրոպայում պրոպագանդա կատարելու նպատակով ինչպես էին հայերին զրգռում:

Զափազանց գաղտնի

Բալկանյան պատերազմի նորից բռնկումով քաղաքական մթնոլորտը ծածկվեց սև ամպերով: Գոյություն ունեն մարդիկ, որոնք այս րանը Հայկական հարցի համար չափազանց նպաստավոր են համարում: Սակայն սա ճիշտ չէ: Զանազան անձնավորություններ դանազան կենտրոններ և հատկապես՝ մեր կազմակերպությունը Հայկական հարցը չահավետ կերպով լուծելու նպատակով շատ ձեռնարկում են կատարել: Այս նկատառումով մեզ ուղարկված շատ նամակների ամենակարևոր կետերն ամփոփում ենք ներքևում:

1. Այս պահին Լոնդոնում կայացած դեսպանաժողովում Հայկական հարցը խորհրդակցության նյութ չպիտի դառնա:

2. Հաշտությունը վերջնականապես ապահովելուց հետո Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը որոշել են ձեռք առնել մեր հարցը:

3. Այս երեք պետությունները համակարծիք են հայկական նահանգներում մասնավոր մի վարչություն հիմնելուն: Այլ կերպ ասած՝ միայն այս ձևով կարելի է ապահովել բարենորոգման իրականացումը:

Պուանկարեն՝ Փարիզում, սրբ Էդվարդ Գրեյը՝ Լոնդոնում, պարոն Սագոնովը՝ Պետերբուրգում և Ստամբուլի նրանց դեսպանները հանձնարարում են մի քիչ ևս համբերություն: Նրանք հույս ունեն, որ մեր ցանկությունները պիտի իրականանան:

Լոնդոնում Անգլո-հայկական կոմիտեն, որի մեջ գտնվում է նաև Բալկանյան կոմիտեի ամենակարկառուն անդամը, արդեն լրիվ զործունեության մեջ է գտնվում: Այս կոմիտեն մի հուշագիր է ներկայացրել վեց պետությունների վեհապետերին, կաբինետներին և ԱՄՆ-ի հանրապետության նախագահ պարոն Թաֆտին: Անգլիական, Ֆրանսիական և ռուսական դեսպաններն իրենց կառավարություններից հրահանգ են ստացել այս հարցով զբաղվելու համար: Դիմում պիտի կատարվի մյուս պետություններին, որ մասնակցեն այս

Հարցին և կամ գոնև չանեն որևէ առարկություն: Ըոնդոնի ղեսպանաժողովում որոշված է անպայման դրադվել Հայկական Հարցով: Սակայն ժողովուրդը երբեք չփոթության չպետք է մատնվի, որովհետև Անատոլիայի Օսմանյան Հարցը քննության պիտի առնվի Եվրոպայի Օսմանյան (Եվրոպական Թուրքիայի) Հարցի լուծումից հետո: Այս Հարցի ամենակարևոր կետը կազմում է այն, որ Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև այս Հարցի առթիվ ոչ մի տարակարծություն գոյություն չունի: Ֆրանսիական կառավարությունն ու ղեսպանատունն ամբողջ սրտով ու հոգով չահագրգռված են այս Հարցով: Պետերբուրգում հայերը դիմել են Արտաքին գործերի մինիստրին: Մինիստրը խոստացել է հարկ եղած հրահանգը տալ Ստամբուլի իր ղեսպանին և ավելացրել է, որ հայերը պետք է պրոպագանդա կատարեն Ըոնդոնում ու Փարիզում: Հարցի ամենաուշագրավ կետն էլ այս է:

Ինչպես նախապես տեղեկացրել ենք, Պատրիարքարանն իսկույն և ամբողջությամբ ընդունել է մեր առաջարկները: Այժմ սպասում են մեր տեսակետների մանրամասնորեն ներկայացնելուն: Այս ժամին զբաղվում ենք դրանով և մոտակա օրերում կտեղեկացնենք մեր ծրագրի գլխավոր գծերը:

Պետերբուրգից երկու հայ պատվիրակներ են եկել և հայկական շրջանների հետ շփում ունենալուց և կարևոր տեղեկություններ քաղելուց հետո, վերադարձել են:

Ինչպես մեզ հաղորդել են, Վանում ինքնապաշտպանության կազմակերպությունը մեծ ազդեցություն է գործել քրդերի վրա: Անձամբ կուսակալն իսկ փոխել է մինչև այսօրվա իր վարքագիծը և մեզ է մոտենում:

Հարցի քաղաքական կողմից բացի՝ մեզ համար նույնքան կարևոր է նաև ինքնապաշտպանության Հարցը: Մի շարք տեղերում կացությունը շատ է դժվարացել: Հայերին այս կացությունից փրկելու համար մեր աչքերը պետք է դարձնենք այդ կողմերը:

Մասնաճյուղերից խնդրում ենք հետևյալները.

1. 1913 թվականի անդամական վճարների ուղարկում:

2. Որպեսզի կարողանանք մեծ քանքերով իրագործել ինքնապաշտպանության գործին վերաբերվող մեր ձևոնարկումները, դաշնակցության ենթակա թատրոնի, երգահանղեսների և Կարմիր խաչի ընկերությունների հետևելիք ուղղության մասին պետք է տալ հրահանգներ:

3. Կատարել պրոպագանդա և կազմակերպել հավաքություններ՝ վստահ լինելով, որ ժողովրդի լավագույնները մեր կողմն են:

4. Մասնակցել «Հայրենիք» թերթի կողմից բացված նպաստահավաքման:

5. Բոլոր զրոսանքի հավաքությունում, հանդեսներում և այլուր ինքնապաշտպանության համար նպաստ հավաքել»:

Այս կարևոր փաստաթղթի վերջում չեղարկվում է նաև այն մասին, որ հայերի կացությունը վատթարանալու պարագայում, ապահովությունը վերականգնելու նպատակով, «Աղբրեջանից» ղեպի Անատոլիա է գալու ոռոսական զորքը:

Բարձրագույն Դուռը շատ լավ գիտեր, որ Արևելյան նահանգներում բարենորոգում կատարելու Եվրոպայի ցանկությունը նման է միշտ այդ անվան տակ տեղի ունեցած միջամտություններին, որոնց պատճառով նա կորցրեց Ռումելիի իր հողերը և հասկանալով, որ այս անգամվա միջամտությունն էլ, ըստ էության, արդյունք է Թուրքիայի հանդեպ թշնամական քաղաքականություն հետապնդող Ռուսաստանի զրգուլթյան, որոշեց որևէ միջամտություն տեղի ունենալուց առաջ հիշյալ նահանգներում բարենորոգում կատարել իր (Թուրքիայի) նախաձեռնությամբ և Եվրոպայի մասնագետների միջոցով: Արտաքին գործերի մինիստրությունը իր այս դիտավորությունը Լոնդոնի ղեկավար Թեֆիկ փաշայի միջոցով ներկայացրեց անգլիական կառավարությանը և խնդրեց բավարար մասնագետների ուղարկումը:

Բարձրագույն Դուռը ամենամեծ լրջությամբ և անկեղծությամբ բարենորոգում կատարելու կողմնակից էր: Այս կերպով անգլիացիներին վստահված այս առանձնաշնորհումը հետապնդում էր մի քաղաքական նպատակ. դրանով (Անգլիան) ցանկանում էր ամրացնել նաև Կիպրոսի պայմանագրության տրամադրությունները: Վերևում հիշատակվածի համաձայն՝ անգլիացիների կողմից նախապես ընդունված այս առաջարկը, Ռուսաստանի ընդդիմության հանդիպելու պատճառով, մերժվեց: Այս մերժումը իր հետ մարեց շատ հույսեր: Այլևս բացահայտ էր, որ ամբողջ նպատակը ոչ թե բարենորոգում, այլ այդ նահանգները ոռոսական ազդեցության ենթակա դարձնելուց էր բաղկացած:

Այդ միջոցներին իշխանության գլուխը գտնվում էր Մահմուդ Շեքեթ փաշայի կարիները: Ես՝ իրրե կուսակցության ընդհանուր քարտուղար, կարիներում չէի: Մահմուդ Շեքեթ փաշայի հավանու-

Թյամբ ուզում էինք մի անգամ ևս դիմել հայերին: Մի քանի չեֆերի հետ հավաքվեցինք հանրագումար շինությունների նախկին մինիստր Հալաթյան Լեֆեդիի բնակարանում: Ես ներկայացրի հարցը, հայտնեցի, որ կառավարությունը լուրջ և կտրուկ կերպով որոշել է կատարել բարենորոգումը և մանրամասնորեն բացատրեցի, թե միջամտությունը և Ռուսաստանի թեկադրանքով կատարվելիք բարենորոգումը չպետք է տա ոչ մի արդյունք և քաղաքական նոր խարդավանքներով երկու ազգերի միջև պետք է առաջանա նոր թշնամություն:

Դիմելով (հայերի) հայրենասիրական զգացումներին՝ խնդրեցի, որ հրաժարվեն օտար միջամտությունից: Դրա փոխարեն պնդեցի, որ այդ նահանգներում կանոնավոր մի բանակ հիմնելու համար Եվրոպայից բերվեն մասնագետ պաշտոնյաներ: Սակայն (հայերը) մերժեցին այս անկեղծ առաջարկը՝ հայտնելով, որ դա չի գոհացնում ո՛չ ժողովրդին, և ո՛չ էլ Պատրիարքարանին: Շատ լավ էի հասկանում, որ հայերը ոչ թե բարենորոգում, այլ ռուսական միջամտությունով ուզում էին ինքնավարություն, որից հետո էլ՝ անկախության ապահովում: Ավելի ուշ՝ հայերը 1913 թվականի սեպտեմբերին, Կոնստանցա քաղաքում գումարված Հնչակյան կոմիտեի համագումարում որոշեցին անկախության գաղափարը պաշտպանել ամեն կողմերում, որը պարզ կերպով հասկացվում է ներքեում պատճենը բերված համագումարի տեղեկագրից (արձանագրություն):

17 սեպտեմբերի 1913 թվականին «Հնչակյան» կոմիտեի Կոնստանցայում կայացած համագումարի արձանագրություն

Թուրքիայում «Հնչակ» կոմիտեի կացությունը

1908 թվականի Հուլիսի 10-ի զինվորական ապստամբությունից հետո Թուրքիայում Սահմանադրություն հռչակվեց, որի անմիջական հետևանքը լինելու էր Թուրքիայում ապրող զանազան ժողովուրդների, զրանց թվում՝ նաև հայերի ազգային գոյության պահպանումը և կառավարական բոլոր տեսակի ճնշումներից ազատ ազգային սկզբունքներին համապատասխան ձևով զարգացումն ու բարգավաճումը:

... Տարիներ ի վեր հեղափոխության և պայքարի մեջ ապրող և իր բնաջնջման դատապարտված լինելը գիտակցող հայ ազգը իր ուժերը նորից հավաքելու և քաղաքական ասպարեզի վրա կրկին երևան գալու համար նույնիսկ անցողակի, հանգստի և անդորրության կարիքն ուներ:

Նկատելով, որ սահմանադրության տված խոստումները չատսահմանափակ են, մեր կուսակցությունն աշխատել է կարելիության սահմաններում, գոյություն ունեցող պայմաններից օգտվելու հույսով, իր կողմից առաջադրված զաղափարները հասունացած վիճակի բերել: Այս պատճառով «Հնչակյան» կուսակցությունը ևս իր վեցերորդ պատգամավորական ընդհանուր ժողովում որոշեց չանջատվել օսմանյան սահմանադրական պետությունից՝ աղատորեն իր գործունեությունը շարունակել՝ կարողանալու համար կառավարությունը ներկայանալ օրինական հանգամանքով:

Ջորս-Հինգ տարվա ընթացքում հասկացվեց, որ օսմանյան սահմանադրության խոստումներից ոչ մեկը չի իրագործվել, և որ կառավարության հրատարակած օրենքի բուն նպատակն է եղել քաղաքական կուսակցությունների, մասնավորապես՝ ձախերի և արմատականների ճնշումը, իսկ կառավարման գծով նոր օրենքների և կազմակերպությունների նպատակն է եղել զանազան ազգությունների ոչնչացումը: Հայտնի է դարձել, որ տիրապետող ազգը կառավարություն կազմելու կարողություն չունի: Այս պահին պետության ղեկավարությունը իր ձեռքն ունեցող «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությունում տիրապետում է մի սակավապետություն (օլիգարխիա): Այս կուսակցության հետապնդած ծրագիրն է՝ կառչած մնալ թրքական դիվանագիտությանը (բյուրոկրատիային) և արգելք հանդիսանալ առաջադիմական մի կառավարության կազմությանը: Արտաքնապես նրա նպատակն է միացնել զանազան ժողովուրդները, իսկ իրականության մեջ նրա հետևած քաղաքականությունն է՝ անհրաժեշտության դեպքում ձգմել այդ ազգերին և նրանց պահել մշտական ճնշման տակ: Գալով (երկրի) կառավարության՝ իր ձեռքում պահած տիրապետող մի դասակարգի միջոցով (Հայերի բնաջնջման համար (ԻՀՀհհհհ կողմից) ընդունել է տրվել մի քաղաքականություն, որը համառորեն շարունակվում է: Հայտնի է, որ հայ ազգը այս քաղաքականության և միշտ իր դեմ գործածվող այս ուժերի պատճառով հասել է ոչնչացման աստիճանին: Այս պայմաններում բնական է, որ նա այլևս չի կարող հետապնդել իր սկզբունքները: Հայերը համոզված են, որ տիրապետող դասերից ազատվելու և իրենց զլխի վերև տատանվող մահացու սուրը ոչնչացնելու համար պարտավոր են ապագայում հաստատուն և համարձակ գործելակերպի հետևել:

«Հնչակյան» կուսակցության յոթերորդ պատգամավորական ընդհանուր ժողովում մեկ դեմ ձայնով որոշվել է, որ մարդկային և ազգային իրավունքները ձեռք բերելու համար այլևս օրինական միջոցների գործադրումը ավելորդ է: Առաջիկայում, ոչ օրինական [անլեգալ] ուղիների հետևելու համար մինչև որ քաղաքական ու տեսական նոր պայմաններ կապահովվեն, նպատակահարմար է ավելի ուժեղացնել կուսակցական պայքարը:

Յոթերորդ պատգամավորական ընդհանուր ժողովի գումարումից առաջ որոշված էր Թուրքիայում և Թուրքիայից դուրս գտնվող բոլոր մասնաճյուղերը օրինական (լեգալ) մի ձևի տակ նորից կազմակերպել և կենտրոնացնել: Իսկ ներկա կացության հանդեպ «Հնչակյան» կուսակցության յոթերորդ պատգամավորական ժողովում որոշում տրվելից հետևյալ խնդիրների մասին.

1. Օսմանյան կայսրության մեջ եղած մի չարք մասնաճյուղերի վատահոլությունը չվայելելու և կուսակցության ներկա պահանջներն էլ բավարարել չկարողանալու պատճառով, լուծել Թուրքիայում գտնված նրանց (հնչակյանների) կոմիտեի վարչական ժողովը և տեղը նոր ժողով նշանակել:

2. Թուրքիայի մասնաճյուղերի գործադիր ուժի ամենամեծ գործադիր կենտրոնը եղող «կենտրոնական վարչական ժողովը» այսուհետև անվանել «Թուրքիայի վարչական ժողով»:

3. Թուրքիայի վարչական ժողովի անդամներն ընտրված լինելով Օսմանյան կայսրության մեջ գտնվող կոմիտեի (կազմակերպության) մասնաճյուղերի կողմից, ընդհանուր կենտրոնի վարչական ժողովի հանդեպ ճանաչել նրանց մասնակի հեղինակությունը, սակայն նրանց որոշումները պիտի ենթարկվեն կենտրոնի հավանությանը:

4. Այժմ գոյություն ունեցող մասնաճյուղերը և այլ կազմակերպությունները, իրենց ներկա վիճակը արտաքնապես պահպանելով հանդերձ, ընդհանուր կենտրոնական վարչության տալիք հրահանգների և Թուրքիայի վարչական ժողովին տրվելիք հաղորդագրության համաձայն, մեր կոմիտեի գործոն անդամների և պատգամավորների հետ միասին պիտի սկսեն աստիճանաբար գաղտնի, ձեռքի տակից, ոչ օրինական գործունեության, և վերջին որոշումների համաձայն, կոմիտեի կողմից նորից պիտի աշխատեն գաղտնի մասնաճյուղեր կազմել:

5. Հին ներքին կանոնադրությունները պետք է բարեփոխել ներկա հարարերություններին հարմար ձևով: Մինչև հիմա գործադրվող քա-

ղաքական և տնտեսական սկզբունքները ջնջված են, նրանք փոխարինվելու են կոմիտեի կողմից ընդունված նոր սկզբունքներով: Միևնույն ժամանակ նրանց գործադրման համար առաջ պիտի քաջվեն գործուն անդամներ:

Անկախ Հայաստան: Օսմանյան պետությունը ցանկանում է Հայաստանում գործադրել ընդհանուր և մասնավոր բարենորոգում և արգելք հանդիսանալ այդ գործում օտար միջամտությունների: Չնայած դրան՝ «Հնչակյան» կոմիտեն կատարելապես համոզված է, որ առանց անկախ Հայաստանի կազմության, Հայաստանի բնակչությունը, որ ժողովրդին էլ պատկանելիս լինի, չպիտի կարողանա ապահովության մեջ ապրել ու զարգանալ, և հայ ազգը չպիտի կարողանա պաշտպանել իր ազգային գոյությունը ներքին և արտաքին հարձակումների դեմ: Այս նկատառումով, կոմիտեն որոշել է պաշտպանել այդ միտքը:

Հայերը իրենց այս պահանջները՝ որպես իրավացի ներկայացնելու համար պատմական ոչ մի իրավունք չունեն: Օսմանցիները արևելյան նահանգները չեն գրավել, իսկ հայերը Օսմանյան կայսրության կազմավորումից մինչև այսօր սահմանների ապահովման և (երկրի) անկախության խնդրում ոչ մի ջանք ի գործ չեն դրել և ոչ մի ծառայություն չեն մատուցել: Օսմանցիներին ապաստանած այս ժողովուրդը լավ ընդունելություն է գտել և միշտ հայրենակցի վերաբերմունքի արժանացել: Հայերը տեղավորվեցին ամբողջ երկրում: Եթե բացառություն համարվի քրդերի հետ հարևան եղած մասերը, նրանք երկրի բոլոր կողմերում լավ վերաբերմունքի հանդիպեցին: Այս չրջաններում կառավարությունը չկարողանալով կարգը պահպանել, թուրք և քուրդ գյուղերի վիճակը չէր տարբերվում հայ գյուղերից: Անատոլիայում, զանազան նահանգներում և Ստամբուլում հայերը, համեմատած մյուս ազգերին ապրում էին ավելի անվիշտ և երջանիկ կյանքով: Հայրենիքի բոլոր բարիքներից օգտվող այս ժողովուրդը երբեք չէր մասնակցում նրա վշտերին ու ծանրություններին: Երկրի թե՛ ներքինությունից, թե՛ տառապանքներից միշտ օգուտ էր ապահովում: (Հայերը) հայրենիքի համար ոչ մի պատերազմի չմասնակցեցին և հայրենիքի համար ոչ մի կաթիլ արյուն չթափեցին: Ընդհակառակն՝ պատերազմի ժամանակ շարունակում էին իրենց առևտուրը և, հանձառուական գործերի մեջ մտնելով, շատ դրամ էին չահում, վատ ու լավ օրերում ապրում էին հանգստության և անդորության մեջ: Այդ շնորհներին որպես շնորհակալություն՝ այժմ ուզում

են մեծամասնություն կազմող բնակչությանը վոնդել և իրենց անկախությունը ձեռք բերելու համար պոկել օսմանյան հայրենիքի մի մասը:

Պատմությունը չի արձանագրել այս տեսակ ապերատության մի այլ օրինակ: Ռուս-գերմանական պատերազմի սկզբից այս է եղել հայերի մտայնությունը օսմանյան երկրի և ժողովրդի հանդեպ: Ընդհանուր պատերազմը ուղացրեց ինքնավարության հաստատումը, որի իրականացմանը հայերը այլևս բացարձակորեն վստահ էին: Նրանք իրենց բոլոր հույսերը կապել էին պատերազմի ելքի հետ և այս նկատառումով Ռուսաստանի այս պատերազմից հաղթական դուրս գալու համար որոշեցին զործի դնել իրենց բովանդակ ուժերը...¹:

¹ Թայեաթ փաշայի հուշերը, ԳԱԱ Արևելագիտական ինստիտուտի սեկտոր, Երևան, 1963, էջ 7-60:

ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

- Ալայ-բեյի – սիփահինների պետ, զրն-դապետ:
- Ակչե – փոքր արծաթե դրամ՝ 1/120 զուրուչ:
- Աչար – տասանորդի հարկ:
- Աչիրեթ – կրոնա-ցեղային համայնք:
- Աչիրեթապետ – ցեղապետ, կրոնական ղեկավար:
- Բաբը Ն(Հ)ումայուն – կայսերական պալատ:
- Բարձրագույն Դուռ (Թուրքերեն՝ Բարը-Ալի) – Ստամբուլում մեծ վեզիրի և մի շարք նախարարությունների շենքը: Հաճախ գործածվում է Օսմանյան կառավարության իմաստով:
- Բ(պ)աքչիչ – կաշառք:
- Բեդելի-ասկերի – զինվորական ծառայության դիմաց հարկ:
- Բեյլերբեյի – նահանգի (վիլայեթի, էլայեթի) կառավարիչ և զինվորական հրամանատար, որի տնօրինության տակ էր գտնվում թե՛ քաղաքացիական վարչությունը և թե՛ ավատատիրական աշխարհագրորդ, ինչպես նաև տեղի ենի-չերիների կայազորը:
- Բերաթ – Սուլթանի կողմից տրված աստիճանների, չքանչանների և արտոնությունների հրամանագիր:
- Բինբաշի – տասնապետ:
- Բյույուկբաշի – Հեծելապաշտի հրամանատար:
- Գեդիկ – կրոնավորներին շնորհված հողարածին:
- Գյավուր – անհավատ:
- Գյուլխ(Հ)անեի խ(Հ)աթթը Շերիֆ (Վարդաստանի հրովարտակ) – 1839 թ. ընդունված օրենք՝ Թան-զիմաթ:
- Գյուլխ(Հ)անե – բառացի՝ վարդանոց: Ստամբուլում տեղի անուն:
- Դեֆթերդար – սուլթանական արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյա, պետական գանձարանի կառավարիչ:
- Դինար – ոսկե դրամ՝ 1/4 լիրա:
- Դիվան – սուլթանին առընթեր պետական բարձր խորհուրդ, որը հաճախ գլխավորում էր մեծ վեզիրը:
- Ելզըզ (Աստղ) – սուլթանական պալատ:
- Ենիչերի (ենիչեր) – բառացի՝ «նոր զորք»: Օսմանյան կայսրության կանոնավոր հետևակային զորք: Ստեղծվել է 1361 թվականին, սուլթան Մուրադ Ա-ի ժամանակ:
- Զադե – զավակ:
- Զիմմի – ոչ մահմեդական հպատակ (ոյալ):

էմիր – երկրի ղեկավար:

էյալեթ (վիլայեթ) – նահանգ, վարչական բաժանման մեծ միավոր:

Թանգիմաթ – բարենորոգում:

Թարիհ – պատմություն:

Թափու – մեծ հողատիրոջ կամ պետության կողմից տրված վկայական, որը որոշակի հողարաժիս մշակելու համար համապատասխան վճարով հատկացվում էր գյուղացուն: Այդ հողարաժիսը սահմանված վարձակալային վճարումով կարող էր ժառանգաբար անցնել վարձակալողի սերնդին:

Թաքիր – գրավոր ուղերձ, կարգադրություն:

Թեղքեր – գրավոր թույլտվություն:

Թեհջիր – տեղահանում:

Թիմար – հողատիրության ձև:

Թուղրա – սուլթանի անունը պարունակող դժվար ընթեռնելի հատուկ նշան, որը դրոշմվում էր սուլթանական բոլոր գրությունների վրա:

Ժեռն թուրքեր – երիտթուրքեր:

Իլամ – զեկուցագիր, ծանուցագիր, դատարանի գրավոր որոշում:

Իլթիզամ – պետական եկամուտների որևէ ճյուղը (գլխավորապես՝ գյուղատնտեսական հարկերը) նախապես վճարելու պայմանով պարտավորագրով վերցնելը կոչվում էր իլթիզամ, իսկ պարտավորագրով վերցնող անձնավորությունը կոչվում էր մյուլթեզիմ կամ մուքաթաաջը: Մյուլթեզիմները հաճախ զանազան պատրվակներով նշանակված հարկերից ավելի բարձր էին գանձում:

Իմամ – մահմեդական հոգևորականությունից առաջնորդ:

Իջարեթեյն – վաքուֆապատկան որևէ հողատարածություն կամ շենքի անժամկետ վարձակալում, որը կատարվում էր հետևյալ կերպ: Վարձակալողը նախապես վճարում էր հողատարածության կամ շենքի ընդհանուր արժեքի մի մասը, իսկ այնուհետև՝ ամսական նշանակված վարձը: Այս ձևով վարձակալողը դառնում էր տվյալ հողատարածության կամ շենքի կատարյալ սեփականատեր, և վաքուֆային վարչությունը երբեք չէր կարող նրան զրկել այդ իրավունքից:

Իրադե – սուլթանական հրաման, հրամանագիր՝ չարադրված գլխավոր քարտուղարի կողմից՝ սուլթանի կամքով:

Լիվա – տե՛ս կազա:

Լոկոֆեթ – դեռևս Բյուզանդական արքունիքում բարձր պաշտոն էր, որի մոտ էր գտնվում պետության կնիքը: Այս տիտղոսը պահպանվել է նաև հետագայում:

Սալիֆ – մահմեդականության առաջնորդ:

Սալիֆե – Մուհամեդի հաջորդը, տեղապահ:

Սարաջ – գլխահարկ, զինվորական ծառայության դիմաց ոչ մահմեդականներից գանձվող հարկ:

Սաֆե – լրտես:

Սոջա – ուսուցիչ:

կադի – դատավոր, կազայի կառավարիչ:

կազա – Օսմանյան պետության Ռումելիի և Անատոլիայի երկրամասերը բաժանվում էին նահանգների՝ վիլայեթներին կամ էյալեթներին: Վիլայեթները բաժանվում էին սանջակներին կամ լիվաններին, սանջակները՝ կազաններին, որոնց կառավարիչները կոչվում էին կազդիներ կամ կադիներ, իսկ կազաններն էլ բաժանվում էին նահիեներին:

կալե – բերդ:

կասաբա – գյուղաքաղաք կամ մրգ-կիթ և իջևանատուն ունեցող մեծ գյուղ: Սովորաբար կասաբան վարչական կենտրոն էր, ուր նրատում էր կազայի կամ նահիեի կառավարիչը:

կասսամ – արիաթական օրենքների հիման վրա ժառանգականության և կտակների հարցերով զբաղվող պաշտոնյա:

Համիդիե (Համիդյան) զնդեր – քրդական անկանոն հեծելազնոցների ստեղծված ցեղերի հիմքի վրա, ուղղված հայերի դեմ:

Հավալե – գրավոր հրաման կամ թույլտվություն, որը տրվում էր այն անձնավորություններին, որոնք պետությունից ստանալիք իրենց դրամի գանձումը կատարում էին մյուլթեզիմներից (տե՛ս **Իլթիզամ**):

Ղազի – սրբազան պատերազմ՝ Զի-հադ:

Ղուրուչ (ղուրչ) – արծաթյա դրամ, որը հատվելով սլավոնական երկրներում (գրոչ) գործածություն մեջ էր նաև Օսմանյան կայսրությունում: Թուրքական ղուրուչը սկսել է դրամահատվել XVII դարի վերջերից:

Մակթու – այսպես էին կոչվում այն հարկերը, որոնք յուրաքանչյուր տարի, առանց հաշվի առնելու բերքի քանակն ու պայմանները, նախապես որոշված հատուկ գումարով գանձվում էին պետության կամ հողատիրոջ օգտին:

Մեդրեսե – դպրոց:

Մեջիդիե – սուլթան Աբդուլ Մեջիդի ժամանակաշրջանում հատված արծաթյա դրամ, որը չըջանառություն մեջ է եղել մինչև հանրապետության հաստատման շրջանը (1923):

Մեջլիս – պետական գործերի քննություն և որոշման համար գումարվող ժողով:

Միլլեթ – ազգ. ժողովուրդ:

Միլլեթ սադիկա – հավատարիմ ազգ:

Միրալայ – զնդապետի աստիճան ունեցող սպա:

Մյուրաչիլ – դատական կատարածու:

Մյուդիր – նահիեի (գյուղախմբի) պետ:

Մյութեքիլի – վաբուֆի կառավարիչը, որը կրոնական խորհրդի հրամանների և կարգադրության համաձայն իրավունք ուներ ծախսելու վաբուֆի եկամուտները:

Մյուլլը — կալվածք:

Մյուշիր — մարչալ:

Մյուֆթի — կրոնավոր, Շարիաթի օրենքները մեկնարանող:

Մուլլա — իսլամական հոգևորական, աստվածաբանություն մասնագետ:

Մութասարիֆ (մութեսարիֆ) — Թանդիմաթից առաջ սանջակները կառավարվում էին սանջակբեյիների կողմից, որոնց ձեռքին էր գտնվում թե՛ քաղաքացիական և թե՛ զինվորական ղեկավարությունը: Թանդիմաթի շրջանում այդ պաշտոնները առանձնացան: Սանջակի կառավարիչը սկսեց անվանվել մութասարիֆ:

Մուհասիլ — պետական զանձարանի եկամուտները, ինչպես նաև հարկերը հավաքող պաշտոնյա:

Մուքաթաաջը — տե՛ս իլթիզամ:

Նահիե — վարչական բաժանման միավոր, գավառ: Տե՛ս կազա:

Նամազ — ամենօրյա (օրը 5 անգամ) մահմեդական աղոթք:

Նայիր — չարիաթական դատարանի դատավոր:

Նեֆուզ — գլխահարկ՝ զինվորական ծառայությունից ազատվելու դիմաց, գանձվում էր ոչ մահմեդականներից:

Նիզամի դատարան — քաղաքացիական դատարան:

Շեյխ — աշիրեթապետ՝ կրոնական առաջնորդ:

Շեյխ-ուլ-իսլամ — մինչև Մահմուդ Բ

սուլթանը (1808–1839) մահմեդական հոգևորականության ամենաբարձր պատվո տիտղոսը: Հետագայում, Շեյխ-ուլ-իսլամը դարձավ սուլթանական ղիվանի բարձր պաշտոնյաներից մեկը: Մեծ վեզիրից հետո ամենաբարձր պաշտոնյան:

Շերի — համաձայն չերիաթի:

Շերիաթ (չարիաթ) — մահմեդական իրավական օրենսդրություն, որը կազմված է հոգևոր հրամանների և պատվերների հիման վրա:

Շիա — ոչ ուղղափառ մահմեդականություն:

Ջելալի — ըմբոստ:

Ջիզիե — ոչ մահմեդականից գանձվող գլխահարկ:

Ջիհադ — սրբազան պատերազմ:

Ռայա (հոտ) — ոչ մահմեդական հպատակ:

Ռում — Բյուզանդական կայսրության կազմում եղած ժողովուրդներ, հույն:

Ռումել(ի, իա) — Օսմանյան կայսրության եվրոպական մասը:

Սադրազամ — մեծ վեզիր, եպարքոս (վարչապետ):

Սանջակի չերիֆ — սրբազան զրոչակ:

Սիփահի — հատուկ հեծյալ զորք:

Սյուննի — ուղղափառ իսլամ:

Սոմար — հացահատիկի չափ՝ 16 փութ:

Սոֆթա — մահմեդական կրոնական դպրոցի սովորող:

Ստաֆուրուլլահ — քալ լիցի:

Սուլթան – օսմանյան բարձրագույն իշխանություն:

Վալի – վիլայեթի կառավարիչ:

Վաքուֆ – շերիաթի սկզբունքներով մզկիթներին շնորհված կալվածներ և այլ շարժական ու անշարժ ունեցվածքներ. որոնց ևկամուտները հատկացվում էին կրոնական կամ բարեգործական նպատակներին:

Վեքիլ – տեղակալ:

Ուլեմա – գիտությունը և կրոնական գործերով զբաղվող անձնավորություն:

Ուլուֆե – զինվորականների աշխատավարձ:

Փադիշահ – վեհապետ, սուլթան, խալիֆ:

Փաշա – բարձր աստիճան՝ զինվորական թե քաղաքացիական, բարձր պաշտոն զբաղեցնող անձին տրվող կոչում:

Փաշալիք – փաշայի տիրույթ:

Փարա – մանր դրամ, դուրուչի մեկ քառասուններորդ մասը:

Քայմաքամ (կայմակամ, զայմագամ) – տեղակալ. քայմաքամ էր կոչվում նաև նահիեի կառավարիչը:

Քիս – մեկ քիսեն հավասար է 500 դուրուչի:

Քյաֆիր (անտեղյակ, անհավատ) – ենթակայության ճորտատիրական ձև:

Օսմանլը – օսմանցի:

Ֆեթվա – որևիցև հարցի կամ դատական գործի մասին շերիաթի սկզբունքների և պատվերների հիման վրա մահմեդական կրոնավորի (մյուֆթի, կադի) տված իրավական որոշումը:

Ֆերման – հրովարտակ, սուլթանի թուղրայով շնորհված հրամանագիր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3
Առաջարանի փոխարեն	11
Բնաջնջման օսմանյան քաղաքականության ծնունդը	25
Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի հուշերը և մտածմունքները	170
Հիմնական կանոնք Օսմանեան պետության	209
Հաթիթը Հիւմայունը	226
Թալեաթ փաշայի հուշերը	246
Տերմինաբանական ցանկ	287

ԹՈՒՐԳԵՐԸ ԹՈՒՐԳԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

I

Խմբագիր՝

Կազմի ձևավորումը՝

Տեխ. խմբագիր՝

Լ. Գ. Մանուկյան

Գ. Վ. Մարիկյանի

Վ. Զ. Բդոյան

Համակարգչային շարվածքը

և ձևավորումը՝

Թ. Շ. Վարդանյանի

Ստորագրված է տպագրության 08.04.2011 թ.:

Ձախսը՝ 60x84¹/₁₆: Թուղթը՝ օֆսեթ:

Հրատ. 16,5 մամուլ, տպագր. 18,5 մամուլ = 17,2 պայմ. մամուլի:

Տպաքանակ՝ 500: Պատվեր 83:

ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Աբովյան 52